

**SH.SH.SHODMONOV, U.V.G‘AFUROV,
B.D.HAJIEV**

IQTISODIYOT NAZARIYASI-2

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

SH.SH.SHODMONOV, U.V.G'AFUROV, B.D.HAJIEV

IQTISODIYOT NAZARIYASI-2

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining kasb-xunar ta'limi o'quv-uslubiy birlashmalar faoliyatini muvofiqlashtiruvchi kengash tomonidan "Iqtisodiyot nazariyasi" mutaxassisligi magistrantlari uchun o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etilgan.

TOSHKENT – 2009

Шодмонов Ш.Ш., Ғафуров У.В., Хажиев Б.Д. Иқтисодиёт назарияси-2: Ўқув қўлланма. – Т.: ТДИУ, 2009. – 255-б.

«Иқтисодиёти назарияси-2» ўқув қўлланмаси магистратура талабалари учун мўлжалланган бўлиб, иқтисодиёт йўналишидаги бакалавриат талабалари учун ўтилган фаннинг кенгайтирилган ва чуқурлаштирилган курсидир. Унда иқтисодиёт назариясининг асосий қонун-қоидалари, иқтисодий ҳодиса ва жараёнларнинг моҳияти, иқтисодий тизимлар ва уларнинг амал қилиш хусусиятлари, бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодий фаолият ва унинг турли кўринишлари, жаҳон хўжалигининг амал қилиш тенденция ва йўналишлари баён этилган.

Мазкур қўлланма Кадрлар тайёрлаш миллий дастури ва олий ўқув юртлирида магистрлар тайёрлаш давлат андозасининг талаблари асосида ёзилган. Ўқув қўлланма мазмунини баён этишда Республика Президенти И.Каримов асарларидан, Республика қонунлари ва бошқа меъёрий ҳужжатлардан, кейинги йилларда мамлакатимизда ва хорижда нашр этилган дарслик ва ўқув қўлланмалардан кенг фойдаланилган. Шунингдек, унинг илмий ва амалий жиҳатдан мукаммаллик даражасини ошириш мақсадида кўплаб монографиялар, диссертация ва авторефератлар, Интернет материаллари, мамлакатимиз иқтисодий ҳаётига оид статистик материаллардан кенг фойдаланилган.

Ўқув қўлланма бакалавриат ва магистратура талабалари, аспирант ва тадқиқотчилар, иқтисодий фанлар бўйича ўқитувчилар, шунингдек, ўтиш даври иқтисодиёти муаммолари билан қизиқувчилар учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир проф. Б.Ю.Ходиев.

Такризчилар: и.ф.д. проф. Абулқосимов Х.П.
и.ф.н., доц. Зияев Т.М.

Шадманов Ш.Ш., Гафуров У.В., Хажиев Б.Д. Экономическая теория-2: Учебное пособие. – Т.: ТГЭУ, 2009. – 255-с.

В учебном пособии «Экономическая теория-2:» изложены основные закономерности экономической теории, сущность экономических процессов и явлений, особенности функционирования экономических систем, экономическая деятельность в условиях рыночного хозяйства и ее различные виды, основные направления и тенденции мирового хозяйства.

Данное учебное пособие подготовлено с учетом требований Национальной программы по подготовке кадров и государственного стандарта по подготовке магистров в высших учебных заведениях. При изложении каждой темы широко использованы труды Президента Республики Узбекистана И.Каримова, законы и другие нормативные акты, учебники и учебные пособия, изданные в последнее время в Республике и за рубежом. В целях повышения научного и практического значения учебного пособия широко использованы материалы научных монографий, диссертация и авторефератов, Интернета, статистические данные, отражающие экономическую жизнь страны за последние годы.

Учебное пособие рассчитано для студентов и магистрантов, аспирантов и научных работников, а также для всех интересующихся проблемами экономической теории.

Ответственный редактор: проф. Б.Ю.Ходиев.

Рецензенты: д.э.н. проф. Абулкасимов Х.П.
к.э.н., доц. Зияев Т.М.

© Ташкентский Государственный экономический университет , 2009.

Shadmanov Sh.Sh., Gafurov U.V., Hajiev B.D. Economic teoriya-2: Scholastic allowance. - T.: TSEU, 2009. - 255-p.

In scholastic allowance "Economic teoriya-2:" are stated main regularities to economic theory, essence of the economic processes and phenomenas, particularities of the operating the economic systems, economic activity in condition market facilities and her(its) different types, the main trends and trends world facilities.

Given scholastic allowance is prepared with provision for requirements of the National program on preparing the personnel(frames) and state standard on preparation master in high educational institutions. At interpretation of each subject is broadly used works of the President of the Republic Uzbekistan I.Karimova, laws and other normative acts, textbooks and scholastic allowance, published in recently in Republic and overseas. In purpose of increasing scientific and practical importance of the scholastic allowance broadly used material scientific monograph, thesis and abstract, Internet, statistical data, reflecting economic life of the country in recent years.

The Scholastic allowance is calculated for student and masters, graduate student and scientific workman, as well as for all interests problem to economic theory.

The Responsible editor prof. B.Yu.Hodiev.

The Reviewers: d.e.s. prof. Abulkasimov H.P.
c.e.s., ass.prof. Ziyaev T.M.

© Tashkent State university of economics, 2009.

M U N D A R I J A

KIRISH.....	8
1-BOB. IQTISODIYOT NAZARIYASI PREDMETI VA ASOSIY YO‘NALISHLARINING METODOLOGIK MUAMMOLARI.....	10
1. Iqtisodiyot nazariyasi fani predmetining kontseptual masalalari.....	10
2. Iqtisodiyot nazariyasi fanining vazifalari, ularning tipologiyasi va namoyon bo‘lish shakllari.....	12
3. Iqtisodiy jarayonlarni ilmiy bilishning metodologik tamoyillari.....	14
2-BOB. EHTIYOJLAR VA ISHLAB CHIQUV NAZARIYASI.....	23
1. Ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlar, ularning turlari va turkumlanishi.....	23
2. Ishlab chiqarishning iqtisodiy mazmuni.....	27
3. Ishlab chiqarishning natijalari.....	31
3-BOB. QIYMATNING TURLICHA NAZARIYALARI VA ULARNING SINTEZI.....	39
1. Tovar va uning xususiyatlari.....	39
2. Qiymatning asosiy kontseptsionalari. Qiymatning mehnat nazariyasi.....	43
3. So‘nggi qo‘shilgan nafillik nazariyasi.....	45
4-BOB. BOZOR VA UNING AMAL QILISHI MEKANIZMI	52
1. Bozorning mohiyati va vujudga kelish sharoitlari.....	52
2. Talab va taklif tushunchasi.....	55
3. Bozor iqtisodiyotining vujudga kelish sabablari.....	61
5-BOB. ISTE‘MOLCHI XATTI-HARAKATI NAZARIYASI.....	66
1. Iste‘molchi tanlovidagi befarqlik va uning egri chizig‘i.....	66
2. Iste‘molchi byudjetining cheklanganligi.....	69
3. Iste‘molchi tanlovi va unga ta‘sir ko‘rsatuvchi omillar.....	71
6-BOB. ISHLAB CHIQUV XARAJATLARI, ISH HAQI, DAROMADLAR VA FOYDA NAZARIYALARI.....	75
1. Ishlab chiqarish xarajatlari kontseptsionalari.....	75
2. Ish haqining turlicha nazariyalari.....	80
3. Foydaning mohiyati, tarkib topish xususiyatlari va tarkibiy qismlari.....	82
7-BOB. MUKAMMAL RAQOBAT MODELI VA UNDA NARXNING SHAKLLANISH XUSUSIYATLARI.....	88
1. Raqobatning bozor mexanizmi.....	88
2. Raqobat kurashining zamonaviy shakllari.....	92
3. Mukammal raqobat sharoitida narxning shakllanish xususiyatlari.....	93
8-BOB. MONOPOL HUKMRONLIK VA MONOPOLIYAGA QARSHI SIYOSAT.....	101
1. Monopol hukmronlik to‘g‘risida tushuncha.....	101
2. Ishlab chiqarish konsentratsiyasi va monopol hukmronlik ko‘rsatkichlari....	104
3. Monopoliyaga qarshi qonunchilikning vujudga kelishi va rivojlanishi.....	105
4. O‘zbekiston Respublikasida monopoliyaga qarshi qonunchilik.....	106
9-BOB. MILLIY MAHSULOT VA IJTIMOIIY FAROVONLIK.....	110
1. Milliy iqtisodiyotning qaror topishi va uning makroiqtisodiy ko‘rsatkichlari.....	110

2. Milliy mahsulotning mazmuni, tarkibiy qismlari va harakat shakllari.....	112
3. Yalpi ichki mahsulotni hisoblash usullari.....	117
10-BOB. ISTE'MOL, JAMG'ARMA VA INVESTITSIYA NAZARIYALARI..	123
1. Iste'mol va jamg'armaning iqtisodiy mazmuni hamda ularning o'zaro bog'liqligi.....	123
2. Jamg'arishning mohiyati, omillari va samaradorligi.....	128
3. Investitsiyalar va uning darajasini belgilovchi omillar.....	130
4. Jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash muammolari..	133
11-BOB. IQTISODIY O'SISH MODELLARI.....	138
1. Iqtisodiy o'sishning mazmuni, turlari va ko'rsatkichlari.....	138
2. Iqtisodiy o'sishning omillari.....	141
3. Iqtisodiy o'sish modellari.....	143
4. Milliy boylik tushunchasi va uning tarkibiy tuzilishi.....	148
12-BOB. IQTISODIY MUVOZANAT NAZARIYALARI VA MODELLARI...	152
1. Iqtisodiy nisbatlar va ularning turlari.....	152
2. Iqtisodiy muvozanatning mohiyati va ta'minlash shart-sharoitlari.....	153
3. Iqtisodiy muvozanat darajasini aniqlash usullari.....	155
13-BOB. IQTISODIY BEQARORLIK, UNING TURLARI VA BARTARAF ETISH YO'LLARI.....	161
1. Iqtisodiy sikllarning mazmuni va asosiy turlari.....	161
2. Inqirozlarning mazmuni, turlari va bartaraf etish chora-tadbirlari.....	164
3. Inflyatsiya va uning turlari.....	167
4. Ishsizlik va uning turlari. Ishsizlik darajasini aniqlash.....	170
14-BOB. MOLIIYA TIZIMI VA DAVLATNING MOLIIYAVIY SIYOSATI.....	175
1. Moliyaning mohiyati va vazifalari. Moliya tizimi.....	175
2. Soliq tizimi va uning vazifalari.....	177
3. Soliq stavkasini belgilash tamoyillari.....	178
15-BOB. BOZOR IQTISODIYOTINING RIVOJLANISHIDA PUL-KREDIT TIZIMI VA BANKLARNING ROLI.....	182
1. Pul muomalasi qonunlari.....	182
2. Kreditning mohiyati, manbalari va vazifalari.....	185
3. Bank tizimi. Markaziy va tijorat banklar hamda ularning vazifalari.....	188
16-BOB. IQTISODIYOTNING DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLINISHI	192
1. Davlatning milliy iqtisodiyotini tartibga solishdagi roli haqidagi nazariya va qarashlar.....	192
2. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish, uning maqsadi va vazifalari...	194
3. Davlatning iqtisodiyotga ta'sir qilish usullari va vositalari.....	197
17-BOB. HOZIRGI ZAMON BOZOR IQTISODIYOTIDA IJTIMOIIY HIMOYA TIZIMI.....	201
1. Aholi daromadlari va uning tarkibi. Aholi turmush darajasi va uning ko'rsatkichlari.....	201
2. Daromadlar tengsizligi va uning darajasini aniqlash.....	204
3. Davlatning ijtimoiy siyosati.....	206

18-BOB. ISHLAB CHIQUARISHNING BAYNALMINALLASHUVI. O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTINING JAHON XO‘JALIGIGA INTEGRATSIYALASHUVI MUAMMOLARI.....	209
1. Iqtisodiy rivojlanishning umumjahon tomonlari va ishlab chiqarishning baynalminallashuvi.....	209
2. Jahon xo‘jaligining globallashuvi yo‘nalishlari va ziddiyatlari.....	214
3. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning shakllari. Jahon infratuzilmasining rivojlanishi.....	217
4. Jahon xo‘jaligi aloqalarini xalqaro tartibga solish.....	220
19-BOB. XALQARO SAVDO NAZARIYASI VA SAVDO SIYOSATI.....	225
1. Xalqaro mehnat taqsimoti va xalqaro savdo to‘g‘risidagi turlicha nazariyalar.....	225
2. Xalqaro savdoning mazmuni va tarkibiy tuzilishi.....	230
3. Xalqaro savdoning xususiyatlari.....	234
20-BOB. XALQARO VALYUTA TIZIMI VA VALYUTA KURSI.....	239
1. Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari va valyuta tizimlari.....	239
2. To‘lov balansi, uning tuzilishi va taqchilligi.....	242
3. Valyuta-moliya sohasidagi davlatlararo tashkilotlar faoliyatining rivojlanishi.....	245
ADABIYOTLAR.....	249

KIRISH

Mamlakatimizda mustaqillik yillarida olib borilgan to'g'ri va izchil iqtisodiy siyosat orqali ahamiyatli ijobiy natijalar qo'lga kiritildi. Jumladan, milliy xo'jaligimiz iqtisodiy jihatdan mustahkamlanib, ma'muriy-buyruqbozlik tizimdan meros bo'lib qolgan bir tomonlamalik va inqiroz holatidan chiqarildi; iqtisodiyotning barqaror o'sishi ta'minlandi, makroiqtisodiy va moliyaviy barqarorlik mustahkamlandi, iqtisodiyot va uning ayrim sohalaridagi mutanosiblik kuchaydi; bozor mexanizmining tarkibiy qismlari qaror topdi va uning infratuzilmalari vujudga keltirilib, rivojlantirildi. Ma'naviy jabhada ham tub o'zgarishlar qilinib, jamiyat a'zolarida milliy istiqlol g'oyasi va mafkurasi shakllandi.

Prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlaganlaridek, **«Bugungi kunda mamlakatimizni, avvalo, iqtisodiyotimizni isloh etish, erkinlashtirish va modernizatsiya qilish, uning tarkibiy tuzilishini diversifikatsiya qilish borasida amalga oshirilayotgan, har tomonlama asosli va chuqur o'ylangan siyosat bizni inqirozlar va boshqa tahdidlarning salbiy ta'siridan himoya qiladigan kuchli to'siq, aytilish mumkinki, mustahkam va ishonchli himoya vositasini yaratdi»¹.**

Jamiyatda ro'y beradigan iqtisodiy qonunlarni bilish va ularning amal qilishiga ongli munosabatda bo'lishda, mamlakatni demokratlashtirish va iqtisodiyotni bozor tamoyillari asosida isloh qilish jarayonlari mohiyatini tushunish uchun zarur bo'lgan bilimlarni berishda «Iqtisodiyot nazariyasi» fanining roli beqiyosdir. Bugungi kunda yosh avlodda bunyodkorlik g'oyalarni shakllantirish, ma'naviy dunyoqarashini kengaytirish, iqtisodiy madaniyatini oshirish kabi muhim vazifalarni bajarish orqali mazkur fanning ahamiyati tobora oshib bormoqda.

Ayni paytda Prezidentimizning ma'ruza va asarlaridan, xususan, «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari» nomli asaridan bizga shu narsa ma'lum bo'lib turibdiki, erishilgan yutuqlar bilan bir qatorda bugungi kunda o'z yechimini topmagan muammolar, hal qilinishi lozim bo'lgan vazifalar ham mavjud. Mamlakatimiz ba'zi viloyatlari va qishloq tumanlari byudjetlarining haligacha dotatsiyada qolib ketayotgani, ularda zamonaviy korxonalar, kichik biznes sohasi, savdo tarmoqlarini, bozor infratuzilmasini rivojlantirishga yetarli e'tibor berilmayotgani, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etish bo'yicha loyihalarni amalga oshirish tadbirlarining sustligi, ba'zi yangi mulkdorlarning xususiylashtirilgan mulkdan oqilona foydalanmasligi, oqibatda ularning bankrotlikka yuz tutishi, ayrim tarmoqlarda iqtisodiyotning monopollashuvi asossiz ravishda yuqori darajada saqlanib qolayotgani, qishloq xo'jaligidagi sug'oriladigan yerlar anchagina qismining meliorativ holati qoniqarsizligi tufayli foydalanishga yaroqsizligi va boshqalar shular jumlasidandir².

¹ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 31-b.

² Qarang: Inson manfaatlarini ustuvorligini ta'minlash – barcha islohot va o'zgarishlarimizning bosh maqsadidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2007 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2008 yil 9 fevral.

Ushbu iqtisodiy muammolarni tezroq hal qilish, ularning yechimini izlab topish, milliy istiqloq mafkurasining mazmunini va xususiyatlarini tushunish ko'p jihatdan kishilarning iqtisodiyot sirlarini, ayniqsa bozor va bozor iqtisodiyoti munosabatlarining mazmunini, ularning talablari va xususiyatlarini, qonun-qoidalarini, amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning, uni chuqurlashtirishning, iqtisodiyotni erkinlashtirishning maqsadi va mohiyatini chuqurroq bilishlariga bog'liqdir. Iqtisodiyot nazariyasi fani iqtisodiyot tushunchalarini, uning qonun-qoidalarini, tejamli xo'jalik yuritish sirlarini, turli kishilar va xo'jaliklarning bir-birlari bilan manfaatli iqtisodiy aloqada bo'lib, unumli mehnat qilish yo'llarini va shakllarini o'rgatadi. Iqtisodiyot nazariyasi fani mamlakatimizda yashayotgan hamma kishilarning daromadlari, ularning turmush darajasi faqat milliy iqtisodiyot taraqqiyotiga bog'liqligini, shu yurtda mehnat qilayotgan kishilarning ijodiy mehnati bilan vujudga kelgan milliy mahsulotning ko'payishi, uning to'g'ri taqsimlanishi va foydalanilishi, milliy pul barqarorligi bilan bog'liqligini ham o'rgatadi va milliy istiqloq mafkurasining odamlar ongida shakllanishiga, ularning intellektual kamolotga erishuvida muhim rol o'ynaydi.

Shuning uchun magistratura talabalari uchun «Iqtisodiyot nazariyasi-2» fanidan o'quv qo'llanmaning tayyorlanishi ham bugungi kunda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ushbu o'quv qo'llanma yangi davlat standarti talablari bo'yicha tuzilgan va Respublika muvofiqlashtirish komissiyasi tomonidan tavsiya etilgan yangi namunaviy o'quv dasturi asosida yozildi. Unda dasturdagi barcha mavzular qamrab olingan. Asosiy iqtisodiy tushunchalarni soddaroq qilib, oddiy tilda misollar, jadvallar, grafiklar asosida tushuntirishga harakat qilingan.

Ushbu o'quv qo'llanmani tayyorlashda o'qitishning yangi pedagogik va informatsion texnologiyalar talablari va xususiyatlari hisobga olinib, har bir mavzudan keyin asosiy tayanch tushunchalar va atamalar, shuningdek takrorlash va munozara uchun savollar ham berildi.

Iqtisodiyot nazariyasi bo'yicha mazkur o'quv qo'llanma asosan 5A340101 – Iqtisodiyot nazariyasi mutaxassisligi bo'yicha magistratura talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, undan iqtisodiy yo'nalishdagi oliy o'quv yurtlari o'qituvchi va talabalari, aspirantlar va iqtisodiyot nazariyasi sohasidagi bilimlarga qiziquvchi barcha kitobxonlar ham foydalanishi mumkin.

1-BOB. IQTISODIYOT NAZARIYASI PREDMETI VA ASOSIY YO‘NALISHLARINING METODOLOGIK MUAMMOLARI

Mazkur bob iqtisodiyot nazariyasi fani predmetining kontseptual masalalarini o‘rganish bilan boshlanadi. Iqtisodiyot nazariyasidagi asosiy oqimlar va nazariyalarning umumiy bayoni qisqacha beriladi. Bu yerda iqtisodiyot va uning bosh masalasi, iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti, vazifalari va boshqa iqtisodiy fanlar ichida tutgan o‘rnini ko‘rsatib berish bilan birga iqtisodiy qonunlar va kategoriyalar hamda ularning amal qilish mexanizmini yoritib berishga alohida o‘rin beriladi.

Bob so‘ngida iqtisodiy jarayonlarni ilmiy bilish usullari, ularning mazmuni va qo‘llanish xususiyatlarini ochib berishga alohida e‘tibor qaratilgan.

1. Iqtisodiyot nazariyasi fani predmetining kontseptual masalalari

Iqtisodiyot nazariyasi fani predmetini o‘rganishda unga taalluqli mavzularni alohida bo‘limlarga ajratilishi mazkur muammolar to‘g‘risida yanada kengroq, izchil va to‘liq tasavvur hosil qilish imkonini beradi. Shunga ko‘ra, bakalavriat yo‘nalishidagi talabalar uchun mo‘ljallangan «Iqtisodiyot nazariyasi» darsligida to‘rtta asosiy bo‘limni ajratib olgan edik: iqtisodiy taraqqiyotning umumiy asoslari; bozor iqtisodiyoti nazariyasi; milliy iqtisodiyot (makroiqtisodiyot)ning amal qilish va rivojlantirish qonuniyatlari; jahon xo‘jaligi.³ Hozirgi sharoitda iqtisodiyot nazariyasi fani bo‘yicha darslik va o‘quv qo‘llanmalarda bunday asosiy bo‘lim yoki qismlarga ajratishga turli mualliflar tomonidan turlicha yondashilmoqda. Jumladan, A.Bulatov tahriri ostida nashr etilgan darslikda quyidagi bo‘limlar ajratib ko‘rsatilgan: iqtisodiyot nazariyasining asoslari; mikroiktisodiyot; makroiqtisodiyot; o‘tish davri iqtisodiyoti nazariyasi; jahon xo‘jaligi.⁴ Ye.Borisov tomonidan tayyorlangan darslikda esa bu bo‘limlar quyidagi ko‘rinishda bayon etilgan: iqtisodiyotga kirish; iqtisodiy munosabatlar tizimi; mikroiktisodiyot; mezoiqtisodiyot; makroiqtisodiyot; jahon iqtisodiyoti.⁵ Bundan ko‘rinadiki, ko‘pchilik darslik va o‘quv qullanmalarda mavzularni bo‘limlarga ajratishda ma‘lum darajada erkinlik mavjud bo‘lsada, mazmun va mohiyat jihatidan umumiy tavsif kasb etuvchi yondashuvlar ham uchraydi. Shulardan biri – iqtisodiy hodisa va jarayonlarni o‘rganishga iqtisodiyotning turli darajalaridan kelib chiqqan holda yondashuv hisoblanadi.

Ushbu o‘quv qo‘llanma iqtisodiyot nazariyasi mutaxassisligidagi magistratura talabalariga mo‘ljallanganligi hamda unda bakalavriat kursidagi nazariy muammolar nisbatan kengroq va chuqurroq darajada o‘rganilishi zarurligini hisobga olib, barcha mavzularni ikki – mikrodaraja va mikrodarajadagi iqtisodiy tizim nuqtai nazaridan ko‘rib chiqilishi maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz.

³ Qaralsin: Shodmonov Sh. Sh., G‘afurov U.V. “Iqtisodiyot nazariyasi” (darslik). – T., “Fan va texnologiya” nashriyoti, 2005.

⁴ Qaralsin: Ekonomika: Uchebnik. 3-e izd., pererab. i dop. / Pod red. d-ra ekon. nauk, prof. A.S.Bulatova. – M.: Ekonomist, 2005.

⁵ Qaralsin: Borisov Ye.F. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. – 2-e izd., pererab. i dop. – M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2005.

Ma'lumki, iqtisodiyot asosan ikki sohaga bo'linadi: mikroiqtisodiyot va makroiqtisodiyot. Mikroiqtisodiyot o'z ichiga quyidagi alohida iqtisodiy subyektlar faoliyatini oladi:

1. Xo'jalik yurituvchi subyekt – iste'molchilar, ishchilar, kapital egalari, zamindorlar, firmalar va hokazo.

2. Alohida bozorlar – ishlab chiqarish vositalari bozori, ishchi kuchi bozori, iste'mol mollari bozori va hokazo.

3. Alohida tarmoqlar – sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilish va hokazo.

Makroiqtisodiyot esa umumiy iqtisodiy ko'rsatkichlar yig'indisi bilan bog'langan (mamlakatdagi ishsizlik, inflyatsiya darajasi, foiz stavkasining o'zgarishi, iqtisodiy o'sish sur'ati va boshqalar) yaxlit milliy xo'jalikni qamrab oladi. Biroq, keyingi vaqtlarda mikro- va makroiqtisodiyot o'rtasidagi chegara yo'qolib bormoqda. Sababi, makroiqtisodiy tahlil o'z navbatida mikrodarajadagi tahlilning uzviy davomiga aylanib bormoqda. Shuningdek, ba'zi bir olimlar tomonidan mikro- va makroiqtisodiyotning ba'zi bir belgi va jihatlarini umumlashtiruvchi oraliq daraja – mezoqtisodiyotni alohida ajratib o'rganish zarurati to'g'risidagi fikrlari ham uchramoqda.⁶

Mikroiqtisodiy tahlilda ham asosiy o'rinni nazariy qoidalarning ishlab chiqilishi egallaydi. Mazkur nazariy qoidalar asosida iqtisodiy hodisa va jarayonlar asoslab beriladi va prognoz qilinadi. Nazariy tahlil oddiy taxminlardan boshlanadi.

Iqtisodiy nazariya, boshqa ilmiy nazariyalar singari, doimo ham mutlaq aniqlikka ega bo'lmaydi. Nazariyaning foydaliligi va ahamiyati uning o'rganilayotgan hodisani qay darajada muvaffaqiyatli tushuntirib va prognozlab berishiga bog'liq bo'ladi. Shu maqsadda doimiy ravishda nazariya amaliyot bilan tekshirilib turadi. Bunday tekshiruvlar natijasida nazariyalar o'zgartirilib, takomillashtirilib turadi, ba'zida ulardan voz kechishga to'g'ri keladi.

Nazariya barcha hodisalar uchun bir xilda mos tushavermaydi, balki aksari hollarda hodisa va jarayonlarni to'g'ri ifodalab beradi.

Jumladan, R.Pindayk va D.Rubinfeldlarning «Mikroiqtisodiyot» nomli kitobida 2 xil o'zaro bog'liq nazariyaning muammoning yechimini topishdagi qo'llanishi misol tariqasida keltiriladi (1-jadval):

Bu nazariyalardan qay biri to'g'riligini tekshirish maqsadida AQSHning turli shaharlarida ishsizlar umumiy soniga nisbatan turmush qurgan ayollarning bandlik darajasini ko'rsatuvchi ma'lumotlar o'rganib chiqilgan. Tadqiqotlar ishsizlikning yuqori darajasi turmush qurgan ayollarning ishlovchilar umumiy sonidagi ulushining pastligi bilan bog'liqligini ko'rsatgan. Xususan, ishsizlar umumiy sonining 1%ga o'sishi turmush qurgan ayollarning ishlovchilar tarkibidagi ko'rsatkichini 1,4%ga pasayishiga olib keladi. Shunday qilib, bu o'rinda ma'lumotlar «Rad etilgan ishchi» nazariyasini tasdiqlaydilar.

⁶ Jumladan: Borisov Ye.F. ekonomicheskaya teoriya: ucheb. – 2-e izd., pererab. i dop. – M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2005.

Ayollarning ish bilan bandligi muammosini o'rganishda turlicha o'zaro bog'liq nazariyalardan foydalanish⁷

«Qo'shimcha ishchi» nazariyasi	«Rad etilgan ishchi» nazariyasi
Ishsizlikning yuqori foizi turmush qurgan ayollarning mehnatdagi ishtiroki hissasining oshib borishiga olib keladi. Chunki, ularning erlari ishsiz bo'lgan chog'da oilani ta'minlash uchun ayollarga ishlashga to'g'ri keladi. Demak, turmush qurgan ayolning ishga kirish borasidagi qarori nafaqat ish haqi, balki oilaning umumiy daromadiga bog'liq bo'ladi. Agar yuqori darajadagi ishsizlik erlar uchun ishlashga kam imkoniyat qoldirsa, u holda ayollarning ishlash ehtimoli oshadi.	Bandlikning yuqori darajasi turmush qurgan ayollar mehnatdagi ishtiroki hissasining pasayishiga olib keladi. Chunki, boshqa sharoitda ish qidirishi mumkin bo'lgan kishilarning hafsalasi pir bo'ladi va mehnat resurslarining miqdori pasayadi. Ya'ni, turmush qurgan ayollarning ishga kirish qarorini belgilovchi omil bo'lib oilaning daromadi emas, balki mehnat bozorining torligi hisoblanadi. Bozor qanchalik tor bo'lsa, ayollarning ish topishga harakat qilishi shunchalik kam ehtimolga ega bo'ladi.

2. Iqtisodiyot nazariyasi fanining vazifalari, ularning tipologiyasi va namoyon bo'lish shakllari

Iqtisodiyot nazariyasi fanining maqsadi va vazifasini ikki tomonlama, ya'ni ham amaliy va ham nazariy tomonlarini tushuntirish mumkin.

Aksariyat hozirgi zamon iqtisodiy adabiyotlarida iqtisodiyot nazariyasining to'rtta asosiy vazifasi ajratib ko'rsatiladi:

1) **bilish vazifasi** – har qanday fan kabi iqtisodiyot nazariyasi ham fundamental ahamiyatga ega: jamiyatda insonlarning tabiat ashyolari, boshqa moddiy ashyolar hamda o'zaro bir-birlari bilan aloqalarida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlarni tadqiq etib, bizni o'rab turgan olam to'g'risidagi fikrlarimizni kengaytiradi. Ayni paytda, mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning mazmun-mohiyatini tushunish va tahlil qilish, iqtisodiyotning turli jabhalarida qo'lga kiritilayotgan yutuq va muvaffaqiyatlarni baholash uchun zarur bo'lgan bilimlar bilan boyitadi, iqtisodiy tafakkurlash darajasini oshiradi. Zero, Prezidentimiz I.Karimov so'zlari bilan aytganda, O'zbekistonning mustaqillikka erishish davridagi **«...tahlikali va murakkab vaziyatda qanday maqsadlarni ko'zda tutib, qanday amaliy chora-tadbirlarni amalga oshirganini, bu harakatlarning ilmiy-tarixiy, mantiqiy va qonuniy zamini va omillari, kerak bo'lsa, istiqlol o'zbek xalqiga tuhfa tariqasida berilmagani – bularning barchasi haqida har taraflama chuqur yoritib va isbotlab beradigan izlanish va tahlil bugungi kunda ham o'zining dolzarbligi va ahamiyatini yo'qotmaganini qayd etishimiz zarur»⁸;**

2) **amaliy vazifa** – amaliy iqtisodiyotning asosiy maqsadi cheklangan resurslardan unumli foydalanib iqtisodiy o'sishni ta'minlash va shu asosda o'sib

⁷ Jadval quyidagi manba asosida tuzilgan: Pindayk Robert, Rubinfeld D. Mikroiqtisod. – Oliy o'quv yurtlari uchun qo'llanma. – T.: «Sharq», 2002. – 11-13-b.

⁸ O'zbekistonning 16 yillik mustaqil taraqqiyot yo'li. Prezident Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, Vazirlar Mahkamasi va Prezident Devonining O'zbekiston mustaqilligining 16 yilligiga bag'ishlangan qo'shma majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2007 yil 31 avgust, 1-bet.

boruvchi ehtiyojlarni qondira borishdan iborat. Shu maqsaddan kelib chiqib, cheklangan turli xil resurslarning har bir birligi evaziga ko'proq tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatishni ta'minlash, har bir faoliyat turi bo'yicha xarajatlar miqdori bilan erishilgan samara, ya'ni tovar va xizmatlar miqdorini taqqoslash, resurslardan unumliroq foydalanish yo'llarini topishdan iboratdir;

3) **uslubiy vazifasi** – iqtisodiyot nazariyasi fanining o'zi, tahlili va uning tamoyillari, olingan xulosalar, tadqiq etilayotgan iqtisodiy qonunlar boshqa ijtimoiy va tarmoq fanlari uchun uslubiy asos bo'lib xizmat qiladi;

4) **g'oyaviy-tarbiyaviy vazifasi** – ushbu vazifa shundan iboratki, uning yordamida talabalar, mutaxassislar va iqtisodiyot ilmi o'rganuvchilarning ilmiy dunyoqarashini shakllantiradi, milliy istiqlol g'oyasini talaba yoshlar ongiga singdiradi, ularni millat manfaatlari yo'lida iqtisodiyotni rivojlantirish, milliy mahsulotni ko'paytirish, milliy pul qadrini oshirish, milliy tovarlarni jahon miqyosida bozorgir bo'lishini ta'minlash, mamlakat aholisining turmush darajasini ko'tarish ruhida tarbiyalaydi. Iqtisodiyot nazariyasi talaba yoshlarga moddiy ne'matlarning inson mehnatining mahsuli ekanligini tushuntirib, ularni mehnat hamda cheklangan resurslarni tejash ruhida tarbiyalaydi.

«Zaminimizda yashayotgan odamlarning munosib va erkin, faravon hayotini ta'minlash, har bir kishi huquq va imkoniyatlaridan to'liq foydalanish uchun barcha zarur sharoitlarni yaratish - jamiyatimizni isloh qilish va yangilash paytida oldimizga qo'yayotgan g'oyat muhim vazifalardandir»¹. Bundan tashqari, iqtisodiyot nazariyasi aholini ish bilan ta'minlash, pulning qadrsizlanishi oldini olish, aholini ijtimoiy himoya qilish yo'llarini ko'rsatib berishi lozim. Iqtisodiyot nazariyasi fani makroiqtisodiyot darajasida tahlil qilib, uning sohalari, ko'rsatkichlari, omillari o'rtasidagi bog'lanishlarni, iqtisodiy o'sish yo'llarini aniqlab ko'rsatadi va davlatning ichki va tashqi iqtisodiy siyosatida ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Iqtisodiyot nazariyasining maqsadi esa, eng avvalo, ilmiy bilishdan iboratdir. Shundan kelib chiqadiki, iqtisodiy jarayonlar va hodisalarni kuzatish, ulardagi shakl va mazmun o'zgarishlarini, ichki bog'lanish va aloqalarni, ziddiyatlarni, qonun-qoidalarini, tushunchalarni bilib, birinchi navbatda, talabalarga, iqtisodchi mutaxassislarga va iqtisodiyot bilan qiziquvchi boshqa xodimlarga o'rgatishdan iboratdir.

Iqtisodiyot nazariyasining biz qayd qilgan amaliy, nazariy, uslubiy va tarbiyaviy tomonlari bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir. Amaliy iqtisodiyot nazariy bilimga ega bo'lishni, u bilan qurollanish zaruriyatini taqozo etadi. Nazariy bilim esa oldindan ko'ra bilish va amaliy harakat yo'lini to'g'ri belgilash imkonini beradi.

Umuman olganda, iqtisodiyot nazariyasi fani iqtisodiy jarayonlar, voqea va hodisalar sirini bilishda ilmiy qo'llanmadir.

«Pirovard maqsadimiz bo'lgan ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot qurish borasidagi intilishlarimizda biz uchun ruhiy-ma'naviy kuch quvvat manbai, ilmiy asos - bu milliy g'oya, milliy mafkuradir»². Shu aqidadan kelib chiqib, iqtisodiyot nazariyasi fani «Kishilarda yangicha iqtisodiy fikrlashni shakllantirish,

¹ Karimov I.A. Yangicha fikrlash va ishlash - davr talabi. T-5. -T.: «O'zbekiston», 1997. 179-bet.

² Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot - pirovard maqsadimiz. T.: «O'zbekiston», 2000. 463-bet.

ularning dunyoqarashini o'zgartirish»³ vazifasini ham bajaradiki, bu iqtisodiyotni isloh qilish sohasidagi strategik maqsadlardan biri bo'lib hisoblanadi. Prezidentimiz Islom Karimov ta'kidlab o'tganlaridek: «Jamiyatda hayotga, o'zgarishlarga befarq qaraydigan loqayd kimsalar bo'lmasligi kerak. Bu taraqqiyotimizni orqaga surib yuboradi. Inson buyuk, ezgu orzular bilan yashasin. Uni nafaqat mamlakat, balki jahonda ro'y berayotgan hodisalar qiziqirsin. Dunyoqarashi, ongi chegaralanib bir qolipda qolmasin. Milliy g'urur, istiqloq mafkurasi g'oyalari unga doim hamroh bo'lsin»¹. Bu maqsadga erishish uchun «Iqtisodiyot nazariyasi» fani Prezidentimiz I.A. Karimovning so'zlagan nutq va ma'ruzalarida, asarlarida ko'rsatib berilgan bozor iqtisodiyotiga o'tish davri tamoyillarini, o'tishning o'ziga xos yo'lini, o'zining iqtisodiy qonunlarini, yo'l-yo'riqlarini, Oliy Majlis, Vazirlar Mahkamasi qabul qilgan qarorlar asosida mamlakatimiz oldida turgan iqtisodiy muammolar va vazifalarning chuqur tahlilini, uni yechish yo'llarini yoritmoq'i, o'tish davri iqtisodiyotining xususiyatlari, ko'p ukladli iqtisodning, turli shakldagi mulkchilikning vujudga kelish yo'llari, usullarini ko'rsatib bermog'i lozim.

3. Iqtisodiy jarayonlarni ilmiy bilishning metodologik tamoyillari

Boshqa fanlar singari, iqtisodiyot nazariyasi fanining amalda vujudga kelishi tadqiqot predmetining shakllanishi bilan birga uning bilish usulining qaror topishiga ham bog'liqdir. **Uslubiyat** — bu ilmiy bilishning tamoyillari tizimi, yo'llari, qonun-qoidalari va aniq hadislaridir. Bu obyektiv reallikni bilish dialektikasi, mantiqi va nazariyasini o'z ichiga oluvchi bir butun ta'limotdir. U iqtisodiy hodisalarni o'rganishga umumiy yondashuv, haqiqatni yagona va yaxlit holda tushunish, yagona falsafiy asosning mavjudligini taqozo etadi. Uslubiyat asosiy masala, ya'ni iqtisodiyot nazariyasi u yoki bu iqtisodiy tizimning amal qilishi va yanada rivojlanishini qanday ilmiy usullar, vositalar orqali bayon etilishini hal etishga yordam berishi lozim. Iqtisodiyot nazariyasi uslubiyyatida bir necha asosiy yondashuvlarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- 1) Subyektiv;
- 2) neopozitiv-empirik;
- 3) ratsionalistik;
- 4) dialektik.

Subyektiv yondashuvda iqtisodiy hodisa va jarayonlarni tahlil qilishda xo'jalik yurituvchi alohida subyekt nuqtai-nazaridan kelib chiqiladi. Ayniqsa, mazkur yondashuvdan iste'molchi xatti-harakati nazariyasi, alohida bozor ishtirokchilarining xulq-atvorlarini bayon etishda keng foydalaniladi.

Neopozitiv-empirik yondashuv iqtisodiy hodisa va jarayonlarni nisbatan mukammalroq o'rganish hamda baholashga asoslanadi. Tadqiqotning diqqat markazida bilishning texnik apparati maydonga chiqib, u bilish vositasidan uning predmetiga (matematik apparat, ekonometrika, kibernetika va h.k.) aylanadi.

³ Karimov I.A. «O'zbekiston buyuk kelajak sari». T.: «O'zbekiston», 1999. 187-bet.

¹ Karimov I.A. Yangicha fikrlash va ishlash - davr talabi. T-5. -T.: «O'zbekiston», 1997. 149-bet.

Tadqiqot natijasi bo'lib esa asosiy kategoriyalardan iborat bo'lgan turli ko'rinishdagi iqtisodiy modellar maydonga tushadi.

Ratsionalistik yondashuv insoniyat taraqqiyotining tabiiy yoki ratsional qonunlarini ochib berishga qaratilgan bo'ladi. Bu esa iqtisodiy tizimni, uni tartibga soluvchi iqtisodiy qonunlarni, jamiyatning iqtisodiy tuzilishini tadqiq qilishni taqozo etadi. Shuningdek, iqtisodiy ratsionalizm kontseptsiyasi mikroiqtisodiy tahlilda keng qo'llaniluvchi qoidalardan biri hisoblanadi. Uning asosida iqtisodiy subyektning mavjud imkoniyat va resurslarning cheklanganligi sharoitida minimal xarajatlar asosida maksimal natija olishga intilishi yotadi. Kishilar doimo o'z subyektiv manfaatlarini qondirishda cheklangan iqtisodiy ne'matlardan foydalanishning muqobil usullarini tanlash zaruriyatiga duch keladilar. Tabiiyki, o'zlarining ratsional hatti-harakatlarini amalga oshirish uchun iqtisodiy subyektlar tanlash erkinligiga ega bo'lishlari lozim.

Ratsionallik darajasiga ko'ra uning ikki turi farqlanadi:

1. To'liq ratsionallik. Bu ko'proq nazariy tasavvur bo'lib, unda iqtisodiy subyekt mavjud axborotdan eng yuqori darajada foydalanib, qilingan xarajatlar bilan olingan natijalar o'rtasidagi eng yuqori tafovutga erishadi (minimal xarajat sharoitidagi maksimal foyda).

2. Cheklangan ratsionallik. Bunda axborotlarni to'plash va tahlil qilishning qiyinligi tufayli xo'jalik qarorlarini qabul qilishda undan to'liq foydalanishning mumkin emasligini aks ettiradi. Bunday holatda qarorlar qisman tajriba, intuitsiya va boshqalar asosida qabul qilinib, ulardan olinadigan sof foyda nisbatan kamroq bo'ladi.

Uslubiyat umumilmiy tavsifga ega, lekin har bir fan o'zining predmetidan kelib chiqib, o'zining ilmiy bilish usullariga ega bo'ladi. Shuning uchun uslubiyat umumilmiy va ayni vaqtda xususiy bo'ladi.

Dialektik usul qoidalari ilmiy bilishning umumiy usuli bo'lib xizmat qiladi. Iqtisodiyot nazariyasida qo'llaniladigan bu tamoyillar quyidagilardir:

1. Iqtisodiyot bir-biri bilan aloqada, chambarchas bog'liqlikda, ziddiyatda, o'zaro ta'sir qilib turadigan turli bo'g'inlardan, bo'laklardan iborat yaxlit bir jarayonki, u doimo harakatda, rivojlanishda, mazmun va shakl jihatdan o'zgarib turadigan ichki va tashqi hodisalar bilan aloqada bo'ladi.

2. Iqtisodiy jarayonning har bir bo'lagini alohida olib, uning o'ziga xos xususiyatlarini, kelib chiqish va yo'q bo'lish sabablari va oqibatlarini, uning ijobiy va salbiy jihatlarini, ichki va tashqi aloqadorlik va bog'liqlik tomonlarini zamon va makonda o'rganish. Bu yerda shu narsani hisobga olmoq lozimki, biron-bir iqtisodiy hodisa o'zi bir jarayonning oqibati, natijasi bo'lgani holda, boshqa bir iqtisodiy jarayonga sabab yoki omil bo'lishi mumkin. Masalan, mashina, stanok, asbob-uskunalar bir ishlab chiqarish jarayonining oqibati, natijasi bo'lgani holda ikkinchi ishlab chiqarish jarayonining omili, sababi bo'lib xizmat qiladi. Ishlab chiqarishdagi o'zgarishlar taqsimot va iste'mol sohalarida o'zgarish bo'lishiga, qishloq xo'jaligidagi o'zgarishlar esa sanoatda o'zgarish bo'lishiga turtki bo'ladi, va h. k.

3. Iqtisodiy jarayonlarni oddiydan murakkabgacha, pastdan yuqorigacha rivojlanishida deb qarash. Bu yerda son jihatidan o'zgarishlar to'plana borib, sifat jihatidan o'zgarishga olib kelishini hisobga olish zarur.

4. Ichki qarama-qarshiliklar birligiga va ularning o'zaro kurashiga rivojlanishning manbai deb yondashish.

Iqtisodiy faoliyatlar, hodisa va jarayonlar tabiiy, moddiy, shaxsiy omillar va pul mablag'lari kabi omillarga tayangan holda kechadi, bu omillar o'zaro chambarchas bog'liq hamda ziddiyatda bo'ladi va bir-biriga ta'sir ko'rsatadi, ular doimo sifat va miqdor jihatdan o'zgarib turadi, turli davrlarda turlicha ijtimoiy shaklga ega bo'ladi, eski iqtisodiy qonunlar, tushunchalar o'rniga yangilari paydo bo'ladi. Ana shular hisobga olinsa, bu fan uchun dialektika qoidalarini qo'llashning qanchalik zarurligi va muhimligi darhol namoyon bo'ladi.

Dialektik dunyoqarash — bu qadimgi yunon falsafasidan boshlab to hozirgacha butun kishilik jamiyati ma'naviy taraqqiyoti tarixida inson aql-idroki erishgan buyuk yutuqdir. Dialektik uslubning mohiyati o'rganilayotgan jarayonning ichki ziddiyatlar tufayli o'z-o'zidan harakatda bo'lishini tushuntirishdan iborat va bu narsa har qanday fanga, jumladan iqtisodiyot nazariyasi faniga ham taaluqlidir.

Mikroiqtisodiy nazariyada iqtisodiy munosabatlarni tadqiq etish o'ziga xos quyidagi xususiyatlarga ega:

- birinchidan, tadqiqot predmeti sifatida iqtisodiy munosabatlarning kichik, tor, quyi darajasi olinadi;

- ikkinchidan, tahlil jarayonlarida subyektiv-psixologik omillar ham sezilarli ta'sir ko'rsatib, ularning tadqiqi maxsus usullar orqali amalga oshiriladi.

Shu bilan birga, iqtisodiyot nazariyasi fanining o'ziga xos tadqiqot usullari ham mavjuddir, ulardan eng muhimi ilmiy abstraktsiyadir. Iqtisodiy jarayonlarning mohiyati o'zgarishini o'rganishda mikroskoplardan, kimyoviy laboratoriyalardan foydalanib bo'lmaydi, bunda abstraktsiya kuchi ishga solinadi.

Ilmiy abstraktsiya usuli - tahlil paytida xalal berishi mumkin bo'lgan ikkinchi darajali narsalar, voqea-hodisalarni fikrdan chetlashtirib, o'rganilayotgan jarayonning asl mohiyatiga e'tiborni qaratishdir. Bu usul yordamida o'rganilayotgan voqea va hodisaning ichki, ko'zga ko'rinmaydigan mohiyati, uning asl mazmuni bilib olinadi.

Tahlil va sintez usuli. **Tahlil** — bu o'rganilayotgan bir butunni alohida qismlarga ajratish va ularni izchillik bilan tahlil qilish. **Sintez** – bu o'rganilgan qismlardan olingan xulosa va natijalarni bir butun yaxlit jarayon deb qarab umumiy xulosa chiqarishdir. Murakkab iqtisodiy tizimlar ana shu yo'l bilan o'rganiladi, iqtisodiy tizim butunicha tasvirlab beriladi.

Mantiqiylik va tarixiylikning birligi usuli. Iqtisodiyot nazariyasida tarixiylik dalili tarixiy rivojlanish nuqtai-nazaridan tadqiqot olib borish zarurligini taqozo qiladi. Chunki iqtisodiy jarayonlar tarixiy jarayon sifatida rivojlanadi. Mantiqiylik usulida jarayonlar faqatgina tarixiy nuqtai-nazardan emas, shu bilan birga asosiy ichki zarur qonuniy bog'lanishlar bo'yicha ham tahlil qilinadi.

Foydalanilayotgan usullar ichida **eksperiment** ma'lum o'rin egallaydi, iqtisodiy o'sishning keskin o'zgarishi bosqichlarida, jumladan iqtisodiyotning inqiroz va beqarorlik bosqichlarida eksperimentdan keng foydalaniladi. Iqtisodiy islohotlarni

amalga oshirish paytida eksperiment alohida o'ringa ega. Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish uchun puxta tayyorgarlik ko'rish, ya'ni ilmiy tajriba, eksperiment o'tkazish hisob-kitob vositasiga asoslanish va ilmiy yo'nalishlarni ishlab chiqish talab etiladi.

Makroiqtisodiy va mikroiktisodiy tahlilni qo'shib olib borish. Mikroiktisodiy tahlilda iqtisodiyotning boshlang'ich bo'g'ini bo'lmish korxona va firmalarning ichki jarayonlarini alohida iqtisodiy subyektlarning xatti-harakati, xulqi tadqiq qilinadi. Bu tahlilda alohida olingan tovarlarning xarajatlari, kapital va boshqa resurslardan foydalanishning, narxtashkil topishining, ish haqi to'lashning, talab va taklif tarkib topishining shakl va mexanizmlarini o'rganish markaziy o'rin tutadi.

Makroiqtisodiy tahlil makromutanosiblikni ta'minlash asosida milliy iqtisodiyotning to'laligicha faoliyat qilishi tadqiqoti bilan shug'ullanadi. Milliy mahsulot, bahoning umumiy darajasi, inflyatsiya, ishchi kuchining ish bilan bandligi masalalari bu tahlil obyekti bo'lib hisoblanadi. Mikroiktisodiyot va makroiqtisodiyot o'zaro bog'langan va bir-biri bilan o'zaro ta'sirda bo'ladi.

Induktsiya va deduktsiya biriga qarama-qarshi bo'lgan, ammo o'zaro bog'liqlikdagi fikrlash usulidir. Fikrning xususiy faktlardan umumiy faktlarga qarab harakati **induktsiya**, aksincha, umumiy faktlardan xususiy faktlarga tomon harakati **deduktsiya** deb ataladi.

Iqtisodiy jarayonlarni o'rganish va tahlil qilishda **ikki tomonlama yondashuv usuli**. Bunda barcha iqtisodiy jarayonlar qiymat va naflilik nuqtai nazaridan tahlil qilinadi va xulosa chiqariladi. Aks holda bir tomonlamalikka yo'l qo'yilib, yanglish tasavvurga va noto'g'ri xulosalarga olib kelishi mumkin.⁹

Iqtisodiy jarayonlarni miqdoriy jihatdan tahlil qilishda **taqqoslash, statistik, matematik va grafik usullaridan** keng foydalaniladi. Ayniqsa, hozirgi davrda grafik usulni keng o'zlashtirish va qo'llash zarurdir. Grafiklar nazariya modellarini ifodalashda vositachi bo'lib xizmat qiladi. Aniqroq qilib aytganda, grafik usul o'zgaruvchi miqdorlar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rgazmali qilib tasvirlaydi.

Bu usullar yordamida iqtisodiy jarayonlar va hodisalarning mazmunini, ulardagi o'zgarishlarni, kelib chiqish sabab-oqibatlarini bilish mumkin bo'ladi.

Iqtisodiy o'quv adabiyotlarida mikroiktisodiy tahlilning ko'plab usullari, jumladan, so'nggi qo'shilgan miqdor nuqtai nazaridan tahlil (marjinalizm), funktsional tahlil, mikroiktisodiy modellash, grafik usul kabilar keng bayon etilgan. Quyida mazkur usullarning asosiylariga to'xtalib o'tamiz.

So'nggi qo'shilgan miqdor nuqtai nazaridan tahlil (marjinalizm). 19-asrning ikkinchi yarmida me'yoriy foydalilik va me'yoriy unumdorlik yoki marjinalizm (marginal (ingl.) - me'yoriy) nazariyasi shakllandi. Marjinalizm nazariyasi – bu xo'jalik munosabatlariga jalb etilgan alohida subyektning ruhiyati nuqtai-nazaridan amalga oshiriluvchi iqtisodiy tahlil. Mazkur subyekt iqtisodiy jarayonda ishtirok etish yoki ishtirok etmaslikdan olinishi mumkin bo'lgan me'yoriy foyda yoki me'yoriy yo'qotishlarga eng avvalo xususiy baholash orqali yondoshadi. Bunday baholashlar

⁹ Bu usulning nazariy va amaliy ahamiyati prof.Sh.Shodmonov, dots. G.Baubekova tomonidan chiqarilgan «Innovatsionniy metodi v prepodavanii ekonomicheskoy teorii» kitobida batafsil bayon etilgan.

asosida ishlab chiqarish xarajatlari, talab va taklif, narx nazariy jihatdan izohlab beriladi.

Funktsional tahlil. Barcha iqtisodiy modellar iqtisodiy o'zgaruvchilar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni aks ettiradi. Ko'pincha bu bog'liqliklar funktsiya ko'rinishida ifodalanadi. Funktsiya – bu bir qator o'zgaruvchilarning boshqalariga bog'liqligini aks ettiruvchi matematik tushuncha. Masalan, non bozori modelini ko'rib chiqishda, biz nonga bo'lgan talab nonning narxi va jami daromad hajmiga bog'liq, deb ta'kidladik. Buni quyidagi tarzda ifodalash mumkin:

$$Q^d = D(P_b, Y).$$

Bu tenglamadan nonga bo'lgan talab (Q^d) nonning narxi (P_b) va daromad hajmi (Y) ning funktsiyasi deyish mumkin. Funktsiyani yozishda qavs oldida turgan o'zgaruvchi (D) funktsiyani anglatadi.

Non bozori modelida $Q^d = D(P_b, Y)$ ifodasi nonga bo'lgan talabning omillarini aniqlab beradi. Agar biz nonga bo'lgan talab to'g'risida ko'proq ma'lumotga ega bo'lganimizda, quyidagicha yoza olgan bo'lar edik:

$$Q^d = 60 - 10P_b + 2Y.$$

Bunday holda talab funktsiyasi quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

$$D(P_b, Y) = 60 - 10P_b + 2Y.$$

Mazkur funktsiya non narxi hamda daromad hajmining har bir darajasiga muvofiq keluvchi nonga bo'lgan talabni aniqlash imkonini beradi. Masalan, agar daromad 10 ga, nonning narxi 2 ga teng bo'lsa, nonga bo'lgan talab 60 ga teng bo'ladi; agar nonning narxi 3 gacha oshsa, u holda nonga bo'lgan talab 50 ga qadar qisqaradi.

Funktsiya o'zgaruvchilar o'rtasidagi miqdoriy nisbat ma'lum bo'lmagan hollarda ham ular o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalash imkonini beradi. Masalan, nonning narxi 2 dan to 3 ga qadar oshganda talab kamayishini bilgan holda, qanchaga kamayishini bilmasligimiz mumkin. Bunday holda, agar biz o'zgaruvchilar o'rtasida qandaydir bog'liqlik mavjudligini bilsak, uni funktsional shaklda ifodalash maqsadga muvofiqdir.

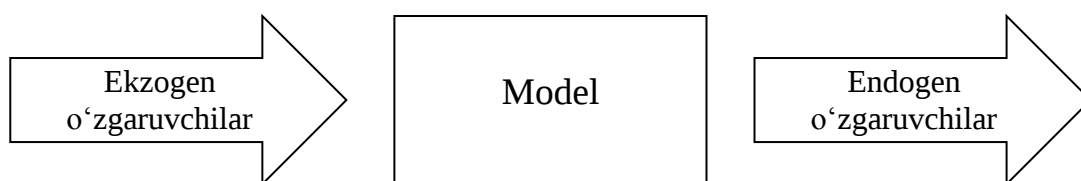
Tahlilning muvozanatga asoslangan usuli. Iqtisodiy nazariyadagi tahlilning muvozanatli usulini ideal harakatsizlikning fizikaviy nazariyasi yoki jismning bir tekis va to'g'ri chiziqli harakati bilan taqqoslash mumkin. Bunda iqtisodiyotning barcha tashqi sharoit va parametrlari (texnika va texnologiyaning holati, iste'molchilarning didlari, mulkchilikning taqsimlanishi va h.k.) oldindan belgilab berilgan, deb qabul qilinadi. Muvozanat deb shunday holat tushuniladiki, unda tashqi sharoit va parametrlar o'zgarmagan holda xo'jalik jarayonining birorta ishtirokchisida o'z iqtisodiy hulq-atvorini o'zgartirishga rag'bat mavjud bo'lmaydi. Boshqacha aytganda, gap shunday usul haqida boradiki, unda talab va taklif, narx va qiymatning muvozanati boshlang'ich model sifatida qaraladi. Mazkur yirik

abstraktsiya asosida keyinchalik qo'shimcha qiymat, foyda, foiz, renta va boshqa nazariyalar quriladi. Shu bilan birga, talab va taklif muvozanati abstraktsiyasining qo'llanishi iqtisodiy kategoriyalarni tahlil qilishda ahamiyatli yo'qotishlarga olib kelmaydi, aksincha, iqtisodiy qonunlarning harakatini yuqori darajadagi sof holda ochib berish imkonini yaratadi.

Bunga qarama-qarshi o'laroq, nomuvozanat usuli shundan kelib chiqadiki, talab va taklif o'rtasidagi muvozanat abstraktsiyasidan o'rinsiz foydalanish o'z mohiyatiga ko'ra faqat nomuvozanat sharoitida amal qila oluvchi bir qator iqtisodiy kategoriyalarning tahlili uchun to'sqinlik qiladi. Uzoq muddatli muvozanat iqtisodiy tahlili bunday yondoshuvda iqtisodiyot nazariyasining o'ta zarur, biroq birinchi bosqichi sifatida maydonga tushadi. Ratsional xo'jalik yuritishning tarixiy evolyutsiyasiga, iqtisodiy taraqqiyot va farovonlikning o'sishi manbalarini ochib berishga taalluqli bo'lgan iqtisodiy tahlil fan-texnika taraqqiyoti, iste'molchi didlari, mulkning taqsimlanishi, resurs taqchilligi, institutsional tizim, jahon xo'jaligi aloqalari va boshqalar o'zgarishining ta'siri ostida iqtisodiy muvozanatning buzilishiga o'z vaqtida e'tibor qaratishni taqozo etadi.

Mikroiqtisodiy modellashtirish. Iqtisodiy tadqiqotlarda iqtisodiy jarayonlarning soddalashtirilgan nazariyalari – modellardan foydalaniladi. Bu modellarda, aksariyat hollarda matematik ko'rinishda, turli iqtisodiy o'zgaruvchilar o'rtasidagi nisbatalar o'z aksini topadi. Modellarni qo'llashning maqsadga muvofiqligi tadqiqot davomida ahamiyatsiz bo'lgan jihatlardan qochib, printsiptial iqtisodiy aloqalarni ochib berishdan iborat.

Ekzogen (tashqi) va endogen (ichki) o'zgaruvchilar. Odatda modellarda 2 turdagi o'zgaruvchilardan foydalaniladi: ekzogen va endogen o'zgaruvchilar. Ekzogen o'zgaruvchilar tashqaridan kiritilib, ular boshlang'ich axborot hisoblanadi. Endogen o'zgaruvchilar modelning «ichida» shakllanib, bu o'zgaruvchilar modelni hal etish natijasi hisoblanadi. Boshqacha aytganda, ekzogen o'zgaruvchilarning qiymati model tuzilgunga qadar ma'lum bo'ladi (1-chizma).

2-chizma. Model tuzilishida ekzogen (tashqi) va endogen (ichki) o'zgaruvchilarning o'rni

Endogen o'zgaruvchilar qiymati esa model bo'yicha hisob-kitoblarni amalga oshirish chog'ida aniqlanadi. Quyidagi rasmda modelning maqsadi qanday qilib ekzogen o'zgaruvchilari endogen o'zgaruvchilariga ta'sir ko'rsatishini ochib berishdan iborat.

Misol. Non bozori modelining tuzilishini ko'rib chiqamiz. Aytaylik, nonga bo'lgan talab miqdori (Q^d) nonning narxi (P_b) va jami daromad (Y)ga bog'liq bo'ladi. Bu bog'liqlikni quyidagi tenglama orqali ifodalash mumkin:

$$Q^d = D(P_b, Y).$$

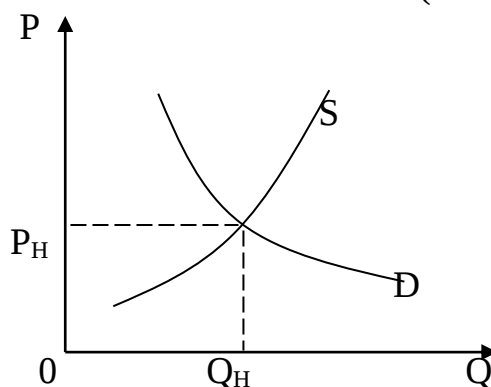
Shuningdek, nonvoyxonalar tomonidan taklif etilayotgan nonning miqdori (Q^s) nonning narxi (P_b) hamda non ishlab chiqarishda foydalaniluvchi unning narxi (P_f)dan kelib chiqadi:

$$Q^s = S(P_b, P_f).$$

Va nihoyat, yana shuni ta'kidlashimiz mumkinki, nonning narxi talab va taklif o'rtasidagi muvozanatdan kelib chiqqan holda o'zgaradi:

$$Q^s = Q^d.$$

Talab va taklif modeli. Non bozori modelini bayon etishni talab va taklif modelidan foydalangan holda davom ettirish mumkin (2-rasm).

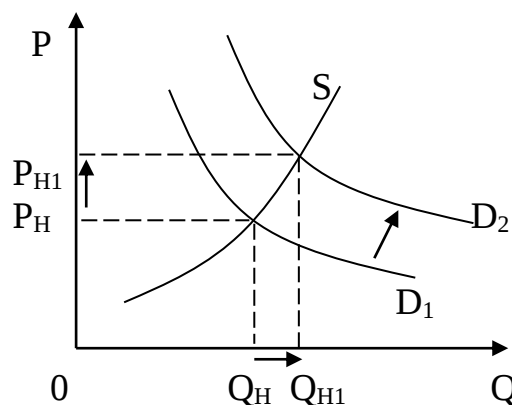

3-chizma. Talab va taklif egri chiziqlari

Non bozori modelida 2 ta endogen va 2 ta ekzogen o'zgaruvchilar ishtirok etadi. Unning narxi va jami daromad – ekzogen o'zgaruvchilar. Modelda ularni o'rganish maqsad qilib qo'yilmaydi, ulari ilgaridan belgilangan, deb qabul qilinadi. Bu modelda endogen o'zgaruvchilar bo'lib nonning narxi va sotilgan non miqdori hisoblanadi. Aynan shu o'zgaruvchilarni tushuntirib berish ushbu modelning vazifasi hisoblanadi.

Talab egri chizig'i jami daromad darajasi o'zgarmagan sharoitda nonga bo'lgan talab bilan uning narxi o'rtasidagi nisbatni ko'rsatadi. Talab egri chizig'i pastga yo'nalgan bo'ladi, chunki nonning narxi oshib borgan sari, xaridorlar ko'proq boshqa oziq-ovqat mahsulotlariga o'tib boradilar va nonni kamroq sotib oladilar. Taklif egri chizig'i uning o'zgarmas narxlar sharoitida taklif etilayotgan non miqdori va uning narxi o'rtasidagi nisbatni ko'rsatadi. Taklif egri chizig'i o'suvchandir, chunki nonning narxi qanchalik yuqori bo'lgan sari, nonvoyxonalar shuncha ko'p non ishlab chiqaradilar. Ikkala egri chiziqning kesishish nuqtasi bozor muvozanati holatiga mos tushadi. Bu nuqtada nonga bo'lgan muvozanat narxi o'rnatilib, taklif etilayotgan non miqdori talabga mos keladi.

Modelda bir ekzogen o'zgaruvchining o'zgarishi har ikkala endogen o'zgaruvchilarga qanday ta'sir ko'rsatishi izohlab beriladi. Masalan, jami daromad oshganda nonga bo'lgan talab o'sadi (4-chizma).

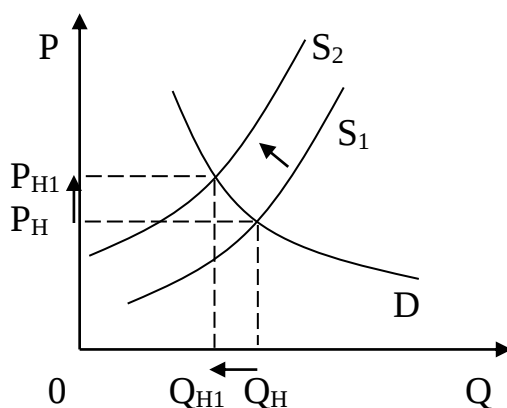

4-chizma. Talabning o‘shishi

Jami daromadning oshishi nonga bo‘lgan talabning o‘shishiga olib keladi – xaridorlar narx o‘zgarmagan sharoitda ko‘proq non sotib olish imkoniga ega bo‘ladilar. Bu talab egri chizig‘ining o‘ng-yuqori tomonga siljishi orqali ifodalanadi.

Non narxining oshishi taklif talab bilan tenglashgunga qadar davom etadi. Nonning muvozanatlashgan narxi va taklifi qiymati oshadi.

Shu kabi, unning narxi oshgan taqdirda non taklifi kamayadi (5-chizma).

5-chizma. Taklifning qisqarishi

Unning narxi oshganda non taklifi qisqaradi – nonni sotishdan olinadigan naf kamayib, ishlab chiqarish qisqaradi. Bu holat taklif egri chizig‘ining chap-yuqoriga siljishi bilan ifodalanadi. Talab va taklif egri chiziqlarining yangi kesishish nuqtasi hosil bo‘ladi. Nonning muvozanatlashgan narxi o‘sib, muvozanatlashgan miqdori kamayadi. Shunday tarzda model jami daromad yoki un narxining o‘zgarishi qanday qilib non bozoriga ta’sir ko‘rsatishini yaqqol namoyish etadi.

Pozitiv va normativ tahlil. Pozitiv tahlil iqtisodiyotdagi mavjud iqtisodiy hodisa va jarayonlarni tushuntirish va bashoratlash uchun xizmat qiladi. Normativ tahlil esa iqtisodiyot qanday holda samarali amal qilishini, iqtisodiy jarayonlar o‘z natijasini berishini o‘rganadi.

Grafik usul. Iqtisodiy tadqiqotlarda grafik usul muhim o‘rin tutadi. Grafiklar turli iqtisodiy omillar o‘rtasidagi funktsional bog‘liqlik va aloqalarni ko‘rgazmali tasvirlash vositasi hisoblanadi. Bu omillarning ba’zilar mustaqil o‘zgaruvchi hisoblansa, boshqa birlari bog‘liq o‘zgaruvchi hisoblanadi. O‘zgaruvchilar o‘rtasidagi

to'g'ri bog'liqlik grafik tarzda koordinatalar o'qida o'sib boruvchi chiziq shaklida tasvirlanadi. Teskari aloqa esa pasayib boruvchi chiziq shaklini oladi. Bog'liq va bog'liq bo'lmagan o'zgaruvchilar uchun koordinatalar o'qini tanlash ixtiyoriy ravishda, qulaylik va yaxshiroq ifodalash tamoyili asosida amalga oshiriladi. Ya'ni, bu yerda matematikadagi singari bog'liq bo'lmagan o'zgaruvchilar faqat abstsissa o'qiga joylashtiriladi, degan qat'iy talablar mavjud bo'lmaydi. Grafiklar tahlil qilinayotgan iqtisodiy o'zgaruvchilar o'rtasidagi chiziqli (to'g'ri chiziqlar) hamda nochiziqli (egri chiziqlar) bog'liqliklarni ifodalashi mumkin.

Asosiy tayanch tushunchalar

Mikroiqtisodiyot - yaxlit iqtisodiyot nazariyasining alohida xo'jalik subyektlari, tarmoq va bozorlarni o'rganishga qaratilgan nisbatan kichik darajasi.

Pozitiv tahlil - iqtisodiyotdagi mavjud iqtisodiy hodisa va jarayonlarni tushuntirish va bashoratlashda qo'llaniluvchi tahlil usuli.

Normativ tahlil – iqtisodiyot qanday holda samarali amal qilishini, iqtisodiy jarayonlar o'z natijasini berishini o'rganuvchi tahlil usuli.

To'liq ratsionallik – iqtisodiy subyekt mavjud axborotdan eng yuqori darajada foydalanib, qilingan xarajatlar bilan olingan natijalar o'rtasidagi eng yuqori tafovutga erishuvchi nazariy holat.

Cheklangan ratsionallik – axborotlarni to'plash va tahlil qilishning qiyinligi tufayli xo'jalik qarorlarini qabul qilishda undan to'liq foydalanishning mumkin emasligi holati.

Marjinalizm nazariyasi – bu xo'jalik munosabatlariga jalb etilgan alohida subyektning ruhiyati nuqtai-nazaridan amalga oshiriluvchi iqtisodiy tahlil.

Funktsiya – bu bir qator o'zgaruvchilarning boshqalariga bog'liqligini aks ettiruvchi matematik tushuncha.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti nimadan iborat? U boshqa iqtisodiy fanlar ichida qanday o'rin tutadi?

2. Iqtisodiyot nazariyasi fan sifatida shakllanishida qanday ilmiy maktab va yo'nalishlar vujudga kelgan?

3. Iqtisodiyot nazariyasining qanday vazifalari mavjud? Bu vazifalarning bugungi kundagi ahamiyati nimalarda namoyon bo'ladi?

4. Mikroiqtisodiyot nima? Uning tadqiqot doirasiga qanday muammolar kiradi?

5. Mikroiqtisodiy nazariyada iqtisodiy munosabatlarni tadqiq etish xususiyatlarini izohlab bering.

6. Mikroiqtisodiy tahlilning qanday usullarini bilasiz?

7. So'nggi qo'shilgan miqdor nuqtai nazaridan tahlil (marjinalizm)ning mohiyati nimadan iborat?

8. Tahlilning muvozanatga asoslangan usuli nima?

9. Ekzogen (tashqi) va endogen (ichki) o'zgaruvchilar tarkibiga nimalar kiradi?

10. Iqtisodiyot nazariyasini o'rganishda qanday usullardan foydalaniladi? Makroiqtisodiy tahlil bilan mikroiqtisodiy tahlil o'rtasidagi farq nimadan iborat?

2-BOB. EHTIYOJLAR VA ISHLAB CHIQARISH NAZARIYASI

Insonning hayotiy faoliyatini ta'minlash uchun zarur bo'lgan vositalarning aksariyat qismi inson mehnati bilan yaratiladi. Shunga ko'ra, ehtiyojlarning mavjudligi ishlab chiqarishning uzluksiz ravishda amalga oshirilishini ham taqozo etadi. Ishlab chiqarish jarayonida sodir bo'ladigan munosabatlar ayirboshlash, taqsimot va iste'mol jarayonlarida bo'ladigan munosabatlarga yo'nalish beradi va ta'sir qiladi. Ishlab chiqarish jarayonidagi munosabatlar boshqa fazalardagi munosabatlarning tavsifini belgilab beradi. Mazkur bobda bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan ishlab chiqarish omillari va ishlab chiqarish jarayoniga tegishli muammolar qarab chiqiladi. Ishlab chiqarish omillari tavsiflanadi, ishlab chiqarishning maqsadi va mazmuni ochib beriladi, so'ngra uning natijalari va samaradorligi bilan bog'liq masalalar bayoni beriladi. Tahlilda «ishlab chiqarish imkoniyati» tushunchasiga ham o'rin ajratiladi. Bobning oxirida keyingi qo'shilgan mahsulot va uning kamayib borishi, keyingi qo'shilgan mehnat va kapital unumdorligining pasayib borishi qonunining mazmuniga tegishli marjinalistik g'oyalar bilan tanishtiriladi.

1. Ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlar, ularning turlari va turkumlanishi

Iqtisodiyot asoslarini, uning amal qilish qoida va tamoyillarini o'rganish, iqtisodiy muammolarni hal etish eng avvalo ehtiyoj tushunchasi bilan uzviy bog'liqdir. Chunki, birinchidan, inson hayotiga turli ehtiyojlarning paydo bo'lishi va qondirilishi jarayoni sifatida qarash mumkin. Ikkinchidan esa, iqtisodiyotning doimiy va bosh masalasi ehtiyojlarning cheksizligi va iqtisodiy resurslarning cheklanganligi orqali namoyon bo'ladi.

Bakalavriat kursidan ma'lum bo'lganidek, **insonning yashashi va kamol topishi, umuman insoniyatning rivojlanishi uchun kerak bo'lgan hayotiy vositalarga bo'lgan zarurat iqtisodiyot nazariyasi fanida ehtiyoj deb ataladi.**

Ehtiyojlar turli-tuman bo'lib, ularni iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, ma'naviy, siyosiy va boshqa turdagi ehtiyojlarga ajratish mumkin. Ular orasida kishilarning yashashi, mehnat qilishi va hayot kechirishi uchun zarur bo'lgan moddiy ne'matlardan hamda xizmatlarni o'z ichiga oluvchi ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlar alohida o'rin tutadi. Bu ehtiyojlarning asosiy jihati – ularni qondirish uchun iqtisodiy faoliyat yoki ijtimoiy ishlab chiqarishning taqozo etilishidir. O'z navbatida ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlar moddiy va ma'naviy ehtiyojlarga bo'linadi. **Moddiy ehtiyojlar – bu kishilarning o'z hayotiy faoliyatlarini ta'minlashda qo'llaniluvchi moddiy ko'rinishdagi ne'matlar va xizmatlarga bo'lgan zaruratdir.**

Jamiyatning moddiy ehtiyojlari korxonalar va davlat muassasalari ehtiyojlarini ham o'z ichiga oladi. Korxonalarga ishlab chiqarish maqsadlarini amalga oshirish, ya'ni tovarlar ishlab chiqarish uchun ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchi kerak. Davlat, jamoa va xususiy korxonalar, mamlakat aholisining umumiy ehtiyojlarini aks ettirib, avtomobil va temir yo'llari, maktablar, kasalxonalar qurilishiga xizmat qiladi.

Ma'naviy ehtiyojlar kishilarning moddiy ko'rinishga ega bo'lmagan, bilim va dam olish, madaniy saviyasini oshirish, malaka-mahoratga ega bo'lish, har xil xizmatlardan bahramand bo'lish kabi ko'plab ehtiyojlarni o'z ichiga oladi.

Ehtiyojlar yakka tarzda va birgalikda qondirilishi mumkin. Bu esa ehtiyojning tabiatiga va uni qondiruvchi obe'ktlar xususiyatiga bog'liq. Shunday buyum va xizmat turlari borki, ulardan faqat birgalikda foydalanish mumkin. Masalan, ta'lim olish binolari, kasalxonalardan, dam olish joylaridan bahramand bo'lish, sport o'yinlari va ko'ngilochar tomoshalarni birgalikda ko'rish kabilar shular jumlasidandir.

Jamiyat ehtiyojlariga bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi. Bular quyidagilar:

a) jamiyatning iqtisodiy taraqqiyot darajasi. Iqtisodiyoti rivojlanishdan orqada qolgan mamlakatlarda ehtiyojlar doirasi tor bo'lsa, aksincha, iqtisodiyoti yuqori darajada rivojlangan mamlakatlarda uning doirasi keng va xilma-xil bo'ladi;

b) jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy tuzum. Agar jamiyatdagi tuzum bozor iqtisodiyoti yoki kapitalistik tartiblar asosida qurilgan bo'lsa, undagi ijtimoiy guruhlar boylar va kambag'allar, mulkdor va mulksizlarga bo'linib, ularga mansub kishilar ehtiyojlari o'rtasida katta farq mavjud bo'ladi. Yuqori daromad oluvchilar juda sifatli, noyob mahsulotlar va xizmatlarga ehtiyoj bildirsa, kambag'allarning ehtiyojlari o'z hayotini saqlash uchun juda zarur mahsulotlar va xizmatlar bilangina cheklanadi;

d) tabiiy-geografik sharoitlar. Ular ham ehtiyojlarning miqdori va turiga ta'sir qiluvchi omillardir. Nisbatan sovuq iqlim sharoitida, issiq iqlim sharoitiga qaraganda hayot kechirish uchun oqsil va yog'ga boy oziq-ovqat, issiq kiyim-kechak, uy va transport vositalariga ko'proq ehtiyoj bo'ladi;

g) tarixiy-milliy an'analar va urf-odatlar. Masalan, tarixan shakllangan milliy va diniy marosimlar, urf-odatlar, Navro'z bayrami, ro'za va hayitlar o'ziga xos ehtiyojlarni yuzaga keltiradi.

e) aholi sonining o'sishi, uning tarkibidagi o'zgarishlar ham ehtiyojlarga ta'sir etuvchi asosiy omillardan hisoblanadi.

f) xalqaro, davlatlar, millatlar va mintaqalar o'rtasidagi aloqalar, ayniqsa, ular o'rtasidagi mahsulot va axborot ayirboshlash yangi ehtiyojlarning keng tarqalishiga olib keladi.

Alohida kishilarning ehtiyojlari ularning yoshi, jinsi, oilaviy ahvoli, kasbi, mehnatning tabiati kabi omillarga bog'liq. Masalan, keksa kishilar yoshlardan farq qilib, yengil hazm bo'ladigan ovqatga, dori-darmonga, shovqin-suronsiz yashash muhitiga ko'proq ehtiyoj sezadilar. Ko'p bolali oilalarda bolalar kiyimi, o'yinchoqlarga ehtiyoj yuqori bo'lsa, farzandsiz oilalarda bunday ehtiyojlar bo'lmaydi. Alohida kishilar ehtiyojlariga kuchli ta'sir qiluvchi omillar shundan iboratki, murakkab, og'ir va yengil mehnat turlari bilan shug'ullanuvchi kishilar ehtiyojlari bir-biridan tubdan farq qiladi.

Ijtimoiy-iqtisodiy, shu jumladan, moddiy ehtiyojlarni to'liq qondirish mumkin emas. Jamiyatda har bir ma'lum davrda ko'plab qondirilmagan ehtiyojlar bo'ladi. Vaqt o'tishi bilan yangi buyumlarning paydo bo'lishi, keng reklamani ta'siri va savdoning rag'batlantirishi natijasida ehtiyojlar o'zgaradi va ko'payib boradi. Shunday ekan, jamiyatning, ya'ni uni tashkil qiluvchi shaxslar, muassasa va

korxonalar ehtiyojlarining cheksizligi, ularning to'xtovsiz yangilanib va o'sib borishi tabiiydir. Bu **ehtiyojlarning to'xtovsiz o'sib borishi iqtisodiy qonunda o'z ifodasini topadi**. Bunday qonun nafaqat ehtiyojlarning miqdoran o'sib borishini, balki ularning tarkiban yangilanib turishini, eskilarining o'rniga yangilarining kelishini bildiradi. Ehtiyojlarning o'sib borishi qonuni ishlab chiqarish bilan ehtiyojlar o'rtasidagi uzviy, to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlikni aks ettiradi. Ishlab chiqarish ehtiyojlarni qondirishga qaratiladi va uning rivojlanishi yangi ehtiyojlarni yuzaga keltiradi. Ishlab chiqarish baynalminal tus olishi bilan ishlab chiqarish va ehtiyoj o'rtasidagi bog'liqlik xalqaro miqyosda aks etadi. Ma'lum bir mamlakatda paydo bo'lgan ehtiyoj boshqalariga tarqalib, xalqaro xususiyatga ega bo'ladi. Masalan, kompyuter bir mamlakatda paydo bo'lib, tez orada unga ehtiyoj dunyo miqyosida tarqaldi. Xalqaro aloqalar rivojlanib borgani sari ehtiyojlarning milliy xususiyatlari bilan bir qatorda uning millatlararo, baynalminal belgilari rivoj topib boradi.

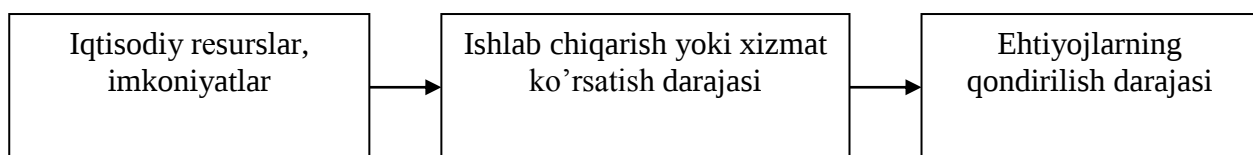
Ehtiyojlarning o'zi ham bir-birini taqozo qiladi. Bir ehtiyoj o'z orqasidan boshqa bir ehtiyojni keltirib chiqaradi. Masalan, kompyuter texnikasiga ehtiyojning paydo bo'lishi, o'z navbatida uni ishlatishni o'rganish, unga xizmat ko'rsatish, dastur tuzish kabi ehtiyojlarni keltirib chiqaradi.

Ehtiyojlarning o'sib borishi bir tekis, uzluksiz bo'lmaydi. Uning o'sishiga qarshi ta'sir qiluvchi omillar ham mavjud bo'ladi. Ishlab chiqarish holati, jamiyatdagi hukmron munosabatlar, favqulodda yuz beradigan holatlar (urushlar, iqtisodiy tizim almashishi) va zilzila, suv toshqini, yong'in kabi tabiiy ofatlar ehtiyojlarning o'sib borishiga qarshi ta'sir ko'rsatuvchi omillardir. Shunday qilib, ehtiyojlarning o'sib borishi qonuni mavjud ehtiyojlarning miqdoran o'sib borishida, mutlaqo yangi ehtiyojlarning paydo bo'lishida, muayyan ehtiyojlar doirasida turli ehtiyojlar nisbatining o'zgarishida va bir ehtiyojning boshqasi bilan almashinishida namoyon bo'ladi. Ehtiyojlarning o'sib borishi, uni qondirish vositalari darajasi bilan chegaralanadi. Chunki ehtiyojlar cheksiz o'zgargani holda uni ta'minlash uchun kerak bo'ladigan iqtisodiy resurslar cheklangan bo'ladi. **Iqtisodiy resurslar deganda jamiyat, mamlakat, ayrim korxona va firma, oila ixtiyorida to'planib, ayni vaqtda mavjud bo'lgan, tovar ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, ularni iste'molchiga yetkazib berishda va iste'mol jarayonlarida foydalanish mumkin bo'lgan imkoniyatlar, qo'r-qutlar va manbalar tushuniladi.** Tabiiy resurslar (er, suv, o'rmon, yer osti boyliklari), ishchi kuchi resurslari, moddiy resurslar (binolar, stanoklar, mashinalar, asbob-uskunalar, inshootlar, qurilmalar, sotishga tayyor tovarlar, ularning qo'r-qutlari, pul mablag'lari va boshqalari) ana shular jumlasidandir. Iqtisodiy resurslarning ishlab chiqarish omillaridan farqi shundaki, ularga ishlab chiqarishda qatnashadigan ishchi kuchi, tabiiy resurslar va ishlab chiqarish vositalaridan tashqari hamma moddiy resurslar, tovar va pul resurslari ham kiradi. Iqtisodiy resurslar cheklanganligi tufayli hamma odamlar xohlagan iste'mol buyumlarini, transport vositalarini va boshqa narsalarni darhol xarid qila olmaydi va xohlagancha iste'mol qila olmaydi. Har bir kishi, hatto eng ko'zga ko'ringan davlat arbobi, sahna yoki sport yulduzi ham bu muammoga duch keladi. Resurslar cheklanganligi faqatgina iste'molni emas, shu bilan birga ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishni ham cheklab qo'yadi. Buning natijasida har bir korxona, mamlakat o'z

imkoniyatlarini hisobga olib, tovarlar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning hamma turini birdaniga emas, uning shu davr uchun eng kerakli bo'lgan sohalari tanlab kengaytirish va rivojlantirishga e'tibor beradi, resurslarni birinchi navbatda ularga jalb qiladi. Masalan, O'zbekiston endi mustaqillikka erishgan dastlabki paytda respublikamizning energiya mustaqilligini ta'minlash uchun neft qazib olish va gaz kondensati ishlab chiqarishga nisbatan ko'proq mablag' ajratishga majbur bo'ldi.

Ishlab chiqarishni rivojlantirish maqsadida davlat mavjud pul va valyuta zahiralarini chetdan iste'mol buyumlarini sotib olib kelishga emas, ularni cheklab, investitsiya tovarlarini, ya'ni yangi texnika va texnologiyalarni sotib olib kelishga qaratadi. Bunda ayrim sohalarga e'tibor va mablag' sarflash kuchaytirilgan sharoitda boshqa sohalarga ajratiladigan mablag'larni obyektiv ravishda nisbatan kamaytirishga to'g'ri keladi.

Shunday qilib, resurslarning cheklanganligi ehtiyojni qondirishning muhim yo'li bo'lgan ishlab chiqarish imkoniyatlarini ham cheklab qo'yadi. Bu imkoniyatlar darajasi doimo bir xil bo'lib turmaydi, balki yangi texnikalar va texnologiyalarning yaratilishi va ishga solinishi ishlab chiqarish imkoniyatlarini, uning chegaralarini kengaytirish imkonini beradi. Yangi texnikalar va texnologiyalar, bir tomondan, mehnat unumdorligini, ekinlar hosildorligini oshirish, energiya, yonilg'i, mehnat va boshqa moddiy resurslarni tejash imkonini bersa, ikkinchi tomondan, yangi material, xom ashyo, energiya va boshqa resurslar manbalarini topib, hayotga jalb etish imkonini beradi: jumladan, yerning chuqur qatlamlaridagi boyliklarni topish va ishga tushirish, jahon okeanining uzoq va chuqur joylaridagi resurslaridan foydalanish, quyosh energiyasidan foydalanish va h.k. Iqtisodiy resurslar, ishlab chiqarish va ehtiyojlarni qondirish darajasi o'rtasidagi doimiy va mustahkam aloqadorlikni quyidagicha ifodalash mumkin:

1-chizma. Iqtisodiy resurslar va ehtiyojlarning qondirilish darajasi o'rtasidagi bog'liqlik.

Cheklangan iqtisodiy resurslardan unumli foydalanib, ishlab chiqarish imkoniyatlarini va binobarin ehtiyojlarni qondirishning darajasini oshirish zarurligi iqtisodiyot oldiga quyidagi muammolarni qo'yadi.

1. Ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning optimal variantlarini (eng zarur va tejamli turlarini) tanlab olish va resurslarni ko'proq ishlab chiqarishga jalb qilish.
2. Mavjud resurslarning har bir birligidan tejab-tergab, samarali foydalanish.
3. Fan-texnika yutuqlarini va yangi texnologiyalarni joriy qilib, yangi energiya, material, xomashyo turlari, ularning manbalarini topib, foydalanishga jalb qilish, resurslar unumdorligining oshishiga erishish.

Bu muammolarni hal qilish zaruriyati kishilardan chuqur iqtisodiy bilimlarga ega bo'lishni taqozo qiladi.

2. Ishlab chiqarishning iqtisodiy mazmuni

Ishlab chiqarish jarayoni – bu kishilarni o‘zlarining iste’moli uchun zarur bo‘lgan moddiy va ma’naviy ne‘matlarni yaratishga qaratilgan maqsadga muvofiq faoliyatidir. Moddiy va ma’naviy ne‘matlar yaratish, turli xizmatlar ko‘rsatish jarayoni kishilar iqtisodiy faoliyatining asosiy tomonidir.

Ma’lumki, har qanday ishlab chiqarish, birinchi navbatda, mehnat jarayonidir yoki boshqacha qilib aytganda, tabiatdagi bor narsalarning ko‘rinishini o‘zining iste’moli uchun muvofiq holga keltirish uchun qilingan mehnat faoliyatidan iboratdir. Ana shu mehnat jarayonida kishilar, eng avvalo, tabiat bilan, uning kuchlari va ashyolari bilan hamda bir-birlari bilan o‘zaro ma’lum munosabatda bo‘ladilar. Ishlab chiqarish jarayonida bo‘ladigan bu munosabatlarning shakllari va xususiyatlarini o‘rganish hamda ularni bilgan holda ishlab chiqarishni ongli tashkil etish oliy maqsadga, ya’ni cheklangan iqtisodiy resurslardan unumli foydalanilgan holda kishilarning o‘sib boruvchi ehtiyojlarini qondirish maqsadiga erishishning birdan-bir yo‘lidir. Moddiy ne‘matlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko‘rsatishning ichki qonuniyatlari va uning rivojlanish xususiyatlari ko‘pgina iqtisodchi olimlar tomonidan ko‘rsatib berilgan. Ular mehnat kishilar yashashining umumiy asosidir deb ta’riflaydilar. Demak, mehnat iste’mol qiymatlarini yaratuvchi sifatida, foydali mehnat sifatida kishilarning yashashi uchun hech qanday ijtimoiy shakllarga bog‘liq bo‘lmagan holda abadiy tabiiy zaruriyatdir, mehnat bo‘lmaganda kishi bilan tabiat o‘rtasida modda almashinuvi ham mumkin bo‘lmas edi.

Kishilar o‘zlarining ongli maqsadga muvofiq unumli mehnati bilan tabiat moddalarining shakllarini o‘zgartiradilar va iste’moli uchun zarur bo‘lgan mahsulotni vujudga keltiradilar. Mehnat jarayonida kishilar bilan tabiat o‘rtasida moddalar almashinuvi bilan birga insonning o‘zi ham har tomonlama kamol topib boradi, ya’ni kishilar o‘zining mehnatga bo‘lgan qobiliyatini, bilimini oshiradi va ularni amalda qo‘llashni kengaytirib boradi.

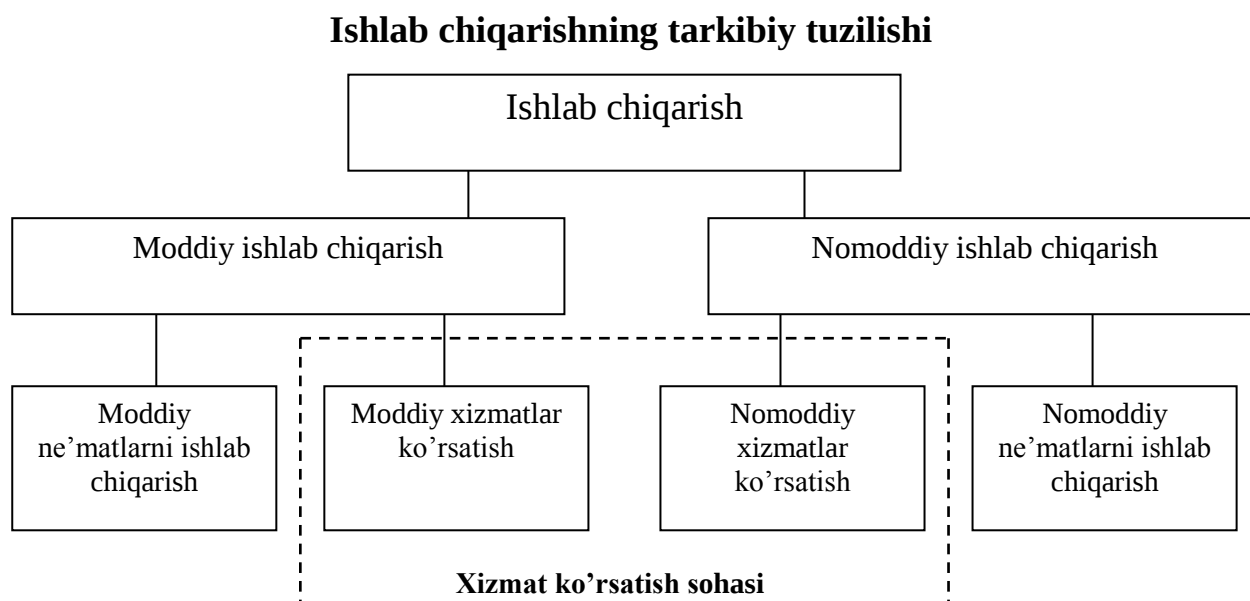
Shunday qilib, ishlab chiqarish jarayoni iste’mol qiymatlarni vujudga keltirish uchun maqsadga muvofiq qilinadigan harakatdir, tabiat yaratgan narsalarni kishi iste’moli uchun o‘zlashtirib olishdir, kishi bilan tabiat o‘rtasidagi modda almashuvining umumiy shartidir, kishi hayotining abadiy tabiiy sharoitidir.

Ishlab chiqarish jarayoni insoniyat taraqqiyotining hamma bosqichlariga, hamma mamlakatlarga, el-yurtlarga va xalqlarga xos bo‘lib, umuminsoniy kategoriyadir (tushunchadir).

Ma’lumki, bizda ish vaqtining anchagina qismi uy-ro‘zg‘or ishiga to‘g‘ri kelmoqda. Mutaxassislarning hisob-kitoblariga qaraganda, mamlakat aholisi uy-ro‘zg‘or ishlariga yiliga sarflagan vaqt ijtimoiy ishlab chiqarishga sarflangan ish vaqtiga qaraganda ko‘proq ekan. Buning ustiga uy-ro‘zg‘or ishlari talaygina quvvatni talab qiladi. Ushbu va shunga o‘xshash boshqa misollar maishiy xizmatlar ko‘rsatish sohalarini yanada rivojlantirish, uy-ro‘zg‘or ishlarini mexanizatsiyalash imkonini beradigan mashina va asbob – uskunalarni ko‘plab ishlab chiqarishni talab etadi. Ehtiyojlar turi qancha ko‘p bo‘lsa shunga binoan ishlab chiqarishning tarmoq va sohalari ham kengayib boradi. Ularni o‘rganish oson bo‘lishi uchun ishlab chiqarish ikki katta sohaga: **moddiy ishlab chiqarish va nomoddiy ishlab chiqarish**

sohalariga ajratish lozim (2-chizma).

2-chizma

O'z navbatida moddiy ishlab chiqarish sohasi **moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish** (masalan, avtomobil, oziq-ovqat mahsulotlari, kiyim-kechaklar va h.k.) va **moddiy xizmatlar ko'rsatish** (transport, aloqa, savdo, maishiy xizmat va boshqalar)dan iborat bo'ladi.

Nomoddiy ishlab chiqarish sohasi ham **nomoddiy ne'matlarni ishlab chiqarish** (masalan, musiqa asarlari, badiiy va ilmiy asarlar, ixtiro va kashfiyotlar) va **nomoddiy xizmatlar ko'rsatish** (huquqiy maslahatlar berish, o'qitish, malaka oshirish va boshqalar)ga ajraladi. Bu sohalar bir-biri bilan chambarchas bog'langan holda rivojlanadi va bir-biriga ta'sir ko'rsatadi.

O'zbekiston milliy iqtisodiyotida tovarlar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarining YaIMdagi mutlaq miqdori va nisbiy ulushi quyidagi ma'lumotlar bilan tavsiflanadi (1-jadval).

1-jadval

O'zbekiston YaIMda tovarlar va xizmatlar ulushi (joriy narxlarda)

Ko'rsatkichlar	2000 yil		2008 yil	
	mlrd. so'm	%	mlrd. so'm	%
Yalpi ichki mahsulot	3194,5	100,0	36839,4	100,0
Shu jumladan:				
Ishlab chiqarilgan tovarlar qiymati	1614,2	50,5	16725,1	45,4
Ko'rsatilgan xizmatlar qiymati	1173,9	36,8	16688,2	45,3
Sof soliqlar	406,4	12,7	3426,1	9,3

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Moddiy ishlab chiqarish sohalarida (sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilish va boshqalar) zaruriy moddiy ne'matlar yaratiladi, xizmat ko'rsatish sohalarida esa turli xil ma'naviy ne'matlar yaratiladi va xizmatlar ko'rsatiladi. Bu ikki soha bir-biri bilan chambarchas bog'langan holda rivojlanadi va bir-biriga ta'sir ko'rsatadi.

Moddiy ishlab chiqarish sohasi o'z navbatida ikki bo'linmadan — birinchi va ikkinchi bo'linmalardan iborat bo'ladi. **Birinchi bo'linmada** ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish korxona va tashkilotlarining ishlab chiqarish iste'moli uchun zarur bo'lgan vositalar — stanok, mashina, asbob-uskuna, xom ashyo va turli materiallar ishlab chiqariladi. **Ikkinchi bo'linmada** esa xalq iste'moli uchun zarur bo'lgan iste'mol tovarlari ishlab chiqariladi.

Birinchi bo'linmada ishlab chiqarishdan chiqqan tovarlar shu yilning o'zida ikkinchi bo'limda va xizmat ko'rsatish sohalarida ishlab chiqarish vositasi sifatida ishlatilishi mumkin, ikkinchi bo'linmada yaratilgan tovarlar va nomoddiy soha xizmatlari o'z navbatida birinchi bo'linma uchun zarurdir. Shuning uchun ular o'rtasida doimo iqtisodiy aloqalar va munosabatlar sodir bo'lib turadi.

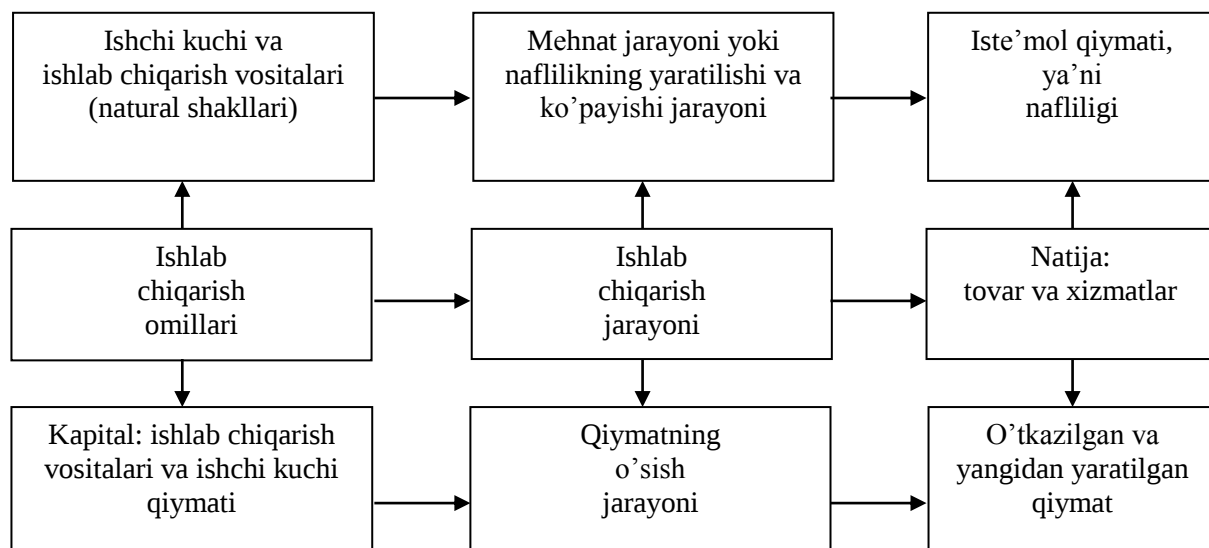
Ammo shuni ta'kidlash lozimki, ishlab chiqarish jarayoni jamiyat taraqqiyotining hamma bosqichlari uchun xos bo'lgan umumiy hodisa bo'lsa-da, kishilar, sohalar, korxonalar o'rtasida ma'lum shakldagi o'zaro munosabatsiz amalga oshishi mumkin emas. Shuning uchun ishlab chiqarish jarayoni hamisha ma'lum bir ijtimoiy shaklda, ya'ni shu davrda amal qilayotgan ishlab chiqarish munosabatlariga mos holda amalga oshadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida har qanday ishlab chiqarish, bir tomondan iste'mol qiymatni (naflilikni) yaratishdir, ikkinchi tomondan, moddiy vositalar va mehnatning sarflanishi, yangi qiymatning yaratilishi, boshqacha qilib aytganda, qiymatning o'sish jarayonidir.

Har qanday mahsulot, shu jumladan bozor sharoitidagi yoki unga o'tish davridagi mehnat mahsuli ham ikki xil xususiyatga ega: iste'mol qiymatiga, ya'ni ma'lum bir naflilikka va qiymatga ega bo'lib, jonli va buyumlashgan mehnat sarfining ma'lum miqdorini o'zida mujassamlashtiradi. Bu tovarning o'zaro bog'liq va hamisha bir-birini taqozo qiladigan ikki tomonidir (bu haqda keyingi mavzuda batafsilroq to'xtalamiz). Shuning uchun ham ishlab chiqarish jarayoniga hamisha uning pirovard maqsadi bilan birgalikda qaraladi. Ishlab chiqarishning maqsadi cheklangan resurslardan unumli foydalanib, kishilar ehtiyojini qondirish ekan, uning samarasi tovar va xizmatlarning natural va qiymat jihatdan o'sishida ko'rinadi. Shu nuqtai nazardan olganda ishlab chiqarish jarayoni hamisha naflilikni, ya'ni iste'mol qiymatni yaratish, ko'paytirish va qiymatlarning o'sish jarayoni hisoblanadi, uning asosiy maqsadi esa, iste'mol qiymatni, ya'ni nafl tovarni yaratishdan iborat bo'ladi.

Ishlab chiqarishning cheklangan resurslardan foydalangan holda kishilar ehtiyojini qondirishga qaratilishi va shunga zarur bo'lgan sifat va miqdorda iste'mol qiymati yaratishni bosh maqsad qilib qo'yishi uning ijtimoiy yo'nalishini ifoda etadi. Lekin bu umumiy ijtimoiy yo'nalish aniq kishilarning, tadbirkorlarning manfaati bilan bog'langandagina amalga oshadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida yoki unga o'tish davrida har bir mulk egasi yoki tadbirkor ma'lum miqdorda foyda olishni, sarflangan vositalariga, pul mablag'lariga nisbatan ko'proq qiymatga ega bo'lishni maqsad qilib qo'yadi. Shuning uchun ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayoni bir tomondan, iste'mol qiymatlarini yaratish jarayoni bo'lsa, ikkinchi tomondan, qiymatning o'sish jarayoni bo'lib hisoblanadi.

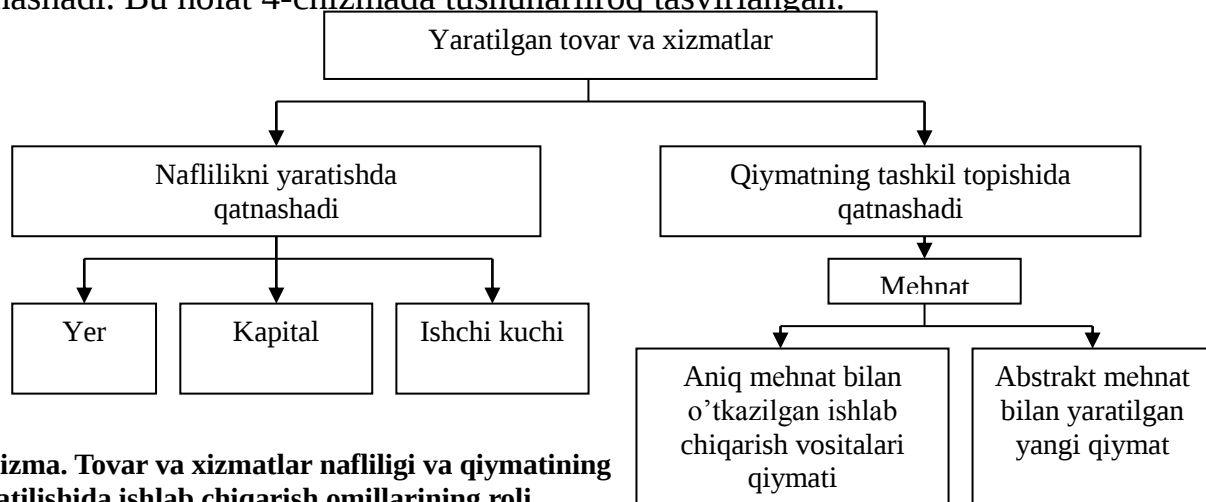
Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish jarayonining ikki tomonini quyidagicha ifoda etishimiz mumkin (3-chizma).

3-chizma. Ishlab chiqarish jarayonining ikki tomoni.

Ishlab chiqarish jarayonini ikki tomonlama tahlil qilib o'rganilganda uni to'g'ri tushunish imkonini beradi va turli xil chalkashliklar, munozarali tortishuvlarga chek qo'yadi. Bu yerda shuni hisobga olish lozimki, oldingi ishlab chiqarish jarayonining mahsuli bo'lib, shu ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etayotgan ishlab chiqarish vositalari qiymati ko'paymagan holda o'zi qancha qancha qiymatga ega bo'lsa shu miqdorda aniq mehnat bilan ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlar qiymatiga o'tkaziladi.

Shuni ta'kidlash lozimki, naflilikni yaratishda kapital to'liq qatnashadi, qiymatni tashkil topishida esa qisman-qisman, ya'ni uni eskirgan qismi qatnashadi. Bu ishlab chiqarish jarayonida qatnashayotgan ayrim tabiiy kuchlar qiymatga ega emas, shuning uchun ular tovarning iste'mol qiymatini hosil qilishda omil sifatida qatnashadi, lekin qiymatning tashkil topishida, uning ko'payishida qatnashmaydi. Demak, ishlab chiqarilgan tovarlarning nafilligini yaratishda har uchala omil: yer, kapital, ishchi kuchi qatnashadi, qiymatni tashkil topishida esa mehnatning o'zi qatnashadi. Bu holat 4-chizmada tushunarliroq tasvirlangan.

3-chizma. Tovar va xizmatlar nafilligi va qiymatining yaratilishida ishlab chiqarish omillarining roli.

Ishlab chiqarish jarayonining ikki tomonlama tabiati uning natijalarining ham ikki tomoni borligini ko'rsatadi.

3. Ishlab chiqarishning natijalari

Ijtimoiy ishlab chiqarish, ya'ni turli omillarning harakati natijasida juda ko'p turdagi tovarlar va xizmatlar massasidan iborat bo'lgan milliy mahsulot vujudga keladi. Shu yaratilgan jami tovarlar va xizmatlar, ya'ni milliy mahsulotning yil davomidagi yig'idsi mamlakat bo'yicha ishlab chiqarishning umumiy natijasi bo'lib hisoblanadi.

Ishlab chiqarish jarayonini davom ettirish uchun, birinchidan, iste'mol qilingan ishlab chiqarish vositalarini faqat qiymat holdagina emas, balki uni moddiy buyum shaklida ham qayta tiklash zarur. Buning uchun albatta yaratilgan mahsulot tarkibida ma'lum miqdorda ishlab chiqarish vositalari natural shaklda mavjud bo'lishi kerak. Ikkinchidan, ishchi kuchining qayta tiklanishi uchun mulk egalari va tadbirkorlarning shaxsiy iste'moli uchun yaratilgan mahsulot tarkibida zarur iste'mol buyumlari mavjud bo'lishi shart. Shuning uchun ham moddiy mahsulotlar ikki xil tovar mahsulot sifatida mavjud bo'ladi, bu esa o'z navbatida, ikki yirik bo'linmalar o'rtasida tovar ayirboshlash imkonini beradi. Undan tashqari juda ko'p korxona va tashkilotlar aholiga turli tuman xizmat ko'rsatish bilan shug'ullanadiki, ular mehnatining natijasi xizmatlarda namoyon bo'ladi. Bu esa milliy mahsulotning muhim qismi turli xil xizmatlardan iborat ekanligini ko'rsatadi. Shunday qilib, yil davomida mamlakatda yaratilgan milliy mahsulot natural jihatidan uch qismdan: ishlab chiqarish vositalari, iste'mol buyumlari va turli xil xizmatlardan iborat buladi.

Yil davomida ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarni, ya'ni milliy mahsulotni bunday uchta ko'rinishga bo'lib o'rganish va bilish muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga egadir. Chunki ularning har bir turi bo'yicha talab va takliflar o'rganilib, talabga yarasha ishlab chiqarish imkonini beradi.

Yaratilgan mahsulot faqatgina natural jihatdan emas, balki qiymat jihatdan ham hisobga olinadi va uning qiymat tarkibi tahlil qilinadi.

Yaratilgan mahsulot qiymat jihatdan ham uch qismdan iborat bo'ladi, ya'ni:

1) ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilingan **ishlab chiqarish vositalar qiymatining mahsulotga o'tgan qismi (s)**;

2) yangidan vujudga keltirilgan mahsulotning bir qismi, ya'ni, ishchilarga tegishli qismi - **zaruriy mahsulot qiymati (v)**;

3) yangidan vujudga keltirilgan mahsulotning mulkdorlar, tadbirkorlar va jamiyat uchun ishlab chiqarilgan **qo'shimcha mahsulot qiymati (m)**dan iboratdir. Boshqacha qilib aytganda, oldingi ishlab chiqarish jarayonlarida yaratilgan va ushbu jarayonda iste'mol qilingan ishlab chiqarish vositalarining qiymatidan hamda shu ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan yangi qiymatdan iboratdir. Chunki yaratilgan mahsulotning bir qismidan ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilingan ishlab chiqarish vositalarining o'rnini qoplash uchun foydalaniladi. Ishlab chiqarishning uzluksiz davom etishi va rivojlanishi uchun iste'mol qilingan ishlab chiqarish vositalari har qanday asbob-uskunalar, xom ashyo, yoqilg'i va boshqa yordamchi materiallar o'rnini to'ldirib turishi talab qilinadi. Buning uchun ishlab chiqarilgan

mahsulotning bir qismidan foydalaniladi. Yaratilgan mahsulotdan iste'mol qilingan ishlab chiqarish vositalari qiymati chegirib tashlansa, qolgan qismi sof mahsulot deyiladi. Demak, sof mahsulot bevosita ishlab chiqarishda band bo'lgan menejerlar, ishchilar, dehqonlar va muxandislar, texnik xodimlar va boshqalarning yangidan sarf qilingan mehnati bilan yaratilgan zaruriy mahsulotdan va qo'shimcha mahsulotdan iboratdir.

Zaruriy mahsulot deb ishchi va xizmatchilar ish vaqtining bir qismi bo'lgan zaruriy ish vaqtida zaruriy mehnat bilan yaratilgan, ishchi kuchini normal holatda saqlash va qayta tiklash uchun zarur bo'lgan mahsulotga aytiladi. Bunga kelgusi avlod ishchilarini yetishtirish, ya'ni ishchilarning oilasi va bolalari uchun zarur bo'lgan mahsulot ham kiradi.

Zaruriy mahsulot sof mahsulotning muhim qismi bo'lib, bevosita ishchi va xizmatchilarga tegishlidir. Sof mahsulotning zaruriy mahsulotdan ortiqcha qismi, ya'ni qo'shimcha ish vaqtida qo'shimcha mehnat bilan yaratilgan qismi qo'shimcha mahsulot deyiladi.

Bu qo'shimcha mahsulot bevosita ishchiga emas, balki tadbirkorlarga va mulkdorlarga hamda davlatga tegishlidir.

Zaruriy va qo'shimcha mahsulot jamiyat taraqqiyotining deyarli hamma bosqichlariga xosdir. Lekin ular o'rtasidagi nisbat turli davrlarda turlicha bo'ladi. Ibtidoiy jamoa tuzumining dastlabki davrida jamoadosh hamma kishilarning vaqti faqat zaruriy mahsulotni, ya'ni yashash uchun eng zarur mahsulotni topib yeyish bilan band bo'lgan. Keyinchalik, ya'ni bu tuzumning oxirlariga kelib, qisman mehnat unumdorligi oshib, zaruriy mahsulotdan ortiqcha, ya'ni qo'shimcha mahsulot paydo bo'lgan va uning to'planib ayrim kishilar tomonidan o'zlashtirilishi natijasida xususiy mulk paydo bo'lgan.

Kishilik jamiyati taraqqiyotining quldorlik, feodalizm va kapitalizm deb atalmish bosqichlarida qo'shimcha mahsulotning mavjudligi haqida hech kim munozara qilmaydi. Lekin jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlarida qo'shimcha mahsulotning ijtimoiy shakli turlicha bo'ladi. Masalan, quldorlik jamiyatida quldor latifundistlar daromadi, feodal jamiyatida uch ko'rinishda (barshchina, obrok, pul solig'i), kapitalizm esa qo'shimcha qiymat ko'rinishlarida bo'ladi.

Sobiq sotsialistik jamiyatda ko'pgina iqtisodchilar zaruriy va qo'shimcha mahsulot faqat xususiy mulkchilik davriga xos deb tushunib, ijtimoiy mulk mavjud bo'lgan davrda u bo'lmaydi deb keldilar. Ular bu tushunchalarning umumiy iqtisodiy tushuncha bo'lib, moddiy asosi saqlanib qolishini va ularning ijtimoiy shakli o'zgarishini hali tushunib yetmagan edilar. Lekin ular korxonalar olayotgan foyda mahsulotning qaysi qismi ekanligini, davlat boshqaruvi, mudofaa, ta'lim, fan-madaniyat uchun zarur mablag'lar qayerdan olinishini, bu mablag'larning tub manbai nimadan iborat ekanligini tushuntirib bera olmas edilar. Ushbu nazariy zaruriyat tufayli 1965 yillardan keyingina zaruriy va qo'shimcha mahsulot iqtisodiy adabiyotlarda paydo bo'lib, iqtisodchilarga tushuntirila boshlandi. Hozir, bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida ham bu tushunchalarni rad qiluvchi kishilar topiladi.

Lekin bunday iqtisodchilarga mulkdorlar va tadbirkorlar olayotgan foyda, foiz, dividend daromadlari, davlat soliqlari, yer rentasi kabi pul ko'rinishidagi

daromadlarning tub manbai nima, ular milliy mahsulot qaysi qismining taqsimotdagi harakat ko'inishi, degan savolga javob bera olmaydilar. Foyda va boshqa turli ko'rinishdagi daromadlar manbaini bilmaslik nima uchun tovarlarni ishlab chiqaruvchi korxonalar zarar ko'radi-yu, uni sotuvchilar foyda ko'radi degan savollarga ham javob berishda o'jizlikka olib keladi. Ular iqtisodiy hodisa va jarayonlarning tub ildiziga tushunmasdan, uning yuzaki tomonlarini o'rganish bilangina cheklanib qolgan ko'rinadi.

Ularning birdan-bir isbot dalili go'yo qo'shimcha mahsulot kapitalizmدا ekspluatatsiya darajasini ko'rsatish, ishchilar bilan kapitalistlar o'rtasida sinfiy ziddiyatni ko'rsatish uchun K.Marks tomonidan o'ylab topilgan narsa emish. Lekin bu kasbdoshlarimiz qo'shimcha mahsulot to'g'risidagi fikr-mulohazalar «Iqtisodiyot nazariyasi» fani rivojining uzoq tarixiga borib taqalishini, K.Marksdan juda oldingi davrlarda vujudga kelganligini bilishmaydi. Masalan, arab olimi Ibn Xoldun Abdurahmon Abu Zayd o'zining 1370 yilda yozilgan «Kitob-ul-ibar» (Ibratli misollar kitobi)da, ya'ni K.Marksdan 500 yil oldin zaruriy va qo'shimcha mahsulotning farqiga borib, ularni ajratib ko'rsata olgan edi.¹⁰

Keyinchalik fiziokratlar maktabining asoschisi F.Kene o'zining «Iqtisodiy jadval» asarida merkantilistlardan farqli iqtisodiy fanda olg'a qadam tashlab boylik savdoda yoki tashqi savdoda ko'paymasligini, u faqat ishlab chiqarishda o'sib ko'payishini, boylikning bu ko'payishi sof mahsulot, ayniqsa qo'shimcha mahsulot evaziga sodir bo'lishini ko'rsatib berdi. F.Kene ishlab chiqarilgan mahsulot bilan qilingan harajatlar o'rtasidagi farqni, ya'ni qo'shimcha mahsulotni sof mahsulot deb atagan edi.

Keyinchalik qo'shimcha mahsulot nazariyasi A.Smit va D.Rikardolar tomonidan ancha batafsil rivojlantirildi. Ular yangi qiymat yollanma ishchilar tomonidan yaratilishini, yollanma ishchining ish vaqti ikkiga bo'linib, zaruriy ish vaqtida o'zini va oilasini boqish uchun zarur bo'lgan qiymat yaratishini, ish kunining qolgan qismi bo'lgan qo'shimcha ish vaqtida esa mulk egalari o'zlashtirib oladigan qo'shimcha qiymat yaratilishini ko'rsatib bergan edilar.¹¹

Bu qisqacha chekinishdan ko'rinib turibdiki, zaruriy va qo'shimcha mahsulot tushunchalari Marksgacha iqtisodiy adabiyotlarda qo'llanilib, tushuntirib kelingan ekan. K.Marks bu tushunchalarni kengroq boyitib ko'rsatdi, lekin unda ham qo'shimcha mahsulotning faqatgina kapitalizmдаgi ijtimoiy shakliga, ya'ni uning qiymat tomoniga e'tibor berib, qo'shimcha qiymat deb ataydi va ko'proq kapitalizmда ekspluatatsiya darajasini aniqlab ko'rsatish uchun ishlatadi.

Hozirgi bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida Rossiyada keyingi (2004-2005) yillarda nashr etilgan qator yangi adabiyotlarda, jumladan: V.YA.Ioxin, ye.F.Borisov tomonidan yozilgan, shuningdek D.D.Moskvin, A.G.Gryaznova va T.V.CHechelovalar rahbarligida mualliflar guruhi tomonidan yozilib, nashr qilingan iqtisodiyot nazariyasi dasrliklarida sof mahsulotning tarkibiy qismlari bo'lmish

¹⁰ Qarang: A.Razzoqov, Sh.Toshmatov, N.O'rmonov. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. Toshkent, «Moliya» nashriyoti, 2002, 41-42-betlar.

¹¹ Qarang: Smit A. «Issledovanie o prirode i prichinax bogatstva narodov».; Rikardo D. «Nachalo politicheskoy ekonomii i nalogovogo oblojeniya». Antalogiya ekonomicheskoy klassiki. M., 1993, s.46,199.

zaruriy va qo'shimcha qiymatlarning mazmuni, hosil bulish jarayonlari, qo'shimcha qiymat turlari, massasi va normasi, ularni ko'paytirish usullari haqidagi masalalar batafsil berilgan.

Bu adabiyotlarda yozilganlardan ko'rinib turibdiki, qo'shimcha mahsulotni kim qanday tushunishidan qat'iy nazar, doimo mavjud bo'lgan obyektiv umumiy iqtisodiy kategoriyadir. Lekin shuni ta'kidlash joizki, hozirgi davrdagi adabiyotlarda ham asosan qo'shimcha mahsulotning bir tomoniga, ya'ni qiymat tarafiga e'tibor berilgan va uni qo'shimcha qiymat deb ta'riflagan. Xolbuki, biz yuqorida aytganimizdek, qo'shimcha qiymat qo'shimcha mahsulotning bir tarafi, ya'ni qiymat tarafi bo'lib, uning nafililik tarafi e'tibordan chetda qolmoqda.

Qo'shimcha mahsulotni rad qilish o'rniga uning mazmunini, harakat shakllarini puxta o'rganib, yanada ko'paytirish va taqsimlanishini takomillashtirish yo'llarini qidirishga kuch sarflash maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Chunki qo'shimcha mehnat va binobarin, qo'shimcha mahsulot butun-butun tarixiy taraqqiyot davomida ishlab chiqarishni, fan-texnikani, ta'limni, sog'liqni saqlashni, madaniyatni rivojlantirishning iqtisodiy manbai bo'lib kelgan va bundan keyin ham shunday bo'lib qoladi.

Har bir korxonada, tarmoqda qo'shimcha mahsulotni ko'paytirish asosan uch yo'l bilan – ishlovchilar sonini ko'paytirish, ish kunini uzaytirish va ish kuni chegarasi o'zgarmagan holda zaruriy ish vaqtini kamaytirish evaziga qo'shimcha ish vaqtini ko'paytirish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Ish kunini uzaytirish yo'li bilan olingan qo'shimcha mahsulot absolyut qo'shimcha mahsulot deb, ish kuni o'zgarmaganda zaruriy ish vaqtini kamaytirib, qo'shimcha ish vaqtini ko'paytirish evaziga olingan qo'shimcha mahsulot esa nisbiy qo'shimcha mahsulot deb ataladi.

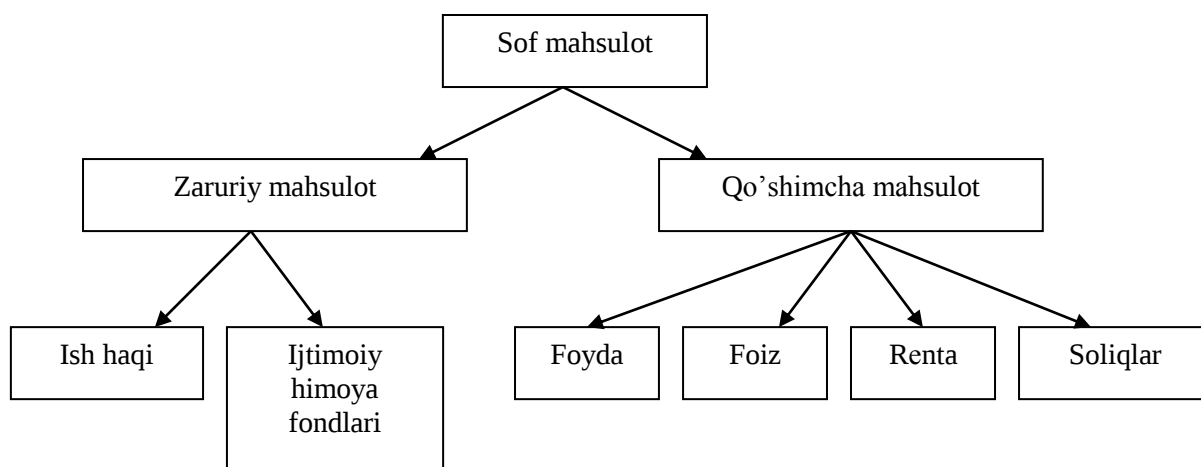
Yil davomida olingan qo'shimcha mahsulotlar yig'indisi qo'shimcha mahsulot massasi, uning zaruriy mahsulotga nisbati esa (foizda ifodalanishi) qo'shimcha mahsulot normasi deb yuritiladi.

Agar qo'shimcha mahsulot normasini m' , massasini m , zaruriy mahsulotni v bilan belgilasak qo'shimcha mahsulot normasi $m' = m/v \times 100\%$ ko'rinishdagi formula bilan aniqlanadi. Ishlab chiqarish jarayonida hosil bo'lgan qo'shimcha mahsulot sotilish jarayonida foydaga aylanadi. Foydadan davlat soliq sifatida, ssuda kapital egalari esa foiz sifatida, yer egalari renta sifatida o'z ulushlarini oladilar. Bu daromad turlari qo'shimcha mahsulotning sotilib, dastlabki taqsimlangandan keyingi o'zgargan shakllaridir. Yuzaki real hayotda qo'shimcha mahsulot yuqoridagi shakllarda bo'ladi. Kimki iqtisodiy jarayonlarning tub ildizini tushunmasa, bu daromadlarning manbaini, qayerda va kim tomonidan yaratilishini tushunmasdan qolaveradi.

YAngidan yaratilgan sof mahsulotning tarkibini quyidagi 4-chizmada aniqroq tasvirlash mumkin.

Foydaning qolgan qismi esa tadbirkorlarning sof foydasi bo'lib, uning hisobidan o'zlarining iste'molini qondiradi, investitsiyani, turli sotsial yo'nalishdagi ishlarni amalga oshiradilar. Ko'rinib turibdiki, qo'shimcha mahsulotni ko'paytirish hech kimga zarar bermaydi, aksincha jamiyat a'zolarining hammasi uchun manfaatlidir.

Ma'lumki, qo'shimcha mahsulot bilan zaruriy mahsulot o'rtasida har doim ziddiyat va aloqadorlik bo'ladi. Ularning har ikkalasida ham butun xalq xo'jaligini rivojlantirish va jamiyat a'zolarining farovonligini oshirish maqsadlari yo'lida foydalaniladi.

4-chizma. Zaruriy va qo'shimcha mahsulotning sotilib pulga aylangandan keyin o'zgargan shakllari.

Lekin ularning sof milliy mahsulotdagi hissasi turli omillar ta'sirida, masalan, texnika taraqqiyotining rivojlanishi, ijtimoiy ishlab chiqarish tarkibining o'zgarishi, mehnat unumdorligining oshishi natijasida o'zgarib turadi. Mehnat unumdorligining o'sishi natijasida zaruriy mahsulotning absolyut miqdori o'sgan holda sof milliy mahsulotdagi hissasi kamayib, qo'shimcha mahsulotning hissasi oshib boradi.

Hozirgi davrdagi bozor iqtisodiyotiga doir adabiyotlarda ishlab chiqarish omillari bilan uning samaralari o'rtasidagi bog'liqlikni **ishlab chiqarish funktsiyasi** deb atashadi. Masalan, ishlab chiqarish omillari - yer (E), kapital (K) va ishchi kuchi (I)ni ishlab chiqarishda qo'llashdan olingan mahsulotni M dan iborat deb faraz qilsak, ishlab chiqarish funktsiyasi $M = f(E, K, I)$ dan iborat bo'ladi.

Bu formula ishlab chiqarishga jalb qilingan omillarning, ya'ni sarflarning har birligi evaziga olingan mahsulotni bildiradi va e'tiborni kam resurs sarflab, ko'proq mahsulot olish imkoniyatini qidirishga qaratadi. Undan tashqari, bu ko'rsatkich har bir mahsulot birligini ishlab chiqarishga va ko'paytirish mo'ljallangan mahsulot hajmini ishlab chiqarishga qancha resurs sarfi talab qilinishini aniqlash imkonini beradi.

Ishlab chiqarishda foydalaniladigan turli xil omillar sarfini birdaniga yoki ularning ayrim turlarini ko'paytirish yo'li bilan mahsulot hajmini ko'paytirish mumkin. Lekin boshqa omillar va sharoitlar teng bo'lgani holda ayrim omillar sarfini oshirish yo'li bilan mahsulotni cheksiz ko'paytirib bo'lmaydi. Masalan, firma yoki korxonada ishlab chiqarish binolari, mashina, stanok va boshqa asbob-uskunalar soni va sifati o'zgarmagan holda ishchilar sonini va xom ashyoni ko'paytirish yo'li bilan mahsulotni ma'lum miqdorda oshirish mumkin. Bunda bino va asbob-uskunalaridan foydalanish darajasi oshiriladi, ya'ni ular to'xtovsiz ishlatiladi, ilgari bir smenada

ishlayotgan bo'lsa endi ikki yoki uch smenada ishlatishga erishiladi. Ammo ma'lum darajaga borgandan keyin qo'shimcha jalb qilingan ishchi kuchi yoki xom ashyolar samarasi kamayadi. Ikkinchidan, ishlab turgan ishchilar soni o'zgarmagan holda ularni yangi texnika va texnologiyalar bilan qurollantirish, ya'ni har bir ishchiga to'g'ri keladigan kapital miqdorini oshirish hisobiga ham mahsulotni ko'paytirishga erishish mumkin. Lekin bu jarayon ham cheksiz emas. Bunda omillardan foydalanish va ularning miqdorini oshirish evaziga olingan mahsulotni uch xil o'lchamda o'lchaydilar: umumiy mahsulot, o'rtacha mahsulot va so'nggi qo'shilgan mahsulot.

Umumiy mahsulot jalb qilingan asosiy kapital, ishchi kuchi, xom ashyo va materiallardan foydalanish evaziga olingan mahsulotning mutloq hajmidir.

O'rtacha mahsulot esa jalb qilingan har bir ishchi kuchi yoki kapitalning bir birligiga to'g'ri keladigan mahsulotga aytiladi. Bu esa umumiy mahsulot miqdorini umumiy omil (ishchi kuchi yoki kapital) miqdoriga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi:

$$O'I = I / (I, \hat{E}).$$

So'nggi qo'shilgan mahsulot deb eng so'nggi qo'shilgan omil (kapital yoki ishchi kuchi) evaziga o'sgan mahsulotga aytiladi.

Masalan, o'tgan yili 100 nafar ishchi kuchi yordamida 100 ming so'mlik mahsulot olingan bo'lsa, bu yil 120 ishchi kuchi ishlab 130 ming so'mlik mahsulot olinsa, 20 nafar qo'shilgan ishchi, 30 ming esa so'nggi qo'shilgan mahsulot bo'ladi.

Bu oxirgi qo'shilgan mahsulot (o'sgan) miqdorini so'nggi qo'shilgan (o'sgan) ishchi kuchi yoki kapital miqdoriga bo'lish yo'li bilan qo'shilgan omil, ya'ni **qo'shilgan kapital yoki qo'shilgan ishchi kuchi unumdorligi** aniqlanadi, ya'ni:

$$KM = \Delta M / \Delta K \text{ yoki } \hat{E}I = \Delta I / \Delta I.$$

Bu tushunchalarni quyidagi jadvalda yanada aniqroq ifodalash mumkin (5-jadval).

5-jadval.

Qo'shilgan mahsulot va qo'shilgan omillar unumdorligi

	1-yil	2-yil	So'nggi qo'shilgan miqdor	Qo'shilgan omillar unumdorligi $\Delta M / \Delta O$
Jalb qilingan kapital ming so'm hisobida	120	150	30	1
Ishchi kuchi (ishchilar soni)	100	120	20	-
Olingan umumiy mahsulot	100	130	30	1,5
O'rtacha mahsulot:	100	130	30	-
a) ming so'm kapitalga	0,83	0,87	0,04	-
b) 1 ishchiga	1	1,08	0,08	-

Bu jadvaldan ko‘rinib turibdiki, ikkinchi yili birinchi yilga qaraganda omillar miqdori oshirilgan, ular so‘nggi qo‘shilgan omillar deb yuritiladi. Shuningdek mahsulot ham o‘sgan, ana shu 30 birlikdagi o‘sgan mahsulot so‘nggi qo‘shilgan mahsulot deb yuritiladi.

Har bir qo‘shilgan omil evaziga olingan qo‘shilgan mahsulot esa so‘nggi qo‘shilgan omil unumdorligi deb aytiladi.

G‘arb adabiyotlarida qo‘shilgan mahsulotni aniqlash uchun hamma omillar olinmaydi, balki alohida olingan bir omil olib ko‘rsatiladi. Masalan, boshqa sharoitlar teng bo‘lganda xom ashyo yoki ishchi kuchining o‘sganligi nazarga olinib, uning evaziga olingan, ya‘ni qo‘shilgan mahsulot aniqlanadi.

Yuqorida aytganimizdek, alohida olingan omil evaziga qo‘shilgan mahsulot ma‘lum darajaga borgandan keyin kamaya boshlaydi. Bu kamayish ayniqsa uning har birligi evaziga qo‘shilgan mahsulotda aniq seziladi. Mana shu qo‘shilgan omil unumdorligining pasayishiga qarab, marjinalistlarning vakillari **unumdorlikning kamayib borish qonuni** degan qonunni kashf qilishgan.

Ularning g‘oyasi bo‘yicha har bir keyingi qilingan xarajat yoki omil oldingisiga qaraganda kam samara beradi va oqibatda umumiy o‘rtacha mahsulot ham pasayib ketadi.

Bu qonunni ular iqtisodiyotning universal qonuni deb e‘lon qiladilar va uni isbotlash uchun ko‘pdan-ko‘p yer bir birligiga (gektarga) sarflangan qo‘shimcha kapital unumdorligining pasayib borishini ko‘rsatadilar.

Bu qonun e‘lon qilinganiga 100 yildan ko‘proq vaqt o‘tdi, u davrlarda fan-texnika yetarli rivojlanmagan edi. Bunday sharoitda u to‘g‘ri bo‘lgan. Lekin hozirgi fan-texnika va texnologiya tez rivojlanib, yangiliklar ishlab chiqarishga joriy qilinib turgan davrda bu qonunning amal qilmasligi deyarli hamma adabiyotlarda va hamma iqtisodchi olimlar tomonidan tan olinmoqda.

Shunday qilib keyingi jalb qilingan omil yoki xarajat unumdorligining pasayib borish qonuni quyidagicha to‘rt holatda amal qilishi mumkin:

1) ishlab chiqarishning boshqa omillari o‘zgarmay faqat bir omil to‘xtovsiz oshirilganda;

2) fan-texnika taraqqiy etmaganda yoki ishlab chiqarishga jalb qilinmaganda;

3) omillar o‘rtasidagi miqdoriy va sifatiy nisbatlar buzilganda;

4) shart-sharoitni hisobga olmasdan xarajatlar xo‘jasizlarcha, ko‘r-ko‘rona amalga oshirilganda;

Yuqorida belgilangandan boshqa holatlarda bu qonun amal qilmaydi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Ishchi kuchi – insonning mehnat qilishga bo‘lgan aqliy va jismoniy qobiliyatlari yig‘indisi.

Mehnat qurollari – insonning tabiatga, mehnat predmetlariga ta‘sir qilishda vosita bo‘lib xizmat qiladigan narsalar: mashinalar, stanoklar, traktorlar, pluglar, qurilmalar, uskunalar va boshqalar.

Mehnat predmetlari – bevosita mehnat ta‘sir qiladigan, ya‘ni mahsulot tayyorlanadigan narsalar (er – suv, xom ashyo, materiallar va boshqalar).

Kapital – ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishda ishlatilib, o'z egalariga daromad keltiradigan ishlab chiqarish vositalari, tovarlar va pul mablag'laridir.

Yer-suv – tuproq unumdorligi, o'tloqlar, suvlar, o'rmon, qazilma boyliklardan iborat bo'lgan va foydalanishga tortilgan tabiiy resurslar.

Tadbirkorlik qobiliyati – insonda bo'lgan tashabbuskorlik, tashkilotchilik, novatorlik, iqtisodiy xavfdan, javobgarlikdan cho'chimaslik hislatlarining birligi.

Ishlab chiqarish jarayoni – kishilarning maqsadni ko'zlab amalga oshiriladigan faoliyati bo'lib, iste'moli uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlarni yaratishga qaratilgan jarayon. Ishlab chiqarish jarayoni bir tomondan iste'mol qiymatlarini (naflilikni) yaratish jarayoni bo'lsa, ikkinchi tomondan qiymatning o'sishi jarayonidir.

Ijtimoiy ishlab chiqarish – o'zaro bog'liqlikda va doimiy aloqada bo'lgan barcha individual ishlab chiqarishlarning birligidan iboratdar.

Ishlab chiqarishning umumiy samarasi – ishlab chiqarishning pirovard natijasi bilan unga sarflangan resurs xarajatlari o'rtasidagi nisbat.

Zaruriy mahsulot – ishchi va xizmatchilarning zaruriy ish vaqtida yaratilgan va ishchi kuchini normal holatda saqlash va qayta tiklash uchun zarur bo'lgan mahsulot.

Qo'shimcha mahsulot – ishchi va xizmatchilarning qo'shimcha ish vaqtida yaratilgan mahsulot bo'lib, sof mahsulotning zaruriy mahsulotdan oshiqcha qismidir. Qo'shimcha mahsulot tadbirkorlarga, mulkdorlarga va davlatga tegishlidir.

Ishlab chiqarish funktsiyasi – ishlab chiqarish omillari bilan uning samaralari o'rtasidagi bog'liqlikni bildiradi.

Qo'shilgan kapital – ishlab chiqarishda mavjud band bo'lgan kapital miqdori ustiga yangi qo'shimcha ravishda sarflangan kapital, boshqacha qilib aytganda kapital miqdorining o'sgan qismi.

O'rtacha mahsulot – jalb qilingan ishchi kuchi va kapitalning bir — birligiga to'g'ri keladigan mahsulot miqdori.

So'nggi qo'shilgan mahsulot – so'nggi qo'shilgan omil (kapital yoki ishchi kuchi) evaziga o'sgan mahsulot.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Ishlab chiqarish omillari nimalardan iborat?
2. Kapital tushunchasiga ta'rif bering va uning tarkibiga nimalar kirishini tushuntirib bering.
3. Ishlab chiqarish jarayonining mazmunini va uning ikki tomonini tushuntiring.
4. Ishlab chiqarishning umumiy va pirovard natijalarini tushuntirib bering.
5. Yaratilgan mahsulotning natural va qiymat tarkibi nimalardan iborat?
6. Zaruriy va qo'shimcha mahsulot nima, qo'shimcha mahsulot normasi va massasi formulasini yozib tushuntiring.
7. Qo'shilgan mehnat, qo'shilgan kapital va qo'shilgan mahsulot tushunchalarini izohlab bering.
8. So'nggi qo'shilgan mehnat va kapital unumdorligining pasayib borish qonunining mohiyati nima va u hozirgi davrda amal qiladimi?

3-BOB. QIYMATNING TURLICHA NAZARIYALARI VA ULARNING SINTEZI

Ijtimoiy-iqtisodiy shakllarning turli tarixiy davr sharoitidagi mazmuni, o'zini, roli va ijtimoiy oqibatlari ko'p jihatdan turlicha bo'ladi. Lekin ularning umumiy, eng xususiyatli belgilari saqlanib qoladi. Shu sababli ushbu bobda tovar va uning xususiyatlari, tovar qiymatining miqdori, uni aniqlashga bo'lgan yondashuvlar yoritiladi. Ayniqsa, iqtisodiyot nazariyasining asosiy muammolaridan biri – qiymat tarkib topishining turlicha nazariyalariga keng e'tibor qaratiladi.

1. Tovar va uning xususiyatlari

Tovar-pul munosabatlarini tushunishda tovarning mazmunini, uning xususiyatlarini bilish muhim ahamiyatga egadir. Tovarga ta'rif berishda ham iqtisodchilar tomonidan turlicha yondashuvlar mavjud. Jumladan, ye.F.Borisov ta'rifiga ko'ra «Tovar – bu bozorda boshqa tovarga ekvivalent asosida ayirboshlashga mo'ljallangan, mehnat orqali yaratilgan ijtimoiy naflikdir».¹² Bundan ko'rinadiki, u tovarga inson mehnati mahsuli sifatida qaraydi.

V.I.Vidyapin va boshqalar tahriri asosida tayyorlangan darslikda «ne'mat» va «tovar» tushunchalariga keng izoh berilgan. Unda tovar iqtisodiy ne'matning maxsus shakli bo'lib hisoblanishi ko'rsatib berilgan: «Tovar – bu ayirboshlash uchun ishlab chiqarilgan maxsus iqtisodiy ne'mat».¹³ Bu va boshqa qator olimlarning fikrlari asosida ta'kidlash mumkinki, **tovar – bu biron-bir naflilikka va qiymatga ega bo'lgan ayirboshlash uchun yaratilgan mehnat mahsuli.**

Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning hozirgi bosqichida mamlakatlarda ishlab chiqarilayotgan millionlab turdagi mahsulotlar va ko'rsatilayotgan xizmatlar tovar shaklini olgan. Jumladan, O'zbekistonda ham ishlab chiqarilayotgan ko'plab turdagi tovarlardan ba'zilarini misol keltirish mumkin (4.2-jadval).

Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, global moliyaviy-iqtisodiy inqiroz sharoitida tovar ishlab chiqarishni rivojlantirish iqtisodiyotni modernizatsiyalash va diversifikatsiyalash jarayonlarini kuchaytirishni taqozo etib, bu mamlakatimizdagi 2009-2012 yillarga mo'ljallangan Inqirozga qarshi choralar dasturida ham o'z ifodasini topgan¹⁴. Ishlab chiqarishni zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlash, uni ma'naviy jihatdan yangilash, tarkibiy jihatdan texnik va texnologik qayta tuzish kabi chora-tadbirlarni o'z ichiga oluvchi ishlab chiqarishni modernizatsiyalash jarayoni pirovardida tovarlar miqdorining oshishi, sifatining takomillashuvi va turlarining ko'payishiga imkon yaratadi. Ayniqsa, ishlab chiqarishning samaradorligini oshirish, mahsulot va xizmatlarni sotish bozorlarini kengaytirish maqsadida tarmoq va korxonalar faoliyat sohalarini kengaytirish, mahsulot va xizmatlar assortimentlarini

¹² Borisov Ye.F. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. – 2-e izd., pererab. i dop. - M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2005, s.144.

¹³ Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik. - Izd., ispr. i dop. / Pod obsh. red. akad. V.I.Vidyapina, A.I.Dobrinina, G.P.Juravlevoy, L.S.Tarasevicha. – M.: INFRA-M, 2005, s.143.

¹⁴ Qaralsin: Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 39-b.

ko'paytirish, ularning sifatini takomillashtirishdan iborat diversifikatsiya jarayoni tovar ishlab chiqrishni kengaytirishning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

1-jadval

O'zbekistonda 2007-2008 yillarda ishlab chiqarilgan ba'zi tovar turlari

Tovar mahsulotlari nomlari	2007 yil	2008 yil
Engil avtomobillar, dona	171809	195038
Avtobuslar, dona	1116	1556
Avtomobillar uchun ehtiyot qismlar, mln. so'm	103959,4	141522,4
Traktorlar, dona	2411	2437
Traktor kultivatorlari, dona	1562	1773
Akkumulyatorlar, ming dona	443	447
Televizorlar, dona	93527	47621
Muzlatgichlar va sovutgichlar, dona	10774	6218
Paxta tolasi, ming tonna	1125,4	1174,2
Gazlamalar, mln. kv.m	160,5	114,1
Trikotaj buyumlar, ming dona	30883	29163
Sut va sut mahsulotlari, ming tonna	16,4	19,4
Meva-sabzavot konservalari, mln. Shartli banka	112,9	157,9
Shakar, ming tonna	170,9	254,3
O'simlik yog'i, ming tonna	277,5	284,6
Un, ming tonna	1440,7	1425,6

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Tovar ikki xususiyatga ega: *birinchidan*, u kishilarning qandaydir ehtiyojini qondiradi; *ikkinchidan*, u boshqa buyumga ayirboshlana oladigan buyumdur. Boshqacha aytganda, tovar iste'mol va almashuv qiymatlariga ega.

Buyumning iste'mol qiymati shundan iboratki, u kishilar uchun foydali, naflidir. U shaxsiy iste'mol buyumi yoki ishlab chiqarish vositalari sifatida kishilarning biron-bir ehtiyojini qondiradi.

Naflilikni aniqlashda ham turlicha yondashuvlar mavjud. Masalan, marjinalizm maktabi asoschilari ham, ularning keyingi davomchilari ham tovarlar nafliligini aniqlashda alohida olingan individning hayolidagi psixologik yondashuv bilan, ya'ni hech kim bilan aloqasi bo'lmagan o'rmondagi cholning yoki kimsasiz orolda bir o'zi qolib ketgan Robinzonning hayoli bilan aniqlash usulini qo'llaydilar. Xolbuki, tovar ayirboshlash jamiyat a'zolari o'rtasida, gavjum bozor qatnashchilari o'rtasida sodir bo'ladi. Ular naflilikning negizida obyektiv iqtisodiy jarayon borligini, naflilik tabiat ashyosi bilan jonli mehnatning birikishi natijasida, to'g'rirog'i naflilik aniq mehnat bilan tabiat ashyosining xususiyatlari o'zgartirilishi natijasida vujudga kelishini o'ylab ham o'tirmaydilar. Albatta, tabiatda mavjud bo'lgan yoki inson mehnati bilan yaratilgan har qanday narsa ham naflilikka ega bo'lavermaydi.

Shuning uchun iqtisodiyot nazariyasida ijtimoiy zaruriy naflilik degan tushuncha ishlatiladi va bozor mana shu ijtimoiy zaruriy naflilikni tan oladi.

Ijtimoiy zaruriy naflilik deb talab miqdoriga mos keladigan miqdordagi naflilikka aytiladi.

Ne'matlar tovar bo'lishi uchun, ular ayirboshlashga mo'ljallangan, ma'lum mehnat sarflangan, bozorga sotishga chiqarilgan bo'lishi zarur. Shunga ko'ra, tovar

mahsulotdan farqlanadi. Tovar, eng avvalo, o'z iste'moli uchun emas, balki boshqalarning iste'moli uchun bozorga sotish maqsadida tayyorlanadigan mahsulotdir. Tovarining natural-buyum va ijtimoiy-iqtisodiy tomonlari, xususiyatlari ana shundan kelib chiqadi.

Tovarining almashuv qiymati – bu biror turdagi naflilikning boshqa turdagi naflilikka ayirbosh qilinadigan miqdoriy nisbatidir. Masalan, bitta bolta 20 kg donga ayirbosh qilinadi. Ayirbosh qilinadigan tovarlarning bu miqdoriy nisbatida ularning almashuv qiymati ifodalanadi.

Qiymatning mehnat nazariyasi tarafdorlari¹⁵ fikriga ko'ra, tovarlar qiymatining umumiy asosi bo'lib mehnat hisoblanadi, shu sababli ular ma'lum miqdorlarda bir-biriga tenglashtiriladi. Tovarlarning og'irligi, hajmi, shakli va shu kabi tabiiy xususiyatlaridan birortasi qiymatning umumiy asosi bo'la olmaydi. Ayirboshlashning zarur sharti bo'lib tovarlarning turlicha nafliligi hisoblanadi. Biroq, turli tovarlarning nafliligi sifat jihatidan farq qilish bilan birga miqdoriy o'lchamga ega emas. Miqdor jihatdan taqqoslash uchun tovarlarda mavjud bo'lgan umumiy narsa – ularni yaratish uchun sarflangan mehnatdir.

Tovarlar o'lchovdosh bo'lishining boisi shuki, bularning hammasi umuman inson mehnati mahsulidir, ya'ni inson kuchi, miyasi, mushagi, asablari va hokazolari sarfning mahsulidir. Tovarida mujassamlashgan ijtimoiy mehnat uning qiymatini tashkil qiladi. Bu qiymat tovar ayirboshlaganda ko'rinadi, shuning uchun almashuv qiymati (ya'ni iste'mol qiymatlarini ayirboshlash nisbati) qiymat shakli bo'lib, uning ichki mazmunini tashkil etadi. Bu holat L.M.Kulikov tomonidan qiymat va almashuv qiymatini tovarning alohida asosiy xususiyatlari sifatida ajratilib ko'rsatilishida namoyon bo'ladi. «Qiymat – bu tovar ishlab chiqarish va uni sotish (ko'pincha qisqacha qilib «ishlab chiqarish xarajatlari» deb ataydilar) qanchaga tushganligi ifodasidir. Tovarni ayirboshlaganda (sotilganda) ishlab chiqaruvchi (sotuvchi), tabiiyki, o'z xarajatlarini qoplashni istaydi, biroq bozorda boshqacha nisbatlar tarkib topishi mumkin. Endi ularni boshqa ko'rsatkich – almashuv qiymati ifodalaydi. Bu bir tovar boshqasiga ayirboshlanadigan miqdoriy nisbatdir».¹⁶ Tovarining o'zi esa ikki tomon – naflilik va qiymatning uzviy birligidan iboratdir.

Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, L.Kulikov tomonidan qiymatga berilgan yuqoridagi ta'rif ba'zi hollarda iqtisodchilar tomonidan yo'l qo'yiladigan yanglish fikrlardan ham holi emas. Ya'ni, qiymatning ishlab chiqarish xarajatlari bilan ayniylashtirilishini u tomonidan yo'l qo'yilgan xatolik deb hisoblaymiz (ishlab chiqarish xarajatlari qiymatning bir qismi bo'lib, miqdor jihatidan undan kamdir).

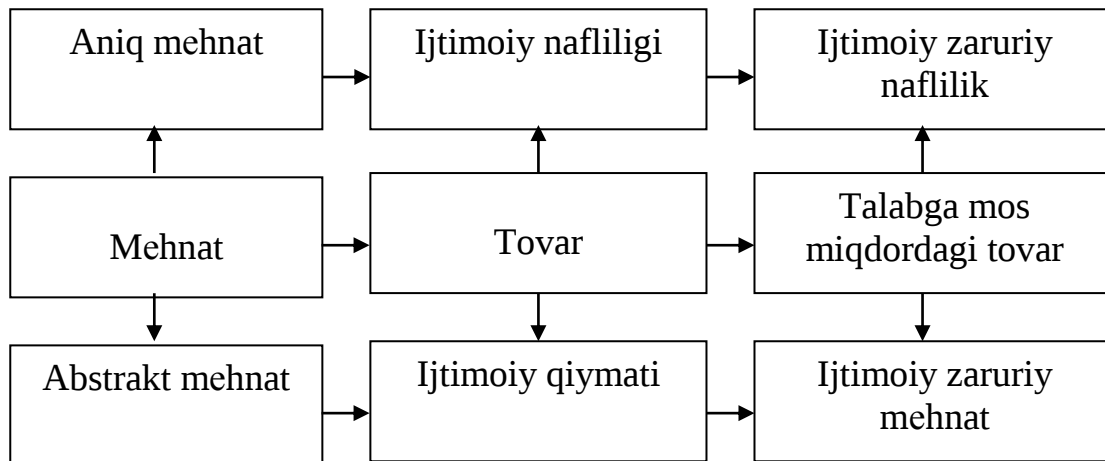
Tovar qiymatining miqdori **ijtimoiy-zaruriy ish vaqti** orqali hisoblanadi. **Ijtimoiy zaruriy ish vaqti muayyan ijtimoiy normal ishlab chiqarish sharoitida va muayyan jamiyatdagi mehnat malakasi va jadallashuvi darajasi o'rtacha bo'lgan sharoitda biron bir tovarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan ish vaqtidir.** Tovar qiymatining miqdorini hisoblashda mehnatning oddiy va murakkab, malakali va malakasiz, aqliy yoki jismoniy turlari hisobga olinadi. Qiymatni

¹⁵ Tovar qiymatini mehnat bilan aniqlashga yondoshuvlarida ma'lum farqlar mavjud bo'lsada ularga A.Smit, D.Rikardo, U.Petti, J.S.Mill va boshqa ayrim iqtisodchilarni, ularning izdoshlarini kiritish mumkin.

¹⁶ Kulikov L.M. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. – M.: TK Vebli, Izd-vo Prospekt, 2005, s.129.

hisoblashda nisbatan murakkab mehnat ko'paytirilgan yoki darajaga ko'tarilgan oddiy mehnat sifatida hisobga olinadi, shu sababli oz miqdordagi murakkab mehnat ko'p miqdordagi oddiy mehnatga tenglashtiriladi.

Tovarning ikki xil xususiyatga ega bo'lishiga sabab tovar ishlab chiqaruvchi mehnati tabiatining ikki tomonlamaligidadir. Bir tomondan, bu – muayyan turdagi aniq mehnatdir. Shuning uchun, iste'mol qiymatni yaratgan mehnat **aniq mehnat** deb nom olgan (1-chizma).

1-chizma. Mehnatning ikki yoqlama xarakteridan kelib chiquvchi tovarning ikki xil xususiyati.

Ikkinchi tomondan, mehnat – aniq shakldan qat'iy nazar, umuman sarflangan inson ishchi kuchidir, jami ijtimoiy mehnatning bir qismidir. U o'zining shu sifatida **abstrakt mehnat** deb ataladi. Bu mehnat esa tovar qiymatini yaratadi.

Qiymat tovarning emas, balki faqat mehnatning ijtimoiy xossasi bo'lib, unda tabiat ashyolarining birorta ham molekulasi, zarrachasi yo'qdir. Qiymatning asosida odamlar bir-birlari uchun mehnat qilishlarini bildiruvchi ijtimoiy mehnat yotadi. Biroq, alohidalashgan tovar ishlab chiqaruvchilar mehnati o'zining ijtimoiy xususiyatini faqat mehnat mahsullarini ayirboshlash orqali ko'rsatadi.

Tovarlar qiymatining miqdori mehnat unumdorligiga qarab o'zgaradi. **Mehnat unumdorligi ma'lum ish vaqti birligi mobaynida ishlab chiqarilgan mahsulotning miqdori yoki mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun sarflangan ish vaqti bilan o'lchanadi.** Mehnat unumdorligining o'zgarishi tovar birligi qiymatining o'zgarishiga sabab bo'ladi. Mehnat unumdorligi o'ssa, tovar birligining qiymati kamayadi yoki aksincha, mehnat unumdorligi pasaysa, tovar birligining qiymati oshadi.

Mehnat intensivligi ish vaqti birligi mobaynida sarflangan mehnat miqdori orqali tavsiflanuvchi ko'rsatkich hisoblanadi. **Mehnatning intensivligi deganda ish vaqti birligi davomida ishchi kuchi sarfi orqali aniqlanuvchi mehnat jadalligining darajasi tushuniladi.** Mehnatning jadallik darajasini aniqlashda ish kunining davomiyligi yoki bir soat vaqt birligi sifatida qabul qilinadi. Mehnat intensivligining oshishi muayyan vaqt davomida ko'proq qiymat yaratilishiga imkon beradi.

2. Qiymatning asosiy kontseptsionalari. Qiymatning mehnat nazariyasi

Iqtisodiyot nazariyasi fanida tovar qiymatining negizini nima tashkil qiladi degan savolga javob berishda ikki xil yo‘nalish mavjud hamda ular o‘rtasida doimiy ravishda tortishuvlar va munozaralar bo‘lib kelmoqda. Biz quyida shu ikki xil yo‘nalishdagi nazariyalarning mazmunini o‘quvchiga havola qilamiz.

Qiymatning mehnat nazariyasi. Bu nazariyaning asoschilari bo‘lib Uilyam Petti, Adam Smit, David Rikardolar hisoblanadi.

U.Petti – qiymatning mehnat nazariyasining dastlabki asoschisi bo‘lib, u qiymatning manbai mehnat hisoblanishini, aynan mehnat sarfi tovar qiymati miqdorini belgilab berishini ko‘rsatib o‘tgan. Biroq, U.Petti tovarning iste‘mol qiymati va qiymati o‘rtasidagi farqni ko‘ra olmagan. U tovarning qiymati faqat qimmatbaho metallarni ishlab chiqarishga sarflanuvchi mehnat orqali yaratiladi, deb hisoblagan.

A.Smit o‘zining «Xalqlar boyligining tabiati va sabablari to‘g‘risida tadqiqotlar» (1776 y.) nomli asarida tovarning iste‘mol va almashuv qiymatini farqlab bergan. U tovar qiymatining yagona manbai bo‘lib moddiy ishlab chiqarishning har qanday sohasida sarflangan mehnat hisoblanadi, degan xulosaga kelgan. Shu bilan birga, tovar qiymatining miqdorini har qanday mehnat emas, balki jamiyat uchun zarur bo‘lgan o‘rtacha mehnat belgilab berishini ko‘rsatib o‘tgan.

D.Rikardo qiymatning yagona mezonini bo‘lib tovar ishlab chiqarishga sarflangan hamda ish vaqti sarflari orqali aniqlanuvchi mehnat hisoblanishini isbotlab bergan. U tovarning iste‘mol qiymati va qiymati o‘rtasidagi farqni aniq ko‘rsatib, har qanday ishlab chiqarishda tovarning qiymati sarflangan mehnat orqali aniqlanishini ta’kidlagan.

Demak, yuqorida ta’kidlanganimizdek, qiymatning mehnat nazariyasi tarafdorlarining fikricha, tovarlarni ayirboshlash ularning qiymati asosida amalga oshiriladi. Qiymatning miqdori esa, ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari bilan, ya’ni ijtimoiy zaruriy ish vaqti bilan o‘lchanadi.

Qiymatning mehnat nazariyasiga ko‘ra ijtimoiy zarur ish vaqti o‘ziga xos ijtimoiy mehnat me‘yori rolini o‘ynaydi. Bu me‘yor bozorda aniqlanadi va tovar ishlab chiqaruvchilar unga amal qilishlari zarurdir. Keragidan ortiqcha mehnat sarflari qiymat yaratmaydi, ya’ni jamiyat tomonidan e’tirof etilmaydi, rad etiladi. Bozorda muayyan turdagi tovarlarning asosiy massasini ishlab chiqarish uchun zarur bo‘lganidan amaldagi ortiqcha mehnat sarflariga hech kim haq to‘lamaydi.

Qiymatning mehnat nazariyasi tarafdorlari tushuntiradiki, tovar qiymatida oddiy mehnat ifodalanadi. Oddiy mehnat deganda maxsus tayyorgarlik talab qilmaydigan mehnat tushuniladi. Oddiy mehnat darajasi turli mamlakatlarda va turli davrlarda bir xil bo‘lmay, turlicha va o‘zgaruvchan bo‘ladi. Lekin qiymat namoyon bo‘ladigan har bir muayyan bozorda (u xoh ichki, xoh tashqi bozor bo‘lsin) oddiy mehnat ma’lum bir darajadagi mavjud mehnatdir. U shunday boshlang‘ich negizki, malakasi jihatidan unga tenglashtiriladi. Binobarin, murakkab va malakali mehnat ko‘paytirilgan oddiy mehnat sifatida namoyon bo‘ladi. Murakkab mehnatni oddiy mehnatga tenglashtirish

bozorda individual sarflarni ijtimoiy zarur sarflariga tenglashtirish bilan birga sodir bo'ladi.

Qiymatning mehnat nazariyasi tarafdorlari tovar ishlab chiqarish sharoitda tovar ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi aloqalarni, ijtimoiy mehnatni taqsimlash va rag'batlantirishni tartibga soluvchi, obyektiv qiymat qonunini mavjud bo'lishini tan oladi. Ular fikriga ko'ra, bu qonunga binoan tovar ishlab chiqarish va ayirboshlash ularning qiymati asosida amalga oshiriladi.

Ijtimoiy zaruriy sarflarning yuqorida keltirilgan ta'riflaridan kelib chiqsak, qiymat qonuni individual mehnat sarfi ijtimoiy zarur mehnat sarfidan ozroq bo'lgan ishlab chiqaruvchilarni, ya'ni ma'lum vaqt ichida ko'proq miqdorda iste'mol qiymatlarini yaratuvchi yoki yuqoriroq mehnat unumdorligini ta'minlaydigan ishlab chiqaruvchilarni rag'batlantiradi. Qiymat qonuni individual mehnat unumdorligi ijtimoiy me'yordagi mehnat unumdorligidan past bo'lgan ishlab chiqaruvchilarni jazolaydi. Bu bilan iqtisodiy sharoitlar tovar ishlab chiqaruvchilarning mehnat unumdorligini oshirish yoki boshqa xil tovarlarni ishlab chiqarishga o'tishini rag'batlantiradi. Aks holda ular bozordan siqib chiqarilish, xonavayron bo'lish xavfi ostida qolishlari mumkin.

Qiymat qonuni tovar ishlab chiqaruvchilarni ularning individual mehnat sarflari bilan ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari o'rtasidagi farq tovar ishlab chiqaruvchilarni tabaqalashtiradi, mehnat va moddiy sarflarni kamaytirishni rag'batlantiradi va mehnatning ishlab chiqarish sohalari bo'yicha taqsimlanishini tartibga solib turadi. Masalan, eng yuksak mehnat unumdorligiga erishgan ishlab chiqaruvchilar o'z tovarlarini ijtimoiy zarur sarflaridan kamroq, lekin ayrim individual sarflaridan yuqori narxlarga sotishlari va yuqori foyda olishlari mumkin. Lekin ular ish faoliyatining muvaffaqiyati ko'proq kafolatlangan deb bo'lmaydi. Chunki ular texnik va tashkiliy jihatdan yangiliklarni ishlab chiqarishga o'z vaqtida qo'llab turmasalar, yuqoriroq samara beradigan ishlab chiqarish usullarini qidirib topmasalar, ma'lum vaqtdan so'ng o'z ustunliklaridan ajralib qolishlari mumkin.

Qiymat qonunining tartibga solib turuvchi mexanizmi rakobat kurashi natijasida bozor narxlarining stixiyali ravishda tebranib turishidan, ularning ijtimoiy qiymatdan farq qilib turishidan iborat. Tovar narxining ijtimoiy qiymatidan chetga chiqish shart-sharoitlari quyidagilardan iborat deb hisoblanadi:

Talab = taklif bo'lgan holda: $\text{narx} = \text{qiymat}$.

Talab > taklif bo'lgan holda: $\text{narx} > \text{qiymat}$.

Talab < taklif bo'lgan holda: $\text{narx} < \text{qiymat}$.

Shunday qilib, tovarlar narxining ular qiymatidan farq qilishi tovar ishlab chiqaruvchilarning xoxishi bilan sodir bo'lmay, balki obyektiv qiymat qonunining kuchi ta'siri ostida bo'ladi.

Qiymat qonuni resurslarning turli ishlab chiqarish sohalari o'rtasida taqsimlanishini tartibga solib turish vazifasini bajarayotganda ham narxlar dinamikasi muhim rol o'ynaydi. Agar u yoki bu aniq tovar ijtimoiy ehtiyojini qondirish uchun zarur bo'lganidan kamroq ishlab chiqarilsa, bu talabning taklifdan oshib ketishiga sabab bo'ladi. Tovar narxi oshib ketadi. Narxlar, shu bilan birga daromadlar kamayadi, bu tarmoqdagi ishlab chiqarish resurslari daromad yuqori bo'lgan boshqa

tarmoqlarga o'tib ketadi. Qiymatning mehnat nazariyasi modellarida qiymat qonuniga asoslangan ishlab chiqarish nisbatlarini tartibga soluvchi bozor mexanizmi ana shunday tavsiflanadi.

3. So'nggi qo'shilgan naflilik nazariyasi

Keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi¹⁷ nazariyasi. Yuqorida qarab chiqqanimizdek, qiymatning mehnat nazariyasiga ko'ra, mehnat sarflarining ijtimoiy zaruriy darajasi faqat bozorda, ayirboshlashda yuzaga chiqadi. Qiymat faqat bozorda almashuv qiymat ko'rinishida o'zining ifodalanish shaklini oladi. Qisqacha aytganda, qiymat ishlab chiqarishda yaratiladi, biroq bozorda, ya'ni ayirboshlash vaqtida namoyon bo'ladi. Shu yerda qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyotchilari qarashlari bilan qarama-qarshilik paydo bo'ladi. Uning mohiyati nimadan iborat? Agar tovar bozorda sotib olinsa, bu kimdir tovar ishlab chiqarishiga ketadigan sarflarni ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari sifatida baholashi sababli emas, balki mazkur tovar xaridor uchun naflilikka ega bo'lishi sababli ro'y beradi, xaridor ma'lum naflilikka ega bo'lgan tovarni qadrlaydi.

Keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyasining asoschilari bo'lib avstriya maktabi vakillari K.Menger(1840-1921), F.Vizer(1851-1926), ye.Bem-Baverk(1851-1914) va boshqalar hisoblanadi. Hozirda bu nazariya g'oyalarini bir qator olimlar qo'llab-quvvatlab, rivojlantirib kelmoqdalar.¹⁸ Mazkur nazariyaga ko'ra, kishilar tomonidan juda xilma-xil moddiy va ma'naviy ne'matlar (hamda xizmatlar) ularni ishlab chiqarishga ijtimoiy zaruriy mehnat sarflanganligi uchun emas, balki ushbu ne'matlar naflilikka ega bo'lishi sababli qadrlanadi. Insonlar tomonidan ma'lum nafliliklarga ehtiyoj sezilganligi sababli u yoki bu tovarni ishlab chiqarishga mehnat sarflari amalga oshiriladi. U yoki bu mehnat sarflarining ijtimoiy zarurligi kim tomonidan yoki nima bilan aniqlanadi, degan savolga oddiy tarzda bozor tomonidan, deb javob berish to'g'ri bo'ladi, biroq bu javob umumiy va to'liq emas. Keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyasi tarafdorlari fikrlariga ko'ra, faqat tovarning nafliligi mehnat sarflariga «ijtimoiy zaruriy» deb nomlanadigan tavsif berishi mumkin.

Keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyasi bilan qiymatning mehnat nazariyasining bir-biriga to'g'ri kelmasligi turli xil iste'mol qiymatlarini yoki nafliligini hisobga olish muammosi bilan bog'liq. Chunki, turli ko'rinishdagi ikkita tovarning nafliligini shunchaki umumiy tarzda o'zaro taqqoslash mumkin emas. E'tibor berilsa, masalaning bu tarzda qo'yilishining o'zi keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyasiga zidligini ko'rish mumkin. Masalan, kitob yoki tanburdan qaysi birining nafliligi yuqori, degan savolga javob berish mumkin emas. Albatta, savol

¹⁷ «Keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi» atamasini qo'llashda mualliflar tomonidan ko'plab mulohazalarga borildi. Sababi – bugungi kunda iqtisodiy adabiyotlarda bu atamaning turli variantlari («me'yoriy naflilik», «me'yoriy foydalilik», «chegaraviy naflilik», «chegaraviy foydalilik» va h.k.) qo'llanib kelmoqda. Biroq, bu atamalar lug'aviy tarjima sifatida o'rinli qo'llanilgan bo'lsada, mazkur tushunchaning haqiqiy mazmunini ifodalay olmaydi. «Keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi» atamasi esa bu mazmunga ko'proq mos tushadi. Mavzuning bayon etilishini osonlashtirish maqsadida keyingi o'rinlarda qo'llaniluvchi «so'nggi qo'shilgan miqdor nafliligi», «qo'shilgan miqdor nafliligi», «keyingi qo'shilgan naflilik» kabi iboralar bir xil ma'no kasb etadi.

¹⁸ Jumladan, P.Samuelson, K.Makkonnell, S.Bryu, V.D.Kamaev va boshqalar.

bunday aniq qo'yilganda unga javob berib bo'lmaydi. Ammo har bir aniq holatda iste'molchi tomonidan ne'matlarning nafliligini taqqoslash doimo ro'y beradi. Masalan, kitobsevar inson uchun kitobning, musiqashunos uchun tanburning nafliligi yuqori bo'lishi mumkin. O'z navbatida, kitob o'qishni yoqtirmayligan inson uchun kitobning, cholg'u asboblari o'ynashni bilmaydigan yoki musiqaga umuman qiziqmaydigan inson uchun tanburning nafliligi juda past yoki umuman nolga teng bo'lishi mumkin. Bundan ko'rinib turibdiki, tanbur bilan kitobni ayirboshlash zarur bo'lsa, ularni nafliligi bilan o'zaro taqqoslab bo'lmaydi. Shunga ko'ra, iqtisodiy hayotda ham xo'jalik qarorlari qabul qilish chog'ida umuman ehtiyojlarni taqqoslamasdan, u yoki bu moddiy va ma'naviy ne'matlarning foydali samarasiga baho bermasdan turib hech qanday iqtisodiy faoliyatni boshlash mumkin bo'lmaydi.

Keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyasi tarafdorlari, naflilikning ikki turini ajratib ko'rsatish zarur deb hisoblaydilar: a) abstrakt yoki umumiy naflilik, ya'ni ne'matlarning kishilar biron-bir ehtiyojlarini qondirish layoqati; b) aniq naflilik, bu ne'mat mazkur nusxasi foydaliligining subyektiv narxini bildiradi. Bu subyektiv narx ikki omilga bog'liq: mazkur ne'matning mavjud zahirasi va unga bo'lgan ehtiyojning to'yinganlik darajasi.

Keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyasi tarafdorlari subyektiv naflilik miqdorini hisoblashda G.Gossen (nemis iqtisodchisi, 1810-1858 yy.) qonunidan foydalanadilar. Bu qonun so'nggi qo'shilgan miqdor nafliligining pasayib borishini ifodalab, Gossenning birinchi qonuni deb ataladi. Mazkur qonunga binoan, ehtiyoj qondirilib borilishi bilan «to'yinganlik darajasi» o'sadi, aniq qo'shilgan miqdor nafliligi esa pasayadi («zaruriy ehtiyoj» darajasi). Bu mazkur ehtiyojni qondiruvchi har bir navbatdagi qo'shimcha ne'mat oldingisiga qaraganda kamroq naflilikka ega bo'lishini bildiradi, ne'matlar zahirasi cheklangan bo'lganda esa uning «zaruriy ehtiyojni» qondiruvchi keyingi nusxasi mavjud bo'ladi. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, mazkur turdagi barcha ne'matlarning qiymati ularning eng so'nggi qo'shilgan miqdorining nafliligi bilan aniqlanadi.

O'zining birinchi qonunidan kelib chiqqan holda, Gossen ikkinchi qonunni ham ishlab chiqadi. Unga ko'ra, «iste'mol qilinayotgan turli ne'matlarning umumiy miqdori shunday tarzda aniqlanadiki, bunda sotib olingan bir necha turdagi ne'matning so'nggi qo'shilgan miqdori nafliligi o'zaro bir-biriga teng bo'ladi».¹⁹ Boshqacha aytganda, har bir iste'molchi bir vaqtning o'zida ko'plab turdagi ne'matlarni iste'mol qilish uchun ularning shunday to'plamini sotib oladiki, bu to'plamdagi har bir ne'matning so'nggi qo'shilgan miqdori nafliligi o'zaro teng bo'ladi yoki iste'molchida bir xil miqdordagi qoniqish hosil qiladi.

Keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi muammosini o'rmonda yashovchi chol ega bo'lgan besh qop don misolida, uning ongida sodir bo'lgan psixologik hayol orqali tasvirlab ko'rsatadilar. Bu qoplardagi donning nafliligi kamayib boruvchi tartibda joylashadi: birinchi qopdagi don eng zarur, ya'ni cholning oziq-ovqatga bo'lgan ehtiyojini qondirish uchun iste'mol qilinadi, ikkinchisi – ovqatlanishni yaxshilash uchun, uchinchisi – uy parrandalarini boqish, to'rtinchisi – pivo tayyorlash,

¹⁹ Mayburd Ye.M. Vvedenie v istoriyu ekonomicheskoy misli. M., 1996, s.333.

beshinchisi – cholning o‘z uyi atrofida sayrab yurgan qushlarni boqib, ko‘ngilxushlik qilishi uchun.

Bundan ko‘rinadiki, beshinchi qopning nafliligi chol uchun u qadar ahamiyatli emas, chunki agar bu qopdagi dondan mahrum bo‘lsa u faqatgina ko‘ngilxushlik qilish imkoniyatidan voz kechadi xolos. Biroq, to‘rtinchi qopdagi donning yo‘q bo‘lishi cholni pivosiz, uchinchi esa parrandalarsiz qoldirishi mumkin. Faqat bitta qopdagi don qolgan taqdirda chol uchun uning nafliligi eng yuqori darajaga yetadi, ya‘ni u ovqatlanish ehtiyoji bilan tenglashadi.

Shu o‘rinda turli qoplardagi donlarning nafliligi turlicha ekan, ularning qaysi biri donlarning umumiy naflilik darajasini aniqlab beradi, degan savol tug‘iladi. Xolbuki, qoplardagi donlarning bir-biridan farqi yo‘q ekan, chol uchun ularning nafliligi beshinchi, so‘nggi qopdagi donning nafliligi orqali aniqlanadi.

Demak, har bir ne‘matning so‘nggi qo‘shilgan birligi, ya‘ni uncha muhim bo‘lmagan ehtiyojni qondiruvchi birligining nafliligi kamayib borish xususiyatiga egadir.

Qiymat va narx nazariyasida yangi yo‘nalishni boshlab bergan kishi mashhur ingliz iqtisodchisi A.Marshall hisoblanadi. Tovarlarning qiymatini aniqlashda mehnat nazariyasi ham, qo‘shilgan naflilik nazariyasi ham yetarli asosga ega emas, deb hisoblagan A.Marshall bir nechta nazariyalarni sintez qilish yo‘li bilan aniqlik kiritishga harakat qildi. Qo‘shilgan miqdor nafliligi nazariyasining bir tomonlamaligini u qiymatni faqat naflilik bilan tushuntirishda ko‘rdi. A.Marshall keyingi qo‘shilgan miqdor nafliligi nazariyasini talab va taklif nazariyasi hamda ishlab chiqarish xarajatlari nazariyasi bilan bog‘lashga harakat qildi.

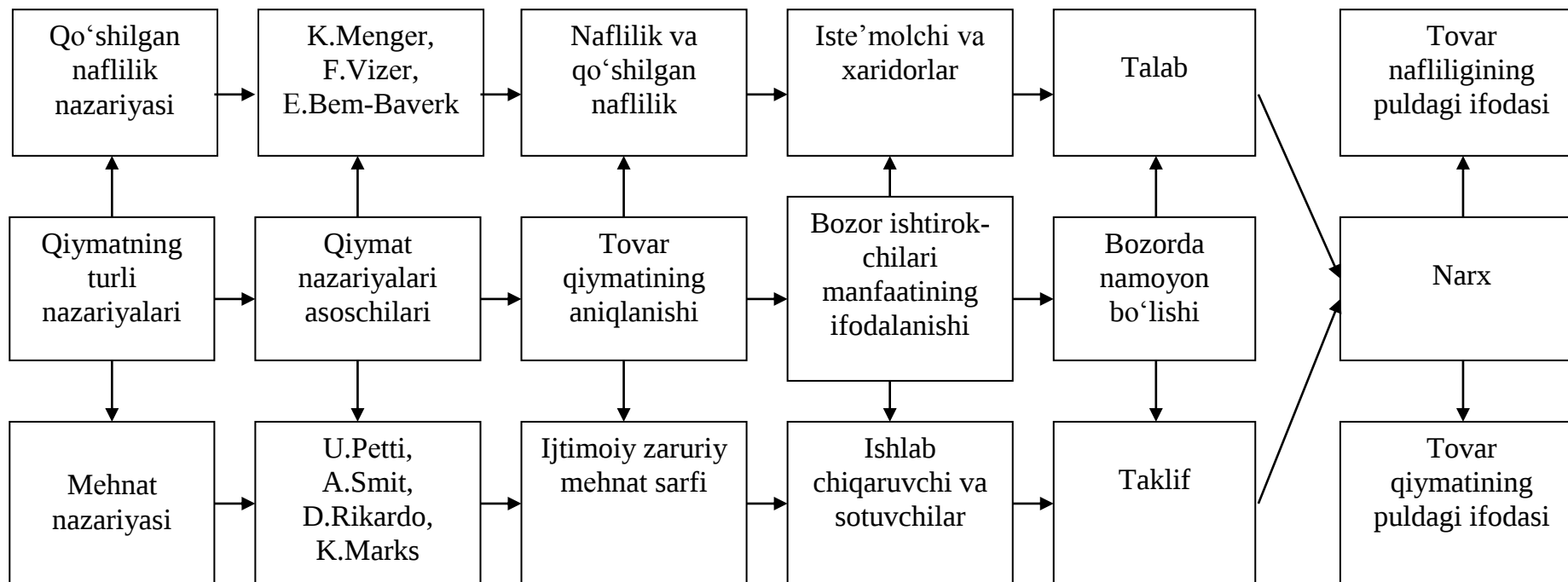
A.Marshallning tovar qiymati nima bilan aniqlanishini bilishda qo‘shilgan miqdor nafliligi va ishlab chiqarish xarajatlarini sintez qilish (umumlashtirish) zarurligi haqidagi fikri juda mashhur. Neoklassiklarning qiymat va narxning bir negizli (monistik) nazariyasini yaratishga urinishdan chekinish xususan A.Marshall ishlari bilan bog‘liq. Neoklassiklarning qoidalari qiymatning yagona manbai, narxning yagona asosi va bozor xo‘jaligida jamiyat daromadlarining yagona manbai topilishi zarurligini bildiradi. Bunday yagona manba, masalan, ingliz klassik iqtisodiy maktabi va markscha nazariyalarda mehnat, marjinalistlarda qo‘shilgan miqdor nafliligi kategoriyasi hisoblanadi. A.Marshall nazariyasida esa qiymat va narx ham talab (qo‘shilgan miqdor nafliligi) va ham taklif (tovar ishlab chiqarish xarajatlari) tomonida yotuvchi bozor kuchlari o‘zaro ta’siri orqali aniqlanadi.

A.Marshall fikricha, tovar qiymati teng darajada keyingi qo‘shilgan miqdor nafliligi va ishlab chiqarish xarajatlari bilan aniqlanadi. Shunday qilib, A.Marshalldan boshlab iqtisodiyot nazariyasida turli nazariyalarni sintez qilishga o‘tili.

Lekin A.Marshall ushbu sintezni oxirigacha yetkaza olmadi. U ijtimoiy zaruriy naflilik va ijtimoiy zaruriy mehnat tovarning ikki tomoni ekanligini aniq ko‘ra olmadi. Shuning uchun, u ijtimoiy naflilik o‘rniga qo‘shilgan naflilikni, ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari o‘rniga ishlab chiqarish xarajatlarini qo‘ydi. Natijada tovarning qiymati ham, nafliligi ham to‘liq hisobga olinmadi. Umuman aytganda uzoq tarixiy davrdan boshlab tortishuvga sabab bo‘lgan narsa tovarda gavdalangan

ijtimoiy mehnatning ikki yoqlama tavsifi va shu asosda hosil bo'ladigan tovarning ikki xil xususiyatiga ega bo'lishini inobatga olmaslikdir. Mehnat nazariyachilari tovarga sarflangan mehnat miqdoriga asosiy e'tiborni qaratgan bo'lsa, marjinalistlar uning nafililigiga e'tibor berib keladilar. Ularning biri ko'proq tovarni ishlab chiqaruvchilar manfaati nuqtai nazaridan tahlil qilgan bo'lsa, ikkinchisi iste'molchi (xaridorlar) manfaati nuqtai-nazaridan qaraydilar. Xolbuki tovarning qiymatini va binobarin narxini aniqlashda uning ikki tomoniga va sotuvchilar bilan xaridorlar manfaati to'qnashgan tugunga e'tibor qaratish zarur (3-chizma).

3-chizma. Qiymatning mehnat nazariyasi va keyingi qo‘shilgan miqdor nafiligi nazariyasining o‘zaro aloqasi hamda bir-birini to‘ldirishi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Tovar - biron-bir naflilikka va qiymatga ega bo'lgan, ayirboshlash uchun yaratilgan mahsulotdir.

Naflilik - tovarlarning kishilarning biron-bir narsaga bo'lgan ehtiyojini qondirish layoqati.

Almashuv qiymati - bu biror turdagi iste'mol qiymatning boshqa turdagi iste'mol qiymatga ayirbosh qilinadigan miqdoriy nisbati.

Aniq mehnat –muayyan aniq iste'mol qiymatlarni vujudga keltiradigan mehnat.

Abstrakt mehnat - mehnatning aniq shaklidan qat'iy nazar umuman inson ishchi kuchining sarflanishi, ijtimoiy mehnatning bir qismi.

Mehnat unumdorligi - ma'lum vaqt davomida ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori yoki mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun ketgan vaqt bilan aniqlanadi.

Mehnat intensivligi - mehnatning sarflanish tezligi yoki jadalligi.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Tovar ishlab chiqarish va bozorning vujudga kelishining umumiy shart-sharoitlarini tushuntiring.

2. Nima uchun tovarga naflilik (iste'mol qiymat) va almashuv qiymatining birligi sifatida qaraladi? Tovardagi bu ikki xil xususiyat nimadan kelib chiqadi?

3. Keyingi (so'nggi) qo'shilgan miqdor (tovar va xizmat) nafliligi nima va uning pasayish sababini tushuntiring.

4. Tovarlarning qiymatini aniqlashga bo'lgan quyidagi fikrlarga o'zingizni munosabatingizni bildiring:

- a) ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari bilan belgilanadi;
- b) keyingi qo'shilgan tovarlarning nafliligi bilan aniqlanadi;
- d) keyingi qo'shilgan tovarlarning nafliligi va ishlab chiqarish xarajatlari bilan aniqlanadi.

4-BOB. BOZOR VA UNING AMAL QILISHI MEXANIZMI

Ushbu bob bozorning mohiyati, vujudga kelish sabablari, uning turlarini yoritib berish bilan boshlanadi. Bozor amal qilishining asosiy mexanizmi bo'lgan talab va taklifga to'xtalib o'tiladi. So'ngra bozor iqtisodiyotining mazmunini bayon qilinib, uning asosiy belgilari, subyektlari va rivojlanish bosqichlari talqiniga alohida o'rin ajratiladi. Bozor iqtisodiyotining doimiy va asosiy muammolari, bunday iqtisodiyotning afzalliklari va ziddiyatlari tahliliga ham o'rin beriladi.

1. Bozorning mohiyati va vujudga kelish sharoitlari

Bozor tushunchasi bozor iqtisodiyotining markaziy kategoriyasi bo'lib, iqtisodiyot nazariyasida ham, xo'jalik yuritish amaliyotida ham, barcha mamlakatlar tajribasida ham qo'llaniladigan ilmiy-amaliy tushunchadir.

Eng avvalo «bozor» va «bozor iqtisodiyoti» tushunchalarining bir-biridan farqlanishini ta'kidlab o'tishimiz lozim. Chunki, ko'pincha bu ikki tushunchani bir xil ma'noda tushunish, ba'zi adabiyotlarda sinonim so'zlar sifatida qo'llash yoki ularni chalkashtirish hollari uchraydi. Bozor jamiyatda bozor iqtisodiyoti shakllangunga qadar mehnat taqsimotining ro'y berishi natijasida vujudga kelib, ijtimoiy takror ishlab chiqarishning ayirboshlash jarayonini o'z ichiga oladi. Bozor iqtisodiyoti esa bozor va bozor munosabatlarining tarixan uzoq davr mobaynida rivojlanishining natijasi sifatida paydo bo'ladi va bozor qonunlari asosida tashkil etiluvchi va faoliyat ko'rsatuvchi iqtisodiy tizimni anglatadi.

Bozor takror ishlab chiqarishning bitta fazasini, ya'ni ayirboshlash fazasini o'z ichiga oladi. Bozor iqtisodiyoti esa barcha fazalarini – ishlab chiqarish, ayirboshlash, taqsimlash va nihoyat iste'mol jarayonlarini ham o'z ichiga oladi.

Hozirgi davrda bozor ishlab chiqaruvchilar bilan iste'molchilarning ko'p qirrali murakkab aloqalarini, ularning o'zaro bir-birlariga bo'lgan ta'sirini bog'laydigan bo'g'in, jamiyat taraqqiyotida modda almashuvini ta'minlaydigan jarayon sifatida shakllandi.

Bozorning asosiy belgilari sotuvchi va xaridorlarning o'zaro kelishuvi, ekvivalentlilik tamoyili asosidagi ayirboshlash, sotuvchilarning xarajatlari qoplanib, foyda olishi va pul to'loviga qodir bo'lgan xaridorlarning talabini qondirish va raqobatchilikdan iboratdir.

Bozor tovarlarni ishlab chiqarish va ayirboshlash, pulning vujudga kelishi, ularning rivojlanishi natijasida kelib chiqqan tarixiy tushuncha bo'lib, hozirgi davrda keng tarqalgan obyektiv iqtisodiy jarayondir.

Bozor ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar, sotuvchilar va xaridorlar o'rtasida pul orqali ayirboshlash (oldi-sotdi) jarayonida bo'ladigan iqtisodiy munosabatlar yig'indisidir. Bunda bozorning moddiy asosini joy emas, balki tovar va pulning harakati tashkil etadi. Bozor

tushunchasi faqat ayirboshlash jarayonidagi iqtisodiy munosabatlarni o'z ichiga oladi. Unda oldi-sotdi jarayonidagi zarur bo'lgan xizmatlar bajariladi.

Bozorga sotishga chiqarilgan tovar va xizmatlar talabga nisbatan kam bo'lsa narxlar oshib ketadi, ayirboshlashning ekvivalentlik muvozanati buziladi, natijada tovarni sotuvchi me'yoridan ortiqcha daromad olib, tez boyiydi yoki aksincha, bozorda tovarlar miqdori talab miqdoridan oshib ketsa, narxlar pasayib ketib, sotuvchilar zarar ko'radilar. Buning ustiga ishlab chiqarish jarayonida sustkashlik, no'noqlik va xo'jasizlik yuz berib, ortiqcha xarajatlarga yo'l qo'yilgan bo'lsa, zarar yanada oshib ketadi, chunki bozor bunday ortiqcha behuda sarflarni hisobga olmaydi.

Bozor subyektlari ikki guruhga – sotuvchi va xaridorlarga bo'linib, ular bozor munosabatlarining turli vazifalarini bajaradi. Sotuvchilar bozorga tovar va xizmatlarni taklif etadi, xaridorlar esa ularga talab bildiradi. Bozor o'z subyektlari manfaatini bir-biriga bog'lab, ularni muvofiqlashtiradi.

Bozorning asosiy vazifasi ishlab chiqaruvchilar tomonidan yaratilgan tovar va xizmatlarni, iqtisodiy resurslarni **iste'molchilarga yetkazib berishdan** iboratdir. Bu yerda bozor ishlab chiqarish bilan iste'molni bir-biriga bog'laydi, ishlab chiqarilgan tovar yoki xizmat o'z iste'molchisini topadi.

Bozor ayirboshlash kategoriyasi bo'lib, **ishlab chiqarishning uzluksiz takrorlanib turishiga yordam beradi**. Ishlab chiqarish, yangidan boshlanishi uchun yaratilgan tovarlar sotilishi va ularning pulga aylanishi, puldan esa kerakli iqtisodiy resurslar xarid qilinishi zarur. Bozor vositasida tovarni sotishdan tushgan mablag'lar hisobiga, ishlab chiqaruvchilar resurslar sotib olish yo'li bilan sarflangan ishlab chiqarish vositalari o'rnini qoplaydigan va ishlab chiqarishni kengaytirish uchun kerakli moddiy va mehnat resurslariga ega bo'ladilar. Bozor orqali resurslarning erkin harakati ta'minlanadi va ularning tarmoqlar o'rtasida taqsimlanishi ro'y beradi.

Bozor **iqtisodiyotni tartibga solib turish vazifasini** talab, taklif, raqobat va narxlar yordamida bajaradi. U o'zida talab va taklifni jamlab, bu bilan nimani, qancha miqdorda va qaysi vaqtda ishlab chiqarish kerakligini aniqlab beradi. Bozor narx vositasida iqtisodiy resurslarni tovarlarga talab kamaygan tarmoqlardan talab ortgan tarmoqlarga oqib kelishini ta'minlaydi.

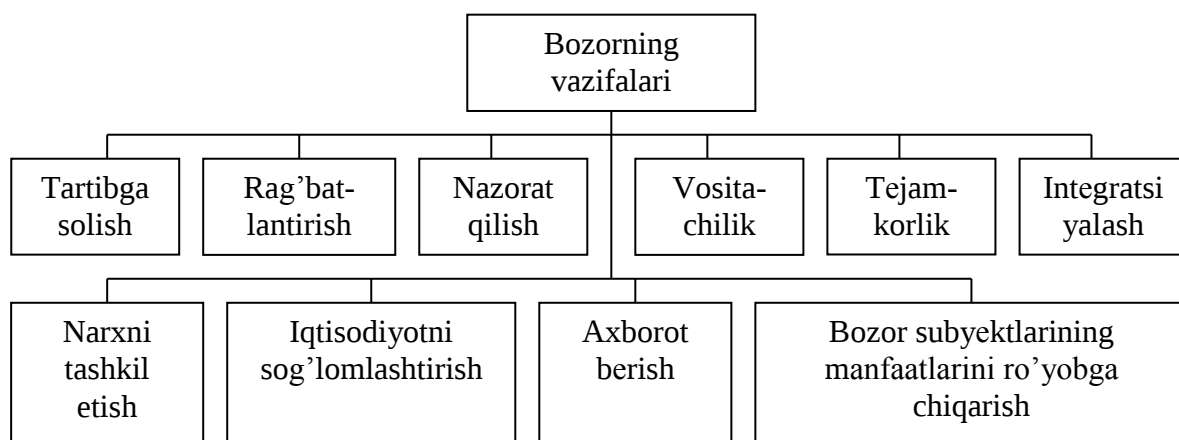
SHuningdek, adabiyotlarda bozorning boshqa ko'plab qo'shimcha vazifalari ham keltiriladi. Bu vazifalarni yaqqolroq tasavvur etish uchun ularni maxsus chizma ko'rinishida ifodalash mumkin (1-chizma).

Bozor turli xil vazifalarni bajarsa-da, ular o'zaro bog'liq va bir-birini taqozo qiladi. Bozorning mazmunini to'laroq tushunmoq uchun uning turlarini va ichki tuzilishini bilish zarur.

Bozorning ichki tuzilishi murakkab bo'lganligi sababli uni turkumlashda quyidagi asosiy mezonlarga asoslaniladi:

- bozorning yetuklik darajasi;
- sotiladigan va sotib olinadigan mahsulot turi;
- bozor subyektlari xususiyatlari;

- bozor miqyosi,
- iqtisodiy aloqalar tavsifi va boshqalar.

1-chizma. Bozorning vazifalari.

Bozorning yetuklik darajasiga qarab rivojlanmagan bozor, klassik (erkin) bozor, hozirgi zamon rivojlangan bozorlarga bo'linadi. **Rivojlanmagan, shakllanayotgan bozor** ko'proq, tasodifiy tavsifga ega bo'lib, unda tovarni tovarga ayirboshlash usuli (barter) ko'proq qo'llaniladi. Bozorning bu turi tarixan hali haqiqiy pul kelib chiqmagan davrga to'g'ri keladi. Lekin hozirgi davrda ham ayrim mamlakatlarda pul inqirozga uchrab, ijtimoiy ishonchni yo'qotgan, bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan davrlarda ham bu bozor amal qilishi mumkin. **Erkin (klassik) bozor** – tovar va xizmatlarning har bir turi bo'yicha juda ko'p ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar, ya'ni sotuvchilar va sotib oluvchilardan iborat bo'lib, pul orqali ayirboshlash jarayonida ular o'rtasida erkin raqobat kelib chiqadi, narxlar talab va taklif o'rtasidagi nisbatga qarab erkin shakllanadi, raqobatning turli usullari qo'llaniladi, aholi va ishlab chiqaruvchilar keskin tabaqalanadi. **Hozirgi zamon rivojlangan bozori** – bunda davlat ham bozor ishtirokchisi bo'lib, bozor ancha tartiblashtiriladi va boshqariladi, turli xil birjalar va boshqa oldi-sotdi jarayoniga xizmat qiluvchi sohalar rivojlangan bo'ladi, raqobat kurashlari aholining tabaqalashuvi yumshatilib, ularning daromadlari darajasi o'rtasidagi farqlar kamayadi.

Bozor **hududiy jihatdan** quyidagi turlarga bo'linadi: **mahalliy bozorlar** (Toshkent bozori, Samarqand bozori, Urgut bozori, London bozori, Nyu-York bozori, Pekin bozori va boshqalar); **milliy bozorlar** (O'zbekiston bozori, Rossiya bozori, Ukraina bozori, Angliya bozori, Amerika bozori, Xitoy bozori va boshqalar); **hududiy bozorlar** (Markaziy Osiyo yoki Osiyo bozori, G'arbiy yevropa bozori) va **jahon bozori**.

Sotiladigan va sotib olinadigan tovar, xizmat turiga ko'ra bozorlar quyidagi turlarga bo'linadi: iste'mol tovarlari va xizmatlari bozori, ishlab

chiqarish vositalari va ishchi kuchi (resurslar) bozori, valyuta bozori va fond birjalari, ilmiy texnika kashfiyoti va ishlanmalar bozori.

Muomalaga chiqadigan subyektlarning xususiyatiga ko'ra ulgurji va chakana savdo to'g'risida gap yuritiladi. Chakana savdoda asosan sotib oluvchilar fuqarolar hisoblanadi. Turli shakldagi korxonalar, firmalar, xususiy do'konlar va boshqalar esa sotuvchi hisoblanadi. Ulgurji savdoda davlat tomonidan qishloq xo'jalik mahsulotlarini xarid qilish alohida o'rin tutadi. Bunda asosiy xaridor davlat, sotuvchilar esa dehqon va fermerlar xo'jaliklaridir.

2. Talab va taklif tushunchasi

Ehtiyoj kishilarning hayotiy vositalariga bo'lgan zaruriyatini ifodalovchi ilmiy kategoriya sifatida taraqqiyotning hamma bosqichlari uchun umumiy va doimiydir. Uning bozor iqtisodiyoti sharoitidagi tarixiy ko'rinishi talab tushunchasidir. Talab ehtiyojdan farq qilib, mustaqil iqtisodiy kategoriya (ilmiy tushuncha) sifatida amal qiladi.

Ehtiyojning faqat pul bilan ta'minlangan qismi talabga aylanadi. Demak, **talab – bu pul bilan ta'minlangan ehtiyojdir.** Ehtiyoj zarur miqdordagi pul bilan ta'minlanmasa, u «xohish», «istak» bo'lib qolaveradi. Talabning bir qator muqobil variantlari mavjud bo'ladi, chunki narx o'zgarishi bilan tovarning sotib olinadigan miqdori ham o'zgaradi. Shu bog'liqlikdan kelib chiqib, talabga quyidagicha ta'rif berish mumkin: **ma'lum vaqt oralig'ida, narxlarning mavjud darajasida iste'molchilarning tovar va xizmatlar ma'lum turlarini sotib olishga qodir bo'lgan ehtiyoji talab deyiladi.**

Talablar turlicha bo'lib, odatda bir xil tovar yoki xizmatlarga bo'lgan talabning ikki turi farq qilinadi: yakka talab va bozor talabi. **Har bir iste'molchining, ya'ni alohida shaxs, oila, korxona, firmaning tovarning shu turiga bo'lgan talabi yakka talab deyiladi. Bir qancha (ko'pchilik) iste'molchilarning shu turdagi tovar yoki xizmatga bo'lgan talablari yig'indisi bozor talabi deyiladi.**

Yakka talab ham, bozor talabi ham miqdor jihatdan aniqlanadi. Lekin bu miqdor har doim ham bir xil bo'lib turmaydi, balki o'zgaruvchan bo'ladi. Talab miqdorining o'zgarishiga bir qancha omillar ta'sir qiladi. Ularning ichida eng ko'p ta'sir qiladigan omil narx omilidir.

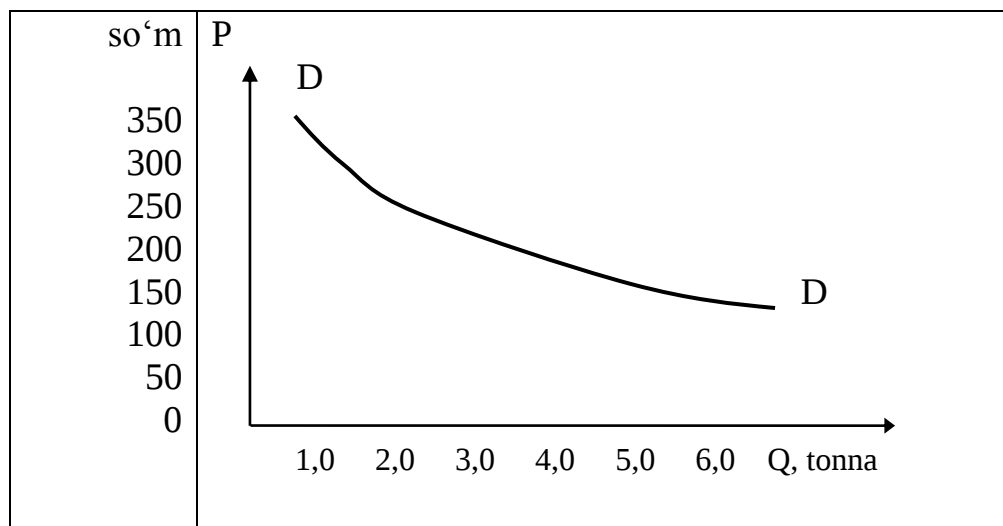
Narx va sotib olinadigan tovarlar miqdori o'rtasidagi bo'ladigan bog'liqlikni quyidagi 2-jadval ma'lumotlari asosida qarab chiqamiz.

Jadval ma'lumotlari tovar narxining pasayishi sotib olinadigan tovar miqdorining o'sishiga va aksincha, narxning o'sishi talab miqdorining kamayishiga olib kelishini ko'rsatadi. **Mahsulot narxi va sotib olinadigan tovar miqdori o'zgarishi o'rtasida bo'ladigan teskari yoki qarama-qarshi bog'liqlik talab qonuni deyiladi.**

2-jadval. Narx va sotib olinadigan tovar miqdori o'rtasidagi bog'liqlik.

Bir kg un narxi (so'm)	1 oy davomida unga bo'lgan yakka talab miqdori (kg)	1 oy davomida unga bo'lgan bozor talabi miqdori (tn)
350	10	1,0
300	20	2,0
250	30	3,0
200	50	5,0
150	60	6,0

Tovar narxi va uning xarid qilinadigan miqdori (talabning) o'rtasidagi teskari bog'liqlikni oddiy ikki o'lchamli grafikda ham tasvirlash mumkin: yotiq chiziq talab miqdorini, tik chiziq narxni ko'rsatadi (3-chizma).

3-chizma. Talab egri chizig'i.

Grafikdagi DD chiziq narx va talab hajmi o'rtasidagi teskari bog'liqlikni tasviri aks ettiradi.

Grafikdagi har bir nuqta tovarning aniq narxi va iste'molchi shu narxda sotib olishi mumkin bo'lgan tovar miqdorini ko'rsatadi.

Narx va talab hajmining o'zgarishi o'rtasidagi teskari bog'liqlikni ko'rsatuvchi bu chiziq talab egri chizig'i deyiladi.

Talab miqdoriga narxdan tashqari ta'sir qiluvchi omillar. Talab hajmining o'zgarishi faqat tovar narxiga emas, balki boshqa bir qator omillarga ham bog'liq bo'ladi. Bu omillar **talabning narxdan tashqari omillari** deyiladi.

Talabga narxdan tashqari quyidagi asosiy omillar ta'sir ko'rsatadi:

- 1) iste'molchining didi;
- 2) bozordagi iste'molchilar soni;
- 3) iste'molchining daromadlari;
- 4) bir-biriga bog'liq tovarlarning narxi;

5) kelajakda narx va daromadlarning o'zgarishi ehtimoli.

Bu omillarning o'zgarishi talab hajmining o'zgarishiga qanday ta'sir ko'rsatishini qarab chiqamiz.

1. Biror mahsulotga iste'molchi dididagi ijobiy o'zgarish ro'y bersa, narxning tegishli darajasida unga bo'lgan talab ortadi. Iste'molchi didiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan holatlar talabning qisqarishiga olib keladi.

2. O'z-o'zidan aniqki, bozorda iste'molchilar soni ko'paysa, talab ortadi, iste'molchilarning soni kamaysa, talab qisqaradi. Masalan, aloqa vositalarining takomillashuvi xalqaro moliyaviy bozor doirasini, undagi qimmatli qog'ozlarning oldi-sotdi jarayonlarida ishtirok etuvchilar sonini mislsiz kengaytiradi hamda aktsiya va obligatsiya kabi moliyaviy aktivlarga bo'lgan talabning o'sishiga olib keladi. Tug'ilish darajasining pasayishi bolalar bog'chasi va maktabga bo'lgan talabni kamaytiradi.

3. Pul daromadi o'zgarishining talab hajmiga ta'siri boshqa omillarga qaraganda ancha murakkab. Pul daromadining ortishi juda ko'p tovarlarga talabni nisbatan oshiradi, daromadning kamayishi esa bunday tovarlarga talabni kamaytiradi. Daromad oshsa, uning o'sishiga qarab iste'molchilar aksariyat hollarda narxi yuqori bo'lsada, ko'proq sifatli tovarlarni xarid qilishga harakat qilishadi. Bunda ular non, kartoshka, karam kabi mahsulotlarni kamroq sotib olishlari mumkin. Chunki ortiqcha daromad ularga ancha yuqori oqsil tarkibiga ega bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlari, masalan, go'sht va sut mahsulotlari xarid qilish imkonini beradi. **Daromadning o'zgarishi bilan talab miqdori to'g'ri bog'liqlikda o'zgaradigan tovarlar oliy toifali tovarlar deyiladi.**

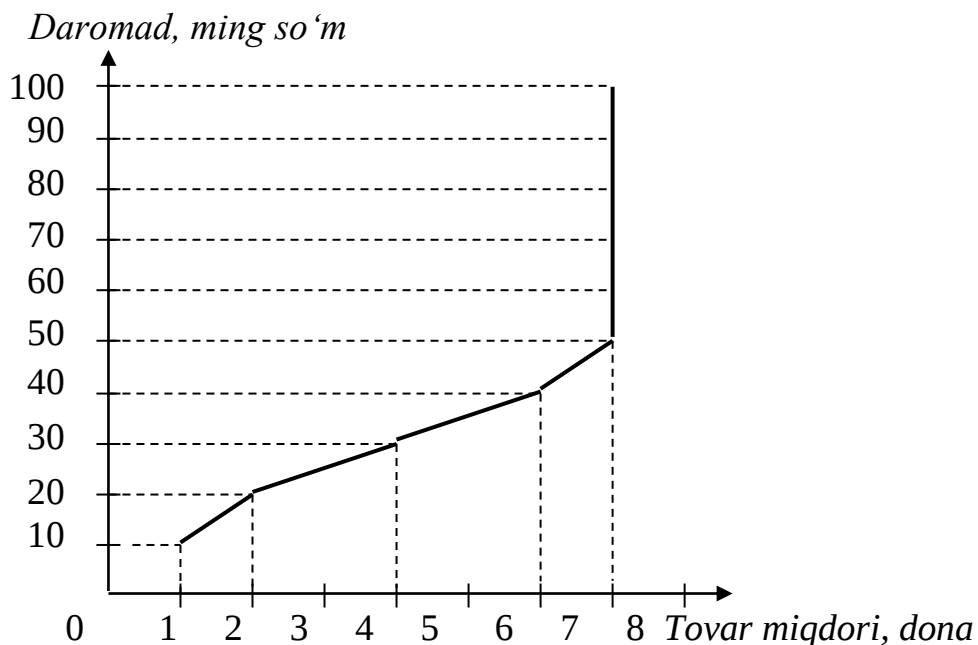
Daromadlar o'zgarishi bilan talab miqdori teskari bog'liqlikda o'zgaradigan tovarlar past toifali tovarlar deyiladi.

Iste'molchilar daromadi va ular tomonidan sotib olinadigan tovarlar miqdori o'rtasidagi bog'liqlik nemis iqtisodchisi va statisti Ernst Engel (1821-1896) tomonidan chuqur tadqiq etilgan. Shunga ko'ra, iste'molchi daromadi bilan u tomonidan sotib olinishi mumkin bo'lgan tovarlar miqdori o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik **Engel qonuni** deyiladi.

Bu qonunning amal qilishini **Engel egri chizig'i** orqali ifodalash mumkin (4-chizma). Oliy toifali yoki normal tovarlar uchun Engel egri chizig'i o'suvchan ko'rinishida bo'ladi. Haqiqatan ham, aholi daromadlari o'sib borishi bilan bu turdagi tovarlar ko'proq xarid qilinadi. Past toifali tovarlar uchun Engel egri chizig'i pasayuvchan ko'rinishda bo'lib, daromadlar oshib borishi bilan iste'molchilar ularni kamroq miqdorda sotib oladilar. Agar tovarning iste'moli daromad darajasiga bog'liq bo'lmasa, u holda Engel egri chizig'i tik holda bo'ladi.

Chizmadan ko'rinadiki, iste'molchining bir oylik daromadi 10 ming so'mdan 20 ming so'mga oshganda, u sotib olgan mahsulot miqdori 1 donadan 2 donaga, 20 ming so'mdan 30 ming so'mga oshganda 2 donadan 4 donaga oshmoqda. Daromadlarning keyingi o'sishi bilan tovarlar sotib olish hajmining o'sishi sekinlamoqda: 30 ming so'mdan 40 ming so'mgacha – 4 donadan 6

donagacha, 40 ming soʻmdan 50 ming soʻmgacha – 6 donadan 7 donagacha. Daromadning bundan yuqori darajalarida esa sotib olish hajmining oʻsishi butunlay toʻxtagan (daromadning 60 ming soʻm va undan yuqori darajalarida mazkur tovarning 7 donasi sotib olinmoqda).

4-chizma. Engel egri chizigʻi.

Engel egri chizigʻi isteʼmolchilar pul daromadlari oʻzgarishining talabga qanday taʼsir qilishi toʻgʻrisida axborot beradi. Bu axborot tovar ishlab chiqaruvchilar uchun oʻz tovarlarining mumkin boʻlgan sotish hajmi va bozor konʼyunkturasini baholashda muhim ahamiyat kasb etadi.

4. Oʻzaro bogʻliq tovarlar narxi oʻzgarishining talabga taʼsirini oʻrganishda ularni ikki guruhga ajratish maqsadga muvofiq boʻladi: 1) oʻzaro bir-birini almashtiruvchi yoki oʻrinbosar tovarlar; 2) oʻzaro bir-birini toʻldiruvchi tovarlar.

Oʻzaro bir-birini almashtiruvchi tovarlardan birining narxini oʻzgarishi bilan boshqasiga boʻlgan talabning oʻzgarishi toʻgʻri bogʻliqlikda boʻladi. Masalan, sariyogʻ narxining oshishi margariga boʻlgan talabning ortishiga olib keladi. Sariyogʻ narxining pasayishi esa margariga boʻlgan talabni kamaytiradi.

Oʻzaro bir-birini toʻldiruvchi tovarlardan birining narxini oʻzgarishi bilan boshqasiga boʻlgan talabning oʻzgarishi teskari bogʻliqlikda boʻladi. Masalan, agar avtomobilning narxi oshsa, benzina boʻlgan talab qisqaradi. Aksincha, avtomobilning narxi tushsa, benzina boʻlgan talab oshadi.

5. Kelgusida isteʼmolchi daromadlari, tovar narxi oʻzgarishining kutilishi va tovarlar miqdorining yetarli boʻlishi yoki boʻlmasligi kabi omillar talab hajmini oʻzgartirishi mumkin. Kelgusida narxning nisbatan oshishining kutilishi, isteʼmolchi joriy talabining oshishiga olib keladi. Aksincha, narxning pasayishi

va daromadning ko'payishining kutilishi tovarlarga bo'lgan joriy talab hajmining qisqarishiga sabab bo'ladi.

Ma'lum vaqt oralig'idagi narxlarning muayyan darajasida ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchilar tomonidan ma'lum turdagi tovar va xizmatlarning bozorga chiqarilgan miqdori taklif deyiladi. Narx o'zgarishi bilan sotishga chiqariladigan mahsulot miqdori ham o'zgarishi sababli talab kabi taklifning ham bir qator muqobil variantlari mavjud bo'ladi. Alohida ishlab chiqaruvchi hamda bozor taklifini ifodalovchi misol 5-jadvalda ko'rsatilgan.

Taklif narxlarning turli darajasida qancha miqdordagi mahsulotning sotishga chiqarilishini ko'rsatadi.

Narxning oshishi bilan shunga mos ravishda sotishga chiqariladigan tovarlar taklifi miqdori ham ortadi, narxning tushishi bilan taklif hajmi qisqaradi. **Narxning o'zgarishi bilan taklif etilayotgan tovar miqdorining to'g'ri bog'liqlikdagi o'zgarishi taklif qonuni deyiladi.**

5-jadval.

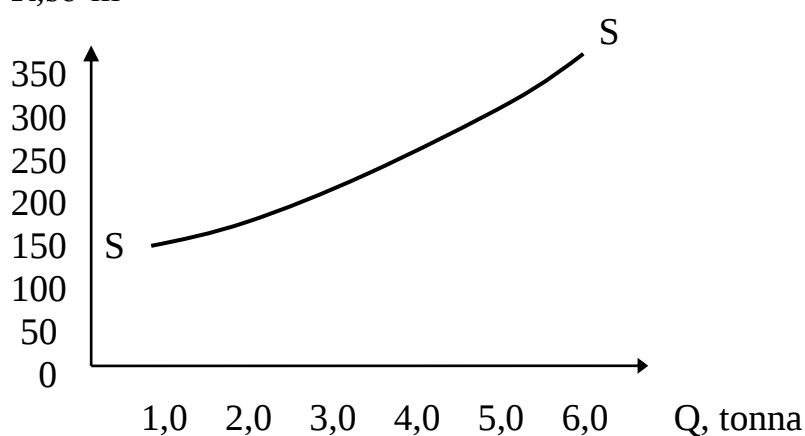
Narx va taklif miqdori o'rtasidagi bog'liqlik.

1 kg un narxi (so'm)	1 oy davomida unning yakka taklifi miqdori (kg)	1 oy davomida unning bozor taklifi miqdori (tn)
350	60	6,0
300	50	5,0
250	30	3,0
200	20	2,0
150	10	1,0

Iste'molchi uchun narxning oshishi to'siq rolini o'ynasa, ishlab chiqaruvchi uchun rag'batlantirish vazifasini bajaradi.

Narx darajasi va taklif miqdori o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlikni ko'rsatuvchi ma'lumotlarni grafikda ifodalab, **taklif egri chizig'ini** tasvirlash mumkin (6-chizma).

R, so'm

6-chizma. Taklif egri chizig'i.

Bozorda taklif qilinadigan tovar hajmiga **narxdan tashqari bir qator omillar** ham ta'sir qiladi. Bu omillarning asosiylari quyidagilar:

- 1) resurslarning narxi;
- 2) ishlab chiqarish texnologiyasi;
- 3) soliq va subsidiyalar;
- 4) boshqa tovarlarning narxi;
- 5) narx o'zgarishining kutilishi;
- 6) bozordagi sotuvchilar soni.

Mazkur omillardan bir yoki bir nechtasining o'zgarishi taklif hajmining o'zgarishini taqozo qiladi.

Taklifga ta'sir qiluvchi omillarni alohida-alohida qarab chiqamiz.

1. Resurslarning narxi. Ishlab chiqarish xarajatlari va taklif o'rtasida mustahkam o'zaro bog'liqlik mavjud. Resurs narxlarining pasayishi ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiradi va taklifni oshiradi. Aksincha, resurslarga narxning oshishi ishlab chiqarish xarajatlarini oshiradi va taklifni qisqartiradi. Masalan, mineral o'g'itlar narxining pasayishi bug'doy taklifini oshiradi, yomg'irlatib sug'orish xarajatlarining oshishi makkajo'xori doni taklifini qisqartiradi.

2. Ishlab chiqarish texnologiyasi. Texnologiyalarning takomillashuvi mahsulot birligini ancha samarali ishlab chiqarishga imkon beradi. Resurslarning mavjud narxida ishlab chiqarish xarajatlari kamayadi va taklif ko'payadi. Masalan, paxta zararkunandalariga qarshi ancha samarali biologik usullarning yaratilishi paxta tolasining miqdorini va sifatini, binobarin taklifini oshiradi.

3. Soliqlar va subsidiyalar darajasi. Ko'pchilik soliqlar ishlab chiqarish xarajatlari tarkibiga kiradi. Shu sababli soliqlarning oshishi ishlab chiqarish xarajatlarini oshiradi va taklifni qisqartiradi. Masalan, import tovarlarga boj to'lovlarining oshishi uning taklifini qisqartiradi. Aksincha, davlat qandaydir tovar ishlab chiqarish yoki biror sohaga subsidiya bersa, bu amalda xarajatlarni kamaytiradi va uning taklifini oshiradi.

4. Boshqa tovar narxi. Boshqa tovarlar narxlarining o'zgarishi ham mazkur tovar taklifini o'zgartiradi. Masalan, qo'y go'shti narxining pasayishi mol go'shti taklifini oshiradi. Aksincha, mol go'shti narxining tushishi qo'y go'shti taklifini oshiradi.

5. Narx o'zgarishining kutilishi. Kelgusida mahsulot narxining o'zgarishining kutilishi ham ishlab chiqaruvchining bugungi kundagi bozorga mahsulot yetkazib berish xohishiga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Masalan, kelajakda neft narxining keskin pasayishining kutilishi neftning taklifini pasaytiradi.

6. Ishlab chiqaruvchilar (sotuvchilar) soni. Tovar ishlab chiqaruvchilar qanchalik ko'p bo'lsa, taklif qilinadigan mahsulot miqdori shunchalik ko'p bo'ladi. Tarmoqdagi ishlab chiqaruvchilar soni ortib borishi taklifni ko'paytiradi, chunki tovar ishlab chiqarish ko'payadi.

Taklif hajmining o'zgarishiga tovarning saqlanish xususiyati, saqlash xarajatlari va transport-tashish imkoniyatlari ham ta'sir ko'rsatadi. Masalan, uzoq vaqt saqlab bo'lmaydigan qishloq xo'jalik va oziq-ovqat mahsulotlari uchun taklif kamdan-kam o'zgaruvchan bo'ladi.

Ishlab chiqarish jarayonining xususiyati, tabiiy resurslarning mavjud darajasi ham taklifga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, narxning o'zgarishiga javoban ishlab chiqarishni kengaytirish yoki boshqa xil mahsulot ishlab chiqarishga o'tish imkoniyati mavjud bo'lsa taklif o'zgaradi. Qishloq xo'jaligiga yaroqli bo'lgan yerlar cheklangan bo'lsa, uning narxi (renta) qanchalik oshmasin, yer taklifini oshirib bo'lmaydi.

Ijodiy kasb soha xodimlarining (masalan, olimlar, shoirlar, yozuvchilar, musavvirlar va boshqalar) mehnat mahsuli va noyob san'at asarlarining taklifi ham noo'zgaruvchan bo'ladi.

3. Bozor iqtisodiyotining vujudga kelish sabablari

Bozor iqtisodiyotining amal qilish mexanizmi ko'plab asrlar davomida tarkib topib, shakllanib, hozirgi davrda madaniylashgan shaklni kasb etdi va ko'pgina mamlakatlarda hukmron iqtisodiy tizimga aylandi. Mazkur iqtisodiyotning barqarorligi shu bilan izohlanadiki, uzoq davrli iqtisodiy evolyutsiya davomida uning amal qilishining asosiy klassik qoidalari saqlanib qoldi.

Oldingi mavzuda aytganimizdek, xususiy mulkchilikning paydo bo'lishi va ijtimoiy mehnat taqsimotining ro'y berishi bozor iqtisodiyotining kelib chiqishi va mavjud bo'lishing umumiy sharoiti hisoblanadi. Xususiy mulkchilik va mehnat taqsimoti ijtimoiy xo'jalikning tovar shaklini taqozo qiladi, tovar ishlab chiqarishning mavjud bo'lishi o'z-o'zidan pul muomalasi, ayirboshlash, taqsimlash va iste'molning bozorga oid xususiyatini ko'zda tutadi. Tovar ishlab chiqarishning rivojlanishi bozor iqtisodiyoti taraqqiyotining asosini tashkil etadi.

Bozor iqtisodiyotining samarali amal qilishi uchun muhim shartlardan biri, ishlab chiqarishning mustaqilligi, tadbirkorlikning erkinligi, resurslarning erkin almashinuvidan iborat.

Bozor iqtisodiyoti – bu tovar ishlab chiqarish, ayirboshlash va pul muomalasi qonun-qoidalari asosida tashkil etiladigan va boshqariladigan iqtisodiy tizimdir. Bunday iqtisodiyot erkin tovar-pul munosabatlariga asoslanadi, uning negizida tovar va pulning turli shakllardagi harakati yotadi, iqtisodiy monopolizmni inkor etadi. Hozirgi zamon iqtisodiy nazariyalarida bozor iqtisodiyoti deganda bozor xo'jaligi subyektlari iqtisodiy hatti-harakatlarining erkin, mustaqil ravishda yuz berishi va ularning tovar-pul mexanizmi orqali bir-biriga bog'lanib muvofiqlashuvi deb baho beradilar. Bozor iqtisodiyotida bozor aloqalari butun tizimni, uning hamma bosqichlarini ishlab chiqarish, ayirboshlash, taqsimlash va iste'mol jarayonlarini hamda iqtisodiy munosabatlarning barcha subyektlarini qamrab oladi.

Bozor iqtisodiyoti subyektlari tarkibiga tadbirkorlar ham, yollanma ishchilar ham, pirovard iste'molchilar, ssuda kapitali egalari va qimmatli qog'ozlar egalari ham kiradi. Odatda, bozor xo'jaligining barcha **asosiy subyektlari** uchta guruhga bo'linadi: uy xo'jaliklari, korxonalar (tadbirkorlik sektori) va davlat.

Uy xo'jaliklari – iqtisodiyotning iste'mol sohasida faoliyat qiluvchi asosiy tarkibiy birlik. Uy xo'jaliklari doirasida moddiy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarida yaratilgan tovar va xizmatlar iste'mol qilinadi. Bozor iqtisodiyotida uy xo'jaliklari mulk egasi hamda ishlab chiqarish omillarini yetkazib beruvchilar hisoblanadi. Iqtisodiy resurslarni sotishdan olingan pul daromadlari shaxsiy ehtiyojni qondirish uchun sarflanadi.

Tadbirkorlik sektori – bu daromad (foyda) olish maqsadida amal qiluvchi iqtisodiyotning birlamchi bo'g'inlaridir. U ish yuritish uchun o'z kapitalini yoki qarz olingan kapitalni ishga solishni taqozo etadi, bu kapitaldan olingan daromad ishlab chiqarish faoliyatini kengaytirish uchun sarflanadi. Tadbirkorlar tovar xo'jaligida tovar va xizmatlarni yetkazib beradi.

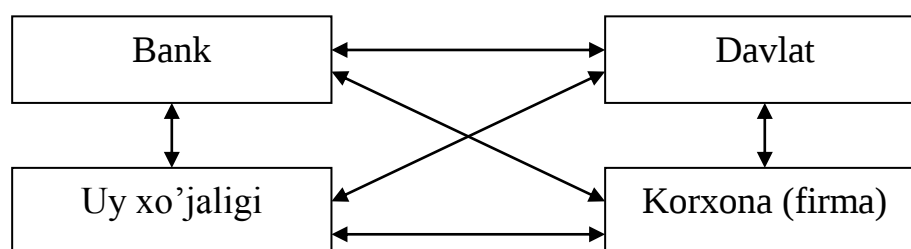
Davlat – foyda olishni maqsad qilib qo'ymagan, asosan iqtisodiyotni tartibga solish vazifasini amalga oshiradigan, har xil byudjet tashkilotlari va muassasalari sifatida namoyon bo'ladi.

Shuningdek, ba'zi darslik va o'quv qo'llanmalarda bozor iqtisodiyotining yana bir alohida, mustaqil subyekti sifatida banklar ajratib ko'rsatiladi.²⁰

Bank – iqtisodiyotning me'yorda amal qilishi uchun zarur bo'lgan pul massasi harakatini tartibga soluvchi moliya-kredit muassasasi.

Shunday qilib, yuqorida keltirib o'tilgan bozor iqtisodiyoti subyektlarining o'zaro ta'siri va aloqasini quyidagi chizma orqali ifodalash mumkin (7-chizma).

Har qanday bozor iqtisodiyotini tartibga solish mexanizmi asosan to'rtta tarkibiy qismdan iborat bo'ladi: narx, talab va taklif hamda raqobat.

7-chizma. Bozor xo'jaligi subyektlari o'zaro aloqasining umumiy modeli.

²⁰ Ekonomicheskaya teoriya (politekonomiya): Uchebnik/ Pod obsh. red. akad. V.I.Vidyapina, akad. G.P.Juravlevoy. – 4-e izd. - M.: INFRA-M, 2004, s.78-79.; Tojiboeva D. Iqtisodiyot nazariyasi: Oliy o'quv yurtlari talabalari uchun o'quv qo'llanma./Akad. M.SHarifxo'jaevning ilmiy tahriri ostida. – T.: «O'qituvchi», 2002, 74-b.

Bozor iqtisodiyotining muhim va umumiy belgilari quyidagilardan iborat:

- turli shakllardagi mulkchilikning mavjud bo'lishi va unda xususiy mulkchilikning ustun turishi;
- tadbirkorlik va tanlov erkinligi;
- raqobat kurashning mavjudligi;
- davlatning iqtisodiyotga cheklangan holda aralashuvi;
- korxona va firmalarning ichki va tashqi shart-sharoitlar o'zgarishlariga moslashuvchanligi.

Bozor iqtisodiyotining tarixan tarkib topgan ikki turini ajratish zarur. Birinchisi **klassik yoki sof bozor iqtisodiyoti** deb atalib, uzoq vaqt davomida shakllanib, g'arbdagi rivojlangan mamlakatlarda XIX asrning oxirlarigacha davom etib keldi. Uning asosiy belgilari: a) xususiy mulkchilikka asoslangan holda iqtisodiy faoliyat yuritish; b) kapital va ishlab chiqarishning korxona miqyosida umumlashganligi; v) tadbirkorlar, ishchilar, ishlab chiqaruvchi va iste'molchilarning shaxsiy erkinligi; g) tadbirkorlarning yuqori foyda olish uchun kurashlari; d) iqtisodiyotning talab va taklif, erkin bozor narxi va raqobat kurashlari asosida tartiblanishi; ye) aholining ijtimoiy himoya qilinmasligi, ishsizlikning va aholi ijtimoiy tabaqalashuvining kuchayishi.

Bozor iqtisodiyotining ikkinchi ko'rinishi **hozirgi zamon rivojlangan bozor iqtisodiyoti** deb atalib, XIX asrning oxiri va XX asr boshlaridan buyon amal qiladi. Uning asosiy belgilari:

a) mulkchilikning turli shakllariga ya'ni, xususiy, davlat, jamoa, aralash va boshqa mulk shakllariga asoslanib iqtisodiy va tadbirkorlik faoliyati yuritilishi;

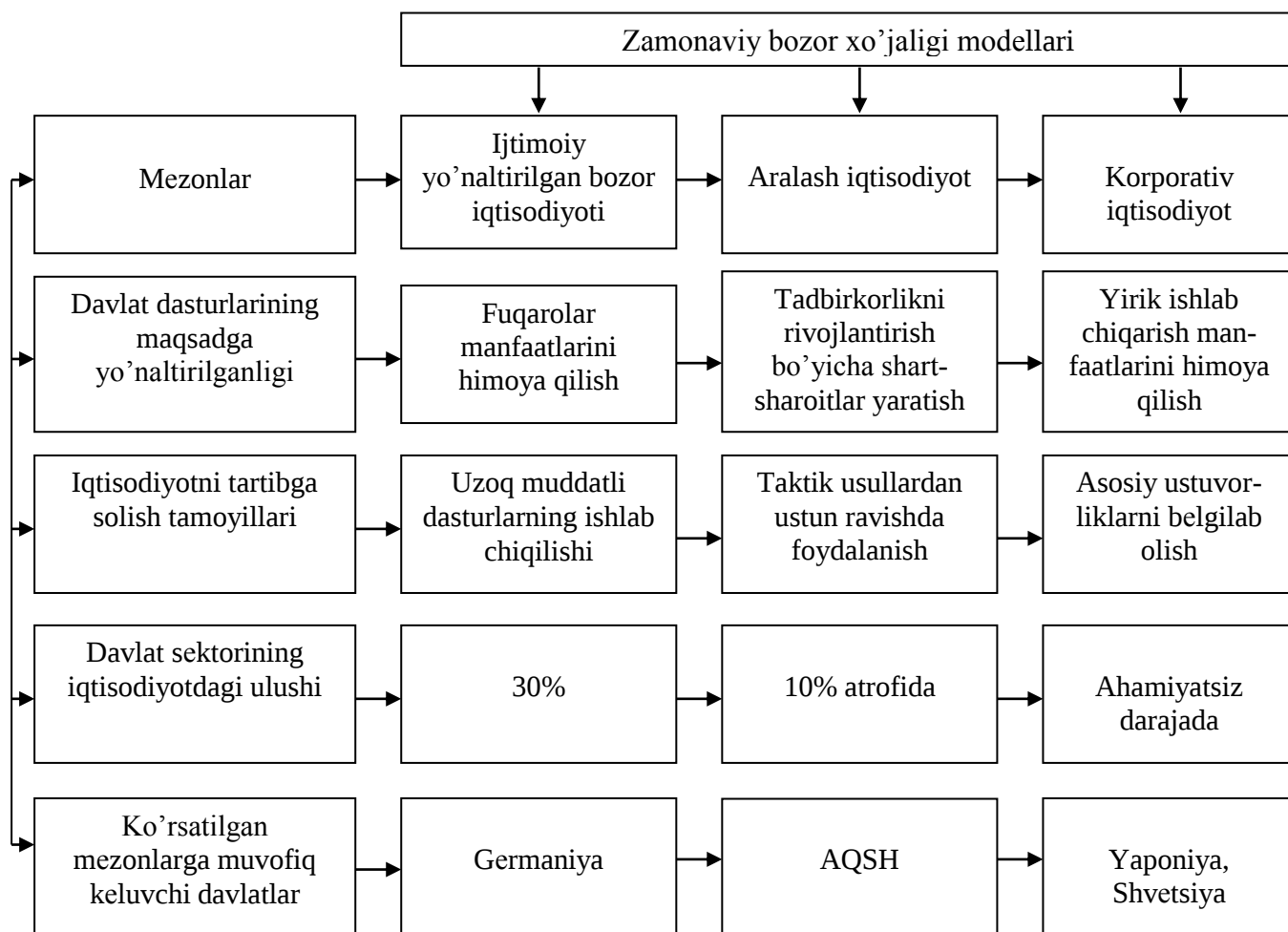
b) kapital va ishlab chiqarishning yuqori darajada umumlashganligi, mulkning bir qismi yirik monopoliyalar va davlat qo'lida to'planib, milliy va xalqaro miqyosda umumlashganligi;

d) iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning faol ishtiroki. Bunda davlat fan-texnika taraqqiyoti va boshqa omillarni hisobga olib, turli iqtisodiy tadbirlarni, rivojlanish istiqbolini aniqlash, turli sohalar va tarmoqlar o'rtasidagi nisbatlarni tartibga solish chora-tadbirlarini belgilash vazifalarini bajaradi;

e) xo'jaliklarni yuritishda reja usulidan foydalanishning kuchayishi (biznes rejasi, marketing tizimi orqali boshqarish);

f) ijtimoiy himoyaning kuchayishi. Bunda davlatga, jamoalar va xususiy kishilarga tegishli turli xil ijtimoiy ta'minot va ijtimoiy sug'urta fondlarining vujudga kelishi.

Hozirgi zamon bozor xo'jaligi iqtisodiyot xususiy va davlat sektorlarining o'zaro aloqasiga asoslanadi. Iqtisodiyotga ta'sirning intensivligi darajasi hamda davlat tomonidan hal etiluvchi ustuvor vazifalardan kelib chiqqan holda, zamonaviy bozor iqtisodiyotining quyidagi modellari farqlanadi (8-chizma).

8-chizma. Zamonaviy bozor xo'jaligi modellari.

Bozor iqtisodiyotida yuqorida tilga olingan belgi va tartiblar bilan birga, barcha hozirgi zamon iqtisodiy tizimlariga xos bo'lgan bir qator shart-sharoitlar bo'lishi taqozo qilinadi. Bular quyidagilar: ilg'or texnologiya va yangi texnik vositalardan keng miqyosda foydalanish; ishlab chiqarishning ixtisoslashishi.

Har qanday iqtisodiy tizim singari bozor iqtisodiyoti ham iqtisodiyotning umumiy muammolarini ifoda etuvchi quyidagi savollarga javob topishi zarur: nima va qancha miqdorda ishlab chiqarish zarur? qanday texnika va texnologiya bilan ishlab chiqarish zarur? kim uchun ishlab chiqarish zarur?

Agar bu savollarni umumiy ravishda qo'yib, unga taraqqiyotning barcha bosqichlariga xos bo'lgan umumiy javobni beradigan bo'lsak, ularni lo'nda qilib: aholi ehtiyoji uchun zarur miqdor va turdagi tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish; mavjud resurslardan samarali foydalanib, yangi texnika va texnologiyalar asosida ishlab chiqarish; aholi iste'moli uchun zarur ne'matlarni ishlab chiqarish, deb javob berish mumkin.

Lekin bozor iqtisodiyoti davrida bu savollarga mazkur tizimning o'ziga xos tarixiy xususiyatidan, uning talablari va qonun-qoidalaridan kelib chiqib javob beriladi. Qisqacha qilib aytganda, bozor iqtisodiyoti sharoitida:

a) ko'proq foyda beradigan tovarlar va xizmatlar ishlab chiqariladi;

b) puli bor, tovarlarni yuqori foyda olish imkonini beradigan narxlarda sotib olish layoqatiga ega xaridorlar uchun ishlab chiqariladi;

d) yuqori foyda olishni ta'minlaydigan, tejash imkonini beradigan texnika va texnologiya yordamida ishlab chiqariladi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Bozor iqtisodiyoti – tovar ishlab chiqarish, ayirboshlash va pul muomalasi qonun – qoidalari asosida tashkil etiladigan va boshqariladigan iqtisodiy tizimdir.

Bozor mexanizmi – bozor iqtisodiyotining faoliyat qilishini tartibga solishni va iqtisodiy jarayonlarni uyg'unlashtirishni ta'minlaydigan dastak va vositalardir.

Bozor – ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar (sotuvchilar va xaridorlar) o'rtasida pul orqali ayirboshlash jarayonida bo'ladigan munosabatlar yig'indisidir.

Bozor obyekti – bozorga, ayirboshlash munosabatlariga jalb qilingan iqtisodiy faoliyatning natijalari va iqtisodiy resurslar, tovar, pul va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlardir.

Bozor subyekti – bozorning, ayirboshlash munosabatlarining qatnashchilaridir.

Bozor infratuzilmasi – ayirboshlash munosabatlariga xizmat qiluvchi muassasaviy tuzilmalardir.

Talab – iste'molchi ma'lum vaqtda narxlarning har bir darajasida sotib olishga qodir bo'lgan tovarlar va xizmatlar miqdori.

Talab qonuni – tovarlar narxi bilan uning sotib olinadigan miqdori o'rtasidagi teskari yoki qarama-qarshi bog'liqlik.

Engel qonuni – iste'molchi daromadi bilan u tomonidan sotib olinishi mumkin bo'lgan tovarlar miqdori o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Bozor iqtisodiyotining mazmuni va asosiy belgilari nimalardan iborat?
2. Klassik va hozirgi zamon bozor iqtisodiyotining umumiy tomonlarini va farqlarini tushuntirib bering.
3. Bozor iqtisodiyotining afzalliklari va ziddiyatlari nimalardan iborat?
4. Bozor iqtisodiyotining asosiy ishtirokchilari kimlar va ular o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar qay tarzda kechadi?
5. Bozor tushunchasining ta'rifini bering va uning asosiy vazifalarini ko'rsating.
6. Bozorni turkumlashda qanday mezonlar asos qilib olinadi? Ularni sanab ko'rsating.
7. Yetuklik darajasiga qarab bozorning qanday turlari ajratiladi?
8. Bozor infratuzilmasi nima? Uning tarkibiy qismlari va asosiy unsurlariga ta'rif bering.

5-BOB. ISTE'MOLCHI XATTI-HARAKATI NAZARIYASI

Iste'molchi xatti-harakati – bu mahsulot va xizmatlarga bevosita ega bo'lish, tasarruf etish va iste'mol qilishga yo'naltirilgan faoliyat bo'lib, o'z ichiga mazkur harakatlardan oldin keluvchi hamda ular natijasida kelib chiquvchi qarorlarni qabul qilish jarayonlarini ham oladi.

Iste'molchining bozordagi xatti-harakatini o'rganish orqali uning eng yuqori darajadagi yalpi nafilikka erishish maqsadida o'z pul daromadlarini sarflashi, o'zini ratsional tutishi, byudjet cheklanishi muammosiga duch kelishi va uni samarali hal etish uchun iste'mol savatchasini shakllantirishi kabi holatlarni kuzatish mumkin. Pirovardida iste'molchi xatti-harakati nazariyasi orqali bozor talabini yanada yaxshiroq tushunish imkoniyatiga ega bo'linadi.

1. Iste'molchi tanlovidagi befarqlik va uning egri chizig'i

Iste'molchining hatti-harakatini uch bosqichda ko'rib chiqamiz: 1) uning afzal ko'rishini o'rganish; 2) byudjet cheklovlar; 3) iste'mol tanlovi.

Iste'molchi o'zining o'z didi va ruhiyatiga ko'ra turli xil tovarlar to'plamini ma'qul ko'rishi mumkin. Bunda u tovarlarning ma'lum bir to'plamini boshqa biriga taqqoslab ko'radi. Iste'molchilar hulq-atvori nazariyasini o'rganishda 3ta faraz ilgari suriladi:

1. Afzal ko'rishning shakllanib bo'lganligi. Bu iste'molchilarning tovar va xizmatlarning barcha to'plamlarini turkumlash va bir-biriga taqqoslashlari mumkinligini anglatadi. Biroq, bu afzal ko'rishlar qiymatni e'tiborga olmaydi. Iste'molchi biror bir tovarni afzalroq ko'rishiga qaramay, narxi nisbatan arzon bo'lganini oladi.

2. Afzal ko'rish tranzitivdir, ya'ni tovarlarning A to'plami V to'plamdan, V to'plami S to'plamdan afzalroq bo'lsa, u holda A to'plamning S to'plamdan afzalligi shubhasizdir. Bu faraz afzalliklarning ratsionalligini (o'zaro muvofiqligini) kafolatlaydi.

3. Barcha tovarlar bir xilda yaxshi bo'lib, ularning qiymati e'tiborga olinmasa, iste'molchilar doimo har qanday tovarning ko'proq miqdorini kamroq miqdoridan afzal ko'radilar.

Befarqlik egri chizig'i. Befarqlik egri chizig'i ehtiyojlarni bir xil darajada qondirilishini ta'minlovchi iste'mol to'plamlari yig'indisini namoyon etadi. Ya'ni, iste'molchi uchun befarqlik egri chizig'ida joylashgan tovarlar to'plamini tanlashda farq mavjud bo'lmaydi.

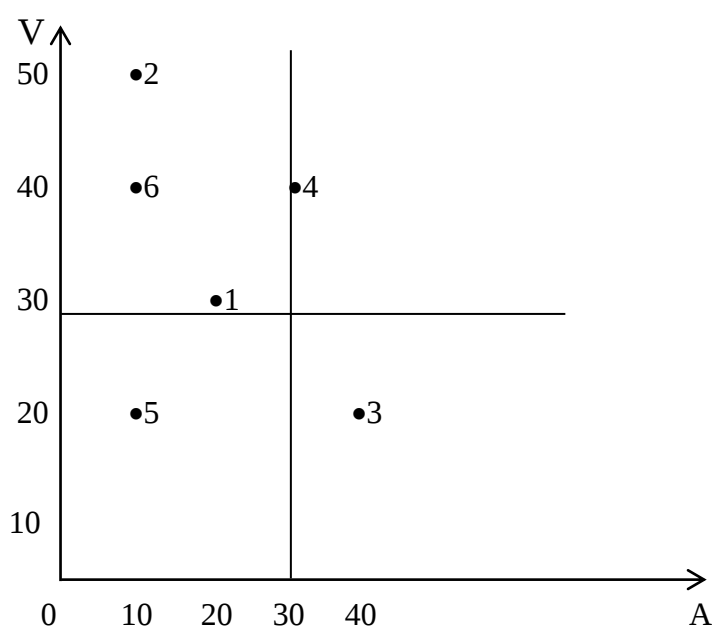
A va V tovarlardan iborat to'plamni ko'rib chiqamiz (1-jadval).

1-jadval

A va V tovarlarning muqobil to'plamlari

Tovarlarning muqobil to'plamlari	A tovar miqdori	V tovar miqdori
1	20	30
2	10	50
3	40	20
4	30	40
5	10	20
6	10	40

Bu jadval ma'lumotlarini vertikal va gorizontal chiziqlarga ko'chiramiz (1-chizma).

2-chizma. A va V tovarlar muqobil to'plamlarining o'qlarda joylashuvi

Hosil bo'lgan tasvirdan quyidagi xulosalarni chiqaramiz:

1) 1-to'plam (20;30) 5-to'plam(10;20)ga qaraganda afzalroq (3-farazga binoan);

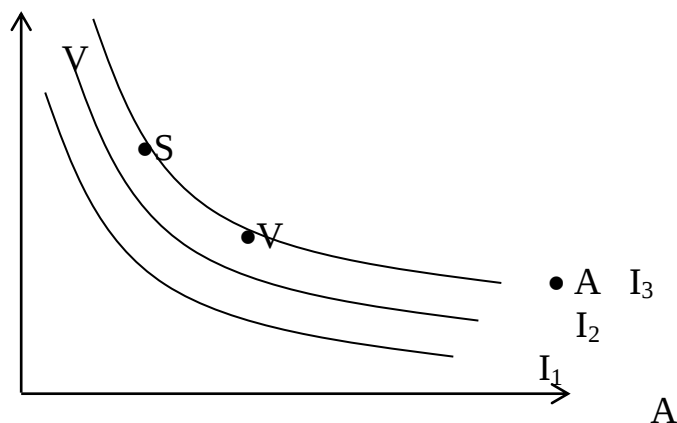
2) 4-to'plam (30;40) esa 1-to'plamga qaraganda afzal;

3) mazkur to'plamlarning ba'zi birlarini (masalan 1-, 4-, 5-to'plamlarni) tasvirdagi egallagan maydoniga qarab (ya'ni, har ikkala tovarning miqdori bir xilda ko'pligiga qarab) osongina taqqoslash mumkin bo'lsa, boshqa birlari to'g'risida bunday to'liq axborot yo'qligi tufayli (masalan, 1-to'plamni 2- va 3-to'plamlar bilan) taqqoslab bo'lmaydi.

Bunday qo'shimcha axborotni 1-, 2- va 3-nuqtalardan o'tuvchi befarqlik egri chizig'i beradi. Bu egri chiziq tovarlarning ushbu uchala to'plami iste'molchi uchun befarqligini anglatadi.

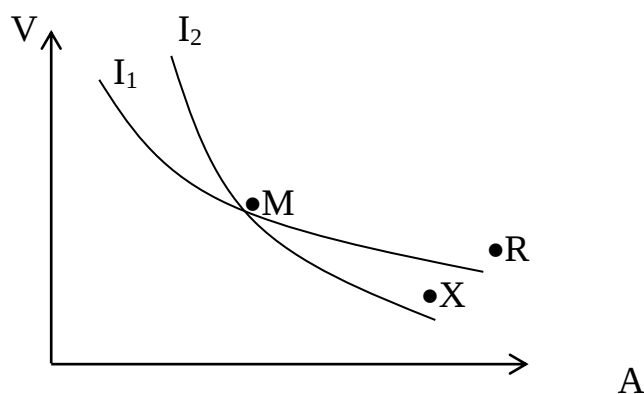
Befarqlik egri chizig'i pasayib boruvchi ko'rinishda bo'ladi. Befarqlik egri chizig'ining pasayib borishi shu bilan izohlanadiki, har ikkala tovar ham iste'molchi uchun foydali hisoblanadi. Shunga ko'ra, 2-to'plamdan 1-to'plam tomon harakat qilib, iste'molchi A tovarni ko'proq xarid qiladi va foydalilik miqdorini oshiradi. Biroq, ayni paytda xuddi shuncha miqdordagi foydalilikka ega bo'lgan V tovardan voz kechadi. Qisqasi, A tovar qanchalik ko'p bo'lsa, V tovar shunchalik oz bo'ladi, chunki A va V tovarlar o'rtasida teskari aloqa mavjud. O'zgaruvchilari o'rtasida teskari aloqa mavjud bo'lgan har qanday egri chiziq esa pasayib boruvchi ko'rinishda bo'ladi.

Agar iste'molchining A va V tovarlarning barcha to'plamlari bo'yicha afzal ko'rishlarini egri chiziqlar orqali tasvirlansa, befarqlik kartasi hosil bo'ladi. Har bir befarqlik egri chizig'i kishi har biriga bir xilda qaraydigan tovarlar to'plamini ifodalaydi. 3-chizmada befarqlik kartasining bir qismini aks ettiruvchi uchta befarqlik egri chizig'i tasvirlangan. I_3 befarqlik egri chizig'i ehtiyojlarni qondirilishining eng yuqori darajasini aks ettiradi.

3-chizma. Befarqlik kartasi

Befarqlik egri chiziqlari kesishmaydi. Buni isbotlash uchun M nuqtada kesishgan I_1 va I_2 befarqlik egri chiziqlari ifodalangan 4-chizmani keltiramiz.

4-chizma. Befarqlik egri chiziqlari kesishmasligining isbotlanishi

M va R nuqtalari I_1 egri chizig'ida joylashganligi uchun iste'molchi ularning birortasini afzal ko'ra olmaydi. M va X nuqtalari I_2 egri chizig'ida joylashganligi uchun iste'molchi bularga ham bir xil munosabatda yondoshadi. Natijada iste'molchi R va X to'plamlariga ham befarq bo'lishi lozim. Biroq, amalda bunday bo'lishi mumkin emas, chunki R to'plami o'z tarkibiga ko'proq A va V tovarlarni olgani uchun X to'plamiga nisbatan afzalroq hisoblanadi.

Ehtiyojlarning har bir darajasiga ko'ra cheksiz befarqlik egri chizig'i mavjud bo'lishi mumkin. Biz sodda ko'rinishda faqat 3ta egri chiziqni ifodaladik. Bu 3ta egri chiziq tovarlar to'plamining ranjirovkasi (tartibini) ta'minlaydi. Ranjirlash to'plamlarni eng yuqori darajadagi afzalidan eng kam afzallikka ega bo'lgani tomon tartibda qo'yib chiqadi. Biroq, bu tartib bir to'plamning boshqa biridan nechog'liq afzalligini ko'rsatib bera olmaydi.

2. Iste'molchi byudjetining cheklanganligi

Iste'molchi xatti-harakatini tushunishda byudjetning chegaralanganligi muhim ahamiyat kasb etadi. Byudjet chegaralanganligining tanlovga ta'sirini misol yordamida ko'rib chiqamiz.

Talabani stipendiyasi 10000 so'm bo'lib, u bu pulga 2 xil tovar – oziq-ovqat (O) va kiyim (K) sotib olishi mumkin. Bu tovarlar birligi narxini R_o va R_k deb belgilasak,

1) ovqatlanish uchun sarflangan pul miqdori (PM_o):

$$PM_o = R_o \times O;$$

2) kiyim uchun sarflangan pul miqdori (PM_k):

$$PM_k = R_k \times K$$

bo'ladi.

Talaba sotib olgan tovarlarning kombinatsiyasi to'g'ri chiziqda yotadi:

$$(R_o \times O) + (R_k \times K) = S$$

Agar oziq-ovqat birligining narxi 500 so'm, kiyim birligining narxi esa 1000 so'm bo'lsa, talaba xarid qilishi mumkin bo'lgan tovarlar kombinatsiyasini quyidagi 5-jadval orqali ifodalash mumkin:

5-jadval

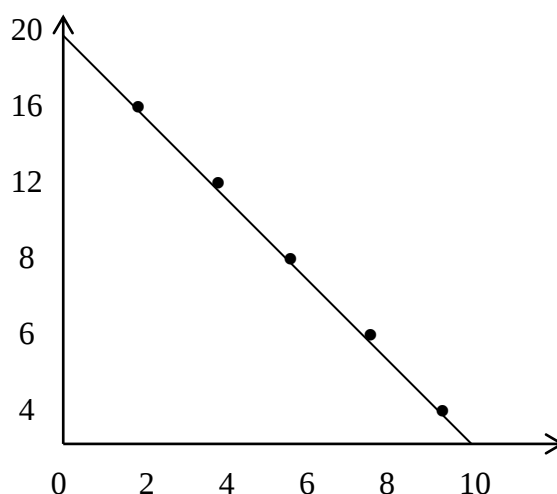
Talaba xarid qilishi mumkin bo'lgan tovarlar kombinatsiyasi

<i>Tovarlar to'plami</i>	<i>Kiyim (K)</i>	<i>Oziq-ovqat (O)</i>
A	10	0
B	8	4
V	6	8
G	4	12
D	2	16
E	0	20

Jadval ma'lumotlaridan quyidagi tenglamani hosil qilish mumkin:

$$1000K + 500O = 10000.$$

Shuningdek byudjet chizig'ini grafikda tasvirlaymiz. Tovarlarning birini xarid qilish orqali boshqasidan voz kechish nisbati barcha nuqtada bir xil bo'lgani sababli to'g'ri chiziq hosil bo'ladi.

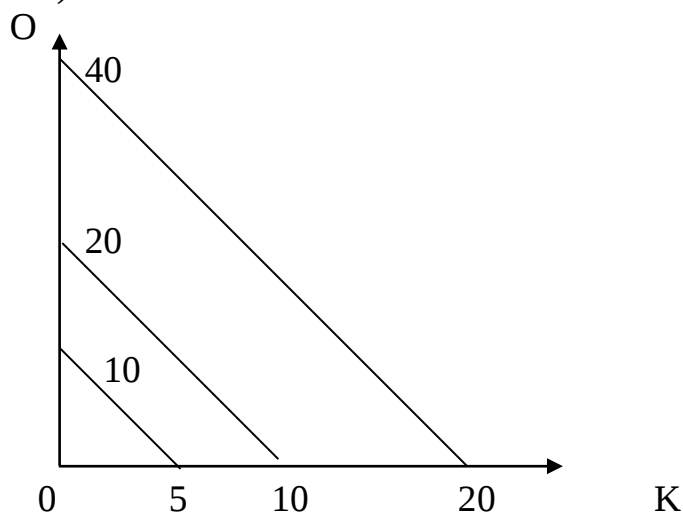
6-chizma. Byudjet chizig'ining grafikdagi ifodalanishi

A to'plamdan ye to'plam tomon chiziq bo'ylab siljish yuz berganda talaba kiyimga ozroq, oziq-ovqatga ko'proq pul sarflaydi. Bir tovarni xarid qilish uchun boshqa tovardan voz kechish chog'idagi nisbat $500 \text{ so'm} / 1000 \text{ so'm} = 1/2$ ga teng.

Narx va daromad o'zgarishining byudjet chizig'iga ta'siri.

Daromad o'zgarganda tik o'qdan ajratib olinadigan bo'lak uzunligi o'zgaradi, lekin, tovarlar narxi o'zgarmasligi sababli, og'ish burchagi shundayligicha qoladi. 7-chizmada daromad 2 baravar oshganda (10000 so'mdan 20000 so'mga qadar) talabaning byudjet chizig'i parallel ravishda o'ngga siljishi tasvirlangan.

Narxning o'zgarishi byudjet chizig'idagi turli o'zgarishlarni keltirib chiqaradi (7-chizma):

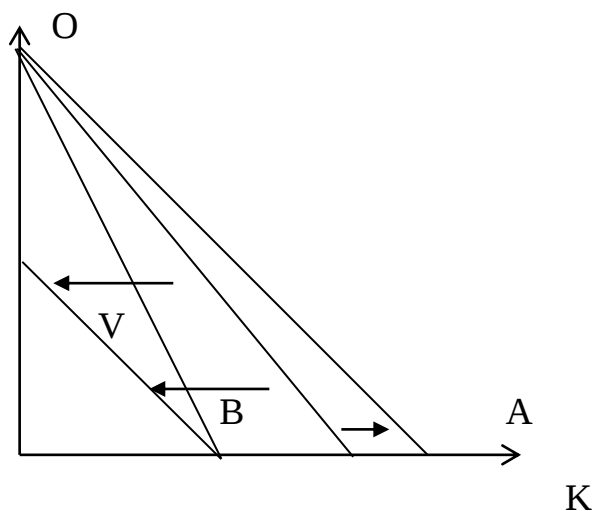

7-chizma. Narx o'zgarishi natijasida byudjet chizig'idagi turli o'zgarishlar

A) bir tovar narxining pasayishi byudjet chizig'i burchagini o'zgargan holda yangi chiziq hosil bo'lishiga olib keladi (A chiziq);

B) bir tovar narxining oshishi byudjet chizig'i burchagining o'zgargan holda yangi chiziq hosil bo'lishiga olib keladi (B chiziq);

D) har ikkala tovar narxi ilgari nisbat saqlangan holda oshsa, u holda eski chiziqqa parallel bo'lgan yangi chiziq hosil bo'ladi (V chiziq).

8-chizma. Narx o'zgarishi natijasida byudjet chizig'idagi siljishlar

3. Iste'molchi tanlovi va unga ta'sir ko'rsatuvchi omillar

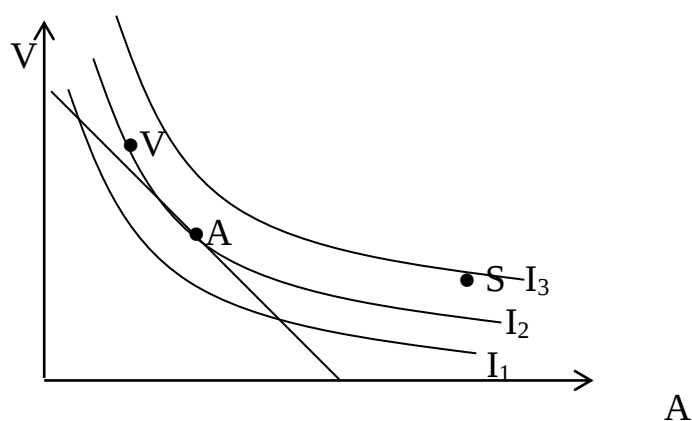
Iqtisodiyot nazariyasida iste'molchi tanlovini o'rganishda mazkur tanlov oqilona ravishda amalga oshiriladi, deb taxmin qilinadi:

- 1) mavjud va chegarali byudjetdan to'liq foydalaniladi;
- 2) ehtiyojlar maksimal darajada qondiriladi.

Optimal tanlov quyidagi talablarni keltirib chiqaradi:

1) tanlov nuqtasining byudjet chizig'ida yotishi. Iste'molchi amalda barcha daromadini iste'molga sarflamay, ma'lum qismini kelgusidagi iste'molga qoldirsada, nazariy jihatdan biz uni barchasi sarflanadi, deb faraz qilamiz. Agar nuqta byudjet chizig'idan chapda yotsa – uning to'liq sarflanmaganligini, o'ngda yotsa – imkoniyat darajasidan chetda ekanligini tushunamiz.

2) tanlangan iste'mol tovarlari to'plami eng ma'qul ko'rilgan kombinatsiyada bo'lishi lozim.

9-chizma. Iste'molchi tanlovining befarqlik egri chiziqlaridagi joylashuvi

9-chizmada 3 ta befarqlik egri chizig'i ifodalangan. I_3 – eng yuqori darajadagi qoniqish; I_2 – o'rtacha qoniqish; I_1 – eng kam qoniqish. Har bir egri chiziqda iste'molchi tanlovini ifodalovchi bittadan nuqta joylashgan: I_1 da – V; I_2 da – A; I_3 da – S nuqtalar. V nuqta oqilona emas, chunki A nuqta unga nisbatan ko'proq ehtiyojni qondiradi; S nuqta eng ko'p ehtiyojni qondirishi mumkin, biroq u byudjet imkoniyatidan tashqarida hisoblanadi.

A nuqtada iste'molchi ehtiyojlarining qondirilishi maksimumlashadi, chunki bu nuqta ehtiyojlarning maksimal qondirilishini ta'minlovchi tovar va xizmatlar to'plami eng ko'p qoniqish beruvchi befarqlik egri chizig'ining byudjet chizig'i bilan kesishgan joyida yotadi.

Demak, naflilik subyektning tovar iste'molidan olgan qoniqishini bildiradi. Iqtisodiy tahlilda naflilik iste'molchi tovarlar va xizmatlar to'plamiga har xil baho bergan paytda uning afzal ko'rishini tasvirlashda qo'llaniladi.

10-jadval
Naflilik umumiy darajasining turli miqdorlaridagi befarqlik to'plamlari

O	K	U=OK
5	5	25
10	2,5	25
2,5	10	25
5	10	50
10	5	50
2,5	20	50
20	2,5	50
10	10	100
5	20	100
20	5	100

Nafililik funksiyasi ma'lum miqdordagi tovarlarga boshqa bir miqdordagi taqqoslashni bildiradi va afzal ko'rish xususida befarqlik egri chiziqli xaritasi bergan ma'lumotning xuddi o'zini beradi.

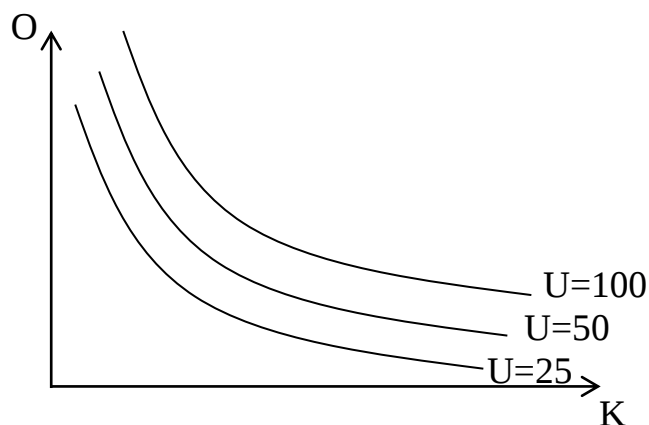
Nafililikni mutlaq ko'rsatkichlarda o'lchashning ahamiyati bo'lmay, iste'molchi tanlovini nafililik darajasining ketma-ket joylashuvi bilan izohlash mumkin. Bir to'plamdagi tovarlar nafililigi boshqasidan qay darajada afzalligini ko'rsatib berish mumkin emas.

Nafililik funksiyasi iste'mol qilinayotgan tovarlardan olinayotgan nafililikning hosilasini ifodalaydi:

$$U(O,K) = OK.$$

Shu funktsiya asosida nafililikning umumiy darajasi 25, 50 va 100 birlikka teng bo'lgan befarqlik to'plamlari jadvalini tuzib olamiz (10-jadval).

Jadval ma'lumotlari asosida nafililik darajasi turlicha bo'lgan befarqlik egri chiziqlarini hosil qilamiz (11-chizma):

11-chizma. Nafililik darajasi turlicha bo'lgan befarqlik egri chiziqlari.

Asosiy tayanch tushunchalar

Befarqlik egri chizig'i – ehtiyojlarni bir xil darajada qondirilishini ta'minlovchi iste'mol to'plamlari yig'indisini namoyon etuvchi chiziq.

Befarqlik kartasi – iste'molchining muayyan tovarlarning barcha to'plamlari bo'yicha afzal ko'rishlarini egri chiziqlar orqali tasviri.

Daromad samarasi – narx pasayganda iste'molchi pul daromadlarining sotib olish layoqatining ortishidir.

Almashuv samarasi – tovar narxining pasayishi natijasida uning boshqa tovarlarga nisbatan arzonlashuvi hamda iste'molchining o'z xaridini boshqa tovarlardan olib, ushbu tovarga ko'chirishi natijasida xarid hajmining oshishi.

Talabning narx bo'yicha egiluvchanligi ko'rsatkichi – talab hajmiga ta'sir qiluvchi boshqa omillar o'zgarmay qolgan sharoitda narxning 1% ga o'zgarishi talabning necha foizga o'zgarishini ifodalovchi ko'rsatkich.

Talabning daromad bo'yicha egiluvchanligi ko'rsatkichi – iste'molchi daromadining 1% ga o'zgarishi talabning necha foizga o'zgarishini ifodalovchi ko'rsatkich.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyasining mohiyati nimadan iborat?
2. Keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyasiga kardinalistik va ordinalistik yondashuvlarning farqi nimada?
3. Gossenning birinchi va ikkinchi qonunini tushuntirib bering.
4. Iste'molchi tanlovi asosida qanday hodisa va jarayonlar yotadi?
5. Befarqlik egri chizig'i nima va uning o'zgarishi qanday omillarga bog'liq?
6. Befarqlik kartasi nimani ifodalaydi?
7. Byudjet cheklovi nima va u iste'molchi tanloviga qanday ta'sir ko'rsatadi?
8. Talabga qanday omillar ta'sir qiladi?
9. Talab omillardan har biri o'zgarsa, talab egri chizig'ida qanday o'zgarish ro'y beradi?
10. Daromad va almashuv samaralarining mohiyatini tushuntirib bering. Ularning talab egiluvchanligiga ta'siri bormi?

6-BOB. ISHLAB CHIQUYRISH XARAJATLARI, ISH HAQI, DAROMADLAR VA FOYDA NAZARIYALARI

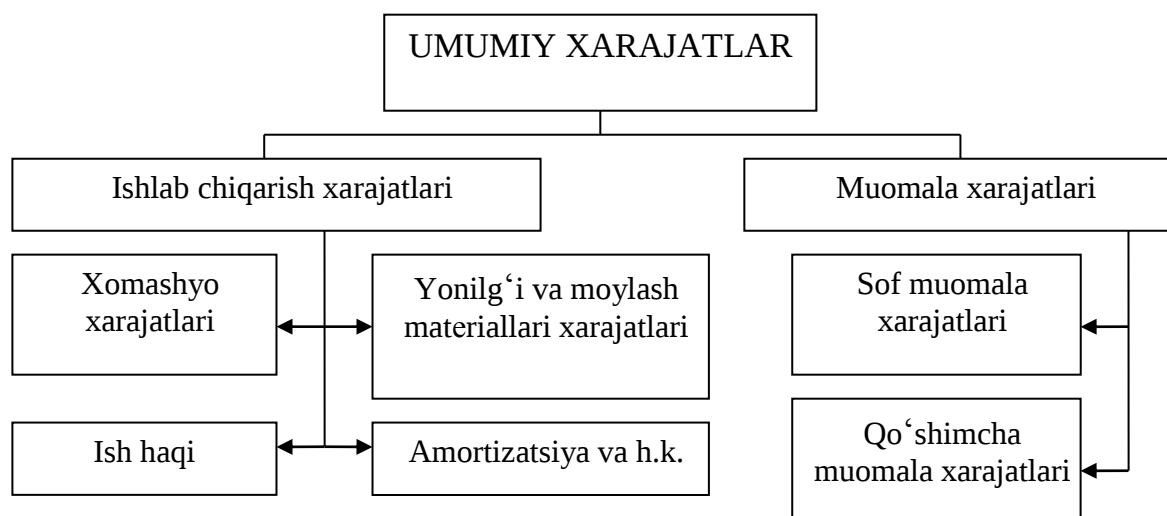
Korxonalarning bozorga mahsulot yetkazib berishga bo'lgan layoqatini aniqlab beruvchi muhim omil sarf-xarajatlar darajasi hisoblanadi. Har qanday tovarni ishlab chiqarish iqtisodiy resurs sarflarini taqozo qiladi, ular ham ma'lum narxga ega bo'ladi. Korxona bozorga taklif qiladigan tovar miqdori iqtisodiy xarajatlar (resurs narxlari) darajasiga, resurslardan foydalanish samaradorligi va tovarlar bozorida sotiladigan narxlarga bog'liq. Bu bobda biz sarf-xarajatlarning umumiy tabiati va tarkibiga to'xtalamiz hamda foydaning tashkil topishini tahlil qilamiz.

Shu bilan bir qatorda, kishilarning hayot kechirishi va turmush darajasini aniqlab beruvchi daromadlarning asosiy turi bo'lgan ish haqini tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Bobda ish haqining iqtisodiy tabiati bilan bog'liq muammolar va uning shakllari hamda bozor munosabatlari sharoitida ish haqi darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar ko'rib chiqiladi.

1. Ishlab chiqarish xarajatlari kontseptsiyasi

Ishlab chiqarish xarajatlari deganda tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish va iste'molchilarga yetkazib berishga qilinadigan barcha sarflar tushuniladi. Ishlab chiqarish sarf-xarajatlari tarkibiga xom ashyo, asosiy va yordamchi materiallar, yonilg'i va energiya uchun qilingan xarajatlar, asosiy kapital amortizatsiyasi, ish haqi va ijtimoiy sug'urtaga ajratmalari, foiz to'lovlari va boshqa xarajatlar kiradi. **Ishlab chiqarishga qilingan barcha sarf-xarajatlarning puldagi ifodasi mahsulot tannarxini tashkil qiladi.**

Ishlab chiqarish xarajatlarini ikkiga bo'lib o'rganish mumkin: bevosita ishlab chiqarish xarajatlari va muomala xarajatlari (1-chizma).

1-chizma. Xarajatlarning namoyon bo'lish sohasiga ko'ra turkumlanishi.

Tovar birligining qiymatida ishlab chiqarish xarajatlari faqat uning bir qismini tashkil qiladi. Ishlab chiqarish xarajatlari tovar qiymatidan foyda miqdoriga kam bo'ladi. **Muomala xarajatlari tushunchasi tovarlarni sotish jarayoni bilan bog'liq bo'lib, shu tovarlarni ishlab chiqaruvchidan olib, iste'molchiga yetkazilguncha ketadigan sarflarga aytiladi.** Ular ikki guruhga bo'linadi: qo'shimcha muomala xarajatlari va sof muomala xarajatlari. **Tovarlarini o'rash, qadoqlash, saralash, transportga ortish, tashish va saqlash xarajatlari qo'shimcha muomala xarajatlari hisoblanadi.** Muomala xarajatlarining bu turlari ishlab chiqarish xarajatlarining davomi hisoblanib, tovar qiymatiga kiradi va uning qiymatini oshiradi. Xarajatlar tovarlar sotilgandan keyin olingan pul tushumi summasidan qoplanadi.

Sof muomala xarajatlari sotuvchi maoshi, marketing (iste'molchilar talabini o'rganish), reklama va shu kabi xarajatlardan iborat bo'ladi. Sof muomala xarajatlari tovar qiymatini oshirmaydi va ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan tovarni sotgandan keyin olingan foyda hisobidan qoplanadi.

Ishlab chiqarish xarajatlarining ikkinchi yo'nalishdagi kontsepsiyalari marjinalistlar va neoklassiklar tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, ular bu boradagi klassik nazariyalarni ham mu'lum darajada hisobga oladilar. Biroq, bu kontsepsiyalarning o'ziga xos tomoni shundaki, ular ishlab chiqarish xarajatlarini tushuntirishda resurslarning cheklanganligi va ulardan muqobil foydalanish imkoniyatlaridan kelib chiqadilar.

Ma'lumki, muayyan bir resursni ishlab chiqarishning biron-bir yo'nalishi bo'yicha sarflanishi endilikda bu resursdan boshqa yo'nalishlarda foydalanish imkoniyatini cheklab qo'yadi. Shunga ko'ra, tadbirkor (yoki resurs egasi) mazkur resursni eng yuqori darajada naf keltiruvchi yo'nalishga sarflashga harakat qiladi.

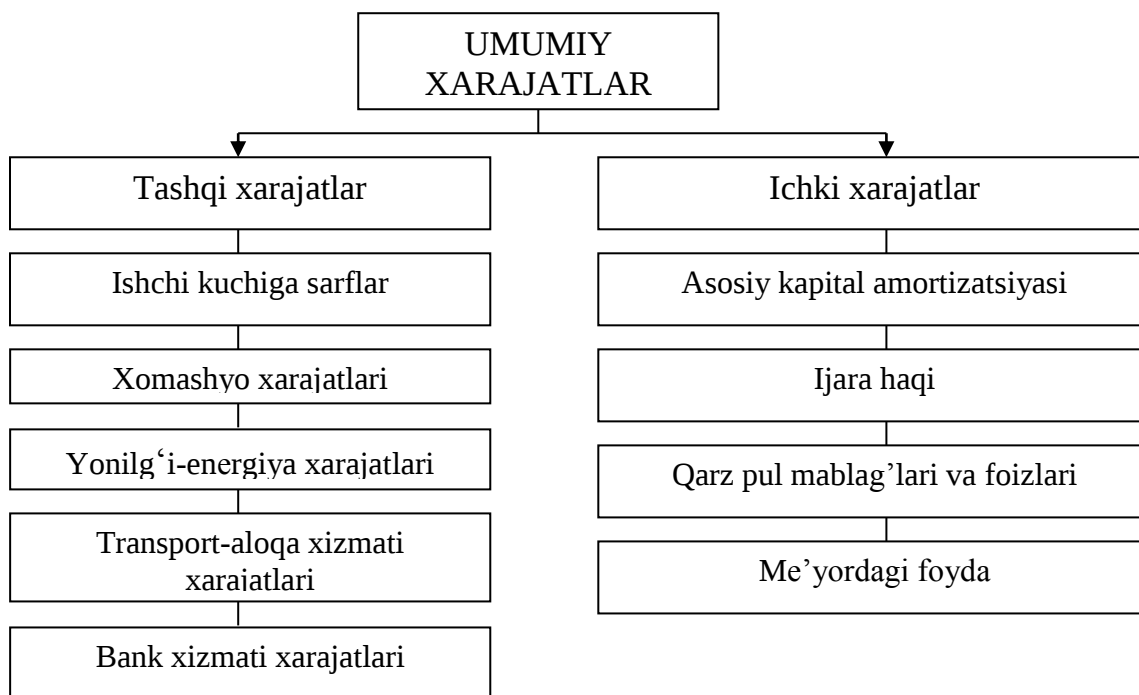
Iqtisodiy resurslarni eng yuqori naf olish maqsadida boshqa muqobil yo'nalishlarda ishlatilishiga yo'l qo'ymay o'ziga jalb etish uchun to'lov iqtisodiy yoki zimmasiga tushuvchi xarajat deb ataladi.

Iqtisodiy xarajatlar mikrodarajadagi iqtisodiy ko'rsatkichlardan biri bo'lib, korxona (firma) miqyosida muayyan turdagi mahsulot ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatishning samaradorlik darajasini ifodalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Marjinalistik sarf-xarajatlar nazariyasi bo'yicha korxona ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan resurslar o'z resurslari yoki jalb qilingan resurslar bo'lishi mumkin. Shunga ko'ra xarajatlar ichki yoki tashqi xarajatlarga bo'linadi (2-chizma). **Tashqi xarajatlar korxona tomonidan uchun zarur resurs va xizmatlarni tashqaridan to'lov asosida jalb etishi natijasida vujudga keladigan xarajatlardir.** Bunday xarajatlarga yollanma ishchilar ish haqi, xom-ashyo va materiallar uchun to'lovlar, kredit uchun foiz to'lovlari, ijaraga olingan yer uchun renta, transport xizmati va boshqa har xil xizmatlar uchun to'lovlar kiradi. Tashqi xarajatlar to'lov hujjatlari bilan rasmiylashtiriladi, shu sababli buxgalteriya xarajatlari deb ham ataladi.

Korxonaning o'ziga tegishli bo'lgan resurslardan foydalanishi bilan bog'liq xarajatlar ichki xarajatlar deyiladi. Bunday xarajatlar pul to'lovlari

shaklida chiqmaydi. Shu sababli ichki xarajatlar darajasini baholash o'z resurslari qiymatini shunga o'xshash resurslarning bozordagi narxlariga taqqoslash orqali amalga oshiriladi.

2- chizma. Xarajatlarning jalb etilish manbaiga ko'ra turkumlanishi.

Shu bilan birga tadbirkorlik faoliyatini ushlab turish uchun zarur bo'lgan to'lov – normal (me'yordagi) foyda ham renta va ish haqi bilan birga xarajatlarning tarkibiy qismi hisoblanadi.

Normal foyda iqtisodiy foydadan farq qiladi. **Normal foyda – bu iqtisodiy resurs sifatidagi tadbirkorlik qobiliyatini rag'batlantirib turish uchun to'lanadigan haq hisoblanadi.** Agar biron-bir faoliyat turi normal foyda keltirmasa, tadbirkor bu faoliyat turi bilan shug'ullanishdan to'xtaydi va o'zining kuch-quvvatini boshqa faoliyatga sarflaydi.

Sarf-xarajatlarni ichki va tashqi xarajatlarga ajratish, korxona iqtisodiy faoliyati samaradorligini oshirish yo'llarini qiyosiy tahlil qilish imkoniyatini beradi.

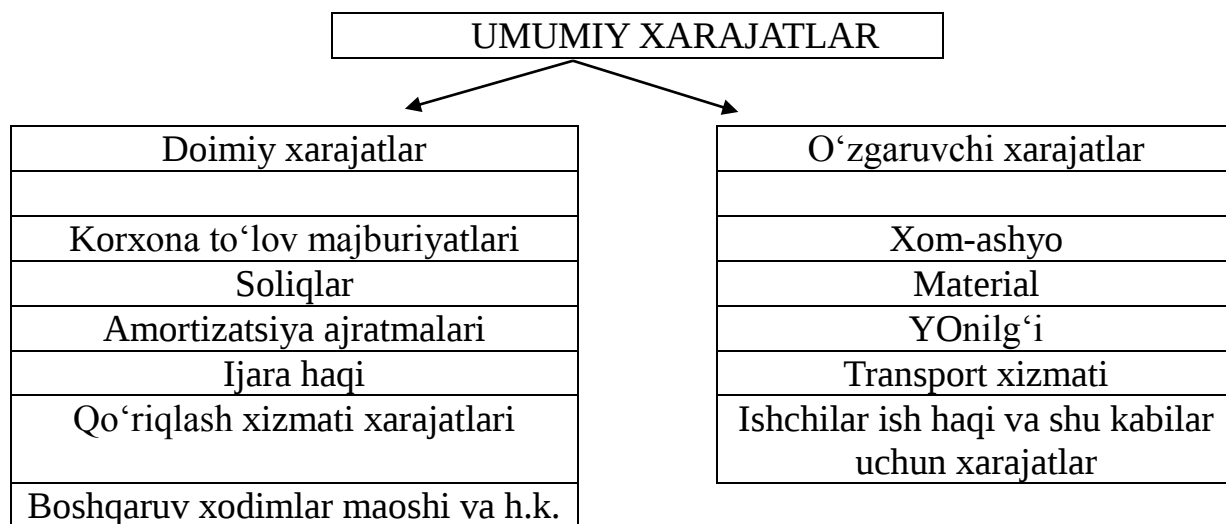
Ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga ta'sir qilish yoki qilmasligiga qarab xarajatlar doimiy va o'zgaruvchi xarajatlarga bo'linadi (3-chizma).

Ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga (qisqarishi yoki ortishiga) ta'sir qilmaydigan xarajatlar doimiy xarajatlar deyiladi.

Doimiy xarajatlar (FC) ishlab chiqarish hajmining o'sishiga bevosita ta'sir etmaydi va ishlab chiqarishning har qanday, hatto nolinch hajmida ham mavjud bo'ladi. Bunga korxonaning to'lov majburiyatlari (zayomlar bo'yicha foiz va boshqa), soliqlar (ishlab chiqarish hajmiga bog'liq bo'lmagan turlari),

amortizatsiya ajratmalari, ijara haqi, qo‘riqlash xizmatiga to‘lov, uskunalarga xizmat ko‘rsatish sarflari, boshqaruv xodimlari maoshi va shu kabilar kiradi.

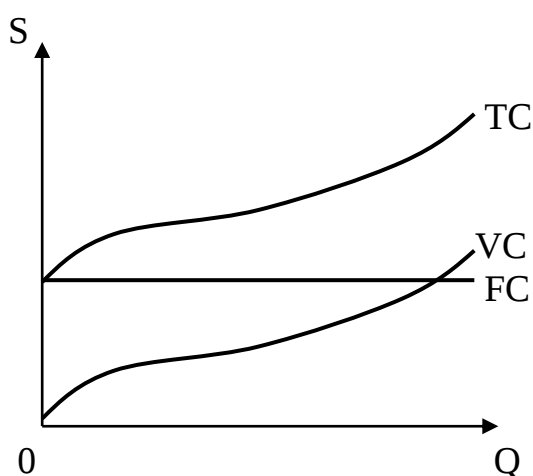
O‘zgaruvchi xarajatlar (VC) deb ishlab chiqarish hajmining o‘zgarishiga ta’sir qiladigan xarajatlarga aytiladi. Unga xom ashyo, material, yonilg‘i-transport xizmati, ishchilar ish haqi va shu kabilarga qilinadigan sarflar kiradi.

3- chizma. Ishlab chiqarish hajmining o‘zgarishiga ta’siriga qarab xarajatlarni turkumlash.

Ishlab chiqarishning har bir darajasida doimiy va o‘zgaruvchan xarajatlar yig‘indisi umumiy yoki yalpi xarajatlar (TC)ni tashkil qiladi.

Doimiy (FC), o‘zgaruvchi (VC) va yalpi (TS) xarajatlarning grafikdagi ifodasini 4-chizma orqali ko‘rishimiz mumkin.

4–chizma. Doimiy, o‘zgaruvchi va umumiy (yalpi) xarajatlarning grafikdagi tasviri

Mahsulot birligini ishlab chiqarishga qilinadigan sarf-xarajatlarni hisoblash uchun o‘rtacha umumiy, o‘rtacha doimiy va o‘rtacha o‘zgaruvchi xarajatlar

tushunchalaridan foydalaniladi. **O‘rtacha umumiy xarajatlar yalpi (umumiy) xarajatlarning ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori nisbatiga teng:**

$$AC = \frac{TC}{Q};$$

bu yerda: AC – o‘rtacha umumiy xarajatlar;

TC – yalpi (umumiy) xarajatlar;

Q – ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori.

O‘rtacha doimiy xarajatlar doimiy xarajatlarning ishlab chiqarilgan mahsulot miqdoriga nisbati bilan aniqlanadi:

$$AFC = \frac{TFC}{Q};$$

bu yerda: AFC – o‘rtacha doimiy xarajatlar;

TFC – doimiy xarajatlar summasi.

O‘rtacha o‘zgaruvchi xarajatlar o‘zgaruvchi xarajatlarni ishlab chiqarilgan mahsulot miqdoriga nisbati bilan aniqlanadi:

$$AVC = \frac{TVC}{Q};$$

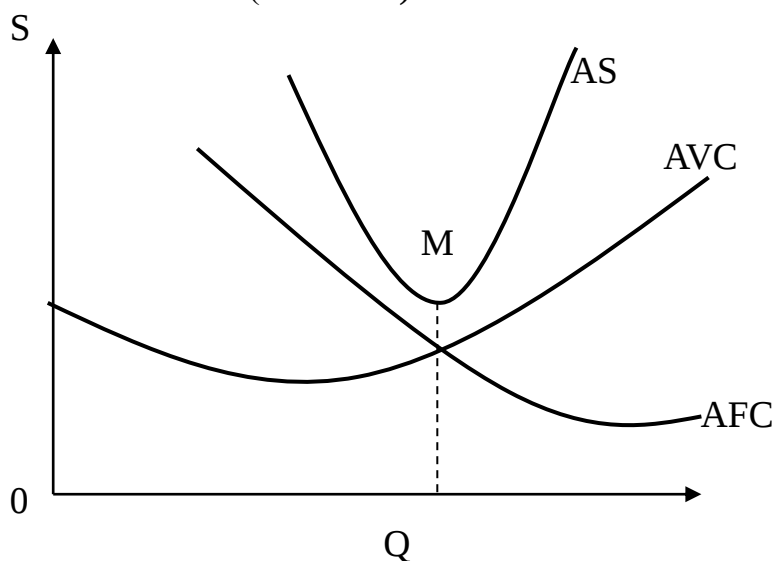
bu yerda: AVC – o‘rtacha o‘zgaruvchi xarajatlar;

TVC – o‘zgaruvchi xarajatlar summasi.

SHuningdek, o‘rtacha umumiy xarajatlarni o‘rtacha doimiy va o‘rtacha o‘zgaruvchi xarajatlarning yig‘indisi sifatida ham ifodalash mumkin:

$$AC = AFC + AVC.$$

Bu o‘rtacha umumiy, doimiy va o‘zgaruvchi xarajatlarning egri chiziqlari quyidagi ko‘rinishda bo‘ladi (5-chizma):

5-chizma. O‘rtacha xarajatlarning egri chiziqlari.

Eng yuqori darajada foyda olishga erishish uchun tovar ishlab chiqarishning zarur miqdorini aniqlash zarur. Bunda iqtisodiy tahlil vositasi bo'lib so'nggi qo'shilgan xarajat tushunchasi xizmat qiladi. Avvalo **so'nggi qo'shilgan xarajat deb, mahsulotning navbatdagi birligini ishlab chiqarish bilan bog'liq qo'shimcha xarajatlarga aytiladi:**

$$MC = \frac{\Delta TC}{\Delta Q};$$

bu yerda: MS – so'nggi qo'shilgan xarajat;

ΔTS – umumiy xarajatlarning o'zgarishi;

ΔQ - mahsulot miqdorining o'zgarishi.

Qo'shilgan xarajatlarni har bir navbatdagi qo'shilgan mahsulot birligi uchun aniqlash mumkin. **Tovar yoki xizmatlarning qo'shilgan birligini ishlab chiqarishga to'g'ri keladigan xarajatlar o'rtacha qo'shilgan xarajatlar deyiladi.**

2. Ish haqining turlicha nazariyalari

Ish haqi – ishchi va xizmatchilarning mehnatining miqdori, sifati va unumdorligiga qarab, milliy mahsulotdan oladigan ulushining puldagi ifodasidir.

Ish haqi ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan zaruriy mahsulot bilan chambarchas bog'liqdir. Chunki ish haqi uning asosiy qismini tashkil etadi.

Ish haqining asosiy vazifasi ishchi va xizmatchilarning turmush va mehnat sharoitini yaxshilash, boshqacha qilib aytganda, mehnat me'yori bilan iste'mol me'yori o'rtasidagi bog'liqlikni ta'minlashdan iboratdir. Ish haqining mazmunini to'laroq tushunish uchun nominal va real ish haqi tushunchalarini bilish zarurdir.

Ishchi uchun qanday shaklda va qancha miqdorda ish haqi olishi emas, balki unga qancha miqdorda tovarlar va xizmatlar sotib olishi mumkinligi muhim. Shu sababli nominal va real ish haqi farqlanadi. **Nominal ish haqi bu ma'lum vaqt davomida olingan pul summasi yoki pul shaklidagi ish haqi. Real ish haqi – bu nominal ish haqiga sotib olish mumkin bo'lgan tovarlar va xizmatlar miqdori.** Boshqacha aytganda real ish haqi – bu nominal ish haqining «xarid etish» qobiliyati. O'z-o'zidan aniqki, real ish haqi nominal ish haqiga va xarid qilinadigan tovarlar (va xizmatlar) narxiga bog'liq. Shunday ekan, real ish haqi boshqa sharoitlar bir xil bo'lganda, nominal ish haqiga to'g'ri mutanosibdir va iste'mol buyumlari va xizmatlar narxining darajasiga teskari mutanosibdir. Bu miqdorlar nisbatini formulada quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$V_p = \frac{V_H}{P},$$

bu yerda: V_p - real ish haqi ; V_H - nominal ish haqi ; R - iste'mol buyumlari va xizmatlarning narx darajasi.

Nominal ish haqi ishlab topilgan pul daromadi darajasini, real ish haqi esa xodimlarning iste'moli va farovonlik darajasini tavsiflaydi.

Ish haqini tashkil etishda uning ikkita asosiy shakli: vaqtbay va ishbay shakllari farqlanadi. **Vaqtbay ish haqi xodimning malakasi, mehnatining sifati va ishlagan vaqtiga qarab to'lanadigan ish haqidir.** U odatda mehnatning natijalarini aniq hisoblab bo'lmaydigan, balki ular aniq vazifalar doirasini bajarish bilan belgilanadigan vaqtda (masalan, injener-texnik xodimlar va xizmatchilar, sozlovchilar, elektromontyorlar va shu kabilarga haq to'lashda) yoki mahsulot ishlab chiqarish texnologik jarayonining borishi bilan belgilanadigan va bevosita ishchiga bog'liq bo'lmagan paytlarda (masalan konveyerlar va avtomat liniyalarida ishlash) qo'llaniladi.

Ishbay ish haqi ishchining ishlab chiqargan mahsulot miqdori va sifati yoki bajargan ishining hajmiga qarab beriladigan ish haqidir. Mahsulot birligi uchun to'lanadigan ish haqi miqdori, ta'rif stavkasidagi haqni ishlab chiqarish normasiga taqsimlash yo'li bilan aniqlanadi. Haq to'lash shakllarining aniq mehnat sharoitlarini hisobga oladigan turlari ish haqining tizimini tashkil qiladi. Chunonchi, ishchilarning bir qismiga to'g'ri ishbay tizimi bo'yicha haq to'lanadi. Bunda ishlab chiqarish me'yori qay darajada bajarilishidan qat'iy nazar, ish haqi yagona mahsulot birligi uchun belgilangan tarif bo'yicha to'lanadi.

Ishbay-mukofot tizimi bir qancha ko'rsatkichlar uchun mukofot berishni nazarda tutadi. **Ishbay-progressiv haq to'lashda** ishchining belgilab qo'yilgan me'yor doirasida ishlab chiqargan mahsulotiga uning birligi uchun belgilangan tarif bo'yicha ish haqi beriladi, normadan yuqorisiga esa oshirilgan haq (tarif) bo'yicha pul to'lanadi. Ishbay ish haqi tizimida yakka tartibdagi, jamoa va ijara pudratida qo'llaniladigan mehnatga haq to'lash farqlanadi. Bunda olingan tayyor mahsulot uchun uning sifati va ishlab chiqarish chiqimlarini hisobga olib haq to'lanadi. Haq to'lashning jamoa shaklida ish haqi brigada, sex va boshqa bo'linmaning pirovard mehnat natijalariga bog'liq qilib qo'yiladi. Bunda har bir xodim faqat o'ziga berilgan shaxsiy topshiriqlargagina emas, balki shu bilan birga bo'linmaning butun ish hajmini ham bajarishdan manfaatdor bo'ladi.

Ishchilarning ish haqini tabaqalashtirish eng avvalo davlat tarif tizimi yordamida amalga oshiriladi. **Tarif tizimi** yordamida tarmoqlar va mamlakat mintaqasi bo'yicha, ular ichida esa ishlab chiqarish turlari, turli toifadagi xodimlar malakasi va mehnat sharoitlariga qarab ishchi va xizmatchilarning ish haqi darajasi tartibga solib turiladi.

Tarif tizimi tarif-malaka ma'lumotnomalarini va ish haqiga har xil koeffitsiyentlarini o'z ichiga oladi.

Tarif-malaka ma'lumotnomalari ayrim kasblar va mehnat turlarining batafsil ta'rifi, u yoki bu aniq ishni bajaruvchining bilim va ko'nikmalariga qo'yiladigan talablardan iborat bo'ladi, shuningdek, unda bu ishni tariflash uchun qo'yiladigan razryadlar ham ko'rsatiladi. **Tarif setkasida** razryadlardan tashqari tarif koeffitsiyentlari ham bo'lib, ular birinchi razryadli ishchiga haq to'lash bilan

keyingi razryadli ishchilar mehnatiga haq to'lashning o'zaro nisbatini ko'rsatadi (birinchi razryadning tarif koeffitsiyenti hamma vaqt birga teng bo'ladi).

Tarif stavkalari tegishli razryadga ega bo'lgan ishchining mehnatiga to'lanadigan haq miqdorini belgilab beradi.

Mehnat qilish sharoiti og'ir va zararli bo'lgan ishchilarga tarif stavkasiga **qo'shimcha haqlar** belgilanadi. Tarif stavkalariga ustamalar shaklidagi haq (razryadlar bo'yicha farqlantirilgan) professional mahorat uchun belgilanadi.

Alohida tarmoqning iqtisodiyotdagi ahamiyatiga qarab amalda ish haqini va mansab maoshlarini farqlantirish ishlari amalga oshiriladi. Bunda mamlakat uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan yetakchi tarmoqlarga tajribali, malakali kadrlarni jalb etish, bu tarmoqlarda ishchi va xizmatchilar tarkibi barqaror bo'lishini ta'minlaydigan sharoitlarni vujudga keltirish maqsadi ko'zlanadi.

Respublikamizda ham tarif tizimi orqali ish haqi tabaqalashtirilib, turli kasblar va ish turlari uchun ish haqi to'lashning yagona razryadlari aniqlangan. Narxlar o'sishi bilan minimal ish haqi darajasi (1-razryad) hamda barcha razryadlar ular o'rtasidagi nisbat saqlangan holda oshirib boriladi. Masalan oxirgi o'zgarish, 2006 yil 1 noyabrdan boshlab Respublikamizda ish haqining minimal darajasi 12420 so'm qilib belgilanib, boshqa razryadlarga to'g'ri keladigan ish haqi summasi ham shunga mos ravishda oshiriladi.

3. Foydaning mohiyati, tarkib topish xususiyatlari va tarkibiy qismlari

Korxonalarning faoliyatiga baho berishda sotilgan mahsulotlarning hajmi, ularga qilingan sarf-xarajatlar va foyda tushunchalaridan keng foydalaniladi. **Korxonalarda tovar va xizmatlarni sotishdan olingan mablag'lar ularning pul tushumlari yoki pul daromadlari deyiladi. Korxona, pul daromadlaridan sarflangan barcha xarajatlar chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismi foyda deb yuritiladi.** Ayrim adabiyotlarda bu **iqtisodiy foyda** deb ham yuritiladi.

Foydaning tarkib topishi ikki bosqichdan o'tadi:

birinchi bosqichda foyda ishlab chiqarish jarayonida yangi qiymatning yaratilish chog'ida vujudga keladi. Yangidan yaratilgan qiymat tarkibidagi qo'shimcha qiymat foydaning asosiy manbai hisoblanadi, biroq u hali aniq foyda shaklida namoyon bo'lmaydi;

ikkinchi bosqichda ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan foyda tovarlarni sotilgandan so'ng olingan pul daromadi bilan xarajatlarning farqi ko'rinishida to'liq namoyon bo'ladi.

Demak, tovar va xizmatlar sotilganda ularning umumiy qiymati pul daromadlariga, undagi qo'shimcha qiymat esa foydaga aylanadi. Bundan ko'rinish turibdiki, foydaning haqiqiy manbai qo'shimcha mahsulot yoki qo'shimcha qiymatdir.

Odatda ishlab chiqarish sohasidagi yirik korxonalar tovarlarni katta hajmda ishlab chiqarib, ularni savdo vositachilariga ulgurji narxlarda sotadilar. Shunga ko'ra, ular tovarning ulgurji narxi uning tannarxidan yuqori bo'lgan taqdirda

foyda oladilar. Demak, **ishlab chiqaruvchi foydasi (F_{ich})** – bu mahsulot tannarxi (T) va ulgurji narxi (N_u) o'rtasidagi farqdan iborat:

$$F_{ich} = N_u - T.$$

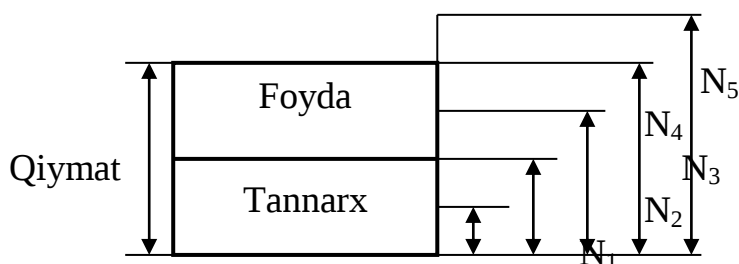
Bundan ko'rinadiki, mahsulot birligidan olinadigan foyda ikkita asosiy omilga bog'liq bo'ladi: 1) mahsulot tannarxi darajasi; 2) ulgurji narxlar darajasi.

Tannarx – bu mahsulotni ishlab chiqarish uchun sarflangan xarajatlarning puldagi ifodasidir. Bu o'rinda mahsulot tannarxini uning qiymatidan farqlash lozim. Ma'lumki, mahsulot qiymati (Q) o'z ichiga sarflangan ishlab chiqarish vositalari qiymati (Q_{IV}) hamda yangidan yaratilgan qiymat (Q_{YA})ni to'liq oladi. O'z navbatida yangidan yaratilgan qiymat ish haqi (IH) va yalpi foydaga (F_{ya}) ajraladi. Bu holatni 6-chizma orqali ko'rish mumkin.

Sarflangan ishlab chiqarish vositalari qiymati (Q_{IV})	Ish haqi (IH)	Yalpi foyda (F_{ya})
← Mahsulot tannarxi (T) →		
← Mahsulot qiymati (Q) →		

6-chizma. Mahsulot qiymati tarkibi.

Foyda miqdoriga ta'sir ko'rsatuvchi ikkinchi omil – korxona o'z mahsulotlarini sotuvchi narx darajasi bo'lib, bu o'rinda mahsulot narxi, qiymati va tannarxi o'rtasidagi nisbatning beshta asosiy holatini ajratib ko'rsatish mumkin (7-chizma).

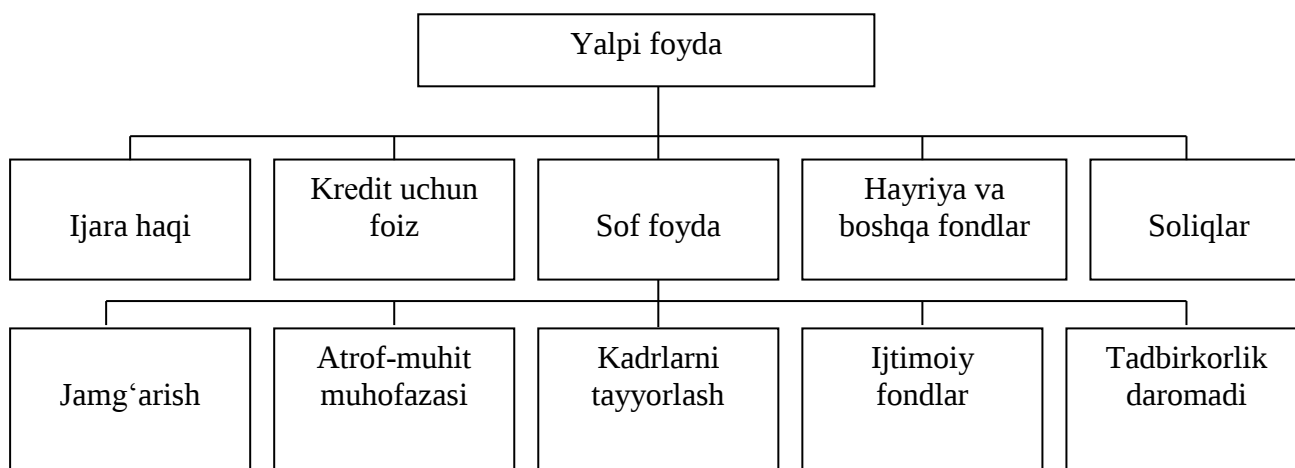

7-chizma. Tovar qiymati va narxining nisbati

Chizmadan ko'rinadiki, birinchi holatda narx mahsulotlar tannarxidan past darajada o'rnatilib (N_1 daraja), buning natijasida ular zarariga sotilishi mumkin. Ikkinchi holatda narxning N_2 darajada o'rnatilishi mahsulotni sotishdan olingan pul tushumining korxona xarajatlariga teng kelishi, ya'ni ishlab chiqarishning faqat o'zini-o'zi qoplashi ta'minlanishi mumkin. Uchinchi holatdagi N_3 narx

darajasi tannarxdan yuqori, biroq qiymatdan past bo'lib, bunda korxona foydasi tovarida mujassamlashgan foyda miqdoridan kam bo'ladi. To'rtinchi holatdagi N_4 narx darajasi qiymat miqdoriga teng bo'lib, korxona tovarida mujassamlashgan barcha foydani oladi. Va nihoyat, beshinchi holatdagi N_5 narx darajasini o'rnatish korxonaga tovar qiymatidan ko'proq pul daromadi olish imkonini beradi.

Korxona yalpi foydasining taqsimlanishi ham muhim ahamiyat kasb etadi (8-chizma).

8-chizma. Yalpi foydaning taqsimlanishi.

Chizmadan ko'rinadiki, eng avvalo yalpi foydadan boshqa iqtisodiy subyektlarga turli to'lovlar amalga oshiriladi. Bu to'lovlarga boshqalarning yer va binolaridan foydalanganlik uchun ijara haqi, qarzga olingan pul mablag'lari uchun to'lanadigan foizni kiritish mumkin. Bundan tashqari, korxonalar davlat va mahalliy hokimiyat organlari byudjetiga soliqlar to'laydilar, turli hayriya va boshqa fondlarga mablag'lar kiritadilar. Mablag'larning qolgan qismi korxona sof foydasini tashkil etadi. U korxonaning ishlab chiqarish va ijtimoiy ehtiyojlariga, shuningdek jamg'arish (ishlab chiqarishni kengaytirish)ga, atrof-muhit muhofazasi, xodimlarni tayyorlash va qayta tayyorlash va boshqa maqsadlarga sarflanadi.

Buxgalteriya foydasi sotilgan mahsulot uchun tushgan umumiy pul summasidan ishlab chiqarishning tashqi xarajatlari chiqarib tashlash yo'li bilan aniqlanadi. Shu sababli buxgalteriya foydasi iqtisodiy foydadan ichki xarajatlar miqdoriga ko'proqdir. Bunda ichki xarajatlar har doim o'z ichiga normal foydani ham oladi. Korxona umumiy pul tushumi tarkibidagi umumiy va buxgalteriya xarajatlari hamda foydasining farqlanishini quyidagi tasvir orqali yaqqolroq tasavvur etish mumkin (9-chizma).

Buxgalteriya atamasi bo'yicha				
Buxgalteriya foydasi	=	Umumiy pul tushumi	-	Tashqi xarajatlar

Iqtisodiy atama bo'yicha								
Iqtisodiy foyda	=	Umumiy pul tushumi	-	Tashqi xarajatlar	-	Ichki xarajatlar	-	Me'yordagi foyda

9-chizma. Korxona umumiy pul tushumi tarkibidagi iqtisodiy va buxgalteriya foydasining farqlanishi.

Korxona foydasining mutloq miqdori uning massasini tashkil qiladi. **Foyda massasining ishlab chiqarish xarajatlariga nisbati va uning foizda ifodalanishi foyda normasi deyiladi.**

Amaliyotda foyda normasini hisoblashning ikki variantidan foydalaniladi. Bular foydaning joriy sarflarga - korxona xarajatlariga yoki avanslangan mablag'larga (asosiy va aylanma kapital) nisbatidir.

Bular quyidagicha aniqlanadi:

$$1. P' = (P/W) \times 100\%,$$

bu yerda: P' – foyda normasi; P – foyda massasi; W – ishlab chiqarish xarajatlari;

$$2. P' = (P/K_{\text{avans}}) \times 100\%$$

bu yerda: P' – foyda normasi; P – foyda massasi; K_{avans} (asosiy kapital+aylanma kapital) – korxona avanslangan mablag'lari yoki asosiy va aylanma kapitalning o'rtacha yillik qiymati.

Foyda normasi ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmiga to'g'ri mutanosib hamda ishlab chiqarish xarajatlari yoki avanslangan mablag'lar qiymatiga teskari mutanosibdir. Shu tufayli foyda normasi korxona ish samaradorligining integral ko'rsatkichi hisoblanadi.

Foydaning o'sishiga, chiqarilayotgan mahsulot umumiy hajmi o'zgarmagan holda ikki yo'l bilan: yoki ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish hisobiga, yoki narxni oshirish hisobiga erishish mumkin.

Asosiy tayanch tushunchalar

Ishlab chiqarish xarajatlari – tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish va iste'molchilarga yetkazib berishga qilinadigan barcha sarflardir.

Ichki xarajatlar – korxonaning o'ziga tegishli bo'lgan resurslardan foydalanish natijasida vujudga keladigan xarajatlar.

Tashqi xarajatlar – tashqaridan jalb qilingan resurslarga to‘lovlarni amalga oshirishga ketgan xarajatlar.

Doimiy xarajat – ishlab chiqarish hajmiga ta’sir etmaydigan, u o‘zgarganda ham miqdorini o‘zgartirmaydigan xarajatlar.

O‘zgaruvchi xarajat – ishlab chiqarish hajmining o‘zgarishiga ta’sir etadigan xarajatlar.

O‘rtacha xarajatlar – mahsulot birligiga to‘g‘ri keladigan xarajatlar.

Qo‘shimcha xarajatlar – mahsulotning navbatdagi qo‘shimcha birligini ishlab chiqarishga qilinadigan xarajatlar.

To‘g‘ri xarajatlar – mahsulot tannarxiga bevosita qo‘shilib, uning tarkibiga kiradigan xarajatlar.

Egri xarajat – mahsulot tannarxiga ustama bo‘lib, narxda aks etadigan xarajatlar.

Iqtisodiy yoki sof foyda – yalpi pul tushumidan barcha xarajatlar chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismi.

Foyda normasi – foyda massasining ishlab chiqarish xarajatlariga bo‘lgan nisbatining foizdagi ifodasi.

Ish haqi – ishchi va xizmatchilarning mehnatining miqdori, sifati va unumdorligiga qarab milliy mahsulotdan oladigan ulushining puldagi ifodasi.

Vaqtbay ish haqi – ishchining ishlagan vaqti (kun, hafta, oy) hisobga olinib, to‘lanadigan ish haqidir.

Ishbay ish haqi – ishlab chiqargan mahsuloti miqdoriga yoki bajargan ishi hajmiga qarab to‘lanadigan ish haqidir.

Nominal ish haqi – pul shaklida olingan ish haqi summasi.

Real ish haqi – nominal ish haqi summasiga sotib olish mumkin bo‘lgan tovarlar va xizmatlar miqdori yoki nominal ish haqining sotib olish layoqati.

Ishbay-mukofot tizimi – bajarilgan ish uchun haq to‘lashni erishilgan turli natija ko‘rsatkichlariga qarab mukofot berish bilan qo‘shib olib borilishini nazarda tutuvchi tizim.

Ishbay-progressiv haq to‘lash tizimi - ishchining belgilab qo‘yilgan me‘yor doirasida ishlab chiqargan mahsulotiga uning birligi uchun belgilangan tarif bo‘yicha, me‘yordan yuqori qismiga esa oshirilgan haq (tarif) bo‘yicha ish haqi to‘lanishini ko‘zda tutuvchi tizim.

Tarif tizimi - ishchi va xizmatchilarning ish haqi darajasini tarmoqlar va mamlakat mintaqasi bo‘yicha, ular ichida esa ishlab chiqarish turlari, turli toifadagi xodimlar malakasi va mehnat sharoitlariga qarab tartibga solib turuvchi me‘yorlar tizimi.

Tarif-malaka ma‘lumotnomalari - ayrim kasblar va mehnat turlarining batafsil ta’rifi, ishchi va mutaxassislarning bilim va ko‘nikmalariga qo‘yiladigan talablar, turli tavsifdagi ishlarni tariflash uchun qo‘yiladigan razryadlar majmui.

Tarif setkasi – turli razryadlar va tarif koeffitsiyentlari majmui bo‘lib, ular birinchi razryadli ishchiga haq to‘lash bilan keyingi razryadli ishchilar mehnatiga

haq to'lashning o'zaro nisbatini ko'rsatadi (birinchi razryadning tarif koeffitsiyenti hamma vaqt birga teng bo'ladi).

Tarif stavkalari - tegishli ravishda belgilab berilgan turli razryadga ega bo'lgan ishchilarning mehnatiga to'lanadigan haq miqdori majmui.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Ishlab chiqarish sarf-xarajatlarining mohiyatini va tarkibini tushuntiring.
2. Ichki va tashqi xarajatlar o'rtasidagi farq nimadan iboratligini misol orqali tushuntiring.
3. O'rtacha doimiy, o'zgaruvchi va umumiy xarajatlarning mazmuni hamda ularning ahamiyatini tushuntirib bering.
6. Foydaning mazmuni va manbaini tushuntiring.
7. Iqtisodiy foyda va buxgalteriya foydasining farqi nimada? Ularning shakllanish tartibini tushuntirib bering.
8. Yalpi foydaning taqsimlanish tartibini tushuntirib bering. Mulkchilik va xo'jalik yuritish shakllarining turliligi foydaning taqsimlanish tartibiga qanday ta'sir ko'rsatadi?
9. Foyda massasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni izohlab bering.
10. Ish haqi bilan zaruriy mahsulot o'rtasida qanday aloqadorlik mavjud?
11. Real ish haqi darajasi qanday omillar ta'siri ostida o'zgaradi?
12. Tarif tizimi o'z ichiga qanday tarkibiy qismlarni oladi? Ularning har birining ahamiyati va farqlanishini tushuntirib bering.

7-BOB. MUKAMMAL RAQOBAT MODELI VA UNDA NARXNING SHAKLLANISH XUSUSIYATLARI

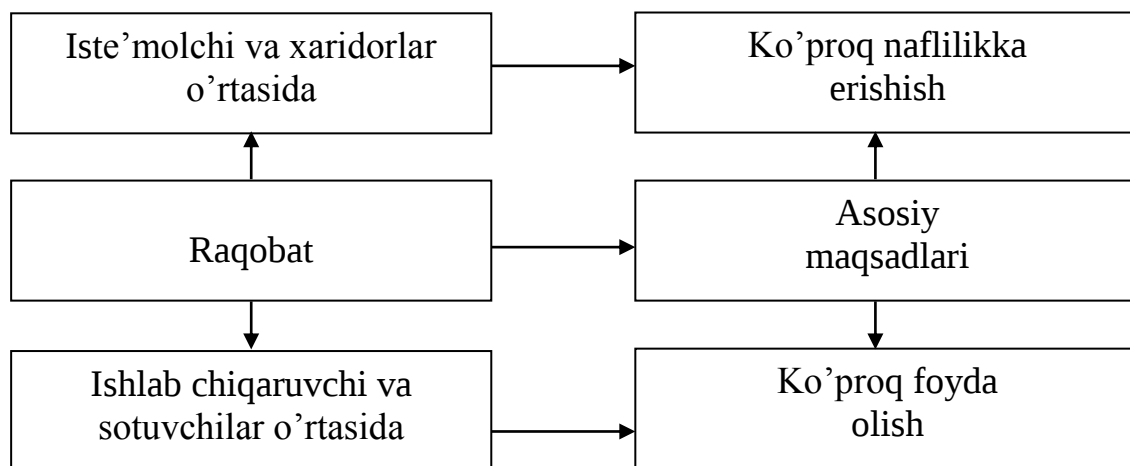
Bozor iqtisodiyoti rivojlanib borishi bilan raqobat munosabatlari ham takomillashib, o'z shakllarini o'zgartirib boradi. Ayni paytda raqobat mexanizmining shakllanishi va amal qilishi o'ta murakkab jarayon hisoblanadi.

Narx – bozor mexanizmining muhim tarkibiy unsurlaridan biri. U o'zining vazifalari orqali barqaror iqtisodiyotning shakllanishi hamda samarali amal qilishiga, bozor muvozanatining ta'minlanishiga, milliy daromadning iqtisodiyot turli tarmoq va sohalari, xo'jalik yurituvchi subyektlari bo'yicha taqsimlanishiga, aholining ijtimoiy jihatdan himoya qilinishiga sharoit yaratadi. Shuningdek, u ishlab chiqaruvchilarni rag'batlantirib, sog'lom raqobat muhitining yaratilishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Ushbu bobda biz narxning iqtisodiy mazmuni va vazifalari, shakllanish tamoyillari va uning darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar, narx turlari bilan bir qatorda davlatning narx siyosati va uning O'zbekistondagi o'ziga xos jihatlarini ham ko'rib chiqamiz.

1. Raqobatning bozor mexanizmi

Raqobat ko'p qirrali iqtisodiy hodisa bo'lib, u bozorning barcha subyektlari o'rtasidagi murakkab munosabatlarni ifodalaydi. **Raqobat – bozor subyektlari iqtisodiy manfaatlarining to'qnashuvidan iborat bo'lib, ular o'rtasidagi yuqori foyda va ko'proq nafillikka ega bo'lish uchun kurashni anglatadi.**

Bu munosabatlarni qiymatning mehnat va nafillik nazariyalarini sintez qilish usulini davom ettirgan holda quyidagi ko'rinishda ifodalash mumkin (1-chizma).

1-chizma. Raqobat ishtirokchilarining asosiy maqsadlari.

Raqobatning mazmuni uning vazifalarini ko'rib chiqish orqali yanada kengroq namoyon bo'ladi.

Hozirgi bozor iqtisodiyotida raqobatning quyidagi asosiy vazifalarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- 1) tartibga solish vazifasi;
- 2) resurslarni joylashtirish vazifasi;
- 3) innovatsion vazifa;
- 4) moslashtirish vazifasi;
- 5) taqsimlash vazifasi;
- 6) nazorat qilish vazifasi.

Raqobatning **tartibga solish vazifasi** ishlab chiqarishni talab (iste'mol)ga muvofiqlashtirish maqsadida taklifga ta'sir o'tkazishdan iborat. Aynan shu vazifa yordamida iqtisodiyotda taklifning talab orqali, ishlab chiqarish tarkibi va hajmining yakka tartibdagi va ijtimoiy ehtiyojlar orqali belgilanishiga erishiladi, ya'ni iqtisodiyot bozor qonunlari asosida tartibga solinadi.

Raqobatning **resurslarni joylashtirish vazifasi** ishlab chiqarish omillarini ular eng ko'p samara beradigan korxona, hudud va mintaqalarga oqilona joylashtirish imkonini beradi.

Raqobatning **innovatsion vazifasi** fan-texnika taraqqiyoti yutuqlariga asoslanuvchi hamda bozor iqtisodiyoti subyektlarining rivojlanishini taqozo etuvchi turli ko'rinishdagi yangiliklarning joriy etilishini anglatadi.

Raqobatning **moslashtirish vazifasi** korxona (firma)larning ichki va tashqi muhit sharoitlariga ratsional tarzda moslashishiga yo'naltirilgan bo'lib, ularning shunchaki o'zini-o'zi saqlab, iqtisodiy jihatdan yashab qolishidan xo'jalik faoliyati sohaslarining ekspansiyasi (kengayishi)ga o'tishini bildiradi.

Raqobatning **taqsimlash vazifasi** ishlab chiqarilgan ne'matlar yalpi hajmi (yalpi ichki mahsulot)ning iste'molchilar o'rtasida taqsimlanishiga bevosita va bilvosita ta'sir o'tkazadi.

Nihoyat, raqobatning **nazorat qilish vazifasi** bozordagi ba'zi ishtirokchilarning boshqa bir ishtirokchilar ustidan monopolistik hukmronlik o'rnatishiga yo'l qo'yimaslikka yo'naltiriladi.

Raqobat kurashining mazmuni to'g'risida to'laroq tushunchaga ega bo'lish uchun uning asosiy shakllari va belgilarini ko'rib chiqish zarur.

Iqtisodiy adabiyotlarda bir tarmoq ichidagi raqobatning to'rtta shakli alohida ajratilib ko'rsatiladi. Bular erkin raqobat, monopolistik raqobat, monopoliya va oligopoliyadir.

Erkin raqobat sharoitida bir xil mahsulot ishlab chiqaruvchi tarmoqda juda ko'p sonli korxonalar mavjud bo'ladi. Yuqori darajada tashkil qilingan bozorda ko'plab sotuvchilar o'zlarining mahsulotlarini taklif qiladilar.

Erkin raqobatli bozorda alohida korxonalar mahsulot narxi ustidan sezilarli nazoratni amalga oshiradi. Chunki har bir korxonada umumiy ishlab chiqarish hajmi uncha katta bo'lmaydi. Shu sababli alohida korxonada ishlab chiqarishning ko'payishi yoki kamayishi umumiy taklifga, demak mahsulot narxiga sezilarli ta'sir ko'rsatmaydi.

Erkin raqobat sharoitida yangi korxonalar tarmoqqa erkin kirishi, tarmoqda mavjud bo'lgan korxonalar esa uni erkin tashlab chiqishi mumkin. Xususan yangi korxonalarning paydo bo'lishi va ularning raqobatli bozorda mahsulotlarini sotishga huquqiy, texnologik, moliyaviy va boshqa jiddiy iqtisodiy to'siqlar bo'lmaydi.

Sof monopoliyada tarmoq bitta firmadan iborat bo'lishi sababli, u mavjud mahsulot (xizmat)ning yagona ishlab chiqaruvchisi hisoblanadi va yakkahukmronlik shakllanadi.

Monopoliya sharoitida firma narx ustidan sezilarli nazoratni amalga oshiradi. Buning sababi oddiy. U mahsulot (xizmat)ning yagona ishlab chiqaruvchisi hisoblanadi va demak, taklifning umumiy hajmi ustidan nazorat qiladi.

Monopolistik raqobat o'z ichiga ham monopoliya, ham raqobat unsurlarini oladi. Bunda tarmoqdagi bir turdagi mahsulotning o'nlab ishlab chiqaruvchilari bir-birlari bilan qulay narx hamda ishlab chiqarish hajmiga erishish borasida raqobatlashadilar. Biroq, ayni paytda, har bir ishlab chiqaruvchi o'z mahsulotini tabaqalashtirish, ya'ni shu turdagi boshqa mahsulotlardan qaysi bir jihati (sifat darajasi, shakli, qadoqlanishi, sotish sharoitlari va h.k.) bo'yicha farqlantirish orqali uning monopol ishlab chiqaruvchisiga aylanadi.

Oligopoliya – tarmoqda u qadar ko'p bo'lmagan korxonalarning mavjud bo'lishi va hukmronlik qilishidir. Bu oligopoliyaning eng muhim belgisidir. Qaysi tovarlar va xizmatlar bozorida nisbatan kam sonli ishlab chiqaruvchilar hukmronlik qilsa, shu tarmoq oligopolistik tarmoq hisoblanadi.

Oligopolistik tarmoq bir xil yoki tabaqalashgan mahsulot ishlab chiqarishi mumkin. Ko'pchilik sanoat mahsulotlari: po'lat, mis, alyuminiy, qo'rg'oshin, temir va shu kabilar – fizik ma'noda bir turdagi mahsulotlar hisoblanadi va oligopoliya sharoitida ishlab chiqariladi. Iste'molchilik tovarlari: avtomobillar, yuvish vositalari, sigaretlar, maishiy elektr buyumlari va shu kabilarni ishlab chiqaruvchi tarmoqlar tabaqalashgan oligopoliya hisoblanadi.

Oligopoliya sharoitida korxonalar o'rtasidagi raqobat o'zaro bog'liq bo'ladi. Oligopolistik tarmoqda hech qaysi firma o'zining narx siyosatini mustaqil o'zgartirishga botina olmaydi.

Biz qarab chiqqan raqobatning to'rtta shaklining har biri milliy iqtisodiyotda alohida-alohida, ya'ni sof holda uchramaydi. Iqtisodiyot sohalarini batafsil o'rganish, cheksiz ko'p har xil raqobatli vaziyatlar mavjudligi sharoitida, ikkita bir xil tarmoqni topish qiyinligini ko'rsatadi.

Hozirda turli darajadagi monopolistik tuzilmalar rivojlanib borishi bilan ular o'rtasidagi raqobatning shakllari ham turli ko'rinishlarda namoyon bo'lib bormoqda. Jumladan, **turli monopollashuv darajasidagi tuzilmalar o'rtasida mavjud bo'lishiga ko'ra** quyidagi raqobat turlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- 1) monopollashmagan korxonalar o'rtasidagi raqobat;

2) monopoliyalar hamda monopolistik birlashmalarga kirmagan ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi raqobat;

3) turli monopoliyalar o'rtasidagi raqobat;

4) monopolistik birlashmalar o'zining ichidagi raqobat.

O'z miqyosiga ko'ra raqobat ikki turga – tarmoq ichidagi va tarmoqlararo raqobatga bo'linadi.

Tarmoqlar ichidagi raqobat ishlab chiqarish va sotishning qulayroq sharoitiga ega bo'lish, qo'shimcha foyda olish uchun bir tarmoq korxonalari o'rtasida boradi. Har bir tarmoqda texnika bilan ta'minlanish darajasi va mehnat unumdorligi darajasi turlicha bo'lgan korxonalar borligi sababli shu korxonalarda ishlab chiqarilgan tovarlarning individual (alohida) qiymati bir xil bo'lmaydi.

Tarmoq ichidagi raqobat tovarlarning ijtimoiy qiymatini, boshqacha aytganda, bozor qiymatini aniqlaydi va belgilaydi. Bu qiymat, odatda, o'rtacha sharoitda ishlab chiqarilgan va muayyan tarmoq tovarlarining anchagina qismini tashkil etadigan tovarlarning qiymatiga mos keladi.

Tarmoqlar ichidagi raqobat natijasida texnikaviy darajasi va mehnat unumdorligi yuqori bo'lgan korxonalar qo'shimcha foyda oladilar va aksincha, texnika jihatdan nochor korxonalar esa, o'zlarida ishlab chiqarilgan tovar qiymatining bir qismini yo'qotadilar va zarar ko'radilar.

Tarmoqlararo raqobat turli tarmoqlar korxonalari o'rtasida eng yuqori foyda normasi olish uchun olib boriladigan kurashdan iborat. Bunday raqobat foyda normasi kam bo'lgan tarmoqlardan foyda normasi yuqori tarmoqlarga kapitallarning oqib o'tishiga sabab bo'ladi. Yangi kapitallar ko'proq foyda keltiruvchi sohalarga intilib, ishlab chiqarishning kengayishiga, taklif ko'payishiga olib keladi. Shu asosda, narxlar pasaya boshlaydi. Shuningdek, foyda normasi ham pasayadi. Kam foyda keltiruvchi tarmoqlardan kapitalning chiqib ketishi teskari natijaga olib keladi: bu yerda ishlab chiqarish hajmi o'zgaradi, tovarlarga bo'lgan talab ular taklif qilishidan oshib ketadi, buning oqibatida narxlar ko'tariladi, shu bilan birga foyda normasi oshadi. Natijada tarmoqlararo raqobat obyektiv ravishda qandaydir dinamik muvozanatni keltirib chiqaradi. Bu muvozanat kapital qayerga sarflanganligidan qat'iy nazar, teng kapital uchun teng foyda olinishiga intilishni ta'minlaydi. Demak, tarmoqlararo raqobat kapital qaysi tarmoqqa kiritilmasin, xuddi shu tarmoq foyda normalarini o'rtacha foyda normasiga «baravarlashtiradi».

Shuningdek, iqtisodiy adabiyotlarda g'irrom va halol raqobatlashuv usullari ham ajratib ko'rsatiladi. **Raqobatlashuvning noan'anaviy, jamiyat tomonidan e'tirof etilmagan, ijtimoiy ahloq qoidalari doirasidan chetga chiquvchi, noiqtisodiy (ya'ni, jismoniy kuch ishlatish, majburlash, raqiblarning obro'siga putur yetkazish va h.k.) usullaridan foydalanish g'irrom raqobat deb yuritiladi.** G'irrom raqobat orqali firmalar o'z raqiblarining tarmoqqa kirib kelishini tajovuzkorona va shafqatsiz bartaraf qilishi mumkin. Bank va resurslarni yetkazib beruvchilarni material va kredit

berishdan voz kechirish, yetakchi mutaxassislarni ogʻdirib olish, narxni keskin pasaytirish gʻirrom raqobatning oddiy usullaridir.

Halol raqobat – raqobat kurashida jamiyat tomonidan tan olingan, iqtisodiy usullarni qoʻllash, oʻzining maqsad va manfaatlariga erishishda umumjamiyat manfaatlariga zid keluvchi holatlarni qoʻllamaslik kabi qoidalarga asoslanadi.

2. Raqobat kurashining zamonaviy shakllari

Raqobat kurashining ikki usuli farqlanadi: narx vositasidagi raqobat va narxsiz raqobat.

Narx vositasida raqobatlashuvda kurashning asosiy usuli boʻlib ishlab chiqaruvchilarning oʻz tovarlari narxini boshqa ishlab chiqaruvchilarining shunday mahsulotlari narxiga nisbatan pasaytirishi hisoblanadi.

Uning asosiy va eng koʻp qoʻllaniladigan koʻrinishi – «narxlar jangi» deb ataladiki, bunda yirik ishlab chiqaruvchilar raqiblarini tarmoqdan siqib chiqarish uchun narxni vaqti-vaqti bilan yoki uzoq muddat pasaytirib turadi. Bu usulni qoʻllash uchun ishlab chiqaruvchi boshqa raqiblariga qaraganda unumliroq texnologiyani kiritishi, malakaliroq ishchilarni yollashi va ishlab chiqarishni yaxshiroq tashkil qilishi keraq boʻladi. Faqat shundagina uning tovarining individual qiymati bozor qiymatidan past boʻlib, mazkur tovar narxini tushurish imkoniyatini beradi.

Narx vositasida raqobatlashish usullaridan biri - **demping narxlarni qoʻllash**dir. Bunda milliy ishlab chiqaruvchilar oʻzlarining tovarlarini boshqa mamlakatlarga ichki bozordagi narxlardan, ayrim hollarda tannarxidan ham past boʻlgan narxlarda sotadi.

SHu orqali ular ichki bozorda narxlarning barqarorligiga erishish mamlakatdagi ortiqcha mahsulotni yoʻqotish, yangi bozorlarga kirib olish va unda oʻzlarining iqtisodiy mavqeini mustahkamlashga xaraqat qiladi.

Ayrim hollarda narx yordamida raqobatlashishning belgilangan narxlardan chegirma qilish, asosiy xarid qilingan tovarlarga boshqa tovarlarini qoʻshib berish, muayyan hollarda imtiyozli narxlarni belgilash kabi usullaridan ham foydalaniladi.

Hozirgi davrda bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda narx yordamida raqobat qilish oʻz oʻrniga ega emas, chunki ishlab chiqaruvchilardan birining oʻz mahsulotiga narxni pasaytirishi uning raqobatchilarining ham shunday xaraqat qilishini taqozo qiladi. Bu bozorda firmalarning mavqeini oʻzgartirmaydi, faqat tarmoq boʻyicha foydani kamaytiradi.

Narxsiz raqobat shu bilan tavsiflanadiki, bunda raqobat kurashining asosiy omili tovarlarning narxi emas, balki uning sifati, servis xizmat koʻrsatish, ishlab chiqaruvchi firmaning obroʻ-eʻtibori hisoblanadi.

Narxsiz raqobat bilan bir vaqtda **yashirin narx yordamidagi raqobat** ham boʻlishi mumkin. Buning uchun yangi tovarlarning sifati oshishi va isteʼmol xususiyatlarining yaxshilanishi ular narxlarining oshishiga qaraganda tez roʻy

berishi keraq. Hozirgi davrda bir turdagi mahsulotlarning ko'payishi ularning sotishni rag'batlantiruvchi reklama, tovar belgilari va fabrika muhrlaridan foydalanishni keltirib chiqarmoqda. Iste'molchilik bozorida qo'shimcha xizmat ko'rsatish orqali xaridorlarni o'ziga jalb qilish keng tarqalmoqda.

Narxsiz raqobatning tovar sifatini tabaqalashtirish kabi usuli ham mavjudki, bunda tovarlar bir xildagi ehtiyojni qondirishi va bir turga mansub bo'lishi, lekin turli-tuman iste'mol xossalariga ega bo'lishi mumkin.

Tovarlar talabga nisbatan ortiqcha bo'lgan sharoitda ishlab chiqaruvchilar tovarlarini kreditga sotish usulidan foydalanib raqiblaridan ustun kelishlari mumkin. Bunda dastlab tovar narxining faqat bir qismi to'lanadi, uning qolgan qismi esa shartnomada kelishilgan aniq muddatlarda to'lanadi.

Fan-texnika taraqqiyoti avj olgan hozirgi sharoitda, **texnika va texnologiyaning eng yangi yutuqlari ustidan nazorat qilish** uchun kurash raqobatning asosiy usullaridan biriga aylanib bormoqda. Bundan tashqari, ishlab chiqaruvchi korxonalar xaridorlarni jalb qilish maqsadida uzoq muddat foydalaniladigan iste'molchilik tovarlariga kafolatli va kafolatdan keyingi xizmat ko'rsatishni amalga oshirmoqdalar. Masalan, kompyuter ishlab chiqaruvchi firma, o'z mahsulotini sotibgina qolmasdan, balki uni o'rnatadi, korxona xodimlarini ulardan foydalanishga o'rgatadi, kafolatlangan muddatda va undan keyingi davrda ta'mir ishlarini bajaradi, texnikaviy xizmatni amalga oshiradi; mahsulotlari o'lchamlarini buyurtmachi ehtiyojlariga yaqinlashtiradi.

Narxsiz raqobat usullari ichida **marketing** muhim ahamiyatga ega bo'lib, u mahsulot ishlab chiqarish va sotish jarayonini talabga moslashtiruvchi tadbirlar tizimidan iborat. Bozor iqtisodiyoti sharoitida talabni yaxshi o'rgangan va iste'molchilar ehtiyojlarini to'laroq qondira oladigan korxonalar har doim raqobat kurashida yutib chiqadi.

Yirik ishlab chiqaruvchilar bozordagi vaziyatni o'zgartirish uchun o'zlarining ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishni kamaytirib tovar taklifini qisqartiradilar. Shu sababli iqtisodiy beqarorlik davrlarida ham narx barqorligicha qolaveradi.

Shunday qilib, monopoliyalar hukmron bo'lgan sharoitda narxsiz raqobat muhim o'rin tutadi. Buning sababi shundaki, birinchidan, monopoliyalar tovar sifatini oshirish, iste'molchilarga xizmat ko'rsatishni yaxshilash yo'li bilan sotiladigan tovar hajmini ko'paytirishi mumkin. Ikkinchidan, ular moliyaviy jihatdan kuchli bo'lganligi sababli mahsulotini yangilash, ishlab chiqarishni qayta jihozlash va reklamaga zarur bo'lgan mablag'ni sarflay oladilar.

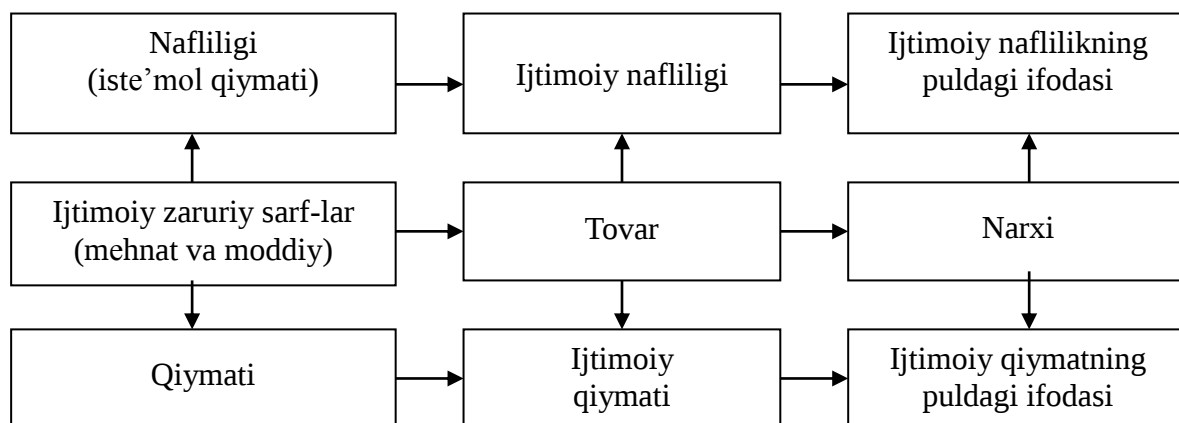
3. Mukammal raqobat sharoitida narxning shakllanish xususiyatlari

Tovarlar qiymati va ularning nafliligi o'zlarining namoyon bo'lishini narxda topadi. Amaliy hayotda qiymat tovar ishlab chiqaruvchilarni, naflilik esa iste'molchilarni rag'batlantiruvchi, ularni harakatga keltiruvchi kuch sifatida amal qiladi.

Tovarning xarid qilinishi uning alohida olingan bir kishi uchun emas, balki jamiyat uchun nafliligini va shu bilan birga ijtimoiy qiymatini ham tan olishni bildiradi. Shu sababli, «ijtimoiy naflilik» tushunchasining o‘zi biror tovar (xizmat) ning jamiyat uchun nafliligi, qadr-qiymatga egaligini ko‘rsatadi. Shu mulohazalardan kelib chiqib aytish mumkinki, narx o‘zida faqatgina naflilik yoki sarflarning birini emas, balki har ikkalasining bir vaqtda mavjudligini va ularning ma’lum miqdorini pul ko‘rinishida ifoda etadi.

Tovardagi ikki xususiyat birdaniga tan olinmasa, u pulda ifodalanmasa oldi-sotdi sodir bo‘lmaydi. Chunki tovarning qiymati tomonida sotuvchining manfaati, nafliligi (iste’mol qiymati) tomonida esa xaridorning manfaati yotadi. Tovar egasi o‘z tovari uchun ketgan sarflarni qoplab, ma’lum darajada, iloji boricha ko‘proq foyda olishni ta’minlashi mumkin bo‘lgan qiymatni pul shaklida o‘zlashtirishga intilsa, xaridor iloji boricha sarf qilayotgan pulining har bir birligiga ko‘proq naflilikka (iste’mol qiymatiga) ega bo‘lishga harakat qiladi. Ularning manfaatlari to‘g‘ri kelgan nuqtada, darajada narx o‘rnatilib, tovar pul almashuvi, oldi-sotdi sodir bo‘ladi.

Bu holatni yaxshiroq tasavvur qilish uchun biz quyidagi 2-chizmaga e’tiborni jalb etamiz.

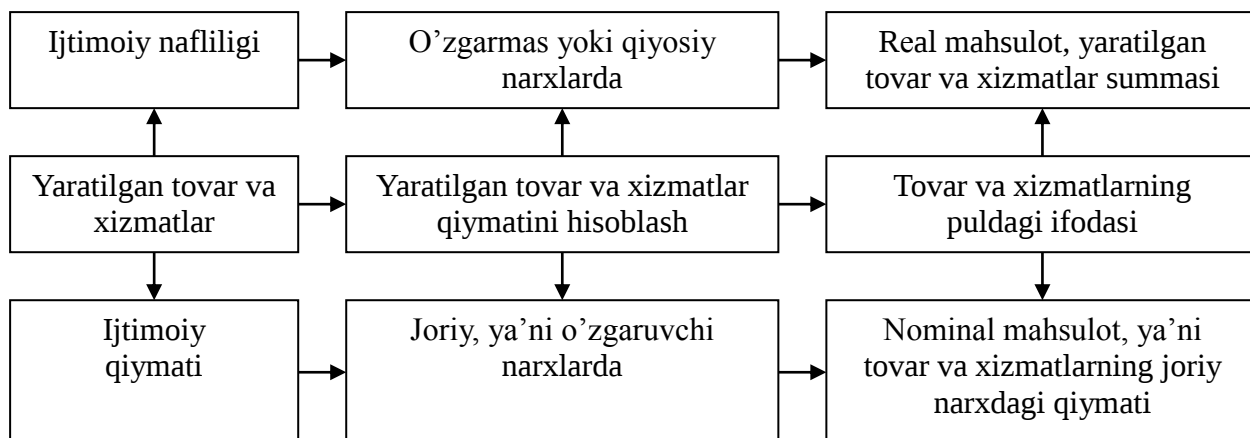
2-chizma. Tovardagi ikki xil xususiyatlarning narxdagi ifodasi.

Bulardan xulosa qilib aytish mumkinki, **narx – real bozor iqtisodiyoti sharoitida tovar va xizmatlarning ijtimoiy qiymati va ijtimoiy nafliligining puldagi ifodasidir.**

Bu yerda shuni yana bir bor ta’kidlash joizki, narxda alohida olingan ishlab chiqaruvchilarning individual sarflari emas yoki alohida olingan individual shaxslarning psixologik jihatdan naflilikka bergan bahosi ham emas, balki jamiyat tomonidan tan olingan ijtimoiy sarflar va jamiyat uchun zarur bo‘lgan miqdorda va sifatda yaratilgan va tan olingan ijtimoiy naflilik (iste’mol qiymat) o‘z ifodasini topadi. Tovarlar va xizmatlar uchun qilingan ijtimoiy sarflarning asosli ravishda o‘sishi yoki tovar va xizmatdagi sifat ko‘rsatkichlarining o‘sishi ushbu tovar narxining oshishiga olib keladi.

Shuning uchun real hayotda turli tovarlar va xizmatlardagi ikki xil xususiyat o'zgarishlari ularning hajmini hisoblashda ikki xil narxda hisobga olinadi (3-chizma).

Tovardagi ikki xil xususiyatni ifodalovchi narxlarning mahsulot hajmini hisoblashda qo'llanishi

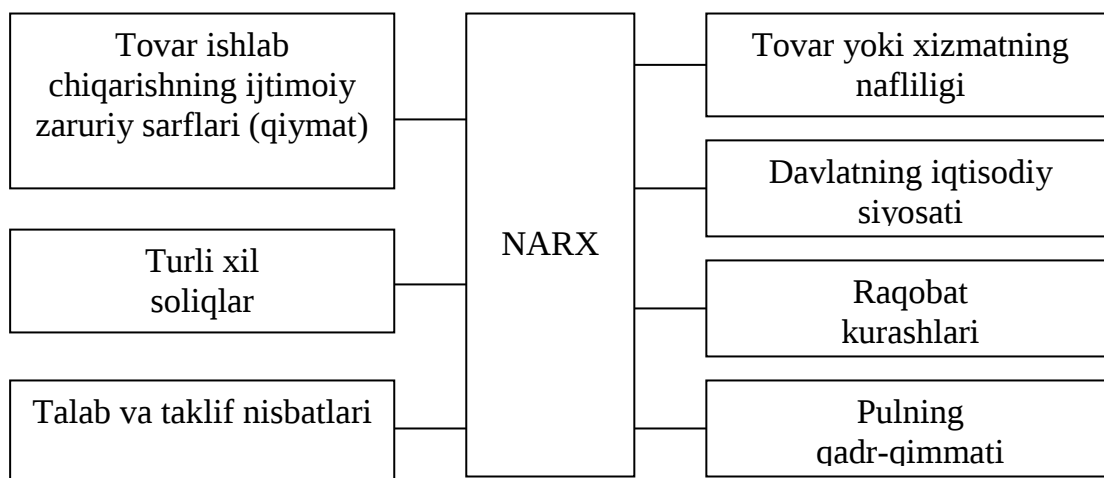

3-chizma. Tovardagi ikki xil xususiyatni ifodalovchi narxlarning mahsulot hajmini hisoblashda qo'llanishi.

Narxning mazmunini to'laroq tushunishda, uning darajasiga ta'sir etuvchi omillarni bilish muhim ahamiyatga egadir. Bulardan asosiylari bo'lib qiymat yoki ishlab chiqarish sarflari; tovarning naflilik darajasi; mazkur tovarga talab va taklif nisbati; raqobat holati; davlatning iqtisodiy siyosati va h.k. hisoblanadi. Bu omillar ichida tovar qiymati va nafliligi uning narxini belgilovchi asos bo'lib xizmat qiladi (4-chizma).

Boshqa omillar esa narxning ijtimoiy qiymat bilan ijtimoiy naflilik miqdori atrofida goh birinchisining, goh ikkinchisining foydasiga tebranishiga sabab bo'ladi.

Narxning iqtisodiy mazmuni uning vazifalari ko'rib chiqilganda yanada yaqqol namoyon bo'ladi.

4-chizma. Narxga ta'sir qiluvchi omillar.

Narx quyidagi asosiy vazifalarni bajaradi:

1. **Muvozanatlikni ta'minlash vazifasi.** Bunda narx bozorda talab va taklifning hajmi va tarkibiga ta'sir etish orqali ularni muvozanat holatiga keltiradi.

2. **Qiymat va naflilikni o'lchash vazifasi.** Narx qiymat va naflilikning puldagi ifodasi deb aytamiz, chunki qilingan sarf-xarajatlar va olingan natijalar (foyda yoki zarar) narxlar asosida hisob-kitob qilinadi. Ishlab chiqarish va uning natijalarining natural ko'rsatkichlari ham mavjud (tonna, kg, m², m³ kv-tsoat va hokazo). Bu ko'rsatkichlarni shu holicha taqqoslab umumiy ko'rsatkichga keltirib bo'lmaydi. Barcha natural ko'rsatkichlarning umumiy o'lchovi ularning pulda ifodalangan narxidir. Hisob-kitob uchun joriy va qiyosiy narxlar qo'llaniladi. Joriy narxlar amaldagi narxlar bo'lib, ular yordamida yil davomidagi ishlab chiqarish natijalari hisoblanadi. Qiyosiy narxlarda ma'lum yil asos qilib olinib (bazis yil) ishlab chiqarishning natijalari shu narxda hisoblanadi va boshqa yillar bilan taqqoslanadi.

3. **Tartibga solish vazifasi.** Bozor holati (kon'yunkturasi) talab va taklif hamda ularning nisbatiga bog'liq. Talabning ortishi muayyan tovarni ishlab chiqarishni kengaytirishi, askincha hol esa tovar ortiqchaligini, uni ishlab chiqarishni qisqartirish zarurligini bildiradi. Narx tovar ishlab chiqaruvchilar faoliyatiga ularning daromadlari orqali ta'sir ko'rsatadi. Muayyan ishlab chiqarish harajatlari saqlangan holda narx yuqori bo'lsa, foyda miqdori ortadi, narx tushsa, foyda kamayadi va hatto ishlab chiqaruvchilar zarar ko'rishi ham mumkin. Bu ishlab chiqaruvchilar faoliyatiga ta'sir ko'rsatadi. Narx oshsa ishlab chiqarish kengayadi. Boshqa kapitallar ham foyda yuqori bo'lgan soha va tarmoqlarga oqib kela boshlaydi. Xullas, narx ishlab chiqarishni tartibga solib, uni o'zgartirib turadi va rivojini ta'minlaydi.

4. **Raqobat vositasi vazifasi.** Narx raqobat kurashining eng muhim vositasi hisoblanadi. Ishlab chiqaruvchilar o'z raqiblarini yengish uchun narxni pasaytirish usulidan foydalanishlari mumkin. Demak, narxni o'zgartirib turish usuli raqobatda keng qo'llaniladi.

5. **Ijtimoiy himoya vazifasi.** Narx aholining kam daromad oluvchi ayrim qatlamlarini ijtimoiy himoya qilish vazifasini ham bajaradi. Narxning bu vazifasi tovar (xizmat)lar ijtimoiy dotatsiyalashgan narxlar bo'yicha sotilganda bajariladi. Bunda ular davlat byudjeti va turli hayriya mablag'lari hisobiga moliyaviy ta'minlanadi.

Iqtisodiyotning turli sohaları va tarmoqlaridagi ishlab chiqarish va sotish sharoitlarining xilma-xilligi hamda bozor munosabatlarining rivojlanishi darajasidagi farqlar narx turlarini farqlash zaruriyatini tug'diradi. **Iqtisodiyotda amal qilib turgan barcha narx turlari narx tizimini tashkil qiladi.** Narxlar tizimida ularning ayrim turlarining iqtisodiy mazmunini qisqacha qarab chiqamiz.

Ulgurji narxlar. Ishlab chiqaruvchilar tomonidan katta partiyadagi tovarlar bir yo'la ko'tarasiga sotilganda ulgurji narxlardan foydalaniladi. Ulgurji narxlar

ishlab chiqaruvchilar va ta'minlash-sotish tashkilotlari xarajatlarini qoplashi hamda ularning ma'lum miqdorda foyda ko'rishini ta'minlashi zarur. Ulgurji narxlar tovar birjalari va savdo uylarida ham qo'llaniladi.

Shartnoma narxlar. Bu sotuvchi va xaridorning roziligi bilan belgilanadigan, ular tomonidan tuzilgan shartnomada qayd qilingan narxlardir. Shartnoma narxlar odatda shartnoma bitimi amal qilib turgan davrda o'zgarmaydi. Mazkur narxlar ham milliy va ham xalqaro bozorda qo'llaniladi. U xalqaro bozorda qo'llanilganda tovar (xizmat)larning jahon narxlariga yaqin turadi.

Chakana narxlar. Bu narxlarda tovarlar bevosita iste'molchilarga sotiladi. Chakana narxga tovarning ulgurji narxi, chakana savdo tashkilotlarining xarajatlari va ularning oladigan foydasi kiradi. Chakana narx tovarlarga bo'lgan talab va taklifni bog'lovchi rolini o'ynaydi hamda ularning nisbatiga qarab yuqori yoki past bo'lishi mumkin.

Davlatning narxlarni tartibga solish faoliyati chegaralangan (limitlangan) va dotatsiyali narxlarni vujudga keltiradi. **Chegaralangan narxlarda** davlat narxlarning yuqori va quyi chegarasini belgilaydi, ular shu doirada o'zgarishi mumkin. Bunday narxlar yordamida davlat inflyatsiyani jilovlaydi, narxlarni nazorat qiladi. **Dotatsiyalangan narx** – bu davlat byudjeti hisobidan maxsus arzonlashtirilgan narxlardir. Bunday narxlardan kam daromadli oilalar, beva-bechoralar, ishsiz va nogironlarni hayotiy zarur ne'matlar bilan eng kam darajada ta'minlab turishda foydalaniladi.

Demping narx. Bozorda o'z mavqeini mustahkamlash va raqiblarini siqib chiqarish uchun firmalar maxsus narxdan foydalanadiki, ular demping narx yoki bozorga kirib olish narxi deb ataladi. Demping narxda rasmiy narxning bir qismidan kechib yuboriladi.

Sotish hajmini o'zgartirmasdan yuqori foyda olishga erishish uchun firmalar **nufuzli narxdan** foydalanadi. Bu narxni qo'llash uchun bozorda raqobat cheklangan bo'lib, monopol vaziyat mavjud bo'lishi zarur. Mazkur vaziyatda talab narxga bog'liq bo'lmaydi, shu sababli narxning ko'tarilishi tovar sotilishini keskin kamaytirmaydi. Bundan tashqari aholining yuqori daromad oluvchi qatlami xarid qiladigan nufuzli tovarlar ham mavjudki, ular nufuzli narxlarda sotiladi.

Rivojlangan mamlakatlarda yuqori daromad oluvchi aholi qatlami uchun dala hovliga ega bo'lish, mashhur kurortlarda dam olish, oxirgi nusxadagi kiyimlar kiyish, yangi modeldagi avtomashinada yurish — martabali yoki obro'talab iste'mol hisoblanadi. Martabali iste'mol nufuzli narxlarni yuzaga keltiradi. Ular odatdagi narxlardan ancha yuqori bo'ladi. Nufuzli narxlarni qo'llashda tovarlarni ishlab chiqarish xarajatlari va rentabellik darajasi, bozordagi talab, uning o'zgarishi va bozordagi raqobatlashuv sharoiti hisobga olinadi. Shunga qarab, ma'lum davrgacha o'zgarmaydigan **qat'iy (standart) narxlar** va **o'zgaruvchan narxlar** qo'llaniladi. Shunday tovarlar borki,

iste'molchilar ularning narxi o'zgarmasligini afzal ko'radi. Masalan, kommunal xizmat, transport xizmati ta'riflari shunday narxlar jumlasiga kiradi.

Erkin bozor narxlari – bu talab va taklif asosida vujudga keladigan bozor narxlaridir. Madaniylashgan bozor sharoitlarini vujudga keltirishda erkin narxlar jamiyat va bozor munosabatlari barcha subyektlari manfaatlarini eng maqbul tarzda uyg'unlashtirishga imkon beradi.

Narx diapazoni narxlar oralig'ining puldagi ifodasidir. Narx diapazoni quyi, o'rta va yuqori narxlarni o'z ichiga oladi. Narx diapazoni qanchalik katta bo'lsa, tovar muomalasi shunchalik tez yuz beradi, chunki talab bilan narx o'zaro bog'lanadi.

Bozor ko'lami hisobga olinganda hududiy (mintaqaviy), milliy va xalqaro narxlar mavjud bo'ladi. **Hududiy narx** faqat ma'lum hududiy bozorga xos bo'lib, u shu hudud doirasidagi omillar ta'siridan hosil bo'ladi. **Milliy bozor narxi** bir mamlakat doirasida amal qiluvchi va ularning xususiyatini aks ettiruvchi narxlardir. Milliy narx mamlakat doirasidagi ijtimoiy sarf-harajatlarni, milliy bozordagi talab va taklifni, tovar nafililigini, uning qanchalik qadrlanishini hisobga oladi. **Jahon bozori narxi** muayyan tovarga ketgan baynalminal harajatlarni, tovarning jahon standarti talabiga mos kelish darajasini va xalqaro bozordagi talab va taklif nisbatini hisobga oladi.

Narx xilma-xil turlardan iborat bo'lsada, ular bir-biri bilan o'zaro bog'langan, chunki ularda jamiyatdagi iqtisodiy resurslarning ishlatilish samarasi o'z ifodasini topadi. Iqtisodiyot nazariyasida narx nisbati degan tushuncha bor, u **narx pariteti** deb ham yuritiladi. Iqtisodiyot va undagi jarayonlar bir-biriga bog'liq bo'lganidan narxlar bir-birini yuzaga chiqaradi.

Narxlarni erkinlashtirish – iqtisodiy islohotlarning eng asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lib, islohotlarning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari ko'p jihatdan shu muammoning hal etilishiga bog'liq bo'ladi.

Narxlarni erkinlashtirish xom-ashyo bilan mahsulot ayrim turlarining narxlari, narx bilan aholi va korxonalar daromadlari o'rtasida mutanosiblikka erishishga qanday yondashilishi bilan farqlanadi. Shu yondashuvlarga asoslanib, narxlar quyidagi yo'llar bilan erkinlashtiriladi:

- a) narxlarni birdaniga, yoki «esankiratadigan» tarzda qo'yib yuborish;
- b) narxlarning o'sishini sun'iy ravishda to'xtatib qo'yish;
- d) narxni davlat tomonidan boshqarish va nazorat qilishni ma'lum darajada saqlab qolish.

Bozor munosabatlariga o'tayotgan har bir mamlakat, shu yo'llardan birini tanlashda ulardan har birining mavjud real shart-sharoitlarga qanchalik mos kelishi, aholi asosiy qismining moddiy ahvoriga qanday darajada ta'sir ko'rsatishi, isloh qilishning tanlab olingan yo'lga qanchalik darajada javob berishi va kutiladigan salbiy oqibatlarini hisobga olish muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

O'zbekistonda iqtisodiyotni isloh qilishning o'ziga xos tamoyillari, mamlakatdagi vaziyat va aholining turmush darajasi hisobga olinib, narxlarni

asta-sekinlik bilan va bosqichma-bosqich erkinlashtirish yo‘li tanlab olindi. Shu yo‘l bilan narxlarni erkinlashtirishning dastlabki bosqichida (1992 yilning boshida) keng doiradagi ishlab chiqarish-texnika vositasi bo‘lgan mahsulotlar, ayrim turdagi xalq iste‘moli mollari, bajarilgan ishlar va xizmatlarning erkin narxlari va tariflariga o‘tildi. Aholini himoyalash maqsadida cheklangan doiradagi oziq-ovqat va sanoat tovarlari narxlarining chegarasi belgilab qo‘yildi, ayrim turdagi xizmatlarning eng yuqori tariflari joriy qilindi.

Narxlarni erkinlashtirishning keyingi bosqichida (1993 yil) kelishilgan ulgurji narxlarni davlat tomonidan tartibga solish to‘xtatildi. Qat’iy belgilangan va davlat tomonidan tartibga solib turiladigan narxlarda sotiladigan tovarlar va ko‘rsatiladigan xizmatlarning soni ancha qisqardi.

Narxlarni erkinlashtirishning navbatdagi bosqichida (1994 yil oktyabr-noyabr) xalq iste‘mol mollari asosiy turlarining narxlari erkin qo‘yib yuborildi, transport va kommunal xizmatlarning tariflari oshirildi. Shunday qilib, respublikada iqtisodiyotni isloh qilishning birinchi bosqichi narxlarni bosqichma-bosqich (uch bosqichda) to‘liq erkinlashtirish bilan tugadi. Narxlarni erkinlashtirish aholini ishonchli iqtisodiy va ijtimoiy himoyalash tadbirlari bilan birga olib borildi. Davlat tomonidan turli kompensatsiyalar maqsadidagi jamg‘armalar tuzildi, ish haqi, pensiya va stipendiyalarning eng kam miqdori muntazam suratda oshirib borildi, bolalar uchun nafaqalar joriy etildi. Aholining muhtoj qismiga yordam ko‘rsatildi, imtiyozli soliq stavkalari joriy etildi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Raqobat – bozor subyektlari iqtisodiy manfaatlarining to‘qnashuvidan iborat bo‘lib, ular o‘rtasidagi yuqori foyda va ko‘proq nafillikka ega bo‘lish uchun kurashni anglatadi.

Tarmoqlar ichidagi raqobat – ishlab chiqarish va sotishning qulayroq sharoitiga ega bo‘lish, qo‘shimcha foyda olish uchun bir tarmoq korxonalari o‘rtasida boruvchi kurash.

Tarmoqlararo raqobat – turli tarmoqlar korxonalari o‘rtasida eng yuqori foyda normasi olish uchun olib boriladigan kurash.

Narx – bozor iqtisodiyoti sharoitida tovar va xizmatlarning ijtimoiy qiymati va ijtimoiy nafilligining puldagi ifodasidir.

Ulgurji narx – ishlab chiqaruvchilar tomonidan tovarlar katta partiyalarda bir yo‘la ko‘tarasiga sotilganda qo‘llaniluvchi narx.

Chakana narx – tovarlar bevosita iste‘molchilarga sotilganda qo‘llaniluvchi narx.

Dotatsiyalashgan narx – davlat byudjeti hisobidan maxsus arzonlashtirilgan narx.

Demping narx – bozorda o‘z mavqeini mustahkamlash va raqiblarini siqib chiqarish uchun foydalaniluvchi narx.

Nufuzli narx – aholining yuqori daromad oluvchi qatlami xarid qiladigan tovarlarni sotishda qo‘llaniluvchi narx.

Narx diapazoni – narxlar oralig‘idagi farqning puldagi ifodasi.

Erkin narx – talab va taklif ta’sirida shakllanadigan bozor narxi.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Raqobatning mohiyati va maqsadini tushuntirib bering.
2. Raqobatning asosiy vazifalari nimalardan iborat? Bu vazifalarning bir-biridan farqini ajratib ko‘rsating.
3. Raqobat shakllariga tushuncha bering va ularning har biriga xos belgilarini ko‘rsating.
4. Tarmoq ichidagi va tarmoqlararo raqobatning farqini tushuntirib bering.
5. Raqobatlashuvning demping narxlarni qo‘llash usuli qanday sharoitlarda amalga oshiriladi?
6. Raqobat muhitining shakllanishiga qanday omillar ta’sir ko‘rsatadi?
7. Narxning iqtisodiy mazmunini uning vazifalari orqali tushuntirib bering. Narx asosiy turlarining qisqacha tavsifini bering.
8. Narxning tashkil topishi borasida qanday nazariyalar mavjud? Ularning afzallik va kamchilik tomonlarini ko‘rsatib bering.
9. Narx siyosati nima? O‘zbekistonda narx siyosati amalga oshirilishining qanday xususiyatlari mavjud?

8-BOB. MONOPOL HUKMRONLIK VA MONOPOLIYAGA QARSHI SIYOSAT

Milliy iqtisodiyotning rivojlanish darajasi ko'p hollarda iqtisodiyotdagi monopol hukmronlik holatlariga bog'liq. Shunga ko'ra, mazkur bob doirasida monopol hukmronlikning mazmuni, uning kelib chiqishiga sabab bo'lgan ishlab chiqarish kontsentratsiyasi, monopol hukmronlik ko'rsatkichlari (kontsentratsiya indeksleri, Xirshman-Xarfindal, Lerner va boshqa indekslar)ni aniqlash masalalariga batafsil to'xtab o'tiladi. Monopoliyadan ko'riladigan zararni o'lchashning muqobil yondashuvlari o'rganiladi. Shuningdek, ishlab chiqarishning kontsentratsiyalashuvi va monopoliyalar tashkil topishining ijobiy jihatlari bayon etiladi.

Monopol hukmronlikni cheklab turishda monopoliyaga qarshi qonunchilikning o'rni, jumladan, tabiiy monopoliyalar faoliyatini davlat tomonidan tartibga solinishi masalalari ham mazkur bob tarkibidan o'rin olgan. Ayniqsa, O'zbekiston Respublikasida monopoliyaga qarshi qonunchilikning xususiyatlarini ko'rib chiqishga alohida etibor qaratiladi.

1. Monopol hukmronlik to'g'risida tushuncha

Iqtisodiy adabiyotlarda sof monopoliyani o'rganishga ham keng o'rin ajaratiladi. Chunki, birinchidan, sof monopoliyalar iqtisodiy faoliyatda sezilarli o'rin tutsalar (ba'zi hollarda YaMMning 5-6% darajasida), ikkinchidan, bozorning monopolistik raqobat, oligopoliya kabi real modellarini tushunishga yordam beradi.

Sof monopoliya tarmoqda mahsulot ishlab chiqaruvchi va xizmat ko'rsatuvchi yagona firma mavjud bo'lib, bu mahsulot va xizmatlarning yaqin o'rinbosarlari bo'lmagan sharoitda amal qiladi.

Sof monopoliyaning asosiy tavsiflovchi belgilari quyidagilar orqali namoyon bo'ladi:

1. Tarmoqda yagona sotuvchining mavjudligi.

Sof monopolist bita firmadan iborat bo'lgan tarmoq hisoblanadi. Bu o'rinda firma va tarmoq aynan bir tushunchadan iboratdir.

2. Yaqin o'rinbosar mahsulot va xizmatlarning mavjud emasligi.

Sof monopoliyaning vujudga kelishining asosiy sababi – uning mahsulotining yaxshi va yaqin o'rinbosarlari mavjud emasligidir. Natijada xaridor uchun tanlov imkoniyati mavjud bo'lmay, u mazkur mahsulotni monopolistdan sotib olmagan taqdirdan umuman undan voz kechishiga to'g'ri keladi.

Sof monopoliya sharoitida tovarlar reklamasi o'ziga xos xususiyat kasb etadi. Bunda reklama ma'lum ahamiyat kasb etuvchi va, aksincha, ahamiyatga ega bo'lmagan mahsulot turlari farqlanadi. Agar, zeb-ziynat buyumlarini reklama qilish orqali xaridorlarning e'tiborlarini jalb etib, sotish hajmini ko'paytirish mumkin bo'lsa, mahalliy telefon va elektr tarmog'i, kommunal

xizmat ko'rsatish korxonalarining mahsulotlari uchun reklamaga mablag' sarflash uchun zarurat yo'q.

3. Narx ustidan to'liq nazoratning mavjudligi.

Agar sof raqobat sharoitida ishlab chiqaruvchi mavjud narxlarga «ko'nikishga» majbur bo'lsa, sof monopoliya sharoitida ishlab chiqaruvchi barcha taklif hajmini belgilab berganligi uchun narx ustidan to'liq nazoratga ega bo'ladi. Agar mahsulot narxi tushib ketguday bo'lsa, u mahsulot ishlab chikarish hajmini qisqartirish orkali narxni tartibga solishi mumkin.

4. Tarmoqqa kirishda to'siqlarning mavjudligi.

Sof monopolist uchun raqobatchilarning mavjud bo'lmasligi tarmoqqa kirish uchun ma'lum iqtisodiy, texnik, huquqiy va boshqa turdagi to'siqlar qo'yilishi bilan izohlanadi. Bu to'siqlar quyidagi shakllarda namoyon bo'ladi:

1) ishlab chiqarish miqyosining o'sishi natijasidagi tejamning vujudga kelishi.

Ba'zi bir tarmoqlardagi zamonaviy texnologiyalar samarali ishlab chiqarishni ta'minlash uchun yirik miqyosdagi korxonalar tashkil etilishini taqozo etadi. Ishlab chiqarish miqyosining o'sish samarasi juda ahamiyatli bo'lgan tarmoqda firma o'rtacha xarajatlari egri chizig'i ishlab chiqarish hajmining kata kesmasi davomida pasayib boradi. Bunday holda eng kam xarajat yoki eng past narxlarga erishish uchun firmalarning juda oz yoki yagona soni taqozo etiladi. Shunga ko'ra yirik ishlab chiqaruvchilar tomonidan egallangan tarmoqda mayda ishlab chiqaruvchilarning samarali faoliyati uchun sharoit mavjud bo'lmaydi, chunki ular yirik korxonalar tomonidan olinuvchi xarajatlardan tejamni ololmaydilar. Yirik ishlab chiqaruvchi sifatida tarmoqqa kirish esa amaliy jihatdan mumkin emas.

2) jamoat foydalanishi korxonasi ko'rinishidagi tabiiy monopoliyalar.

Ba'zi bir tarmoqlarda ishlab chiqarish miqyosining o'sishi bilan shartlashgan tejam juda keskin namoyon bo'lib, u yerda raqobatning mavjud bo'lishi qiyin yoki umuman mumkin emas. Bunday tarmoqlar tabiiy monopoliyalar deb atalib, elektr va gaz ta'minoti kompaniyalari, avtobus firmalari, kabel televideniyesi, suv ta'minoti va aloqa korxonasi kabi ko'plab jamoat foydalanishidagi korxonalar uning tarkibiga kiradi. Bunday tarmoqlarga odatda davlat tomonidan istisno tarzidagi imtiyozlar berib qo'yiladi. Buning evaziga esa davlat bunday monopoliyatlarning faoliyatini tartibga solib turish huquqini o'zida saqlab qoladi.

Bunday tarmoqlarda raqobat hosil qilish uchun bir necha firmalarni tashkil etish o'zini oqlamaydi. Chunki, bu ijtimoiy mahsulotlarga bo'lgan ehtiyojni muntazam ravishda qondirish uchun kata miqdordagi doimiy xarajatlarni qilinishi lozim. Tarmoqda bir necha firmaning paydo bo'lishi esa ularning har birining sotish hajmini kamaytirib yuboradi. Natijada ular o'zining eng past o'rtacha xarajatlari darajasiga qadar yetib bora olmaydilar. Firmalar o'zlarining doimiy asbob-uskunalaridan to'liq foydalana olmasliklari oqibatida mahsulot birligiga

bo'lgan sarflar, shuningdek, muvofiq ravishda, ularning narxlari ham juda yuqori bo'ladi.

Mazkur tarmoqlarda raqobatni shakllantirishning mushkulligi, agar mahalliy telefon tarmog'i misolida olib qaralsa, shaharda 5 ta telefon kompaniyasining mavjudligi boshqa odamlar bilan aloqa qilish uchun bita xonadonda 5 ta telefon, 5ta telefon ma'lumotnomasi, 5 ta telefon bo'yicha hisob-kitoblar bo'lishi zaruriyati orqali izohlanishi mumkin.

SHuningdek, tabiiy monopoliyalar so'ngi qo'shilgan xarajatlarning past darajasiga ega bo'lib, $MR=MC$ qoidasiga ko'ra ishlab chiqarishni kengaytirishni foydali deb hisoblaydilar. Shunga ko'ra, agar tarmoqda bir necha firmalar paydo bo'lgan taqdirda narx bo'yicha raqobat juda keskin tus oladi. Oqibatida kuchsiz raqiblar xonavayron bo'lib, saqlanib qolganlari esa o'zaro birlashishga majbur bo'ladilar. Rivojlanayotgan sof monopoliya o'z tovarlariga yanada yuqori narxlarni belgilash orqali raqobat natijasida yuzaga kelgan zararlarni qoplashga hamda o'zining bozordagi yangi hukmronlik holatidan foyda olishga urinishi mumkin.

Bunday holatlarning oldini olish uchun odatda davlat biron-bir korxonaga istisno tarzidagi imtiyozni beradi. Evaziga esa monopolist faoliyatining geografik sohasini, uning tovarlari sifatini, narxlarini nazorat qilish huquqini o'zida saqlab qoladi. Natijada tartibga solinuvchi yoki davlat tomonidan tashkillangan monopoliya vujudga keladi.

3) patent va litsenziyalar ko'rinishidagi oshkora to'siqlar.

Davlat tabiiy monopoliyalarga istisno tariqasidagi imtiyozlarni berish bilan birga ko'pincha patent va litsenziyalar berish orqali tarmoqqa kirish uchun oshkora to'siqlarni ham hosil qiladi.

Patentlar kashfiyotchi uchun o'z mahsulotini ma'lum muddat davomida nazorat qilish huquqini beradi va uni monopol hoat bilan ta'minlaydi. Monopol hukmronlik mavqeiga o'zining ilmiy-tadqiqot ishlari yoki boshqalarning patentlarini sotib olish orqali erishgan firmalar o'zlarining bozordagi mavqelarini ham mustahkamlab, strategik holatni qo'lga kiritadilar.

Biron-bir tarmoqqa kirish yoki faoliyat turi bilan shug'ullanish davlat tomonidan litsenziya berish orqali cheklanishi mumkin.

4) xomashyoning muhim turlariga mulkchilikning o'rnatilishi.

Xususiy mulkchilik institutidan ham potentsial raqobatchilar uchun samarali to'siq yaratish vositasi sifatida foydalanish mumkin. Ishlab chiqarish jarayonida zarur bo'lgan xomashyoning egasi hisoblanuvchi firma raqobatdosh firmalarning paydo bo'lishiga to'sqinlik qilishi mumkin.

5) g'irrom raqobat.

Raqib firmalarni nohalol, g'irrom usullar orqali ham bartaraf etish mumkin. Masalan:

- o'zgalar mahsulot belgilaridan foydalanish;
- resurs yetkazib beruvchilar va banklarga tazyiq o'tkazish;
- o'zga firma mutaxassislarini turli yo'llar bilan o'ziga ag'darib olish;

-raqiblarni xonavayron qiluvchi past narxlarni qo'llash va h.k.

2. Ishlab chiqarish kontsentratsiyasi va monopol hukmronlik ko'rsatkichlari

Tarmoqdagi yakkahukmronlik holatining oldini olish va sog'lom raqobatni ta'minlashda tarmoqdagi mavjud korxonalar soni muhim rol o'ynaydi. Raqobat muhitini ta'minlovchi korxonalar soni manbalarda turlicha ko'rsatiladi. Jumladan, professor V.M.Vlasova tarmoqda oligopoliya sharoitida 2 tadan to 20 tagacha, monopolistik raqobat sharoitida 20 tadan to 70 tagacha korxona amal qilishini ta'kidlaydi.

Demak, bundan ko'rinadiki, tarmoqda sof raqobat muhitini ta'minlash uchun 70 dan ortiq korxona mavjud bo'lishi lozim. Biroq, shu o'rinda ta'kidlash kerakki, tarmoqdagi raqobat muhiti nafaqat korxonalar soni, balki mazkur korxonalarning tarmoq ishlab chiqarish hajmidagi ulushiga ham bog'liq bo'ladi. Bu holat o'z vaqtida nemis olimi Gerfindal tomonidan tadqiq etilgan bo'lib, u tomonidan ilgari surilgan indeks (ya'ni Gerfindal indeksi) orqali tarmoqdagi raqobat darajasiga baho berish mumkin:

$$N = S_1^2 + S_2^2 + S_3^2 + \dots + S_n^2 = \sum S_i^2,$$

bu yerda:

N – Gerfindal indeksi;

S – korxonaning tarmoq umumiy sotuv hajmidagi ulushi, foizda;

n – tarmoqdagi korxonalar soni.

Tarmoq yagona firmadan iborat bo'lgan «sof» monopoliya holatida (n=1) Gerfindal indeksi 10000 ga teng bo'ladi, ya'ni $S_1=100\%$, $N=100^2=10000$. Agar tarmoqda ikkita oligopolist-firma mavjud bo'lib, ularning bozor ulushlari teng bo'lsa (har biriniki 50%dan), u holda $N=50^2+50^2=5000$. Mukammal raqobat holatiga yaqinlashgan sari, masalan, tarmoqda 100 ta firma mavjud bo'lib, ular har birining ulushi 1%ga teng bo'lsa, indeks $N=1_1^2+1_2^2+1_3^2+\dots+1_{100}^2=100$. Gerfindal indeksi har bir firmaning bozordagi ulushi bilan bir qatorda tarmoqdagi firmalarning soniga ham bog'liq bo'ladi. Masalan, agar indeksdan foydalanmay, faqat tarmoqdagi firmalarning soni e'tiborga olinsa, u holda 5 ta firma mavjud bo'lgan tarmoq 6 ta firma mavjud bo'lgan tarmoqqa nisbatan kontsentratsiyalashgan, deb o'ylash mumkin. Biroq bu yerda S ko'rsatkichi hisobga olinmayapti. Masalan, tarmoqdagi 6 ta firmaning birida $S=50\%$, qolgan 5 tasida esa 10%dan bo'lsin. U holda indeks $N=50^2+(10^2*5)=7500$. 5 ta firmali tarmoqdagi firmalarning bozor ulushi baravar bo'lsa, ya'ni $S=20\%$, u holda indeks $N=20^2*5=2000$ bo'ladi. Shunday qilib, oltita firma mavjud bo'lgan tarmoq, beshta firma amal qiluvchi, biroq orasida ustun firma bo'lmagan tarmoqqa qaraganda yuqoriroq kontsentratsiya darajasiga ega bo'ladi.

Iqtisodiyot nazariyasida monopol hukmronlik darajasini o'lchash uchun Lerner indeksi (A.Lerner ingliz iqtisodchisi, bu ko'rsatkichni XX asrning 30-yillarida taklif etgan)dan foydalaniladi:

$$L = \frac{P - MC}{P}.$$

R va MS o'rtasidagi tafovut qanchalik kata bo'lsa, monopol hukmronlikning darajasi ham shu qadar yukori bo'ladi. L miqdori 0 va 1 oralig'ida bo'ladi. R = MS bo'lgan mukammal raqobat sharoitida Lerner indeksi 0 ga teng bo'ladi.

3. Monopoliyaga qarshi qonunchilikning vujudga kelishi va rivojlanishi

Monopoliya holati tarmoqdagi ishlab chiqarishning ahamiyatli qismini egallab olish (ishlab chiqarish va kapitalning kontsentratsiyalashuvi va markazlashuvi), bozorlarni bo'lib olish va narx darajasi to'g'risida yashirin va oshkora kelishuvlar, sun'iy taqchilliklarni vujudga keltirish va boshqa shart-sharoitlar asosida vujudga kelishi mumkin. Shunga ko'ra, bunday holatlarga qarshi kurashish uchun XIX asrning oxirlaridayoq AQSH va yevropaning rivojlangan mamlakatlarida monopoliyaning salbiy kuchlariga ma'lum cheklovlar kiritishga harakat qilina boshlandi.

Nisbatan mukammal monopoliyaga qarshi qonunchilik sifatida AQSH qonunchiligini ko'rsatish mumkin bo'lib, u 3ta asosiy qonundan iborat:

1. **Sherman qonuni** (1890 y.). Bu qonun orqali savdoni yashirin monopollashtirish, u yoki bu tarmoqda yakka nazoratni qo'lga kiritish, narx buyicha kelishuvlar taqiqlanadi.

2. **Kleyton qonuni** (1914 y.). Bu qonun sotish sohasidagi ma'lum cheklashlarni, narx bo'yicha kamsitish, ma'lum ko'rinishdagi birlashuvlar, o'zaro bog'liq direktoratlarni taqiqlaydi.

3. **Robinson-Petmen qonuni** (1936 y.). Savdo sohasidagi cheklovlarni, «narxlar qaychisi», narx bo'yicha kamsitishlarni taqiqlaydi.

1950 yilda Kleyton qonuniga **Seller-Kefover tuzatishi** kiritildi: noqonuniy birlashish tushunchasi aniqlab berildi. Masalan, aktivlarni sotib olish yo'li bilan birlashish taqiqlandi. Agar Kleyton qonuni orqali yirik firmalarning gorizontaal birlashmalariga cheklovlar belgilangan bo'lsa, Seller-Kefover tuzatishi vertikal birlashuvlarga chek qo'ydi.

Monopoliyaga qarshi qonunchilikni amalga oshiruvchi davlat idoralari 2ta printsipga yondoshishlari mumkin: 1) qonun talablariga qat'iy amal qilgan holda; 2) «oqilona yondashuv» printsipli orqali. Masalan, SHerman qonuni talabiga ko'ra, har qanday ikkita sherikning birgalikda ish yuritish borasidagi harakatini qonunchilik tomonidan ta'qib etilishi mumkin. «Oqilona yondashuv»

orqali esa faqat savdoning oqilona bo'lmagan cheklovlari (bitimlar, birlashuvlar, sun'iy taqchillik hosil qilish) ta'qib qilinishi mumkin.

Monopoliyaga qarshi qonunchilikni amalga oshirish juda murakkab jarayon hisoblanadi. Davlat monopoliya holatini cheklash orqali Ayni paytda raqobatga ham putur yetkazib qo'yimasligi lozim.

SHunisi ham muhimki, trestga qarshi qonunchilik yirik korporatsiyalarga qarshi qaratilmagan. Chunki korxonalarning miqyosi hali ularni monopoliya sifatida talqin etish uchu nasos bo'la olmaydi. Monopoliyaga qarishi tartibga solish samarali raqobatga putur yetkazuvchi cheklovchi amaliyotga qarshi yo'naltirilgan.

4. O'zbekiston Respublikasida monopoliyaga qarshi qonunchilik

Mustaqillikning ilk yillaridan O'zbekistonda monopoliyaga qarshi va raqobat siyosatining huquqiy-me'yoriy bazasini yaratish vazifasi belgilab olindi. Bu boradagi birinchi me'yoriy hujjat bo'lib 1992 yil 2 iyulda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining «Monopolistik faoliyatni cheklash to'g'risida»gi qonuni hisoblanadi.

Iqtisodiyot va monopoliyaga qarshi amaliyot sohasidagi ahamiyatli o'zgarishlar tegishli qonunchilik bazasini yanada takomillashtirishni taqozo etdi. Shunga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan 1996 yil 27 dekabrda «Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to'g'risida»gi yangi qonun qabul qilindi. Ushbu qonun monopolistik faoliyat va g'irrom raqobatning oldini olish, uni cheklash, to'xtatishning tashkiliy va huquqiy asoslari belgilab berib, respublikaning tovar bozorlarida raqobat munosabatlarini shakllantirish va samarali amal qilishga qaratilgan.

Shuningdek, qonunda asosan ikkita muhim yo'nalish, ya'ni birinchidan, monopoliyaga qarshi taribga solishning printsiptial yangi ko'rinishi bo'lib, u mavjud va saqlanib qolgan monopolistlar tomonidan bozorda hukmronlik mavqeini suiste'mol qilishning oldini olish va unga barham berishni ko'zda tutsa, ikkinchidan, eng asosiy muhim masalalardan bo'lib hisoblangan monopoliyadan chiqarish va sog'lom raqobat muhitini shakllantirish ekanligi belgilab qo'yilgan.

Mazkur qonun monopoliyalarning amal qilishni taqiqlamay, balki bozorda uning hukmronligi oqibatida kelib chiquvchi salbiy holatlarning oldini olishga qaratilgan. Qonunda ko'zda tutilgan taqiqlar ham rivojlangan bozor iqtisodiyoti mamlakatlari uchun, ham O'zbekiston va boshqa o'tish davri iqtisodiyoti mamlakatlari uchun xos bo'lgan monopolistlar hatti-harakatiga qarshi o'rnatilgan.

Quyidagi hatti-harakatlar monopoliyaga qarshi qonunchilikka zid hisoblanadi:

- xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan bozordagi ustunlik holatining suiste'mol qilinishi;

- xo‘jalik subyektlarining raqobatni cheklashga qaratilgan bitimlari (o‘zaro kelishilgan hatti-harakatlari);

- boshqaruv barcha darajalaridagi hokimiyat organlarining raqobatni cheklashga yo‘naltirilgan hatti-harakatlari;

- nohalol raqobat.

Ta’kidlash lozimki, O‘zbekiston Respublikasining «Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to‘g‘risida»gi Qonuni xalqaro analoglar asosida tuzilgan, biroq, bu qonun amalga oshirilayotgan muhit rivojlangan mamlakatlar sharoitidan tubdan farq qilib, uning bajarilishiga ta’sir ko‘rsatadi.

Qonunga ko‘ra bozor ulushi 65%dan yuqori bo‘lgan korxonalar ustun mavqega ega hisoblanadilar. Bozor ulushdagi ustunlikning 35-65% darajasi bozorning barqarorligi, raqobatchilarning nisbatan ulushi, tarmoqqa kirishda to‘siqlarning mavjudligi va boshqa shu kabi qo‘shimcha omillarni tahlil qilish orqali aniqlanadi.

Taqqoslama tahlil shuni ko‘rsatadiki, korxonani ustun mavqega ega deb hisoblanishi uchun bozor ulushining «etalon» hajmi mavjud bo‘lmay, har bir mamlakat uni o‘z mezoniga ko‘ra aniqlaydi. Masalan, bu ulush Polsha va CHexiyada – 40%, Vengriyada – 25-30%, Rossiyada – 35-65%, AQSHda – 70%, Kanadada – 35%, yevropa Ittifoqida – 40-50%. AQSH, Kanada, yevropa Ittifoqi va boshqa qator mamlakatlar qonunida bozor ulushlari ko‘rsatilmagan, ustunlik esa pretsedent huquq asosida aniqlanadi.

Amaldagi qonunchilikka ko‘ra, huquqiy shaxslarning birlashmalari (uyushmalar, assotsiatsiyalar, kontsernlar va h.k.) uchun assotsiatsiyalashgan subyektlarning xo‘jalik faoliyatiga aralashuv taqiqlanadi. Biroq, amalda tashkil etilgan birlashmalar, odatda ilgari amal qilgan tarmoq vazirliklarining davomchilari bo‘lib, hozirgi vaqtda ularga xom ashyo resurslarini, markazlashtirilgan kapital qo‘yilmalarni taqsimlash, mahsulotlarni sotish va boshqa vazifalarning yuklatilishi ko‘pincha raqobat muhitining rivojlanishini sekinlashtirib qolmay, balki ularning yaratilishiga to‘sqinlik ham qilmoqda. Ularning amal qilishi kichik va o‘rta biznesning xom ashyo resurslariga, valyuta mablag‘lariga bo‘lgan imkoniyatini cheklash orqali to‘siqlar qo‘yishi jiddiy salbiy holat hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasida olib borilayotgan monopoliyaga qarshi siyosatning muhim yo‘nalishlaridan biri – bu monopolist-korxonalarining tovar bozoridagi egallab turgan ustunlik mavqeini suiste‘mol qilishning oldini olish va unga yo‘l qo‘ymaslik bo‘yicha nazorat olib borishdan iboratdir. Aynan shu maqsadda monopolist-korxonalar Davlat reestri yuritiladi. Ushbu reestrlarga ma’lum bir tovar bozorida 65 foizdan ortiq ulushga ega bo‘lgan korxonalar kiritiladi. Reestrda olingan xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘z mahsulotlarining narx (tarif)lari yoki rentabellik darajalarini Moliya vazirligida yoki joylardagi moliya organlarida deklaratsiyadan o‘tkazishlari shart.

Dastlab monopolist-korxonalar Davlat reestrda faqat alohida xo'jalik yurituvchi subyekt bozordagi tovarlarning ulushi miqdoriy ko'rsatkichi bo'yicha monopolist korxonalar tarkibiga kiritilar edi. Bu o'rinda bozorning sifat jihatidan tarkibi, xususan, raqobat muhitini yarata olishga layoqatli bo'lgan o'rnini bosuvchi mahsulotlarning mavjudligi hisobga olinmay, bunday yondoshuvni to'g'ri deb hisoblash mumkin emas edi. Shunga ko'ra, qonunda tovar bozorida ustun mavqega ega bo'lgan xo'jalik yurituvchi subyektlarning mezonlarini yanada aniqroq belgilab, ularni monopolistlar toifasiga kiritishda ham miqdoriy, ham sifat ko'rsatkichlaridan foydalanish zarur edi.

Keyingi yillarda Davlat reestrini yuritish uslubiyotini takomillashtirib borish, kichik va o'rta tadbirkorlikning rivojlanishi, chet el investitsiyalarining kirib kelishi natijasida barpo etilayotgan korxonalar salmog'ining oshishi va boshqa omillar ta'sirida ko'pgina monopolist korxonaning tovar bozorlaridagi ulushining kamayishi munosabati bilan Davlat reestrda 716 xo'jalik yurituvchi subyekt 1924 turdagi mahsulot, ish, xizmat bo'yicha ro'yxatga olingan bo'lsa, 2003 yilning 1 yanvar holatiga 386 ta xo'jalik yurituvchi subyektlar 247 ta mahsulot (tovar, ish va xizmat)lar turlari bo'yicha hisobga olingan. Umuman olganda, 2003 yilning 1 yanvariga kelib monopolist-korxonalar soni 1996 yilga nisbatan 2,5 barabarga, monopol mahsulotlar soni esa 17 barabarga qisqardi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Monopoliya – monopol yuqori narxlarni o'rnatish hamda monopol yuqori foyda olish maqsadida tarmoqlar, bozorlar va yaxlit makroiqtisodiyot ustidan hukmronlikni amalga oshiruvchi yirik korxonalar (firma, korporatsiyalar)ning birlashmalari.

Ishlab chiqarishning to'planishi - ishlab chiqarish vositalari, ishchi kuchi hamda mahsulot ishlab chiqarish hajmining yirik korxonalarda to'planishi.

Kapitalning to'planishi – qo'shimcha qiymatning bir qismini jamg'arish (kapitallashtirish) natijasida kapital hajmining oshishi.

Kapitalning markazlashuvi – bir kapital tomonidan boshqa birining qo'shib olinishi yoki bir qancha mustaqil kapitallarning aktsiyadorlik jamiyati va boshqa shakllarda ixtiyoriy birlashishi orqali kapital hajmining o'sishi.

Sof monopoliya – tarmoqdagi yagona ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchining narx va ishlab chiqarish hajmini belgilashdagi, va binobarin, foyda olishdagi yakkahukmronlik holati.

Oligopoliya – tarmoqdagi bir necha yirik ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchining narx va ishlab chiqarish hajmini belgilashdagi hukmronlik holati.

Monopolistik raqobat – tarmoqdagi ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchilar soni ko'p hamda ular o'rtasida ma'lum darajada raqobat mavjud bo'lgan, biroq har bir ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchi o'z tovar yoki xizmatining alohida,

maxsus xususiyatlari mavjudligi sababli ularning narxi va ishlab chiqarish hajmini belgilashdagi ma'lum darajada hukmronlik holati.

Monopsoniya – tarmoqdagi ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchilar soni juda ko'p bo'lib, ular tovar yoki xizmatlarining yagona iste'molchisi yoki xaridori mavjud bo'lgan sharoitdagi yakkahukmronlik holati.

Tabiiy monopoliya – korxonaning texnologik xususiyatlari sababli mahsulotga bo'lgan talabni qondirish raqobat mavjud bo'lmagan sharoitda samaraliroq amalga oshiriluvchi tovar bozorining holati.

Legal (qonuniy) monopoliya – qonuniy tarzda tashkil etiluvchi monopolistik holat.

Sun'iy monopoliya – monopol foyda olish maqsadida tashkil etiluvchi birlashmalarning shartli (tabiiy monopoliyalardan ajratib turish uchun) nomi.

Takrorlash uchun savollar

1. Monopoliya nima va uning vujudga kelishining iqtisodiy asoslari nimalardan iborat?
2. Monopoliyaning qanday turlari mavjud?
3. Kapitalning to'planishi va markazlashuvi o'rtasida qanday farq bor?
4. Tabiiy, legal va sun'iy monopoliyalarning bir-biridan farqlanishini ko'rsating.
5. Monopoliyaning ijobiy va salbiy tomonlari nimalarda namoyon bo'ladi?
6. Monopoliyaga qarshi siyosat va monopoliyaga qarshi qonunchilikning mohiyati qanday?
7. Raqobat muhitining shakllanishiga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?
8. O'zbekistonda raqobatni qo'llab-quvvatlovchi va monopoliyaga qarshi kurashuvchi qanday tashkilotlar mavjud hamda ular qachon tashkil etilgan?

9-BOB. MILLIY MAHSULOT VA IJTIMOIIY FAROVONLIK

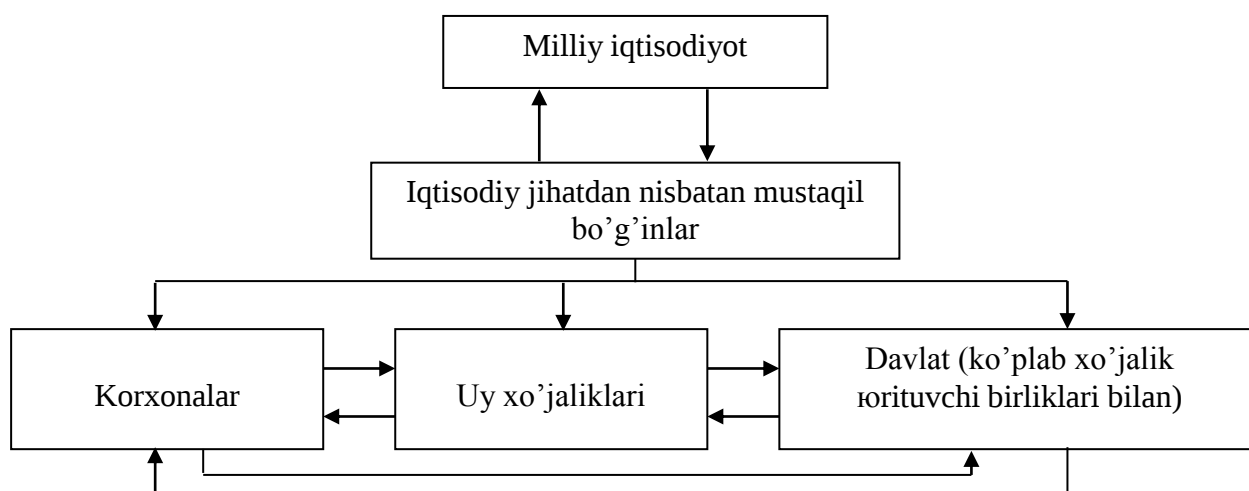
Mazkur bobda iqtisodiy munosabatlar makroiqtisodiy darajada tahlil qilinadi. Dastlab milliy iqtisodiyot va uning makroiqtisodiy ko'rsatkichlariga tavsif beriladi. Milliy ishlab chiqarishning natijasi hisoblangan ijtimoiy mahsulot, yalpi milliy mahsulot, ularning harakat shakllari va tarkibiy qismlarining iqtisodiy mazmuni yoritiladi. Milliy hisoblar tizimi hamda uning asosiy ko'rsatkichlarini hisoblash usullari bayon etiladi.

1. Milliy iqtisodiyotning qaror topishi va uning makroiqtisodiy ko'rsatkichlari

Milliy iqtisodiyot ko'plab o'zaro bog'liq iqtisodiy unsurlardan iborat bo'lgan murakkab iqtisodiy tizimni namoyon etadi. Mazkur unsurlar o'rtasidagi amalda tarkib topgan munosabatlarning butun majmui iqtisodiyotning tarkibiy tuzilmasini tavsiflab beradi.

Milliy iqtisodiyot – barcha tarmoqlar va sohalarni, mikro- va makrodarajadagi iqtisodiyotlarni, funktsional iqtisodiyotni, ko'plab infratuzilmalarni o'z ichiga olgan yaxlit iqtisodiyotdir. Milliy xo'jalikning tarkib topgan tuzilishi ijtimoiy mehnat taqsimoti rivojining natijasi hisoblanadi.

Makroiqtisodiy jihatdan qaralganda milliy iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishi mamlakatda mavjud bo'lgan ishlab chiqarish resurslari; ularning ijtimoiy mehnat taqsimoti asosida ajralib chiqqan iqtisodiy subyektlar o'rtasidagi taqsimot hajmi; mazkur subyektlar ishlab chiqarish hajmlari, milliy mahsulotni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish jarayonlarida shakllanuvchi tarkibiy qismlari o'rtasidagi munosabat sifatida namoyon bo'ladi. Milliy iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini sodda ko'rinishda quyidagi 1-chizma orqali tasvirlash mumkin.

1-chizma. Milliy iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishi.

Milliy iqtisodiyot me'yorida faoliyat qilish va barqaror o'sishi uchun barcha tarmoq va ishlab chiqarish sohalarining o'zaro bog'liqligi va muvozanatli rivojlanishi talab qilinadi. Milliy iqtisodiyot tarkibiy tuzilmasining shakllanishida quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi: mavjud bozor kon'yunkturasi, bozorlar sig'imi va monopollashuv darajasi, mamlakatning xalqaro mehnat taqsimotidagi ishtiroki, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasi, fan-texnika taraqqiyotining miqyoslari, tavsifi va rivojlanish sur'atlari, ishlab chiqarish resurslarining sifati, hududlarning yer maydonlari va infratuzilma obyektlari bilan ta'minlanganligi, ekologiya holati.

Milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish hajmi va ularning o'sishi bir qator ko'rsatkichlar tizimi orqali, mikro- va makroiqtisodiy darajada aniqlanib, tahlil qilinadi. **Makroiqtisodiyot – bu mamlakat miqyosida moddiy ishlab chiqarish va nomoddiy sohalarini bir butun qilib birlashtirgan milliy va jahon xo'jaligi darajasidagi iqtisodiyotdir.** Makroiqtisodiyot o'z ichiga iqtisodiyotning moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish hamda xizmat ko'rsatish sohalarini oladi.

Milliy iqtisodiyotning asosiy funktsional ahamiyati mamlakat barcha aholisining doimiy ravishda o'sib boruvchi ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlarini qondirishda namoyon bo'ladi. Milliy iqtisodiyotning mazkur asosiy muammosi naqadar samarali hal etilayotgani makroiqtisodiy tahlil yordamida aniqlanadi. **Makroiqtisodiy tahlilning maqsadi – takror ishlab chiqarish jarayonini obyektiv ravishda aks ettiruvchi ko'rsatkichlardan foydalanish asosida mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida vujudga kelgan holatlarni ochib berishdan iborat.** Bu maqsadga erishishning muhim shartlari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- 1) asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning holati va harakatini obyektiv aks ettiruvchi statistik ma'lumotlarning mavjudligi;
- 2) mamlakat iqtisodiyotini tahlil qilishda keng miqyosda va tarixiy jihatdan yondashuv;
- 3) iqtisodiy tizim salohiyatini haqqoniy ravishda baholamasdan hamda iqtisodiy qonunlarning obyektiv amal qilishini bilmasdan turib mamlakat iqtisodiyotiga aralashuv salbiy holatlarni keltirib chiqarishini anglash;
- 4) makroiqtisodiy nazariya muayyan mamlakatlarning iqtisodiyotini obyektiv ravishda tadqiq etish asosida yaratilishini hamda undan boshqa mamlakatlar amaliyotida o'ta ehtiyotkorlik bilan foydalanish mumkinligini tushunish;
- 5) ishlab chiqarishni mamlakat barcha aholisining daromadlari va iste'moli darajasini o'stirishga yo'naltirish;
- 6) aholi daromadlari, siyosiy va ijtimoiy barqarorlik o'sishining yagona manbai bo'lib mamlakatning barcha aholisini ish joylari hamda daromadlarning oshishi bilan ta'minlovchi milliy ishlab chiqarishning barqaror va samarali o'sishi ekanligini tushunish.

Ko'pgina mikroiktisodiy ko'rsatkichlar yordamida korxonalar faoliyatiga baho berilib, ular faoliyatining rivojlanish tamoyillari aniqlansa, makroiqtisodiy

ko'rsatkichlar orqali butun iqtisodiyotning holati, uning o'sishi yoki pasayishi tahlil qilinib, xulosa chiqariladi. Ular yordamida davlat o'z iqtisodiy siyosatini belgilaydi. Bu tizimga kiruvchi turli xil ko'rsatkichlar, **birinchidan**, bizga ma'lum vaqt oralig'idagi ishlab chiqarish hajmini hisoblash va milliy iqtisodiyotning faoliyat yuritishiga bevosita ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash imkonini beradi. **Ikkinchidan**, makroiqtisodiy ko'rsatkichlar tizimi, milliy mahsulot harakatining barcha bosqichlarida, ya'ni ishlab chiqarish, ayirboshlash, taqsimlash, qayta taqsimlash va natijada foydalanish bosqichlarida ko'rgazmali shaklda aks ettirish imkonini beradi.

Nihoyat, **uchinchidan**, mazkur ko'rsatkichlar tizimi mavjud resurslar va ulardan foydalanishning mos kelishi kuzatilganda, mamlakatdagi umumiy iqtisodiy muvozanatlik holatini aks ettiradi.

Butun milliy iqtisodiyotning holatini tavsiflovchi muhim makroiqtisodiy ko'rsatkichlar – yalpi milliy mahsulot (YaMM), yalpi ichki mahsulot (YaIM), sof milliy mahsulot (SMM), milliy daromad (MD), ishchi kuchi bandligi, ishsizlik, inflyatsiya va boshqa shu kabilar hisoblanadi.

Bu ko'rsatkichlar moddiy ishlab chiqarish va nomoddiy xizmat ko'rsatish sohalaridagi barcha xo'jaliklar iqtisodiy faoliyatining umumiy va pirovard natijalarini qamrab oladi.

2. Milliy mahsulotning mazmuni, tarkibiy qismlari va harakat shakllari

Jamiyat a'zolarining ehtiyojlari muntazam ravishda yangilanib, miqdoran ko'payib va sifat jihatidan takomillashib borar ekan, bu ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan ishlab chiqarish jarayoni ham to'xtovsiz yangilanib, takroran amalga oshib turadi. **Jamiyat miqyosidagi ishlab chiqarish jarayonlarining muntazam ravishda yangilanib va takroran amalga oshirilib turilishi ijtimoiy takror ishlab chiqarish deyiladi.**

Ijtimoiy takror ishlab chiqarish ikki ko'rinishda amalga oshirilishi mumkin: oddiy va kengaytirilgan takror ishlab chiqarish.

Oddiy takror ishlab chiqarish – bu ishlab chiqarish miqyoslarining o'zgarmagan holda takrorlanishini ifodalaydi. Odatda bunday ishlab chiqarish ko'proq faqat o'z ichki ehtiyojlarini qondirishga yo'naltirilgan an'anaviy iqtisodiyot sharoitidagi xo'jalik yurituvchi subyektlar uchun xos bo'lgan.

Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish – bu ishlab chiqarish miqyoslarini muntazam ravishda oshirib borishga asoslangan holdagi takrorlanishidir. Bu turdagi ishlab chiqarish barcha rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotining asosini tashkil etadi.

Ijtimoiy takror ishlab chiqarish natijasida mamlakat miqyosida **milliy mahsulot** yaratiladi. U barcha moddiy va nomoddiy ne'matlar hamda xizmatlarni o'z ichiga olib, milliy hisobchilikda yalpi milliy mahsulot (YaMM) deb yuritiladi. **Yalpi milliy mahsulot – bu o'z mamlakati yoki xorijda**

joylashuvidan qat'iy nazar, milliy korxonalar tomonidan yaratilgan mahsulot va xizmatlar umumiy hajmining jami qiymati.

Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, YaMM ko'rsatkichiga sof eksport (eksport va import o'rtasidagi farq) kiradi. Ammo turli mamlakatlarda tashqi savdo faoliyatining salmog'i keskin farqlanadi. Shu sababli milliy iqtisodiyot rivojlanish darajasini taqqoslash uchun **yalpi ichki mahsulot (YaIM)** ko'rsatkichidan foydalaniladi. **Yalpi ichki mahsulot – bu ma'lum vaqt davomida, masalan, bir yilda yaratilgan va bevosita iste'molchilarga borib yetadigan barcha tayyor mahsulot va ko'rsatilgan xizmatlarning bozor narxidagi qiymati.**

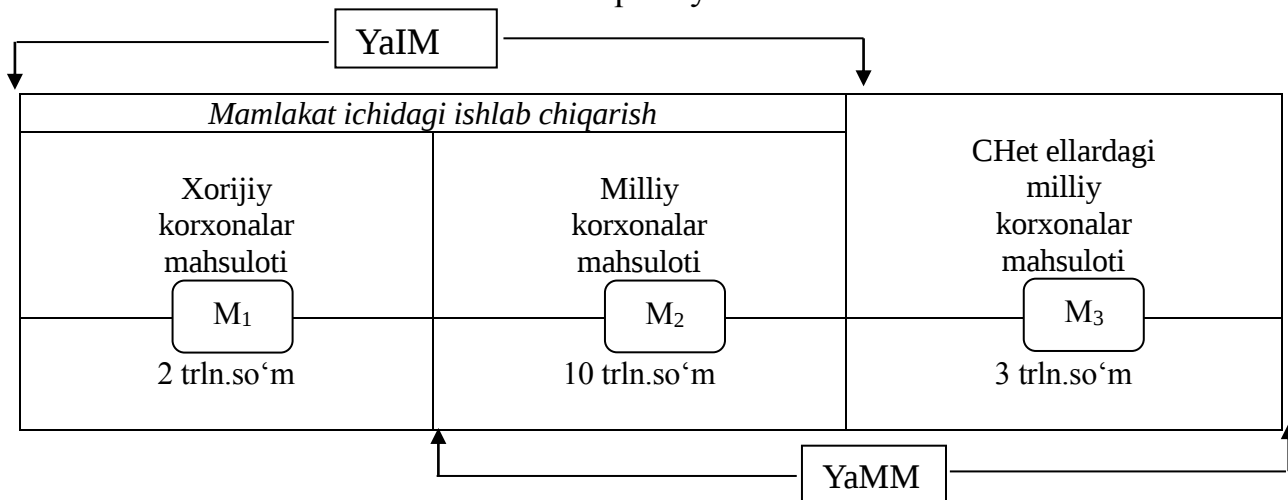
Yalpi ichki mahsulot umumlashtiruvchi iqtisodiy ko'rsatkich bo'lib, u faqat mazkur mamlakat ishlab chiqarish omillaridan foydalangan holda mamlakat ichida yaratilgan tovar va xizmatlar jami qiymatining bozor narxlaridagi ifodasini namoyon etadi. U barcha ishlab chiqaruvchilar tomonidan qo'shilgan qiymatlar yig'indisi sifatida namoyon bo'ladi.

Yalpi ichki mahsulot xuddi yalpi milliy mahsulot kabi hisoblanadi, biroq undan xorijiy mamlakatlar bilan hisob-kitoblar qoldig'iga teng bo'lgan miqdorga farq qiladi. Ya'ni, YaIM ko'rsatkichiga mazkur mamlakatning chet ellardagi ishlab chiqarish omillaridan keluvchi tushumlari (omillar bo'yicha daromadlari) hamda mazkur mamlakatda xorijiy investorlar tomonidan olingan omillar bo'yicha daromadlar o'rtasidagi farqni qo'shilsa YaMM ko'rsatkichi hosil bo'ladi.

YaMM va YaIMning o'zaro farqini quyidagi chizma orqali yaqqolroq ifodalash mumkin (2-chizma).

Demak, chizmadan ko'rinadiki, mamlakat YaMM 13 trln. so'mni (M_2 va M_3 shartli raqamlar yig'indisi), YaIM esa 12 trln. so'mni (M_2 va M_1 shartli raqamlar yig'indisi) tashkil etadi.

YaMM va YaIM o'rtasidagi farq u qadar ahamiyatli emas. Bu farq rivojlangan mamlakatlarda YaIMning $\pm 1\%$ ni tashkil etadi. BMT statistika xizmati asosiy ko'rsatkich sifatida YaIMdan foydalanishni tavsiya etadi. Yaqin vaqtlarga qadar AQSH va Yaponiyada YaMM ko'rsatkichi qo'llanilar edi, endilikda bu mamlakatlar ham YaIM ko'rsatkichini qo'llay boshladilar.

2-chizma. YaMM va YaIM o'rtasidagi tarkibiy nisbatlar.

Hozirgi paytda O'zbekistonda yalpi ichki mahsulot ko'rsatkichi hisobga olinmoqda. Shuning uchun biz bundan keyingi o'rinlarda yalpi ichki mahsulot to'g'risida so'z yuritamiz.

Jumladan, 2008 yilda mamlakatimizdagi yalpi ichki mahsulotning nominal hajmi 36839,4 mlrd. so'mga yetib, uning o'sish sur'atlari 9 foizni tashkil etdi²¹.

Olib borilgan tarkibiy o'zgarishlar natijasida sanoatning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 2000 yildagi 14,2 foiz o'rniga 2008 yilda 22,3 foizni, xizmatlar ko'rsatish sohasining ulushi 37,2 foiz o'rniga 43,3 foizni tashkil etdi. Qishloq xo'jaligida esa aksincha – bu ko'rsatkich pasayib, 30,1 foizdan 19,4 foizga tushdi (1-jadval).

1-jadval

Yalpi ichki mahsulotning ishlab chiqarish tarkibi, foizda

Ko'rsatkichlar	Yillar								
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Sanoat	14,2	14,1	14,5	15,8	17,5	20,7	22,1	24,0	22,3
Qishloq xo'jaligi	30,1	30,0	30,1	28,6	26,4	25,0	24,0	21,7	19,4
Qurilish	6,0	5,8	4,9	4,5	4,8	4,9	5,1	5,5	5,6
Xizmatlar sohasi	37,2	38,2	37,9	37,4	37,2	38,4	39,5	39,4	43,3
Sof soliqlar	12,5	11,9	12,6	13,7	14,1	11,0	11,1	9,5	9,3

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Milliy ishlab chiqarishning yalpi hajmini to'g'ri hisoblab chiqish uchun, mazkur yilda ishlab chiqarilgan barcha mahsulot va xizmatlar bir marta hisobga olinishi zarur. YaIM hajmini topishda sotilgan va qayta sotilgan mahsulotlarni ko'p marta hisobga olishlarni bartaraf qilish uchun, iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida yaratilgan qo'shilgan qiymatlar yig'indisi olinadi.

Qo'shilgan qiymat – bu korxona yalpi mahsuloti bozor narxidan (amortizatsiya ajratmasidan tashqari) joriy moddiy xarajatlar chiqarib tashlangan miqdoriga teng.

YaIM yil davomida ishlab chiqapilgan bapcha pirovard tovarlar va xizmatlarning bozor narxidagi summasi bo'lganligi uchun tovarning o'zi, uning nafliligi ko'paymagan holda narxlar oshishi evaziga uning hajmi oshib ketishi mumkin. Narx ishlab chiqarish y umumiy hajmining har xil elementlarini yagona y umumiy acocga keltirishning eng keng tarqalgan ko'rsatkichi sifatida foydalaniladi. Shuning uchun yalpi milliy mahsulotga baho berishda nominal va real milliy mahsulot hisobga olinadi. **Joriy bozor narxlarida hisoblangan milliy mahsulot nominal milliy mahsulot, o'zgarmas, qiyosiy narxlarda hisoblangan milliy mahsulot esa real milliy mahsulot deb yuritiladi.** Har xil yillarda ishlab chiqarilgan YaIM qiymatini faqat narx o'zgarmagan taqdirda o'zaro taqqoclash mumkin bo'ladi. Bundan tashqari narx darajaci bizga iqtisodiyotda inflyatsiya (narx darajasining o'cishi) yoki deflyatsiya (narx

²¹ Qaralsin: Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 15-b.

darajacining kamayishi) o‘rin tutganligini va uning miqyosi qandayligini bilish imkonini beradi.

Narx darajasi indeks shaklida ifodalanadi. **Narx indeksi joriy yildagi ma’lum guruh tovarlar va xizmatlar to‘plami narxlari summasini xuddi shunday tovarlar va xizmatlar miqdorining bazis davrdagi narxlari summasiga taqqoslash orqali hisoblanadi.** Taqqoslashning boshlang‘ich davri «bazis yil» deyiladi. Agar bu aytilganlarni formula shakliga keltirsak, u quyidagi ko‘rinishni oladi:

$$\text{Narxindeksi} = \frac{\text{joriy yildagi iste'mol tovarlari narxi}}{\text{bazis yildagi iste'mol tovarlar narxi}}$$

Amaliyotda bir qator turli xil tovar va xizmatlar to‘plami yoki iste‘mol savatining narx indeksidan foydalaniladi. Farb mamlakatlari va xususan AQSHda by indekslar ichida eng keng qo‘llaniladigani iste‘mol narxlari indeksi hisoblanadi. Uning yordamida tirik shahar aholisi sotib oladigan, iste‘mol tovar va xizmatlarining 300 turini o‘z ichiga oluvchi bozor savatining qayd qilingan narxlari hisoblanadi. Ammo narxning y umumiy darajasini hisoblash uchun YaIM narx indeksidan foydalaniladi. YaIM narx indeksi ancha keng tushuncha bo‘lib, u o‘z ichiga nafaqat iste‘mol tovarlari, balki investitsion tovarlar, davlat tomonidan sotib olinadigan hamda xalqaro bozorda sotilgan va sotib olingan tovarlar va xizmatlar narxlarini ham oladi. YaIM narx indeksi nominal YaIMni real YaIMga aylantirib hisoblash imkoniyatini beradi. Nominal YaIM shu mahsulot ishlab chiqarilgan davrda amal qilib turgan narxlarda ifodalangan ishlab chiqarish hajmini bildiradi.

Joriy yildagi nominal YaIMni real YaIMga aylantirishning ancha oddiy va to‘g‘ridan-to‘g‘ri usuli nominal YaIMni narx indeksi (NI)ga bo‘lishdir, ya’ni:

$$\text{Real YaIM} = \frac{\text{Nominal YaIM}}{\text{NI}}.$$

Iqtisodiyotda yillik ishlab chiqarish hajmining ko‘rsatkichi YAIM bilan birga, uning tarkibiy qismlari sifatida hisoblanish mumkin bo‘lgan bir qator o‘zaro bog‘liq ko‘rsatkichlar mavjud bo‘ladiki, ular milliy iqtisodiyotning turli tomonlarini tavsiflab beradi.

YaMM va YaIM ishlab chiqarish yalpi hajmining ko‘rsatkichi sifatida bitta muhim kamchilikka ega. Ular mazkur yilda ishlab chiqarish jarayonida foydalanilgan asosiy kapitalning o‘rnini qoplash uchun zarur bo‘lgan qiymatni ham o‘z ichiga oladi.

Mamlakat iqtisodiyotining qanchalik rivojlanganligi va samarali ekanligini aniq bilish uchun aynan shu yilda jonli mehnatning unumli harakati natijasida vujudga keltirilgan sof milliy mahsulot (SMM) ko‘rsatkichidan foydalaniladi.

YaIMdan joriy yilda ishlab chiqarish jarayonida iste‘mol qilingan asosiy kapital qiymati yoki yillik amortizatsiya summasi ayirib tashlansa sof milliy mahsulot (SMM) ko‘rsatkichi hosil bo‘ladi:

YaIM – amortizatsiya yillik summasi = SMM .

SMM qiymatiga davlat tomonidan oʻrnatiladigan egri soliqlar summasi kiradi. Egri soliqlar korxona tomonidan oʻrnatiladigan narxga qoʻshimcha hisoblanadi. Bunday soliqlar ogʻirligi isteʼmolchi zimmasiga tushib, natijada ular daromadining bir qismini yoʻqotadi. Hozirgi davrda qoʻllanilayotgan milliy hisoblar tizimida **SMMdan egri soliqlar chiqarib tashlanib, milliy daromad (MD) koʻrsatkichi aniqlanadi:**

SMM – biznesga egri soliq = Milliy daromad .

Shunday qilib, hozirgi hisoblar tizimida SMM miqdori bilan MD miqdori bir-biridan farq qilib qolgan. Aslida mamlakat miqyosida ularning miqdori farq qilmasligi lozim. Chunki milliy daromad sof milliy mahsulotning sotilgandan keyingi puldagi koʻrinishidir. Shuning uchun baʼzi adabiyotlarda milliy daromadni sof mahsulotning oʻzgargan shakli deb ham yuritiladi. Bu holat milliy hisoblar tizimini yanada takomillashtirishni taqozo etadi.

Amaliyotda ishlab chiqarilgan va foydalanilgan milliy daromad farqlanadi. **Ishlab chiqarilgan milliy daromad – bu yangidan yaratilgan mahsulotning butun hajmi. Foydalanilgan milliy daromad – bu ishlab chiqarilgan milliy daromaddan har xil yoʻqotishlar (tabiiy ofatlar, mahsulotlarni zaxirada saqlashdagi yoʻqotishlar va h.k.) va tashqi savdo qoldigʻi chiqarib tashlangan miqdorga teng.**

Milliy daromadni barcha turdagi daromadlarni (amortizatsiya ajratmasi va biznesga egri soliqlardan tashqari) qoʻshib chiqish yoʻli bilan ham aniqlash mumkin.

Milliy daromadning bir qismi, jumladan ijtimoiy sugʻurtaga ajratmalar, korxona foydasidan toʻlanuvchi soliqlar va korxonaning taqsimlanmaydigan foydasi amalda uy xoʻjaliklari ixtiyoriga kelib tushmaydi. Ikkinchi tomondan esa, uy xoʻjaliklari oladigan daromadning bir qismi, masalan, ijtimoiy toʻlovlar – ular mehnatining natijasi hisoblanmaydi.

Shaxsiy daromad koʻrsatkichini topish uchun milliy daromaddan uy xoʻjaliklari qoʻliga kelib tushmaydigan daromadlarning yuqoridagi uchta turini chiqarib tashlashimiz hamda joriy mehnat faoliyatining natijasi hisoblanmagan daromadlarni unga qoʻshishimiz zarur:

Milliy daromad – Ijtimoiy sugʻurta ajratmasi – Korxona foydasiga soliqlar – Korxonaning foydasi + Ijtimoiy toʻlovlar = Shaxsiy daromad

Shaxsiy daromaddan soliqlar toʻlangandan keyin uy xoʻjaliklarining toʻliq tasarrufida qoladigan daromad shakllanadi.

Soliqlar toʻlangandan keyingi daromad shaxsiy daromaddan shu daromad hisobidan toʻlanadigan soliqlar miqdorini chiqarib tashlash yoʻli bilan hisoblanadi.

Soliqlar toʻlangandan keyingi daromad uy xoʻjaliklari eng oxirida ega boʻladigan daromad hisoblanib, alohida shaxs va oilalar oʻz tasarrufida by

daromadlarning bir qismini iste'mol uchun sarflaydi va boshqa qismini jamg'armaga yo'naltiradi.

Milliy mahsulot hajmining aniq baholanishiga hufyona iqtisodiyot ta'sir ko'rsatadi. **Xufyona iqtisodiyot – bu tovar-moddiy boyliklar va xizmatlarning jamiyat tomonidan nazorat qilinmaydigan harakati, ya'ni davlat boshqaruv organlaridan yashirin holda alohida fuqarolar va ijtimoiy guruhlar o'rtasida amalga oshiriluvchi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlardir.** Bu munosabatlar o'z ichiga iqtisodiy faoliyatning barcha hisobga olinmagan, tartibga solinmagan turlarini oladi. Xufyona iqtisodiyot tarkibiga qo'yidagilar kiradi:

1) **jinoyatga aloqador iqtisodiyot** – rasmiy iqtisodiyot tarkibiga iqtisodiy jinoyatning kiritilishi (boyliklarning talon-taroj qilinishi; nazoratning har qanday shaklidan yashiringan holdagi hufyona iqtisodiy faoliyat – narkobiznes, qimor o'yinlari, fohishabozlik; daromadlarni noiqtisodiy qayta taqsimlash shakli sifatidagi fuqarolarning shaxsiy mulkiga qarshi umumjinoiy harakatlar – bosqinchilik, shaxsiy mulkni zo'rlik bilan tortib olish, o'g'irlash, reket);

2) **soxta iqtisodiyot** – hisobga olish va hisobotlarning amaldagi tizimiga soxta natijalarni haqiqiy natija sifatida kirituvchi rasmiy iqtisodiyot (qo'shib yozishlar);

3) **norasmiy iqtisodiyot** – tovar va xizmatlarning ayriboshlash va taqsimlash bo'yicha iqtisodiy subyektlar o'rtasidagi norasmiy o'zaro aloqalar tizimi bo'lib, u mazkur subyektlar o'rtasidagi shaxsiy munosabatlar va bevosita aloqalarga asoslanadi;

4) **yashirin ikkalamchi iqtisodiyot** – yakka tartibdagi va kooperativ faoliyatning nazoratdan yashiringan, ya'ni qonun tomonidan taqiqlangan yoki belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tmagan turi.

3. Yalpi ichki mahsulotni hisoblash usullari

Yalpi ichki mahsulot (YaIM)ni hisoblashda milliy hisoblar tizimidan foydalaniladi. **Milliy hisoblar tizimi (MHT) – bu barcha asosiy iqtisodiy jarayonlarni, takror ishlab chiqarish sharoitlari, jarayonlari va natijalarini tavsiflovchi o'zaro bog'liq makroiqtisodiy ko'rsatkichlar, tasniflar va guruhlar tizimi.**

MHT BMT tomonidan e'lon qilingan «Milliy hisoblar va yordamchi jadvallar tizimi» nomli hujjat asosida xalqaro statistikada standart tizim sifatida 1953 yildan boshlab qo'llanila boshladi. Shu davrdan (1953 yildan) buyon shu davrgacha MHT to'rt marta o'zgartirilib, takomillashtirildi. Lekin u hali ham takomillashtirishga muhtoj. Hozirgi davrda dunyoning 100 dan ortiq mamlakatlarida, shu jumladan O'zbekistonda mazkur tizimning takomillashtirilgan shakli qo'llanilmoqda.

Milliy hisoblar tizimi asosini yig'ma balanslar tashkil qiladi. Bunga daromad va xarajatlar balansi misol bo'lishi mumkin. Daromadlar xo'jalik birliklari va aholi umumiy daromadlari (ish haqi, foyda, daromadlarning boshqa turlari,

amortizatsiya) summasini aks ettiradi. Xarajatlar to'rtta guruhdan iborat bo'ladi: iste'mol, investitsiyalar, davlat xaridi, sof eksport. Milliy hisoblar makroiqtisodiyotning me'yordagi – muvozanatli holatga erishish darajasini aniqlashga yordam beradi.

Ushbu milliy hisoblar tizimi asosida YaIM uch xil usul bilan hisoblanishi mumkin:

Birinchi usul – bu YaIMni hisoblashga qo'shilgan qiymatlar bo'yicha yondashuv. Bunda milliy iqtisodiyotning barcha tarmoqlari bo'yicha yaratilgan qo'shilgan qiymatlar yig'indisi hisoblab chiqiladi. Qo'shilgan qiymatni aniqlash jami ijtimoiy mahsulotdan oraliq mahsulotlar va xomashyo, yoqilg'i, materiallar qiymatini chegirish orqali amalga oshiriladi. Biz YaIMni hisoblashning mazkur usuliga tegishli ba'zi tushunchalar (masalan, takroriy hisob, oraliq mahsulot) va shartli misollarni darslikning 2-bobida ko'rib chiqqan edik. Bu usul bilan hisoblangan YaIM alohida tarmoqlarning shu mahsulotini yaratishdagi o'rnini va hissasini aniqlash imkonini beradi.

Ikkinchi usul – bu YaIMni hisoblashga sarf-xarajatlar bo'yicha yondashuv.

Bunda mazkur yilda ishlab chiqarilgan barcha mahsulot (xizmat)lar hajmini sotib olishga qilingan hamma sarflar qo'shib chiqiladi. Milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan pirovard mahsulotlarni mamlakat ichida xo'jalikning uchta subyeksi – uy xo'jaliklari, davlat, tadbirkorlar hamda tashqaridan chet ellik iste'molchilar sotib olishi mumkin.

Uy xo'jaliklarining iste'mol sarflari - bu kundalik ehtiyojdagi tovarlarga, xizmatlarga, uzoq muddat foydalaniladigan iste'mol buyumlariga va boshqalarga qilinadigan sarflardir.

Investitsion sarflar – tadbirkorlik sektorining asosiy va aylanma kapital tovarlarini (investitsion tovarlar) sotib olishga qiladigan sarflaridir. Investitsion sarflar asosan uchta qismdan iborat: a) tadbirkorlar tomonidan mashina, yskuna va stanoklarning barcha xaridi; b) barcha qurilishlar; d) zaxiralarning o'zgarishi.

Birinchi guruh elementlarning «Investitsion sarflar» tarkibiga kiritilish sababi aniq: qurilishlarning bunday sarflar tarkibiga kiritilishi, o'z-o'zidan aniqki, yangi fabrika, ombor yoki elevator qurilishi Investitsiyalar shakli hisoblanadi. YaIM tarkibiga tovar zaxiralarning ko'payishi, ya'ni ishlab chiqarilgan, lekin mazkur yilda sotilmagan barcha mahsulotlar kiritiladi. Boshqacha aytganda YaIM o'z ichiga yil davomidagi zaxiralar va ehtiyotlar barcha o'sishining bozor qiymatini oladi. Zaxiralarning by o'sishi YaIMga joriy ishlab chiqarish hajmi ko'psatkichi sifatida qo'shiladi.

Zahiralalar kamayganda, bu kamayish YaIM hajmidan chiqarilishi zarur. Zahiralarning kamayishi yil davomida milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarilgandan ko'proq mahsulot sotilganligini bildiradi. Boshqacha aytganda jamiyat mazkur yilda ishlab chiqarilgan barcha mahsulotni va bunga qo'shimcha oldingi yillardan qolgan zaxiralarning bir qismini iste'mol qilgan bo'ladi.

Milliy hisoblar tizimida YaIMni hisoblashda yalpi, xususiy va ichki Investitsiyalar tushunchasidan foydalaniladi. **Xususiy va ichki Investitsiyalar** mos ravishda xususiy va milliy kompaniyalar amalga oshiradigan investitsion sarflarni bildiradi. **Yalpi Investitsiyalar** o'z ichiga joriy yilda ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilingan mashina, uskuna va qurilmalarning o'rnini qoplash uchun mo'ljallangan barcha investitsion tovarlar ishlab chiqarishni, hamda iqtisodiyotda kapital qo'yilmalar hajmiga har qanday sof qo'shimchalarni oladi. Yalpi Investitsiyalar mohiyatiga ko'ra iste'mol qilingan asosiy kapitalni qoplash summasini va Investitsiyalarning o'sgan qismidan iborat bo'ladi. Boshqa tomondan **sof xususiy ichki Investitsiyalar** tushunchaci joriy yil davomida qo'shilgan investitsion tovarlar summasini tavsiflash uchun ishlatiladi.

Davlat sarflari – bu mahsulotlarni va iqtisodiy resurslarni, xususan ishchi kuchini sotib olishga davlatning (boshqaruvning quyi va mahalliy organlari bilan birga) qilgan barcha sarflarini o'z ichiga oladi.

Chet elliklarning milliy iqtisodiyot tovarlariga sarflari xuddi mamlakat ichidagi iste'molchilik sarflari kabi milliy ishlab chiqarish darajasiga bog'liq. Shu sababli YaIMni sarflar bo'yicha hisoblashda tovar va xizmatlarga chet elliklarning sarflari, ya'ni eksport qiymati ham qo'shiladi. Boshqa tomondan, iste'mol va investitsion sarflar hamda davlat mablag'larining bir qismi import qilingan, ya'ni chet elda ishlab chiqarilgan tovarlarga sarflanadi. Milliy ishlab chiqarish umumiy hajmi asossiz oshib ketmasligi uchun import hajmi YAIM tarkibidan chiqariladi. **Eksport va import miqdorlari o'rtasidagi farq tovar va xizmatlarning sof eksporti yoki oddiy qilib sof eksport deyiladi.** Sof eksport ijobiy va salbiy bo'lishi mumkin. **Agar eksport importdan ortiq bo'lsa ijobiy, import eksportdan ortiq bo'lsa salbiy bo'ladi.**

Qarab chiqilgan sarflarning to'rt toifasiga notijorat muassasalar (kasaba uyushmalar, siyosiy partiyalar, diniy tashkilotlar va ijtimoiy tashkilotlar) sarflari va moddiy aylanma vositalari zaxirasidagi o'zgarishlarni qo'shib chiqish yo'li bilan YaIM hajmi aniqlanadi.

Uchinchi usul – bu YaIMni hisoblashga daromadlar bo'yicha yondashuv.

Mazkur yilda ishlab chiqarilgan pirovard mahsulot hajmidan olingan barcha daromadlar uy xo'jaliklari ixtiyoriga ish haqi, renta to'lovlari, foiz va foyda shaklida kelib tushadi. Shu sababli bu usulda YaIM pirovard mahsulot hisobidan olingan ana shu barcha daromadlarni qo'shib chiqish orqali aniqlanadi.

YaIMni daromadlar bo'yicha hisoblashda uy xo'jaliklari, korxona va davlat muassasalarining dastlabki, ya'ni taqsimlangan daromadlarini mehnat haqi va yalpi foydaga (renta, ssuda foizi va tadbirkorlik foydasi va h.k.) ajratish mumkin. YaIMni mazkur usul bo'yicha hisoblashda daromadlarning barcha summasiga iste'mol qilingan asosiy kapital qiymati (amortizatsiya ajratmasi) va biznesga egri soliqlar summasi ham qo'shiladi.

YaIMni hisoblashga sarflar va daromadlar bo'yicha yondashuvning asosiy tarkibiy qismlarini quyidagi jadval orqali o'zaro taqqoslash mumkin (2-jadval).

**YaIMni hisoblashga sarflar va daromadlar
bo'yicha yondashuv**

Milliy mahsulot hajmini sarflar summasi bo'yicha hisoblash	Milliy mahsulot hajmini daromadlar summasi bo'yicha hisoblash
1. Uy xo'jaliklarining iste'mol sarflari +	1. Daromad bilan bog'liq bo'lmagan sarf va to'lovlar a) amortizatsiya, b) egri soliqlar +
2. Tadbirkorlarning investitsion sarflari +	2. Ish haqi +
3. Tovar va xizmatlarning davlat xaridi +	3. Renta to'lovlari +
4. Chet elliklar sarfi +	4. Foiz +
5. Notijorat muassasalari sarfi +	5. Foyda
6. Moddiy aylanma vositalar zahirasiidagi o'zgarishlar	
YaIM	YaIM

YaIMni hisoblashda uning tarkibiga kirgan daromadlarning alohida turlarini batafsil qarab chiqamiz.

Amortizatsiya ajratmasi shu yil ishlab chiqarilgan mahsulot (YaIM) qiymati tarkibiga ishlab chiqarish xarajatlari sifatida kirib, mahsulot sotilishi natijasida pul shaklidagi daromad sifatida qaytib keladi va **amortizatsiya fondi** hisobida to'planib boradi.

Egri soliqlar korxonalar uchun ishlab chiqarish xarajatlari hisoblanadi va shu sababli mahsulot narxiga qo'shiladi. Bunday soliqlar aktsiz to'lovlari, sotishdan olinadigan soliqlar, mulk solig'i, litsenziya va bojxona to'lovlarini o'z ichiga olib, davlat budjetida daromad sifatida namoyon bo'ladi.

Daromadlarning eng muhim tyri bo'lgan ish haqi tadbirkorlar va davlat tomonidan ishchi kuchini taqdim qilganlarga to'lanadi. U ish haqiga ko'plab qo'shimchalar, ijtimoiy sug'urta to'lovlari va nafaqa ta'minotining har xil xususiy fondlari, ishsizlik nafaqalari va boshqa turli mukofot hamda imtiyozlarni o'z ichiga oladi. Ish haqi va unga qo'shimchalar ham ishchi kuchini taklif qiluvchilar uchun daromadning bir qismi sifatida namoyon bo'ladi va shu sababli aholi daromadlarining muhim tarkibiy qismi sifatida qaraladi.

Renta to'lovlari iqtisodiyotni resurslar (kapital, yer) bilan ta'minlovchi uy xo'jaliklarining oladigan daromadi hisoblanib, korxona xarajatlari tarkibiga kiradi (yer davlat mulki bo'lsa renta davlat ixtiyoriga, budjetga borib tushadi va budjet daromadi hisoblanadi).

Asosiy tayanch tushunchalar

Makroiqtisodiyot – moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish sohalarini yaxlit bir butun qilib birlashtirgan milliy iqtisodiyot va jahon xo‘jaligi darajasidagi iqtisodiyotdir.

Milliy hisoblar tizimi – milliy mahsulotni ishlab chiqarish, taqsimlash hamda ulardan foydalanishni tavsiflaydigan o‘zaro bog‘liq ko‘rsatkichlar tizimi.

Yalpi milliy mahsulot (YaMM) – milliy iqtisodiyotda bir yil davomida vujudga keltirilgan va bevosita iste’molchilarga borib tushadigan pirovard mahsulot va xizmatlarning bozor narxlaridagi summasi.

Yalpi ichki mahsulot (YaIM) – yil davomida mamlakat hududida ishlab chiqarilgan pirovard mahsulot va xizmatlarning bozor narxlaridagi qiymati.

Sof milliy mahsulot (SMM) – amortizatsiya ajratmalari summasiga kamaytirilgan YaIM sifatida chiqib, tarkiban milliy daromad va egri soliqlardan iborat bo‘ladi.

Milliy daromad – yangidan vujudga keltirilgan qiymat bo‘lib, SMMdan egri soliqlarni chiqarib tashlash yo‘li bilan aniqlanadi.

Shaxsiy daromad – milliy daromaddan ijtimoiy sug‘urta ajratmalari, korxona foydasidan olinadigan soliqlar va korxonaning taqsimlanmaydigan foydasini chiqarib tashlash hamda aholi qo‘liga kelib tushadigan ijtimoiy to‘lovlar summasini qo‘shish yo‘li bilan aniqlanadi.

Nominal YaIM – joriy narxlarda hisoblangan YaIM.

Real YaIM – narxlarning o‘zgarishini hisobga olib, o‘zgarmas yoki qiyosiy narxlarda hisoblangan YaIM.

Qo‘shilgan qiymat – ishlab chiqarilgan mahsulot qiymatidan sotib olingan va unumli iste’mol qilingan xom ashyo va materiallar qiymati chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismining bozor qiymati.

Oraliq mahsulot – ishlov berish, qayta ishlash va qayta sotish maqsadlarida sotib olingan mahsulotlar.

Pirovard mahsulot – ishlab chiqarish jarayoni yakunlangan, shaxsiy va unumli iste’mol qilishga tayyor bo‘lgan mahsulotlar.

Xufyona iqtisodiyot – YaIMni ishlab chiqarish, taqsimlash va undan foydalanishning rasmiy iqtisodiyotdan yashirin qismi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Oddiy va kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning farqi nimada? Ular iqtisodiyotning qanday ko‘rinishlari uchun xos ekanligini izohlang.

2. Milliy iqtisodiyot tushunchasi nimani ifodalaydi? Uning qanday tarkibiy qismlari mavjud?

3. Makroiqtisodiy ko‘pctatkichlap nimalar va ular milliy iqtisodiyotda qanday rol o‘ynaydi?

4. YaIM va SMM bip-bipidan nima bilan farqlanadi? SMM va milliy dapomad-chi?

5. Milliy mahsulot harakat shakllari tavsifini bering.

6. YaIM qanday usullarda hisoblanadi? Ularning farqi nimadan iborat.

7. Nominal va real YaIM tushunchalarini izohlang. Ularning farqini ko'rsating.

8. Agar joriy yildagi nominal YaIM hajmi 700 mlrd. so'mga, narx indeksi 1,5 ga teng bo'lsa, real YaIM hajmi qancha bo'ladi? Agar narx indeksi 0,8 ga teng bo'lsa-chi?

9. Takroriy hisob, qo'shilgan qiymat, oraliq mahsulot va pirovard mahsulot tushunchalarini izohlab bering.

10. Sof iqtisodiy farovonlik ko'rsatkichining mohiyati hamda hisoblash tartibini tushuntirib bering.

10-BOB. ISTE'MOL, JAMG'ARMA VA INVESTITSIYA NAZARIYALARI

Milliy mahsulot harakat shakllari ichida milliy daromad ahamiyatli o'rin tutib, u aholi farovonligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Ushbu bobda milliy daromad tarkibiy qismlari tahlili davom ettirilib, uning iste'mol hamda ishlab chiqarishni kengaytirishga ketadigan qismi bo'lgan jamg'arishning iqtisodiy mazmunini qarab chiqiladi. Ularning darajasini aniqlovchi asosiy omillarni ko'rsatib beriladi. Shu bilan birga shaxsiy daromadning iste'moldan ortiqcha boshqa qismi – jamg'armaning iqtisodiy mazmuni va omillarini ko'rsatib berishga ham alohida e'tibor qaratiladi.

1. Iste'mol va jamg'armaning iqtisodiy mazmuni hamda ularning o'zaro bog'liqligi

Milliy iqtisodiyotda yangidan vujudga keltirilgan qiymat, ya'ni milliy daromad iste'mol va jamg'arish maqsadlarida sarflanadi. Keng ma'noda iste'mol jamiyat iqtisodiy ehtiyojlarini qondirish jarayonida ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlardan foydalanishni bildiradi. Bunda unumli va shaxsiy iste'mol farqlanadi.

Unumli iste'mol bevosita ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bo'lib, ishlab chiqarish vositalari va inson ishchi kuchining iste'mol qilinishini, ya'ni ulardan ishlab chiqarish maqsadida foydalanish jarayonini anglatadi.

Shaxsiy iste'mol ishlab chiqarish sohasidan tashqarida ro'y berib, bunda iste'mol buyumlaridan bevosita foydalaniladi.

Iste'mol jarayonida turli xil moddiy va ma'naviy ne'matlardan foydalaniladi. Iste'mol qilinadigan ne'mat turiga bog'liq ravishda moddiy hamda nomoddiy ne'mat va xizmatlarni iste'mol qilish farqlanadi.

Yakka tartibdagi yoki jamoa bo'lib iste'mol qilish ham farqlanadi. Alohida shaxsning o'z ixtiyorida bo'lgan ne'matlarni iste'mol qilishi yakka tartibdagi iste'molga, jamiyat a'zolari turli guruhlarining ne'matlardan birgalikda foydalanishi jamoa bo'lib iste'mol qilishga kiradi.

Milliy daromadning jamiyat a'zolarining moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirishga sarflanuvchi qismi iste'mol fondi deb ataladi. Iste'mol fondi butun aholining shaxsiy iste'molini, aholiga ijtimoiy xizmat qiladigan muassasalardagi, shuningdek, ilmiy muassasalar va boshqarishdagi barcha sarflarni o'z ichiga oladi.

Iste'mol fondining shaxsiy daromad shaklida aholi qo'liga kelib tushadigan qismi iste'mol sarflari maqsadida ishlatiladi. **Iste'mol sarflari – bu aholi joriy daromadlarining tirikchilik ne'matlari va xizmatlar uchun ishlatiladigan qismi.** Aholi o'z daromadini sarflar ekan, bugungi (joriy) iste'mol hamda kelgusidagi iste'mol hajmini oshirish o'rtasida tanlovni amalga oshiradi.

Kelgusida iste'mol hajmini oshirish imkoniyati joriy davrdagi jamg'armaga ham bog'liq bo'ladi. **Jamg'arma – bu aholi, korxona (firma) va davlat joriy**

daromadlarining kelajakdagi ehtiyojlarini qondirish va daromad olish maqsadlarida to'planib borishi. Uning hajmi barcha xo'jaliklar daromadidan iste'mol sarflarini ayirib tashlash yo'li bilan aniqlanadi. Daromad tarkibida iste'mol sarflari ulushi qanchalik yuqori bo'lsa, jamg'arma hajmi shunchalik kam bo'ladi. Jamg'armaning o'sishi esa iqtisodiy ma'noda mablag'larning iste'mol buyumlari xarid qilishdan investitsion tovarlar xarid qilishga yo'naltirilishini bildiradi.

Shunga ko'ra, jamg'arma – bu muddat jihatidan kechiktirilgan iste'molni anglatadi. Shu bilan birga joriy davrda amalga oshirilgan jamg'arma joriy iste'molning chegirilgan qismidir, chunki jamg'arma aholi va korxonalar ixtiyordagi daromadning iste'molga sarflanmagan qismi hisoblanadi:

$$Y = C + S,$$

bu yerda:

Y – barcha xo'jaliklar ixtiyoridagi daromad;

C – iste'mol miqdori;

S – jamg'arma miqdori.

SHu sababli daromad tarkibidagi iste'mol sarflari va jamg'arma nisbatining o'zgarishi bir qator, ba'zan qarama-qarshi oqibatlariga olib kelishi mumkin.

Birinchidan, daromadlarning qandaydir qismini jamg'armaga qo'yish oqibatida u tovarlarda bo'lgan talabda o'z aksini topmaydi. Jamg'arma, yuqorida ta'kidlanganidek, daromadlarning ma'lum bir qismini iste'mol qilishdan chegirib qo'yishni bildirib, natijada iste'mol sarflari hajmi barcha ishlab chiqarilgan mahsulot va xizmatlarni sotib olish uchun yetarli bo'lmay qoladi. Aholi daromadining jamg'arilgan qismi o'zining xususiy talabini vujudga keltirmaydi. Buning natijasida sotilmay qolgan tovarlarning ko'payishi, ishlab chiqarishning qisqarishi, ishsizlik va daromadlarning pasayishi ro'y berishi mumkin.

Ikkinchidan, jamg'arma talabning yetishmasligiga olib kelmasligi ham mumkin, chunki jamg'arilgan mablag'lar tadbirkorlar tomonidan investitsion maqsadlarda ishlatiladi. Bu jamg'arma keltirib chiqaradigan iste'mol sarflaridagi har qanday yetishmaslikni to'ldiradi.

Uchinchidan, korxonalar ham o'zining barcha mahsulotini pirovard iste'molchilarga sotishni ko'zda tutmaydi, balki uning bir qismidan o'z ishlab chiqarishida foydalanishi mumkin. Shunday qilib, agar tadbirkorlar aholining jamg'armalariga teng miqdordagi mablag'larni investitsiyalarga qo'yishni ko'zda tutsa, ishlab chiqarish darajasi doimiy bo'lib qoladi.

Iste'mol va jamg'arma darajasini aniqlab beruvchi asosiy omil **milliy daromad** hisoblanadi. Lekin milliy daromad tarkibida to'g'ri soliqlar ham mavjud bo'ladi. Shu sababli soliqlar to'langandan keyin **aholi qo'lida qoladigan daromad** iste'mol sarflari va shaxsiy jamg'arma yig'indisiga teng bo'ladi. Iste'mol va shaxsiy jamg'armaning darajasi bevosita soliqlar to'langandan keyingi qolgan daromad bilan aniqlanadi. Bu daromadni biz tahlil chog'ida **ixtiyordagi** yoki **sof daromad** deb ataymiz. Demak bu daromad

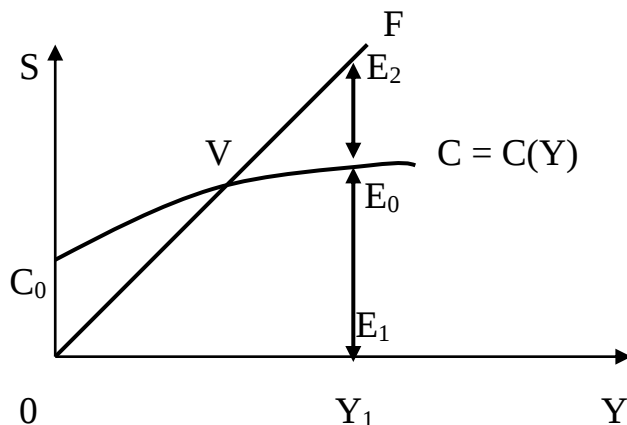
iste'molning ham, jamg'armaning ham umumiy omili hisoblanadi. Chunki jamg'arma daromadning iste'mol qilinmaydigan qismi hisoblansa, soliqlar to'langandan keyingi daromad shaxsiy jamg'armani aniqlab beradigan asosiy omil bo'lib chiqadi. Har yilgi haqiqiy iste'mol miqdori va soliqlar to'langandan keyingi daromad o'rtasidagi farq shu yildagi jamg'arma miqdorini aniqlaydi.

Iste'mol va jamg'arma hajmi hamda unga ta'sir ko'rsatuvchi omilar o'rtasidagi bog'liqlik iste'mol va jamg'arma funktsiyasi deyiladi. Bu funktsiyalarni bayon etishda klassik iqtisodchilar va keynschilarning nuqtai nazarlari farqlanadi. Klassik iqtisodchilarning fikriga ko'ra, kishilar o'z mablag'larini qo'shimcha daromad keltirgan taqdirda jamg'armaga yo'naltirishga harakat qiladilar. Shunga ko'ra, banklarning real foiz stavkasi qanchalik yuqori bo'lsa, ularning jamg'armaga qiziqishlari shu qadar kuchli bo'ladi, ya'ni jamg'arma real foiz stavkasining o'sib boruvchi funktsiyasi hisoblanadi. Aholi daromadlari iste'mol va jamg'arma mablag'larining yig'indisidan iborat ekan, real foiz stavkasining o'sishi bilan iste'mol kamayib, pasayishi bilan esa ko'payib boradi. Boshqacha aytganda, klassik iqtisodchilar fikriga ko'ra iste'mol **real foiz stavkasining pasayib boruvchi funktsiyasi** hisoblanadi.

J.M.Keyns klassik iqtisodchilarning bu fikrlariga qarshi chiqib, uy xo'jaliklarining iste'mol sarflari real foiz stavkasiga u qadar bog'liq emasligini, kishilar uchun hamma vaqt joriy iste'molning kelgusidagi iste'moldan afzalligini ta'kidlaydi. U iste'mol sarflari darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omil sifatida uy xo'jaliklarining joriy daromadlarini ko'rsatadi. Demak, Keynes fikriga ko'ra, iste'mol **uy xo'jaliklari joriy daromadlarining o'sib boruvchi funktsiyasi** hisoblanadi:

$$C = f(Y).$$

Iste'mol funktsiyasini grafik ko'rinishida ham tasvirlash mumkin (1-chizma). Bunda tik o'qqa iste'mol sarflari, yotiq o'qqa esa aholi ixtiyoridagi daromad miqdori joylashtiriladi.

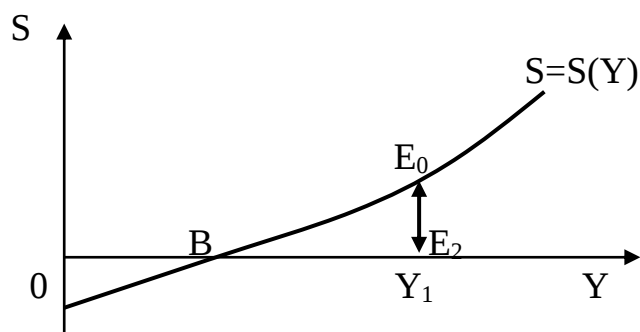
1-chizma. Iste'mol funktsiyasining grafikdagi tasviri.

Har ikkala o'q o'rtasidan 45° ostida o'tuvchi OF to'g'ri chiziq iste'mol sarflari va ixtiyordagi (sof) daromadning miqdoran tengligini ifodalaydi. OY o'qidagi har qanday daromad miqdorini ifodalovchi ushbu chiziqda joylashgan nuqta OS o'qning tegishli miqdordagi iste'mol sarfiga teng bo'ladi. Boshqacha aytganda, uy xo'jaligi sof daromadning barcha hajmini to'liq iste'molga sarflaydi. Biroq, bunday tenglik amalda doimo ham ro'y beravermaydi. Iste'mol sarflari miqdori ba'zida joriy sof daromadlar miqdoridan past bo'lishi, ba'zida esa oshib ketishi ham mumkin. Shuning uchun iste'mol egri chizig'i S sof daromad OF chizig'iga mos tushmay, unga nisbatan ma'lum darajada og'adi. Har ikkala chiziqning o'zaro kesishgan V nuqtasi «**0 darajadagi jamg'arma**»ni anglatadi. Bu nuqtaning chap tomonida iste'mol sarflari daromad miqdoridan yuqori bo'lib, bu **manfiy jamg'arma** deb ataladi.

Shuni ham ta'kidlash lozimki, real hayotda iste'molning ma'lum qismi daromad hajmiga bog'liq bo'lmaydi. Masalan, biron-bir shaxsning daromadi kutilmaganda juda past darajaga tushib qolishi mumkin. Biroq, bu shaxs, daromadi bunga imkon bermagan taqdirda ham, ma'lum darajada ovqatlanish, kiyinish va boshqa zarur iste'mol xarajatlarini amalga oshirishga majbur. U mazkur sarflarni yo oldingi davrda jamg'arilgan daromadlari hisobiga, yoki o'zgalardan qarz olish hisobiga qoplashi mumkin. Iqtisodiy adabiyotlarda iste'mol sarflarining bu darajasi **avtonom** (ya'ni, joriy sof daromaddan mustaqil) **holdagi iste'mol darajasi** deyiladi. Bizning grafigimizda bu daraja S_0 nuqtadan boshlanadi.

Chizmadagi V nuqtaning o'ng tomoni esa **ijobiy (musbat ishorali) jamg'arma** deb ataladi. Aynan V nuqtada aholi daromadlari va sarflarining muvozanatiga erishiladi. Daromad miqdori oshib borgan sari bu muvozanat buzilib, jamg'arma miqdori ortib boradi. Chizmadagi daromadning Y_1 darajasida iste'mol miqdori ye_1E_0 kesmadan, jamg'arma miqdori esa ye_0E_2 kesmadan iborat bo'ladi.

Jamg'arma funktsiyasining grafikdagi tasviri bir oz o'zgacha ko'rinishda bo'ladi (2-chizma).

2-chizma. Jamg'arma funktsiyasining grafikdagi tasviri.

Chizmadan ko‘rinadiki, jamg‘arma funksiyasining grafikdagi tasviri iste‘mol funksiyasi tasvirining aksi sifatida namoyon bo‘ladi. Bu grafikda ham B nuqta 0 darajadagi jamg‘arishni, 0Y yotiq chizig‘ining 0 darajadan pastki qismi manfiy jamg‘arishni, yuqori qismi esa ijobiy (musbat) jamg‘arishni anglatadi. y_0E_2 kesma sof daromadning Y_1 darajasidagi jamg‘arma miqdorini ko‘rsatadi.

Iste‘mol va jamg‘arma hajmiga daromaddan tashqari yana bir qator obyektiv va subyektiv omillar ta‘sir ko‘rsatadi. obyektiv omillar alohida iste‘molchining ixtiyoriga, idrokiga bog‘liq bo‘lmagan omillardan iborat bo‘lib, ulardan asosiylari sifatida quyidagilarni ko‘rsatish mumkin:

- barcha xo‘jaliklar tomonidan jamg‘arilgan mol-mulk darajasi;
- narxlar darajasi;
- real foiz stavkalari;
- iste‘molchining qarzдорligi darajasi;
- iste‘molchilarni soliqqa tortish darajasi.

Subyektiv omillar asosan iste‘molchining o‘ziga, uning ruhiyati va bozordagi hatti-harakatiga bog‘liq bo‘ladi. Bu omillar qatoriga iste‘mol va jamg‘arishga bo‘lgan moyillik, kelgusidagi narx, pul daromadlari, soliq, tovarlar mavjudligi darajasining o‘zgarishiga nisbatan munosabatni kiritish mumkin.

Subyektiv omillar ta‘sirida iste‘mol va jamg‘arma darajasining o‘zgarishini shartli ma‘lumotlar asosida tuzilgan quyidagi jadval orqali ko‘rib chiqamiz.

**3-jadval. Iste‘mol va jamg‘arma darajasi, mlrd. so‘m
(shartli raqamlar asosida)**

Yil-lar	Daromad darajasi (Y)	Iste‘mol (C)	Jamg‘arma (S)	Iste‘molga o‘rtacha moyillik (S : Y)	Jamg‘arishga o‘rtacha moyillik (S : Y)	Iste‘molga keyingi qo‘shilgan moyillik ($\Delta S : \Delta Y$)	Jamg‘arishga keyingi qo‘shilgan moyillik ($\Delta S : \Delta Y$)
1995	1500	1300	200	0,87	0,13	-	-
2000	1800	1500	300	0,83	0,17	0,67	0,33
2008	2200	1700	500	0,77	0,23	0,50	0,50

Jadvaldan ko‘rinadiki, yillar davomida sof daromad hajmi oshib borishi bilan uning iste‘mol va jamg‘armaga sarflanishi o‘rtasidagi nisbat o‘zgarib bormoqda. Iste‘molchilarning daromadlari qanchalik o‘sib borgan sari ularning jamg‘armaga bo‘lgan moyilliklari shunchalik oshib boradi. Buni iste‘mol va jamg‘armaga bo‘lgan o‘rtacha va keyingi qo‘shilgan moyillik ko‘rsatkichlari orqali ham kuzatish mumkin.

Aholi daromadining iste‘molga sarflanadigan ulushi iste‘molga o‘rtacha moyillik (IO‘M) deyiladi va quyidagicha aniqlanadi:

$$IO'M = \frac{\text{Iste'mol sarflari hajmi}}{\text{Sof daromad hajmi}} = \frac{S}{Y}.$$

Aholi daromadining jamg'armaga ketadigan ulushi esa jamg'armaga o'rtacha moyillik (JO'M) deyiladi:

$$JO'M = \frac{\text{Jamg'arma hajmi}}{\text{Sof daromad hajmi}} = \frac{S}{Y}.$$

Bizning misolimizda (3-jadval) yillar davomida daromad hajmi oshib borishi bilan IO'M pasayib, JO'M esa o'sib bormoqda. Shunisi ahamiyatliki, iste'molga va jamg'armaga o'rtacha moyillik ko'rsatkichlari iste'mol va jamg'armaning daromaddagi ulushini anglatar ekan, ulardan birining qandaydir miqdorga o'zgarishi boshqa birining ham teskari yo'nalishda xuddi shunday miqdorga o'zgarishiga olib keladi. Qisqacha aytganda, $IO'M + JO'M = 1,0$ bo'ladi.

SHuningdek, iste'mol yoki jamg'armaga keyingi qo'shilgan moyillik ko'rsatkichi ham ahamiyatlidir. Bu ko'rsatkich iste'molchi daromadining navbatdagi o'zgarishi uning iste'mol va jamg'armaga nisbatan munosabati qanday o'zgarishini aks ettiradi. **Daromad hajmining o'zgarishi natijasida iste'mol sarflari hajmining o'zgarishi darajasi iste'molga keyingi qo'shilgan moyillik (IQM) deyiladi, yoki**

$$IKM = \frac{\text{Iste'moldagi o'zgarish}}{\text{Sof daromaddagi o'zgarish}}.$$

Daromad hajmining o'zgarishi natijasida jamg'arma hajmining o'zgarishi darajasi jamg'armaga keyingi qo'shilgan moyillik (JQM) deyiladi, ya'ni:

$$JKM = \frac{\text{Jamg'armadagi o'zgarish}}{\text{Sof daromaddagi o'zgarish}} = \frac{\Delta S}{\Delta Y}.$$

Demak, sof daromadning o'sgan qismi ham yo iste'molga, yoki jamg'armaga sarflanadi. Bu sarflangan qismlar o'rtasidagi nisbat o'zgargan taqdirda ham ularning umumiy yig'indisi 1 ga teng bo'ladi, ya'ni:

$$\frac{\Delta C}{\Delta Y} + \frac{\Delta S}{\Delta Y} = 1,0.$$

Iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi, tadbirkorlik faoliyatining samarali amalga oshishida jamg'arish jarayonlarining ahamiyati beqiyosdir. Shunga ko'ra, jamg'arishning mohiyati, uning omillari va samaradorligi ko'rsatkichlarini alohida ko'rib chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

2. Jamg'arishning mohiyati, omillari va samaradorligi

Jamg'arish iqtisodiyotdagi yalpi sarflarning tarkibiy qismlaridan biri hisoblanib, investitsion tavsifdagi tovarlarga talab darajasini belgilab beradi. Investitsiyalar jamg'arishning amalda namoyon bo'lish shakli bo'lganligi

sababli dastlab tahlilni jamg'arishning mohiyati, omillari va samaradorligini nazariy jihatdan asoslash bilan boshlaymiz.

Jamg'arish deb, milliy daromadning bir qismi asosiy va aylanma kapitallarni, shuningdek, ehtiyot zahiralarini ko'paytirish uchun sarflanishiga aytiladi.

Ishlab chiqarish va noishlab chiqarish maqsadidagi jamg'arish bir-biridan farqlanadi. **Jamg'arilgan mablag'larning moddiy ishlab chiqarish sohasining asosiy kapitallarini va aylanma mablag'larini kengaytirishga ketadigan qismi ishlab chiqarish sohasidagi jamg'arish summasini hosil qiladi.** Ishlab chiqarish sohasidagi jamg'arish iqtisodiy o'sishning muhim omilidir.

Ijtimoiy-madaniy sohadagi jamg'arish (noishlab chiqarish jamg'arishi) uy-joy fondini, kasalxonalar, o'quv muassasalari, madaniyat, sog'liqni saqlash, sport muassasalari, ya'ni nomoddiy ishlab chiqarish tarmoqlarini kengaytirish, rekonstruksiyalash, yangilashga sarflanadi. Noishlab chiqarish sohasini kengaytirish ham ishlab chiqarishni rivojlantirishning zarur shartidir.

Jamg'arish summasi, uning hajmi va tarkibi takror ishlab chiqarish sur'atlarini belgilab beradigan hal qiluvchi omillardir. **Jamg'arish normasi bevosita jamg'arish summasining butun milliy daromad hajmiga nisbati bilan aniqlanadi:**

$$JN = (JS / MD) \times 100\%,$$

bunda: JN - jamg'arish normasi;

JS - jamg'arish summasi;

MD - milliy daromad.

Jamg'arish normasining ham o'z chegarasi bo'lib, uni oshirish iqtisodiy jihatdan samarasiz bo'lib chiqishi va salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Masalan, uning haddan tashqari ortishi natijasida investitsion sarflar samaradorligi pasayib ketishi mumkin, chunki kapital mablag'lar hajmi bilan qurilish tashkilotlarining quvvatlari, materiallar va uskunalari yetkazib berish imkoniyatlari, infratuzilmaning rivojlanishi o'rtasida nomutanosiblik paydo bo'ladi. Oqibatda iqtisodiy o'sish pasayib ketish tamoyiliga ega bo'ladi.

SHunday qilib, jamg'arish hajmi iqtisodiy o'sish sur'atlari va sifatiga faqat o'zining miqdori bilangina hal qiluvchi ta'sir ko'rsatib qolmaydi. Fan-texnika revolyutsiyasi sharoitida ulardan foydalanish samaradorligi birinchi o'ringa chiqadi.

Jamg'arish hajmi milliy daromadning bir qismini tashkil etadi va shu sababli milliy daromad hajmi ko'payishini belgilaydigan omillar, jamg'arish miqdorini ham belgilab beradi. Bu omillardan asosiysi qo'llaniladigan resurslar massasi va ularning unumdorligidir. Jamg'arish miqdori ishlab chiqarish jarayonida xom-ashyo, materiallar, energiyani tejab-tergab sarflashga ham

bog'liq. Mahsulot birligiga ularni sarflashni kamaytirish moddiy vositalarning o'sha miqdorida mahsulotlarni ko'proq hajmda ishlab chiqarishga imkon beradi.

3. Investitsiyalar va uning darajasini belgilovchi omillar

Investitsiyalar – asosiy va aylanma kapitalni qayta tiklash va ko'paytirishga, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirishga qilingan sarflarning pul shaklidagi ko'rinishidir. U pul mablag'lari, bank kreditlari, aktsiya va boshqa qimmatli qog'ozlar ko'rinishida amalga oshiriladi. Pul mablag'lari ko'rinishidagi investitsiya **nominal investitsiya**, ana shu pul mablag'lariga sotib olish mumkin bo'lgan investitsion resurslar **real investitsiya** deyiladi.

Investitsiyalarni ro'yobga chiqarish bo'yicha amaliy harakatlar - investitsion faoliyat, investitsiyalarni amalga oshiruvchi shaxs - investor deyiladi.

Investitsiyalarning manbalaridan biri bo'lib aholi keng qatlamlarining jamg'armalari hisoblanadi. Shuni ta'kidlash lozimki, amalda jamg'arma egasi va investor bir shaxsda namoyon bo'lishi va bo'lmasligi ham mumkin. Odatda, jamg'arma jamiyatdagi ko'pchilik subyektlar tomonidan amalga oshirilib, ulardan investitsiya sifatida foydalanish esa butunlay boshqa subyektlar tomonidan amalga oshirilishi mumkin. Shuningdek, iqtisodiyotda faoliyat yurituvchi sanoat, qishloq xo'jalik va boshqa korxonalar jamg'armasi ham investitsiya manbai bo'lib hisoblanadi. Bu o'rinda «jamg'aruvchi» va «investor» bir subyektda mujassamlashadi.

Investitsiya faoliyati quyidagi manbalar hisobiga amalga oshirilishi mumkin:

- investorlarning o'z moliyaviy resurslari (foyda, amortizatsiya ajratmalari, pul jamg'armalari va h.k.);
- qarz olingan moliyaviy mablag'lar (obligatsiya zayomlari, bank kreditlari);
- jalb qilingan moliyaviy mablag'lar (aktsiyalarni sotishdan olingan mablag'lar, jismoniy va huquqiy shaxslarning pay va boshqa to'lovlari);
- davlat byudjeti mablag'lari;
- chet elliklar mablag'lari.

Mamlakatimizda investitsiyalarning moliyalashtirish manbalari tuzilishi ham yillar davomida o'zgarib bormoqda (4-jadval). Jumladan, yildan yilga davlat byudjeti mablag'larining ulushi kamayib, korxona mablag'lari, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar hamda nobyudjet fondlar mablag'larining ulushi oshib bormoqda.

4-jadval. Asosiy kapitalga investitsiyalar va ularning moliyalashtirish manbalari bo'yicha tarkibi (foizda)

Ko'rsatkichlar	Yillar								
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Asosiy kapitalga investitsiyalar, mln. so'm	744,5	1320,9	1442,4	1867,4	2473,2	3012,9	3838,3	5479,7	8483,7
Jami	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Davlat budjeti	29,2	21,5	25,0	17,7	14,9	12,8	10,7	9,0	9,0
Korxonalar mablag'lari	27,1	31,0	40,0	41,8	43,2	48,5	48,3	47,6	44,1
Aholi mablag'lari	12,0	10,3	12,0	11,1	12,4	11,8	11,7	11,3	9,8
Hukumat tomonidan kafolatlangan xorijiy investitsiyalar	19,8	23,2	15,7	19,2	14,5	6,0	4,9	5,0	5,0
To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar	3,4	4,8	4,7	7,1	10,0	13,2	14,1	17,8	20,9
Bankning markazlashgan kreditlari	5,2	5,9	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Tijorat banklari kreditlari	1,7	2,2	1,5	1,9	2,3	2,9	3,4	3,1	5,0
Nobudjet fondlar mablag'lari	1,2	0,5	0,3	0,4	2,4	4,7	6,9	6,1	6,3
Boshqa qarz mablag'lari	0,4	0,6	0,7	0,8	0,3	0,2	0,0	0,0	0,0

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Investitsiyalarga sarflar darajasini ikkita asosiy omil belgilab beradi:

- 1) investitsiya sarflaridan kutilayotgan foyda normasi;
- 2) foiz stavkasi.

Investitsiyalarga qilinadigan sarflarning harakatlantiruvchi motivi **foyda** hisoblanadi. Tadbirkorlar ishlab chiqarish vositalarini qachonki ular foyda keltiradigan bo'lsa, sotib oladilar.

Investitsiyalar darajasini belgilaydigan ikkinchi omil **foizning real stavkasi** hisoblanadi. **Foiz stavkasi bu – real asosiy kapitalni sotib olish uchun zarur bo'lgan, band qilingan pul kapitaliga korxona to'lashi lozim bo'lgan pul miqdori hisoblanadi.**

Investitsiya darajasiga kutilayotgan sof foyda normasi va foiz stavkasidan tashqari boshqa quyidagi omillar ham ta'sir ko'rsatadi:

1) mashina va uskunalarni xarid qilish, ishlatish va ularga xizmat ko'rsatish xarajatlari;

2) tadbirkorlardan olinadigan soliq miqdori;

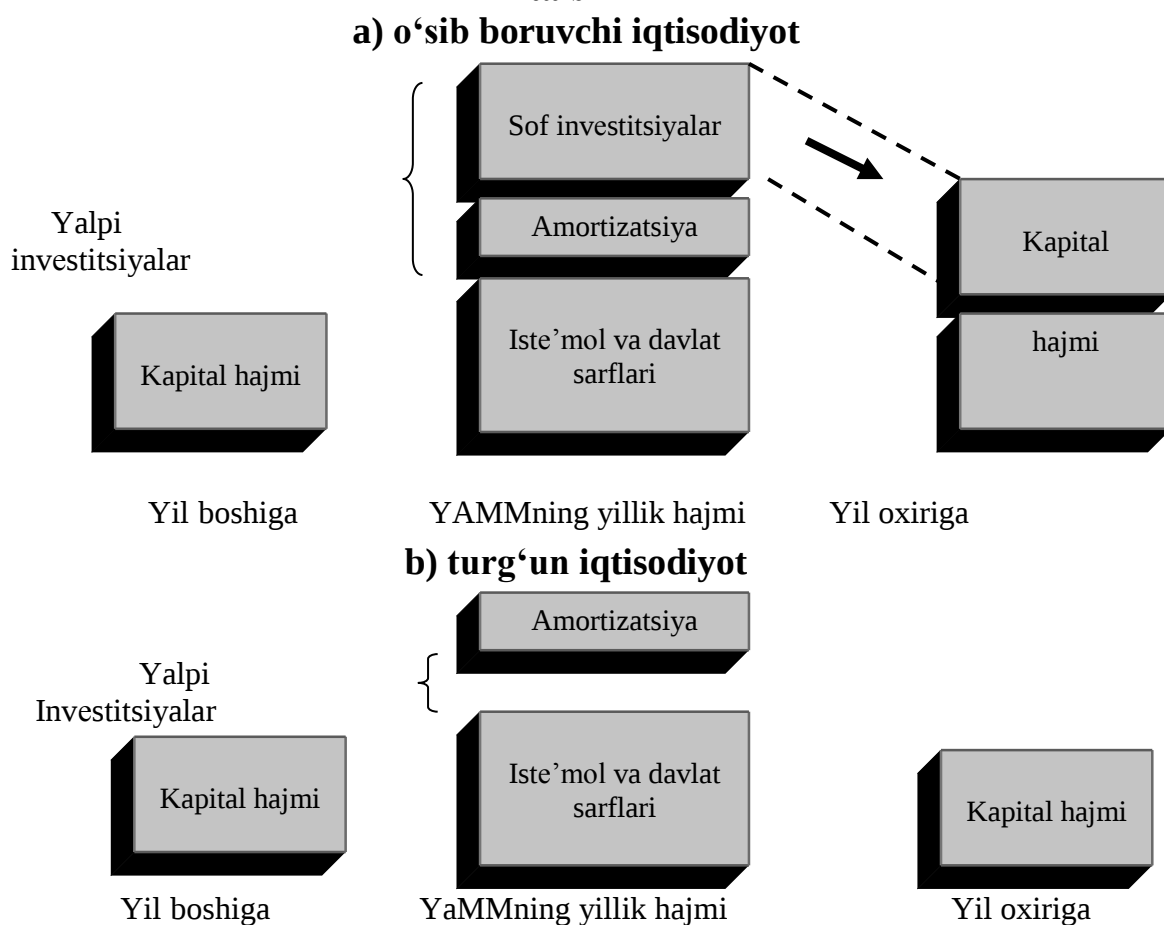
3) texnologik o'zgarishlar.

Shunga ham e'tibor qaratish lozimki, yalpi sarflar tarkibining investitsiya sarflariga oid qismi **yalpi xususiy ichki investitsiyalar** deb yuritiladi. Shunga ko'ra yalpi va sof investitsiyalarni ham bir-biridan farqlash zarur.

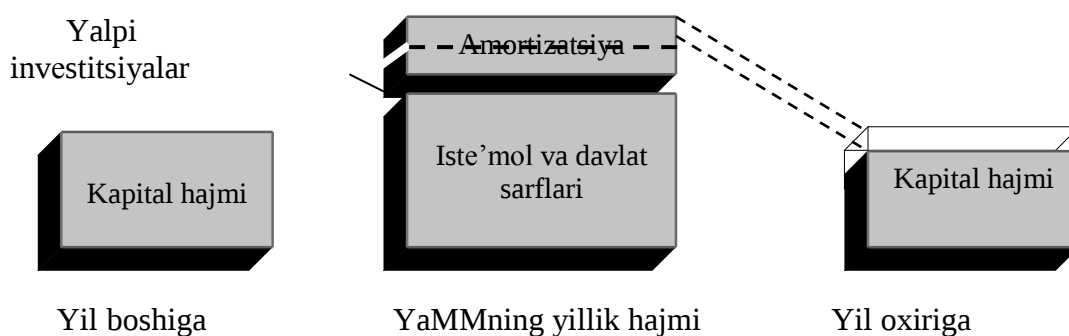
Yalpi investitsiyalar joriy yil davomida iste'mol qilingan asosiy kapitalni qoplashga mo'ljallangan (amortizatsiya) hamda iqtisodiyotdagi kapital hajmiga har qanday sof qo'shimchalardan iborat barcha investitsion tovarlarni ishlab chiqarishni o'z ichiga oladi. Sof investitsiyalar esa joriy yil davomida qo'shimcha ravishda jalb qilingan investitsion tovarlardan iborat. Boshqacha aytsek, sof investitsiya yalpi investitsiya bilan amortizatsiya ajratmalarining ayirmasiga teng. Sof investitsiya asosiy va aylanma kapitalning o'sishini ta'minlaydi.

Yalpi investitsiyalar bilan amortizatsiya hajmi o'rtasidagi nisbat iqtisodiyot rivojlanish holatining ko'rsatkichi hisoblanadi. Quyidagi 5-chizmada yalpi va sof investitsiyalar hamda amortizatsiya nisbati o'zgarishining o'suvchi, turg'un va qisqaruvchi iqtisodiyotlarga ta'sirini ko'rishimiz mumkin.

Yalpi investitsiya hamda amortizatsiya nisbati o'zgarishining iqtisodiyotga ta'siri

d) qisqarayotgan iqtisodiyot

5-chizma. Yalpi investitsiya hamda amortizatsiya nisbati o'zgarishining iqtisodiyotga ta'siri.

Chizmadan ko'rinadiki, yalpi investitsiyalar tarkibida sof investitsiyalar hajmining ahamiyatli darajada bo'lishi yil oxirida kapital hajmining o'sishiga hamda, pirovardida iqtisodiyotning o'sishiga olib keladi. Turg'un iqtisodiyot sharoitida esa yalpi investitsiyalar faqat amortizatsiya ajratmalari, ya'ni iste'mol qilingan kapitalni qoplash fondi hajmiga teng bo'lib, yil oxirida kapital miqdori o'zgarmay qoladi. Yalpi investitsiyalarning iste'mol qilingan kapitalni qoplash fondi hajmidan ham oz bo'lishi yil oxirida kapital miqdorining qisqarishiga va, buning oqibatida, iqtisodiyot ko'rsatkichlarining pasayib ketishiga olib keladi.

4. Jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash muammolari

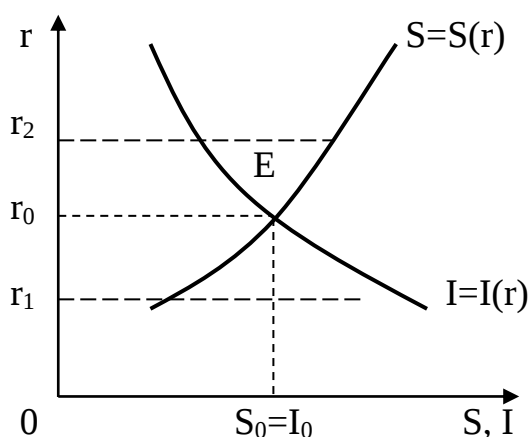
Jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi makroiqtisodiy muvozanatga erishish barqaror iqtisodiy o'sishning sharti hisoblanadi. Biroq, bu muvozanatga erishish doimo oson kechavermaydi. Bunga sabab investitsiya darajasi hamda jamg'arma darajasining boshqa-boshqa jarayon va holatlarga bog'liqligi hisoblanadi.

Investitsiya va jamg'arma o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash borasida bir qator nazariy qarashlar farqlanadi. Bu borada eng avvalo klassik iqtisodchilarning qarashlarini ko'rib chiqamiz.

Klassik iqtisodchilar nuqtai nazaridagi eng markaziy holat – bu ular tomonidan foiz stavkasining ham investitsiyaning, ham jamg'armaning funktsiyasi sifatida qaralishi hisoblanadi (6-chizma).

Chizmadan ko'rinadiki, klassik modelni tuzishda tik o'q bo'yicha real foiz stavkasi, yotiq o'q bo'yicha esa jamg'arma va investitsiya hajmi ko'rsatkichlari joylashtirilgan. Investitsiya va foiz stavkasi o'rtasida teskari funktsional bog'liqlik mavjud: foiz stavkasi qanchalik yuqori bo'lsa, investitsiya hajmi shu qadar past bo'ladi va aksincha. Jamg'arma esa to'g'ri, o'suvchi funktsional bog'liqlikka ega, ya'ni foiz stavkasining yuqori bo'lishi jamg'arma darajasining ham yuqori bo'lishiga olib keladi. Iqtisodiyotdagi investitsiya va jamg'arma hajmlari o'rtasida muvozanat (E nuqta)ga erishish uchun foiz stavkasining r_0 darajasi ta'minlanishi lozim. Foiz stavkasi darajasining muvozanat darajasidan

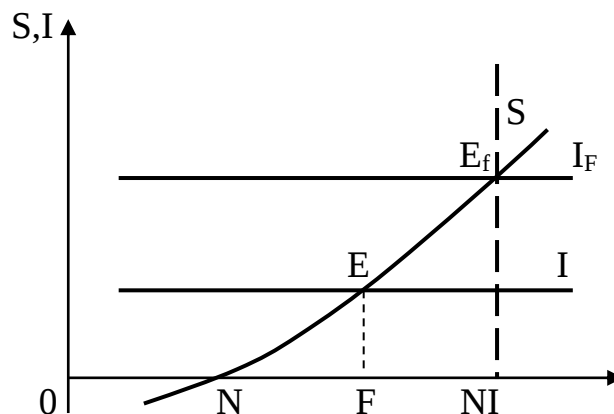
chetlanishi (r_1 – past va r_2 – yuqori bo‘lgan holatlar) investitsiya va jamg‘arma hajmi o‘rtasidagi muvozanatning buzilishiga olib keladi. Foiz stavkasining r_1 darajasida investorlar uchun qulay narxlarning vujudga kelishi investitsion resurslarga bo‘lgan talabni oshiradi, biroq bunday darajada jamg‘arma uchun rag‘bat pasayib ketadi. Natijada investitsion resurslar taqchilligi paydo bo‘ladi. r_2 darajada esa barcha subyektlar uchun jamg‘armaning nafliligi oshadi, biroq bunday foiz darajasida barcha investorlar ham o‘z faoliyatining foydaliligini ta‘minlay olmaydilar. Natijada jamg‘armaning ahamiyatli qismi investitsiyalarga aylanmaydi.

6-chizma. Jamg‘arma va investitsiya o‘rtasidagi muvozanatning klassik modeli.

Keynschilarning investitsiya va jamg‘arma o‘rtasidagi muvozanat modeli o‘z tuzilishiga ko‘ra klassik modeldan farq qiladi. Bunda eng markaziy nuqta – J.M.Keyns tomonidan jamg‘arma foiz stavkasining emas, balki daromadning funktsiyasi deb qaralishi hisoblanadi: $S = S(Y)$. Investitsiya esa, klassik modeldagi singari, foiz stavkasining funktsiyasi deb olinadi: $I = I(r)$. Ya‘ni, keynscha kontsepsiyaning asosida jamg‘arish va investitsiya darajalarining boshqa-boshqa omillar ta‘sirida o‘zgarishi yotadi. Keynscha modelning mohiyatini 7-chizma orqali izohlash mumkin.

Chizmadan ko‘rinadiki, grafik ko‘rsatkichlarining joylashuvi ham klassik modeldan farq qiladi. Tik o‘qda jamg‘arma (S) va investitsiya (I) darajasi, yotiq o‘qda esa milliy daromad darajasi (NI) joylashgan. Iqtisodiyotdagi jamg‘arma darajasi milliy daromad hajmiga bog‘liq holda o‘zgaradi. Milliy daromad hajmi amalda investitsiya darajasiga ham ta‘sir ko‘rsatsada, mazkur modelda uni milliy daromadga bog‘liq bo‘lmagan, ya‘ni avtonom holda beriladi.

7-chizma. Jamgʻarma va investitsiya oʻrtasidagi muvozanatning keynscha modeli.

Grafikda investitsiya va jamgʻarma egri chiziqlari Y nuqtada kesishadi. Agar iqtisodiyotdagi toʻla bandlik holatiga milliy daromadning F darajasida erishiladi, deb tasavvur qilsak, u holda bu darajada investitsiya va jamgʻarma muvozanatini (E_F nuqta) taʼminlash uchun investitsiya I_F darajada boʻlishiga erishish lozim boʻladi. Biroq, Keyns talqiniga koʻra, investitsiya va jamgʻarma darajasining muvozanati toʻla bandlik boʻlmagan sharoitda ham taʼminlanishi mumkin: grafikdagi milliy daromadning N hajmida aynan shu holatga (E nuqta) erishiladi.

Investitsiya va jamgʻarma darajalari muvozanatining klassik va keynscha modellari oʻrtasidagi farq quyidagilar orqali namoyon boʻladi: **birinchidan**, klassik modelda bu muvozanat roʻy berishi uchun iqtisodiyotning doimiy ravishda toʻla bandlik holatida boʻlishi taqozo etiladi. Keynscha modelda esa, yuqorida koʻrib chiqilganidek, bu muvozanatga toʻla bandlik boʻlmagan holatda ham erishish mumkin; **ikkinchidan**, klassik modelda narx mexanizmi juda harakatchan boʻladi. Keynscha modelda narxning bunday moslashuvchanligi inkor etiladi; **uchinchidan**, yuqorida taʼkidlanganidek, klassik modelda jamgʻarma foiz stavkasining funktsiyasi sifatida, keynscha modelda esa daromad funktsiyasi sifatida qaraladi.

Demak, yuqoridagilardan koʻrinadiki, jamgʻarma va investitsiya oʻrtasidagi muvozanatning keynscha modeli klassik modelga nisbatan asoslangan, real hayot, yaʼni iqtisodiyotning toʻla bandligi mavjud boʻlmagan holatga nisbatan ham tatbiq etilib, takomillashtirilgan model hisoblanadi. Shunga koʻra, biz ham makrodarajadagi boshqa muammolarni koʻrib chiqish va tahlil qilishda asosan ushbu modeldan foydalanamiz.

Asosiy tayanch tushunchalar

Iste'mol – jamiyat iqtisodiy ehtiyojlarini qondirish maqsadida ishlab chiqarish natijalaridan va ishlab chiqarish omillari (ishchi kuchi)dan foydalanish jarayoni.

Shaxsiy iste'mol – iste'molchilik tavsifidagi ne'matlar va xizmatlardan bevosita foydalanishni, ya'ni ularning individual tarzda iste'mol qilinishi.

Unumli iste'mol – ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchidan foydalanish.

Iste'mol sarflari – aholi daromadlarining tirikchilik ne'matlari va xizmatlar uchun ishlatiladigan qismi.

Jamg'arish – aholi, korxona (firma) va davlat joriy daromadlarining kelajakdagi ehtiyojlarini qondirish va foizli daromad olish maqsadida to'planib borilishi.

Iste'molga o'rtacha moyillik – shaxsiy daromadning iste'molga ketadigan ulushi.

Jamg'arishga o'rtacha moyillik – shaxsiy daromadning jamg'arishga ketadigan ulushi.

Iste'molga keyingi qo'shilgan moyillik – daromad hajmining o'zgarishi natijasida iste'mol sarflari hajmining o'zgarishi darajasi.

Jamg'arishga keyingi qo'shilgan moyillik – daromad hajmining o'zgarishi natijasida jamg'arish hajmining o'zgarishi darajasi.

Iqtisodiy jamg'arish – milliy daromadning bir qismidan asosiy va aylanma kapitallarni, shuningdek, ehtiyot va zahiralarni ko'paytirish uchun foydalanish.

Jamg'arish normasi – jamg'arish summasining milliy daromadga nisbatining foizdagi ifodasi.

Investitsiya – ishlab chiqarishni va xizmat ko'rsatish sohalarini kengaytirishga, ya'ni asosiy va aylanma kapitalga pul shaklidagi qo'yilma.

Investitsiyalar samaradorligi – milliy daromad (foyda) o'sgan qismining investitsion sarflar summasiga nisbatining foizdagi ifodasi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Iste'mol, jamg'arma va investitsiyalarning iqtisodiy mazmunini qisqacha ta'riflang.

2. Iste'mol va jamg'armaning miqdorini aniqlovchi asosiy omillarini sanab ko'rsating.

3. Iste'mol va jamg'arma funktsiyalarining grafikdagi tasvirini chizib, ularga shartli raqamlar qo'llagan holda tushuntiring.

4. Manfiy va musbat (ijobiy) jamg'arma nima va ularning grafikdagi joylashishi qanday bo'ladi?

5. Jamg'arish normasi qanday aniqlanadi? Unga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?

6. Iste'molga va jamg'armaga o'rtacha moyillik deganda nimani tushunasiz? Iste'mol va jamg'armaga qo'shilgan moyillik qanday aniqlanadi?

7. Investitsiyalarga sarflarning darajasini qanday omillar belgilab beradi? Ularning qisqacha tavsifini bering.

8. Yalpi investitsiya va amortizatsiya nisbati o'zgarishining iqtisodiyotga ta'siri qanday?

9. Jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi muvozanatning klassik modelining mohiyatini tushuntirib bering.

10. Jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi muvozanatning keynscha modelining mohiyatini hamda klassik modeldan farqini tushuntirib bering.

11-BOB. IQTISODIY O‘SISH MODELLARI

Jamiyatdagi ijtimoiy, iqtisodiy va boshqa barcha muammolarni hal qilishning asosiy yo‘li – bu milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi va iqtisodiy o‘shishga erishishdir. Aholi farovonligining oshirib borishi ham pirovard natijada iqtisodiy o‘shish darajasi va sur‘atlariga bog‘liq. Shu sababli ushbu bob iqtisodiy rivojlanishning mohiyati, uning darajasini ifodalovchi ko‘rsatkichlar, iqtisodiy o‘shishning mazmuni, turlari va ko‘rsatkichlarini bayon qilish bilan boshlanadi. Bob davomida iqtisodiy o‘shishning omillari, milliy boylik va uning tarkibiy tuzilishini, iqtisodiy o‘shish borasida mavjud bo‘lgan turli modellar mazmunini yoritib berishga ham o‘rin ajratiladi.

1. Iqtisodiy o‘shishning mazmuni, turlari va ko‘rsatkichlari

Milliy iqtisodiyotda iqtisodiy rivojlanish qiyin aniqlanadigan jarayon bo‘lganligi sababli, uning mezonlaridan biri bo‘lgan iqtisodiy o‘shish ko‘proq tahlil qilinadi.

Iqtisodiy o‘shish bevosita yalpi ichki mahsulot miqdorining mutlaq va aholi jon boshiga hamda iqtisodiy resurs xarajatlari birligi hisobiga ko‘payishi hamda sifatining yaxshilanishida va tarkibining takomillashuvida ifodalanadi.

Iqtisodiy o‘shishni YaIM mutloq hajmining ortishi orqali yoki aholi jon boshiga real YaIM miqdorining ortishi orqali o‘lchash buning qanday maqsadda amalga oshirilayotganiga bog‘liq bo‘ladi. Odatda biron-bir mamlakat iqtisodiy o‘shishini YaIM mutlaq hajmining ortishi orqali o‘lchash uning iqtisodiy salohiyatini baholashda, aholi jon boshiga real YaIM miqdorining ortishi orqali o‘lchash esa mamlakatdagi turmush darajasini taqqoslashda qo‘llaniladi.

Mamlakatning iqtisodiy o‘shish sur‘atini tavsiflaydigan mazkur ko‘rsatkichlar (real YaIM va aholi jon boshiga real YaIMning o‘shishi) miqdoriy ko‘rsatkichlar bo‘lib, ular birinchidan, mahsulot sifatining oshishini to‘liq hisobga olmaydi va shu sababli farovonlikning haqiqiy o‘shishini to‘liq tavsiflab berolmaydi; ikkinchidan, real YaIM va aholi jon boshiga YaIMning o‘shishi bo‘sh vaqtning sezilarli ko‘payishini aks ettirmaydi va farovonlik real darajasining pasaytirib ko‘rsatilishiga olib keladi; uchinchidan, iqtisodiy o‘shishni miqdoriy hisoblash boshqa tomondan uning atrof muhitga va insonning hayotiga salbiy ta‘sirini hisobga olmaydi.

Shunga ko‘ra, iqtisodiy o‘shishning barcha tavsifi yillik o‘shish sur‘atlarining foizdagi o‘lchovida to‘liq o‘z ifodasini topadi:

$$O'S = \frac{YaIM_{joriydavr} - YaIM_{bazisdavr}}{YaIM_{bazisdavr}} \times 100\%,$$

bu yerda:

O‘S – iqtisodiy o‘shish sur‘ati, foizda;

$YaIM_{\text{bazis davr}}$ – taqqoslanayotgan davr (yil)dagi real YaIM hajmi;

$YaIM_{\text{joriy davr}}$ – joriy davr (yil)dagi real YaIM hajmi.

Mamlakatimizda 1997-2008 yillar davomida nominal YAIMning qiymati, real YaIMning o'sish sur'ati hamda uning aholi jon boshiga o'sishi to'g'risidagi ma'lumotlarni quyidagi jadval orqali ko'rish mumkin (1-jadval).

1-jadval.

Yalpi ichki mahsulotni aholi jon boshiga ishlab chiqarishning o'sishi¹

Yillar	Ko'rsatkichlar		
	Nominal YaIM, mlrd.so'm	Real YaIMning o'sish sur'ati, %	YaIMning aholi jon boshiga o'sishi, %
1997	976,8	5,2	3,3
1998	1416,2	4,4	2,6
1999	2128,7	4,3	2,8
2000	3255,6	4,0	2,5
2001	4868,4	4,2	3,1
2002	7469,3	4,2	3,2
2003	9664,1	4,4	3,2
2004	12189,5	7,7	6,5
2005	15923,4	7,0	6,0
2006	20759,3	7,3	6,2
2007	28186,2	9,5	8,0
2008	36839,4	9,0	-

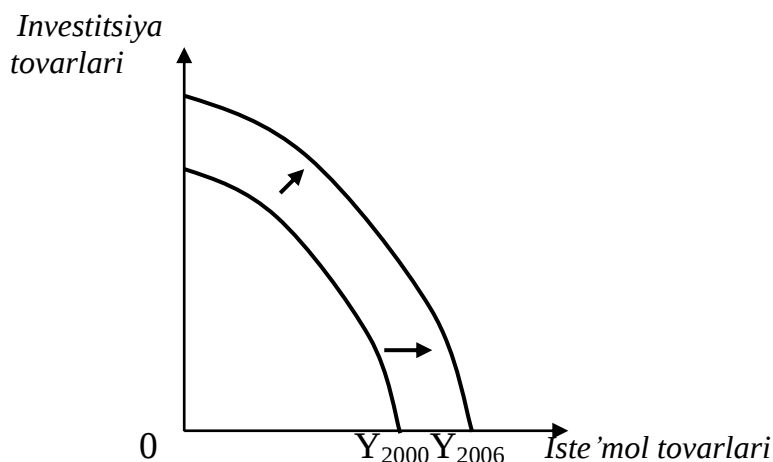
Shuningdek, iqtisodiy o'sish mamlakat ishlab chiqarish imkoniyatlarining kengayib borishini ham anglatadi. Milliy ishlab chiqarish natijalarining miqdor jihatidan ko'payishi va sifat jihatidan takomillashib borishi pirovardida ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'ining o'ng tomonga qarab siljishiga olib keladi. Aytaylik, 2006 yildagi milliy ishlab chiqarish hajmi (Y_{2006}) 2000 yildagi (Y_{2000})ga nisbatan o'sdi. Bu o'sish o'z navbatida milliy ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'ining ham kengayishiga olib keladi (2-chizma).

Chizmadan ko'rinadiki, iqtisodiy o'sish natijasida ishlab chiqarilgan ijtimoiy mahsulot miqdori ortadi, bu esa aholi turmush farovonligini oshishiga olib keladi. Iqtisodiyot mavjud ehtiyojlarni yanada to'laroq qondirish imkoniga ega bo'ladi.

Iqtisodiy o'sishning ahamiyati to'g'risida gapirilganda uning darajasini ham e'tiborda tutish lozim. Iqtisodiy o'sish sur'atlarining ahamiyatlilik darajasi turli mamlakatlar real YaIMning hajmidan kelib chiqqan holda farqlanadi. Real YaIM hajmi nisbatan kichik bo'lgan mamlakatlar uchun 8-10% darajasidagi iqtisodiy o'sish sur'ati me'yordagi holat sanalishi, real YaIM hajmi juda katta

¹ Amanov E.E. Islohotlarni chuqurlashtirish jarayonida iqtisodiy o'sish va uning omillari. Iqtisod fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. T., 2005, 82-bet.; O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi.

bo'lgan mamlakatlar uchun 2-3% darajasidagi iqtisodiy o'sish sur'ati esa ahamiyatli ko'rsatkich hisoblanishi mumkin.

2-chizma. Iqtisodiy o'sish natijasida milliy iqtisodiyot ishlab chiqarish imkoniyatlarining kengayishi.

Ijtimoiy mahsulotning o'sish sur'ati bilan ishlab chiqarish omillari miqdorining o'zgarishi o'rtasidagi nisbat iqtisodiy o'sishning ekstensiv yoki intensiv turlarini belgilab beradi.

Ekstensiv iqtisodiy o'sishga ishlab chiqarishning avvalgi texnikaviy asosi saqlanib qolgan holda ishlab chiqarish omillari miqdorining ko'payishi tufayli erishiladi. Aytaylik, mahsulot ishlab chiqarishni ikki hissa ko'paytirish uchun mavjud korxona bilan bir qatorda o'rnatilgan uskunalarning quvvati, miqdori va sifati, ishchi kuchining soni va malaka tarkibi bo'yicha xuddi o'shanday yana bir korxona quriladi. Ekstensiv rivojlanishda, agar u sof holda amalga oshirilsa, ishlab chiqarish samaradorligi o'zgarmay qoladi.

Iqtisodiy o'sishning intensiv turi sharoitida mahsulot chiqarish miqyoslarini kengaytirishga ishlab chiqarish omillarini sifat jihatidan takomillashtirish, yanada ilg'or ishlab chiqarish vositalarini va yangi texnikani qo'llash, ishchi kuchi malakasini oshirish, shuningdek mavjud ishlab chiqarish potentsialidan yaxshiroq foydalanish yo'li bilan erishiladi. Intensiv yo'l ishlab chiqarishga jalb etilgan resurslarning har bir birligidan olinadigan samaraning, pirovard mahsulot miqdorining o'sishida, mahsulot sifatining oshishida o'z ifodasini topadi.

Real hayotda ekstensiv va intensiv omillar sof holda, alohida-alohida mavjud bo'lmaydi, balki muayyan uyg'unlikda, bir-biri bilan qo'shilgan tarzda bo'ladi. Shu sababli ko'proq ustuvor ekstensiv va ustuvor intensiv iqtisodiy o'sish turlari haqida so'z yuritiladi.

Iqtisodiy o'sishning alohida tomonlarini tavsiflovchi ko'rsatkichlari ham mavjud bo'lib, ulardan asosiylari ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojlanish darajasi,

mehnat unumdorligining o'sishi va ish vaqtini tejash, shaxsiy daromad va foyda massasi, milliy iqtisodiyotning tarmoq tuzilishi kabilar hisoblanadi.

Ishlab chiqaruvchi kuchlar darajasi quyidagi ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi:

- a) ishlab chiqarish vositalarining rivojlanganlik darajasi;
- b) xodimning malakasi va tayyorgarlik darajasi;
- d) ishlab chiqarishning moddiy va shaxsiy omili o'rtasidagi nisbat;
- e) mehnat taqsimoti, ishlab chiqarishning tashkil etilishi, ixtisoslashtirilishi va kooperatsiyasi.

Iqtisodiy o'sishning jahon amaliyotida keng qo'llaniladigan boshqa ko'rsatkichi iqtisodiyotning tarmoq tuzilishi hisoblanadi. U tarmoqlar bo'yicha hisoblab chiqilgan YaIM ko'rsatkichi asosida tahlil qilinadi. Bunda iqtisodiyotning yirik sohalari, moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish tarmoqlari o'rtasidagi nisbat ham o'rganiladi.

2. Iqtisodiy o'sishning omillari

Iqtisodiy o'sishga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruh omillar **taklif omillari** deb ham atalib, iqtisodiyotning o'sish layoqatini belgilab beradi:

- 1) tabiiy resurslarning miqdori va sifati;
- 2) ishchi kuchi resurslari miqdori va sifati;
- 3) asosiy kapital (asosiy fondlar) ning hajmi;
- 4) texnologiya va fan-texnika taraqqiyoti.

Bu omillar har birining yalpi mahsulot hajmiga ta'sirini baholash orqali iqtisodiy o'sishni tavsiflash mumkin.

Ma'lumki, yalpi milliy (ichki) mahsulot ishchi kuchi, kapital va tabiiy resurslar sarflarining funktsiyasi hisoblanadi, ya'ni:

$$Y = f(L, K, N),$$

bu yerda:

Y – yalpi milliy (ichki) mahsulot;

L – ishchi kuchi sarflari;

K – kapital sarflari;

N – tabiiy resurslar sarflari.

Bu funktsional bog'lanishdan kelib chiqqan holda iqtisodiy o'sishni belgilab beruvchi bir qator xususiy ko'rsatkichlarni keltirib chiqarish mumkin:

- 1) **mehnat unumdorligi** (Y/L) – mahsulot ishlab chiqarish hajmining jonli mehnat sarflariga nisbati;
- 2) **mehnat sig'imi** (L/Y) – jonli mehnat sarflarining mahsulot ishlab chiqarish hajmiga nisbati;
- 3) **kapital samaradorligi** (Y/K) – mahsulot ishlab chiqarish hajmining unga sarflangan kapital xarajatlariga nisbati;

4) **kapital sig'imi (K/Y)** – kapital xarajatlarining mahsulot ishlab chiqarish hajmiga nisbati;

5) **tabiiy resurslar samaradorligi (Y/N)** – mahsulot ishlab chiqarish hajmining unga sarflangan tabiiy resurslar xarajatlariga nisbati;

6) **mahsulotning resurslar sig'imi (N/Y)** – tabiiy resurslar sarfining mahsulot ishlab chiqarish hajmiga nisbati;

7) **ishchi kuchining kapital bilan qurollanganlik darajasi (K/L)** – ishlab chiqarish jarayonida qo'llanilayotgan kapital hajmining ishchi kuchi miqdoriga nisbati.

Iqtisodiy o'sishni tahlil qilishda yuqorida ko'rib chiqilgan ko'rsatkichlardan tashqari yana **keyingi qo'shilgan ishlab chiqarish omillari unumdorligi** ko'rsatkichlari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu ko'rsatkichlar, boshqa omillar sarfi o'zgarmagani holda, har bir alohida omil sarfining qo'shimcha o'sishi ta'sirida mahsulot ishlab chiqarish hajmining qo'shimcha o'sishi hajmini belgilab beradi:

1) keyingi qo'shilgan mehnat unumdorligi ($\Delta Y / \Delta L$);

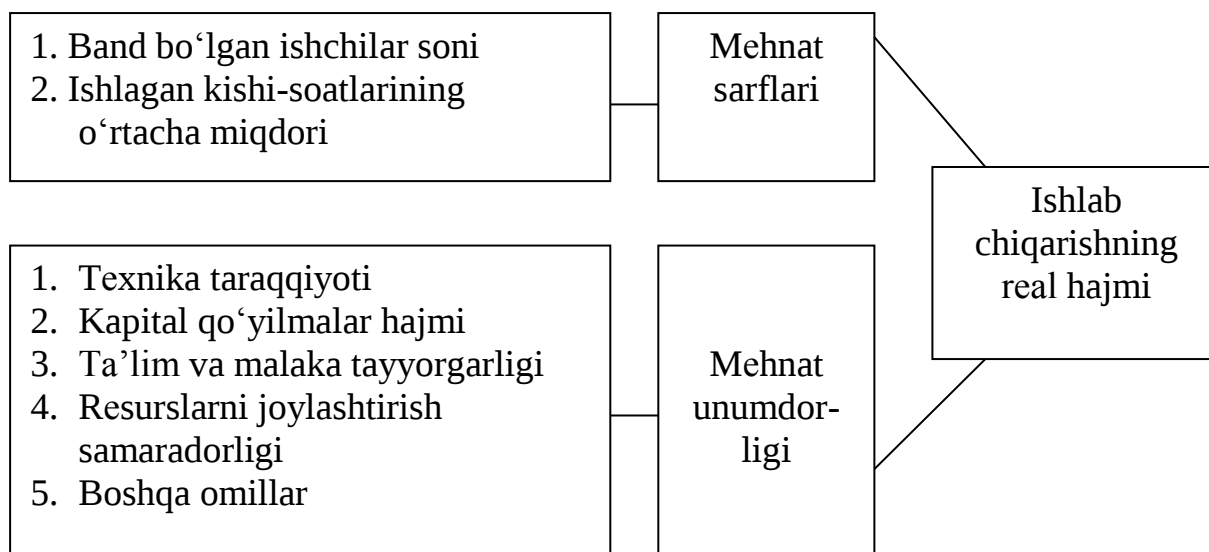
2) keyingi qo'shilgan kapital unumdorligi ($\Delta Y / \Delta K$);

3) keyingi qo'shilgan tabiiy resurslar unumdorligi ($\Delta Y / \Delta N$).

Bu ko'rsatkichlar yalpi mahsulot ishlab chiqarish umumiy hajmining o'sishida har bir omilning hissasini namoyon etib, u quyidagicha aniqlanadi:

$$Y = (\Delta Y / \Delta L)L + (\Delta Y / \Delta K)K + (\Delta Y / \Delta N)N.$$

Iqtisodiy o'sishga **taqsimlash omillari** ham ta'sir qiladi. Ishlab chiqarish calohiyatidan maqsadga muvofiq foydalanish uchun nafaqat resurslar iqtisodiy jarayonga to'liq jalb qilingan bo'lishi, balki juda samarali ishlatilishi ham zarur. Resurslarning o'sib boruvchi hajmidan real foydalanish va ularni kerakli mahsulotning mutloq miqdorini oladigan qilib taqsimlash ham zarur bo'ladi.

4–chizma. Real mahsulot o'sishini aniqlab beruvchi omillar.

Real mahsulot ikki asosiy usulda ko'paytirilishi mumkin (4-chizma):

- 1) resurslarning ko'proq hajmini jalb etilishi;
- 2) ulardan ancha unumli foydalanish yo'li bilan.

Amaliy hayotda iqtisodiy o'sishni susaytirib turuvchi omillar ham mavjud bo'ladiki, ular mehnat muhofazasi, atrof muhitning ifloslanishi kabi holatlar natijasida kelib chiqadi. Keyingi yillarda respublikamizda davlat tomonidan atrof-muhit ifloslanishining oldini olish, xodimlar mehnat sharoitini yaxshilash va sog'lig'ini muhofaza qilishni tartibga solishda muhim tadbirlar amalga oshirildi. Bu o'z navbatida iqtisodiy o'sish sur'atiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Chunki bunday tadbirlarni amalga oshirish tegishli xarajatlarni taqozo qiladi. Shu orqali mehnat unumdorligini oshirish uchun zarur bo'lgan mablag'lar boshqa tomonga jalb qilinadi.

3. Iqtisodiy o'sish modellari

Iqtisodchi olimlarning iqtisodiy o'sish omillarini o'rganish hamda uning kelgusidagi natijalarini bashorat qilish borasidagi tadqiqotlari pirovardida turli iqtisodiy o'sish modellarining yaratilishiga olib keldi. Bu modellar o'z mazmuniga ko'ra bir-birlaridan farqlansada, ularning asosida ikkita nazariya – makroiqtisodiy muvozanatning keynscha (keyinchalik neokeynscha) nazariyasi hamda ishlab chiqarishning klassik (keyinchalik neoklassik) nazariyasi yotadi.

Iqtisodiy o'sishni tahlil qilishda neoklassik nazariya namoyondalari quyidagi noto'g'ri nazariy shartlarga asoslanadilar:

- 1) mahsulotning qiymati barcha ishlab chiqarish omillari tomonidan yaratiladi;
- 2) ishlab chiqarish omillarining har biri o'zining keyingi qo'shilgan mahsulotiga tegishli ravishda mahsulot qiymatini yaratishga hissasini qo'shadi. Shunga ko'ra, bunga javoban barcha keyingi qo'shilgan mahsulotga teng keluvchi daromad ham oladi;
- 3) mahsulot ishlab chiqarish va buning uchun zarur bo'lgan resurslar o'rtasida miqdoriy bog'liqlik mavjud;
- 4) ishlab chiqarish omillarining erkin tarzda amal qilishi hamda ular o'rtasida o'zaro bir-birining o'rnini bosish imkoniyati mavjud.

Biz oldingi boblarda aytganimizdek, neoklassik va boshqa ayrim yo'nalishdagi nazariyotchilar bu yerda ham ikkita uslubiy xatoga yo'l qo'yadilar:

- 1) ular ishlab chiqarish omillarining barchasi bir xil qiymat yaratadi, ular qiymatni yaratishda baravar ishtirok etadi, deb hisoblaydilar. Xolbuki, barcha ishlab chiqarish vositalari hech qanday yangi qiymat yaratmaydilar, balki o'zlarining qiymatlariga teng miqdordagi qiymatni jonli mehnat yordamida yangi yaratilgan mahsulotga o'tkazadilar. Lekin barcha omillar yaratilgan va o'sgan (ko'paygan) mahsulotning nafililigini yaratishda qatnashadilar;

2) ular doimo barcha omillar ichida jonli mehnatning faol rol o'ynashini, qolganlari esa passiv rol o'ynashini unutadilar. Chunki hech bir tabiiy resurs, kapital resurlari jonli mehnat tomonidan harakatga keltirilmasa, o'zicha harakatga kela olmasligi, irib-chirib o'z joyida ham jismonan, ham qiymati yo'q bo'lib ketishi, ularning qiymati faqat jonli mehnat tomonidan saqlab qolinishi million yillardan beri milliard martalab tasdiqlanib kelmoqda. Lekin negadir ularning bunga e'tibor bergisi kelmaydi.

Neoklassik model ko'p omilli hisoblanib, amerikalik iqtisodchi P.Duglas va matematik CH.Kobb yaratgan ishlab chiqarish funktsiyasi asos qilib olingan. Kobb-Duglas modeli orqali ishlab chiqarish hajmining o'sishida ishlab chiqarish turli omillarining ulushini aniqlashga harakat qilinib, u quyidagicha ifodalanadi:

$$Y = AK^{\alpha} L^{\beta},$$

bu yerda:

Y – ishlab chiqarish hajmi;

K – kapital sarflari;

L – ishchi kuchi sarflari;

A, α , β - ishlab chiqarish funktsiyasining koeffitsiyentlari;

A – mutanosiblik koeffitsiyenti;

α va β - ishlab chiqarish hajmining ishchi kuchi va kapital sarflari bo'yicha elastiklik koeffitsiyenti.

Elastiklik koeffitsiyenti bir ko'rsatkich miqdorining o'zgarishi natijasida boshqa bir ko'rsatkich miqdorining o'zgarishi darajasini ifodalaydi. Shunga ko'ra, α koeffitsiyenti kapital sarflarining 1%ga o'sishi ishlab chiqarish hajmining necha foizga o'sishini, β koeffitsiyenti esa ishchi kuchi sarflarining 1%ga o'sishi ishlab chiqarish hajmining necha foizga o'sishini ko'rsatadi. α va β ning yig'indisi ishchi kuchi va kapital sarflarining bir vaqtning o'zida 1%ga o'sishi ishlab chiqarish hajmining necha foizga o'sishini ko'rsatadi.

Ch.Kobb va P.Duglas o'z tadqiqotlarida AQSH qayta ishlash sanoatining 1899-1922 yillar mobaynidagi ish faoliyatini tahlil qilib, ishlab chiqarish funktsiyasining ko'rsatkichlarini aniqlashga harakat qilganlar:

$$Y = 1,01 \times K^{0,25} \times L^{0,75}.$$

Bu ko'rsatkichlar shuni anglatadiki, o'sha davrda AQSH qayta ishlash sanoatida kapital sarflarining 1%ga oshirilishi ishlab chiqarish hajmini 0,25%ga, ishchi kuchi sarflarining 1%ga oshirilishi esa ishlab chiqarish hajmini 0,75% ga oshishiga olib kelar ekan.

Keyinchalik Kobb-Duglasning ishlab chiqarish funktsiyasini golland iqtisodchisi YAn Tinbergen yanada takomillashtirib, unga yangi omil – texnika taraqqiyoti ko'rsatkichini kiritdi. Natijada ishlab chiqarish funktsiyasi formulasi quyidagi ko'rinishni oldi:

$$Y = AK^{\alpha} L^{1-\alpha} e^{rt},$$

bu yerda: e^{rt} – vaqt omili.

Ishlab chiqarish funksiyasiga vaqt omilining kiritilishi endilikda nafaqat miqdor, balki «texnika taraqqiyoti» atamasi orqali uyg'unlashuvchi sifat o'zgarishlari – ishchi kuchi malakasining o'sishi, innovatsiya jarayonlarining kuchayishi, ishlab chiqarishni tashkil etishning takomillashuvi, jamiyat miqyosida ma'lumotlilik darajasining oshishi va boshqalarni ham aks ettirish imkonini berdi.

Iqtisodiy o'sishning keynscha modeli makroiqtisodiy muvozanatning keynscha nazariyasini rivojlantirish va unga tanqidiy yondoshish natijasida vujudga kelgan. Bu modellar orasida ingliz olimi R.Xarrod va amerikalik olim ye.Domarning iqtisodiy o'sish modellari e'tiborga molik hisoblanadi. Har ikkala modelning umumiy jihatlari mavjud bo'lib, ular quyidagilar orqali shartlanadi:

1) ular neoklassik modellardan farqli o'laroq bir omilli model hisoblanadi. Ya'ni bu modellarda milliy daromadning o'sishi faqat kapital jamg'arishning funksiyasi hisoblanib, kapital samaradorligiga ta'sir ko'rsatuvchi ishchi kuchi bandligining oshishi, FTT yutuqlaridan foydalanish darajasining o'sishi, ishlab chiqarishni tashkil etishning yaxshilanishi kabi boshqa barcha omillar nazardan chetda qoldiriladi; 2) ishlab chiqarishning kapital sig'imi ishlab chiqarish omillari narxlarining nisbatiga bog'liq bo'lmay, faqat ishlab chiqarishning texnik sharoitlari orqali aniqlanadi.

Neokeynscha modelda investitsiyalarning o'sishi iqtisodiy o'sish va uning sur'atlarini belgilovchi omil hisoblanib, u bir tomondan, milliy daromadning o'sishiga imkon yaratadi, ikkinchi tomondan esa, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytiradi. O'z navbatida daromadning o'sishi bandlikning oshishiga imkon yaratadi. Investitsiya hajmining ko'payishi natijasida kengaygan ishlab chiqarish quvvatlari daromadning o'sishi orqali to'liq ishga tushirilishi lozim.

Shunga ko'ra, Ye.Domarning modelida quyidagi tenglik orqali muvozanatning ta'minlanishi shart qilib qo'yiladi:

$$\begin{array}{ccc} \text{Pul daromadining} & & \text{Ishlab chiqarish} \\ \text{qo'shimcha o'sishi} & = & \text{quvvatlarining qo'shimcha o'sishi} \\ \text{(talab)} & & \text{(taklif)} \end{array}$$

Bu tenglikni formula tarzida yozilsa, u quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$\Delta I \times \frac{1}{a} = I \times \sigma \quad \text{yoki} \quad \frac{\Delta I}{I} = \sigma \times a,$$

bu yerda:

I – har yillik sof kapital qo'yilmalar;

ΔI – sof kapital qo'yilmalarning qo'shimcha o'sishi;

$\Delta I/I$ – sof kapital qo'yilmalarning o'sish sur'ati;

$1/a$ – multiplikator, bu yerda a – jamg'arishga bo'lgan o'rtacha moyillik;

σ - kapital samaradorligi.

Shunday qilib, iqtisodiyotdagi ishchi kuchining to'la bandligini hamda ishlab chiqarish quvvatlarining to'liq ishlashini ta'minlovchi sof investitsiyalar yoki kapital qo'yilmalarning o'sish sur'ati $\sigma \times a$ ga teng bo'lishi lozim. Agar iqtisodiyotdagi investitsiyalarning potentsial o'rtacha samaradorligi 0,3 ga, jamg'arishga bo'lgan o'rtacha moyillik 0,2 ga teng bo'lsa, u holda investitsiyalarning o'sish sur'ati 6% $(0,3 \times 0,2) \times 100\%$ ga teng bo'ladi.

R.Xarrodning iqtisodiy o'sish modeli investitsiya va jamg'armalar o'rtasidagi makroiqtisodiy muvozanat, ya'ni $I = S$ ga asoslanadi. U statik holdagi makromuvozanat uchun alohida, dinamik holdagi makromuvozanat uchun alohida formuladan foydalanadi. 1-formula quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

$$G \times C = S,$$

bu yerda:

G – milliy daromadning o'sish sur'ati ($\Delta Y/Y$);

C – kapital sig'imi ($I/\Delta Y$);

S – milliy daromad tarkibidagi jamg'arishning ulushi (S/Y).

2-formula quyidagi ko'rinishda o'z ifodasini topadi:

$$G_w \times C_r = S,$$

bu yerda:

G_w – haqiqiy jamg'arma va taxmin qilinayotgan investitsiyalar o'rtasidagi dinamik muvozanatni ta'minlovchi o'sishning kafolatlangan sur'ati;

C_r – kapital koeffitsiyentining talab etilayotgan miqdori.

Neokeynschilarning fikriga ko'ra bozor iqtisodiyoti sharoitida doimiy kafolatlangan o'sish sur'atiga avtomatik ravishda erishib bo'lmazligi sababli, ular dinamik muvozanatga erishish uchun iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish zarurligi to'g'risidagi xulosaga keldilar.

Iqtisodiy o'sishning muhim modellaridan biri bo'lib **tarmoqlararo balans** hisoblanadi. Tarmoqlararo balansning dastlabki nazariy asoslari sobiq ittifoq davrida ishlab chiqilgan edi. Keyinchalik u asli Rossiyalik bo'lgan hamda AQSHga o'tib ketgan iqtisodchi V.Leontev tomonidan **«xarajatlar – ishlab chiqarish»** modeli sifatida takomillashtirilgan holda ishlab chiqildi (5-jadval).

V.Leontev iqtisodiy tahlilning «xarajatlar – ishlab chiqarish» usulida eng avvalo e'tiborni iqtisodiyotdagi miqdoriy aloqalarga qaratadi. Tarmoqlar o'rtasidagi bu aloqalar texnologik koeffitsiyentlar (I kvadrantdagi a_{11} , a_{12} , a_{13} va h.k. belgilar) orqali o'rnatiladi.

Tarmoqlararo balans jadvali to'rtta kvadrantdan iborat. Birinchi kvadrantga mahsulot ishlab chiqarishga moddiy sarflar ko'rsatkichlari joylashtirilgan. Ikkinchi kvadrantga shaxsiy iste'mol, jamg'arish, davlat xaridi va eksport sifatida foydalaniluvchi pirovard mahsulot ko'rsatkichlari joylashtirilgan. Uchinchi kvadrantdan qo'shilgan qiymat (ish haqi, foyda, soliqlar) va import ko'rsatkichlari o'rin olgan. To'rtinchi kvadrantda sof milliy mahsulotni qayta taqsimlash ko'rsatkichlari joylashgan. Tarmoqlararo aloqalar jadvali ustunlari bo'ylab xarajatlarni, ya'ni har bir tarmoq bo'yicha mahsulot qiymatini tashkil

etuvchi unsurlarni, satrlar bo'yicha esa – milliy iqtisodiyot har bir tarmog'i mahsulotini taqsimlash tarkibiy tuzilmasini aks ettiradi.

Tarmoqlararo balans modelida bir tarmoqdagi pirovard talab yoki ishlab chiqarish sharoitidagi o'zgarishlar boshqa barcha o'zaro bog'liq tarmoqlarning miqdoriy ta'sirini kuzatish orqali o'rganiladi. Bu esa qandaydir tovarga bo'lgan ehtiyojlar yoki uni ishlab chiqarish texnologiyasidagi har qanday o'zgarishlar muvozanatlashgan narxlar tarkibini o'zgartirib, texnologik koeffitsiyentlarning ham o'zgarishiga olib kelishini anglatadi.

I S H L A B C H I Q A R I S H																			
		iste'molchi tarmoqlar					n		pirovard iste'mol							Jami: foydalanish bo'yicha YaIM			
		a ₁₁	a ₁₂	a ₁₃		a _{1n}	C ₁							I ₁	G ₁	X ₁	Y ₁		
X A R A J A T L A R	Ishlab chiqaruvchi tarmoqlar n	a ₂₁	a ₂₂	a ₂₃		a _{2n}	C ₂							I ₂	G ₂	X ₂	Y ₂		
		a ₃₁	a ₃₂	a ₃₃		a _{3n}													
				I oraliq qiymat															
			a _{n1}	a _{n2}	a _{n3}		a _{nn}	C _n							I _n	G _n	X _n	Y _n	
		Qo'shilgan qiymat	W ₁	W ₂				W _n	IV										I + II
P ₁	P ₂					P _n													
				III															
	Im-port	M ₁	M ₂			M _n	I + III												
	Jami: xara-jat-lar bo'yicha YaIM	Y ₁	Y ₂			Y _n													

II kvadrantda – C – (shaxsiy iste'mol); I – (investitsiyalar); G – (davlat xaridi); X (eksport).

III kvadrantda – W – ish haqi;

P – foyda;

M – import.

5-jadval. Tarmoqlararo balans chizmasi.

«Xarajatlar – ishlab chiqarish» tarmoqlararo balansi usuli nafaqat iqtisodiyot turli tarmoqlari o'rtasidagi o'zaro aloqalarni o'rganishga, balki

mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishini, uning tarmoqlar tuzilmasining o'zgarishi va iqtisodiy o'sish sur'atlarini bashoratlashga imkon yaratadi.

Iqtisodiy o'sish modellari to'g'risida so'z yuritiganda «nol darajadagi iqtisodiy o'sish» kontseptsiyasiga to'xtalib o'tish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Mazkur kontseptsiyaga XX asrning 70-yillarida asos solingan. Bu kontseptsiya tarafdorlarining fikricha texnika taraqqiyoti va iqtisodiy o'sish atrof-muhitning ifloslanishi, tabiatga zaharli moddalarning chiqarilishi, shahar qiyofasining yomonlashuvi va boshka shu kabi ko'plab salbiy holatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Aholi sonining tezlik bilan ko'payib borishi, ishlab chiqarish miqyoslarining kengayishi natijasida ishlab chiqarish, ayniqsa tabiiy resurslarning kamayib borishi pirovardida iqtisodiy o'sish chegaralarini cheklab qo'yadi. Buning oqibatida ocharchilik, atrof-muhitning buzilishi, resurslarning tugashi ro'y berib, tez orada aholi soni va sanoat ishlab chiqarish hajmi keskin qisqara boshlaydi. Shunga ko'ra, «nol darajadagi iqtisodiy o'sish» kontseptsiyasi tarafdorlari iqtisodiy o'sishni maqsadga muvofiq ravishda ma'lum chegarada ushlab turish zarur, deb hisoblaydilar. Ular iqtisodiy o'sish tovar va xizmatlar hajmining ko'payishini ta'minlashini tan olsalarda, bu o'sish bir vaqtning o'zida turmush darajasining yuqori sifatini ta'minlay olmasligini ta'kidlaydilar.

O'z navbatida, mazkur kontseptsiya muholiflari iqtisodiy o'sishning yuqori darajasini yoqlab, uning o'zi cheksiz ehtiyojlar va cheklangan resurslar o'rtasidagi ziddiyatni yumshatishini, aynan yuqori darajadagi o'sish sharoitida jamiyatning ijtimoiy zaif qatlamlarini qo'llab-quvvatlash imkoniyati vujudga kelishini ko'rsatadilar. Atrof-muhitning ifloslanishi esa iqtisodiy o'sish oqibati bo'lmay, u tabiiy resurslardan foydalanishdagi narx shakllanish tizimining noto'g'riligidan kelib chiqadi. Shunga ko'ra, mazkur muammolarni hal etish uchun tabiiy resurslardan foydalanishda qonuniy cheklovlar yoki maxsus soliqlarni kiritish, ifloslantirish huquqi bozorini shakllantirish lozimligini ta'kidlaydilar.

4. Milliy boylik tushunchasi va uning tarkibiy tuzilishi

Milliy boylik insoniyat jamiyati taraqqiyoti davomida ajdodlar tomonidan yaratilgan va avlodlar tomonidan jamg'arilgan moddiy, nomoddiy va intellektual hamda tabiiy boyliklardan iboratdir.

Milliy boylikni shartli ravishda quyidagi uchta yirik tarkibiy qismlarga ajratish mumkin:

1. Moddiy-buyumlashgan boylik.
2. Nomoddiy boylik.
3. Tabiiy boylik.

Moddiy-buyumlashgan boylik oxir-oqibatda ishlab chiqarishning, unumli mehnatning natijasi hisoblanadi. U ishlab chiqarish yaratilganda mahsulotlarning joriy iste'mol qilishdan ortiqcha qismini jamg'arish oqibatida vujudga keladi va o'sib boradi.

Ammo moddiy-buyumlashgan boylikni qator yillardagi yillik yalpi mahsulotlar yig'indisi sifatida tasavvur qilish noto'g'ri bo'lar edi. Chunki bu boylikning bir qismi har yili ishdan chiqarib, qaytadan yangilanib turadi (ishlab chiqarish vositalari, iste'mol buyumlari). Shu sababli ishlab chiqarish vositalarining o'rnini qoplash bilan bir vaqtda yalpi mahsulotning faqat bir qismi moddiy-buyumlashgan boylik sifatida jamg'arilib boriladi. Demak, qoplash fondi va moddiy buyumlashgan boylikning o'sishi yalpi milliy mahsulot hisobiga amalga oshiriladi.

Milliy boylikning inson mehnati bilan yaratilgan moddiy qismi qiymat shakliga ega bo'lib, tarkibiy tuzilishi bo'yicha qo'yidagilarni o'z ichiga oladi:

- ishlab chiqarish xususiyatidagi asosiy kapital (fondlar);
- noishlab chiqarish xususiyatidagi asosiy kapital (fondlar);
- aylanma kapital (fondlar);
- tugallanmagan ishlab chiqarishning moddiy-buyumlashgan qismi;
- moddiy zahiralar va ehtiyojlar;
- aholining uy, tomorqa va yordamchi xo'jaligida jamg'arilgan mol-mulk.

Moddiy-buyumlashgan boylik o'sishining asosiy omillari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- mehnat unumdorligining o'sishi;
- ishlab chiqarish samaradorligining ortishi;
- milliy daromadda jamg'arish normasining ortishi.

Moddiy-buyumlashgan boylik ishlab chiqarishning natijasi va shart-sharoiti hisoblanadi. Buning ma'nosi shuki, bir tomondan mahsulotdan milliy boylik tomon harakatda boylikning iste'mol qilingan qismining qoplanishi va uning ko'payishi ro'y beradi. Boshqa tomondan milliy boylik ishlab chiqarishning moddiy shart-sharoiti, uning moddiy-texnikaviy asosi hisoblanadi. Bunda ishlab chiqarishning o'sish sur'ati va miqyosi milliy boylikdan foydalanish xususiyatiga bog'liq bo'ladi.

Milliy boylikning boshqa qismi tabiiy boyliklar ishlab chiqarishning omili bo'lib ishtirok etadi, uning shart-sharoitini va inson faoliyatining tashqi muhitini tashkil qiladi. Tabiiy boylikning asosi tabiat mahsuli bo'lib, uning vujudga kelishi tabiat qonunlari asosida ro'y bersada, ulardan foydalanish jamiyat rivojiga ham bog'liq bo'ladi. Foydali qazilma boyliklar, o'rmonlar, suv va yer resurslari tabiatan mavjud bo'lsada, ishlab chiqarishda faol qatnashadi.

Tabiat in'omlari o'zlarining dastlabki ko'rinishida tabiiy boylik bo'lib, shu holatida inson faoliyatining natijasi hisoblangan ijtimoiy boylik tarkibiga kirmaydi. Buning ma'nosi shuki, tabiiy boyliklar jamiyat uchun faqatgina potentsial boylik hisoblanadi. Ular inson mehnatining ta'siri oqibatida real boylikka aylanadi.

Milliy boylik nafaqat moddiy ishlab chiqarish sohalarida yaratiladi. Uning bir qismi nomoddiy ishlab chiqarish sohalarida vujudga keltiriladi va jamiyatning nomoddiy boyligi hisoblanadi. Nomoddiy sohalarida ashyoviy-buyum shakl bilan bog'liq bo'lmagan alohida turdagi iste'mol qiymatlar hosil

qilinadi. Ular ham moddiy ishlab chiqarish sohalarining faoliyat qilishi va rivojlanishi uchun, shuningdek bevosita aholining turmush darajasini ta'minlash va oshirib borish uchun zarur bo'ladi. Bunday boyliklarga ta'lim, sog'likni saqlash, fan, madaniyat, san'at, sport sohalarida vujudga keltiriladigan nomoddiy qimmatliklar kiradi. Uning tarkibida tarixiy yodgorliklar, arxitektura obidalari, noyob adabiyot va san'at asarlari alohida o'rin tutadi.

Jamiyatning nomoddiy boyliklarida madaniyat va san'atning rivojlanish darajasi, jamiyat a'zolarining to'plagan ilmiy bilimlari va intellektual darajasi, ishlovchilarning ixtisosligi va malakaviy bilim darajasi, sog'liqni saqlash, ta'lim va sportning rivojlanish darajasi o'z ifodasini topadi.

SHunday qilib, milliy boylik moddiy buyumlashgan va tabiiy boyliklardan ancha keng tushuncha bo'lib, o'z tarkibiga jamiyatning nomoddiy tavsifdagi qimmatliklarini ham oladi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Iqtisodiy rivojlanish – ko'p o'lchamli jarayon bo'lib, jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy taraqqiyotida o'z ifodasini topadi.

Iqtisodiy o'sish – YaIM, SMM, MD miqdorining mutloq va aholi jon boshiga hamda iqtisodiy resurs xarajatlari birligi hisobiga ko'payishida va sifatining yaxshilanishida ifodalanadi.

Iqtisodiy o'sish mezonlari – iqtisodiy o'sishni nisbatan to'liq darajada baholash imkonini beradigan ko'rsatkichni xarakterlaydi.

Iqtisodiy o'sishning ko'rsatkichlari – iqtisodiy o'sishni aniqlashda foydalaniladigan qiymat, ijtimoiy naflilik va natural (jismoniy) ko'rsatkichlar tizimidan iborat.

Ekstensiv iqtisodiy o'sish – ishlab chiqarishga qo'shimcha iqtisodiy resurslarni jalb qilish orqali ishlab chiqarish hajmining ortib borishi.

Intensiv iqtisodiy o'sish – ishlab chiqarish omillarining mavjud darajasida, ulardan foydalanish samaradorligini oshirish orqali mahsulot ishlab chiqarish hajmining ko'payib borishi.

Iqtisodiy o'sish omillari – iqtisodiy o'sishga ta'sir ko'rsatishda o'z o'rniga ega bo'lgan va uni aniqlab beruvchi talab, taklif va taqsimlash omillarini bildiradi.

Milliy boylik – insoniyat jamiyati taraqqiyotida ajdodlar tomonidan yaratilgan va avlodlar tomonidan jamg'arilgan moddiy va ma'naviy boyliklar hamda foydalanishga jalb qilingan tabiat in'omlari.

Moddiy-buyumlashgan boylik – milliy boylikning inson mehnati bilan yaratilgan ashyoviy – buyum ko'rinishga ega bo'lgan qismi.

Tabiiy boylik – milliy boylikning tabiat in'omlaridan iborat bo'lgan, foydalanishga jalb qilingan, ishlab chiqarishning shart –sharoitini va inson faoliyatining tashqi muhitini tashkil qiladigan qismi.

Ma'naviy boylik – ashyoviy-buyum ko'rinishiga ega bo'lmagan nomoddiy qimmatliklardan va insoniyatning intellektual salohiyati natijalaridan iborat.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Iqtisodiy taraqqiyot, iqtisodiy rivojlanish va iqtisodiy o'sish tushunchalarining ta'rifini bering hamda ularning umumiy tomonlari va farqlarini ko'rsating.

2. Iqtisodiy o'sishning ekstensiv va intensiv turlari qanday aniqlanadi?

3. Nima uchun real hayotda sof ekstensiv yoki sof intensiv iqtisodiy o'sish turlari uchramaydi?

4. Mamlakatning iqtisodiy salohiyatiga, aholisining turmush darajasiga va ishlab chiqarishining samaradorligiga baho berishda iqtisodiy o'sishning qanday ko'rsatkichlaridan foydalaniladi?

5. Iqtisodiy o'sishga ta'sir qiluvchi taklif, taqsimlash va talab omillarini tushuntiring hamda ularning ahamiyatini baholang.

6. O'zbekistonda nominal YaIM 2001 yil 4868,4 mlrd. so'mni, 2002 yil 7469,3, 2003 yil 9664,1; 2004 yil 12189,5 mlrd. so'mni tashkil qilgan. Uning yillar bo'yicha o'sish sur'atlarini aniqlang. Respublika aholisi 2001 yil 25116; 2002 yil 25428; 2003 yil 25707; 2004 yil 26007 ming kishini tashkil qilganligini hisobga olsak, aholi jon boshiga nominal YaIM o'sish sur'ati qanday o'zgargan?

7. Milliy boylik tushunchasining ta'rifini bering va tarkibiy tuzilishini ko'rsating.

8. Milliy boylik tarkibida moddiy-buyumlashgan boylik qanday o'ringa ega va u qanday tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi?

9. Nima uchun yer, suv kabi tabiiy boyliklarni qiymat o'lchovida baholab, milliy boylik tarkibiga kiritish mumkin emas?

10. Madaniy, tarixiy obidalar va arxitektura yodgorliklarining milliy boylik tarkibida aks etishini qanday izohlaymiz? Ularning har biriga misollar keltiring.

12-BOB. IQTISODIY MUVOZANAT NAZARIYALARI VA MODELLARI

Milliy iqtisodiyot miqyosida jamiyatning daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi muvozanat asosiy o'rin tutib, bu yalpi taklif (yaratilgan milliy daromad) va yalpi talab (foydalanilgan milliy daromad) o'rtasidagi muvozanatning o'ziga xos namoyon bo'lishidir. Bobda dastlab iqtisodiy muvozanat tushunchasi va ishlab chiqarish muvozanati darajasini aniqlashga turlicha yondashuvlar qarab chiqiladi. Ijtimoiy takror ishlab chiqarish mutanosibliklari tizimi va ularning darajasi hamda tarmoqlararo balansning mazmuni bayon etiladi. Makroiqtisodiy muvozanatga erishishning bozor mexanizmlarini yoritib beriladi.

1. Iqtisodiy nisbatlar va ularning turlari

Iqtisodiy mutanosiblik (nisbatlar) – iqtisodiyotning turli tomonlari va sohalari o'rtasida miqdor va sifat jihatdan ma'lum moslik bo'lishidir. Bunda tenglik shart bo'lmay, ular mos keluvchi nisbatlarda (masalan, 2:3, 5:3, 3:1) bo'lishi mumkin.

Mutanosibliklarni quyidagi guruhlari tarkibiga kiritish mumkin.

1. Umumiqtisodiy tavsifdagi mutanosibliklar. Bunga milliy daromaddagi tarkibiy qismlar: iste'mol fondi va jamg'arish fondi o'rtasidagi; iqtisodiyotdagi tovar va xizmatlar massasi bilan pul massasi o'rtasidagi; aholining daromadlari bilan xarajatlar o'rtasidagi mutanosibliklarni misol qilib ko'rsatish mumkin.

2. Tarmoqlararo mutanosibliklar. Milliy iqtisodiyotning muvozanatini ta'minlashda tarmoqlararo mutanosibliklar alohida o'rin tutadi. Mamlakat xalq xo'jaligi juda ko'p tarmoq va sohalardan iborat bo'lib, ularning rivojlanishi bir-birini taqozo qiladi. Bir tarmoqda yaratilgan mahsulot boshqa tarmoqda iste'mol qilinadi yoki pirovard mahsulotga aylantirilib, o'z iste'molchisini topadi. Masalan, qishloq xo'jalik mahsulotlarning ko'pchilik qismi (paxta, g'alla, pilla, sut va h.k.) sanoatning tegishli tarmoqlarida qayta ishlanib, pirovard mahsulotga aylantiriladi va iste'molchilik tovarlari bozoriga chiqariladi. O'z navbatida sanoatning ishlab chiqarish vositalari yaratadigan sohalarning mahsulotlari xalq xo'jaligining boshqa tarmoqlari (qishloq xo'jaligi, qurilish va h.k.)da unumli iste'mol qilinadi. Bu ularning bir-biriga bog'liqlikda rivojlanishini taqozo qiladi. Tarmoqlararo mutanosibliklarga sanoat bilan qishloq xo'jaligi va xalq xo'jaligining boshqa tarmoqlari o'rtasidagi mutanosibliklar misol bo'ladi.

3. Tarmoq ichidagi mutanosibliklar. Tarmoqlararo mutanosiblik va milliy ishlab chiqarish darajasidagi muvozanatlik tarmoqlar ichidagi mutanosiblik orqali ta'minlanadi. Tarmoqlar ichidagi mutanosiblik alohida olingan tarmoq tarkibidagi soha va ishlab chiqarishlar o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalaydi. Masalan, sanoatning ishlab chiqarish vositalari va iste'mol buyumlari ishlab chiqaradigan sohalari, qishloq xo'jaligining dexqonchilik va chorvachilik

sohalari o'rtasidagi mutanosibliklar va h.k. Shu bilan birga ta'kidlab o'tilgan sohalarining ichidagi tarkibiy bo'linmalar o'rtasida ham bog'liqlik bo'lishi zarur. Masalan, sanoatning qazib olish va qayta ishlash tarmoqlari, chorvachilikning sut va go'sht ishlab chiqarish sohaları o'rtasida va boshqalar

4. Hududiy (territorial) mutanosibliklar. Iqtisodiy rivojlanish mamlakat ayrim hududlari o'rtasidagi bog'liqlikni ham taqozo qiladi. Yuzaki qaraganda hududlar o'rtasidagi mutanosibliklarning mamlakat iqtisodiy rivojidagi roli to'liq namoyon bo'lmaydi. Lekin alohida hududiy bo'linmalar (viloyat, tuman, shahar va boshqa hududiy birliklar)ning bir-biriga iqtisodiy va tashkiliy jihatdan bog'liqligi, ixtisoslashish, ishlab chiqarish kooperatsiyasi va kommunikatsiya nuqtai-nazaridan qaralsa, bu bog'liqlikning ahamiyati yaqqol ko'rinadi.

5. Davlatlararo mutanosibliklar. Bu mutanosiblikni ikki holat taqozo qiladi. Birinchidan, dunyoning ko'pchilik mamlakatlari xalqaro mehnat taqsimoti orqali bir-biri bilan bog'langan, ikkinchidan, shu bog'liqlik orqali milliy ishlab chiqarishning bir qismi chet elliklar tomonidan xarid qilinadi yoki milliy ishlab chiqaruvchilar o'z iste'molining bir qismini chetdan keltirilgan mahsulotlar hisobiga qondiradi. Bu bog'liqlik qanchalik katta bo'lsa, sof eksport hajmi orqali makroiqtisodiy muvozanatlikka shunchalik kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Qarab chiqilgan mutanosibliklarga erishish orqali milliy ishlab chiqarishning muvozanatli rivojini ta'minlab borishdan quyidagilar ko'zda tutiladi:

- mamlakatda mavjud bo'lgan iqtisodiy resurslardan samarali foydalangan holda jamiyatning ehtiyojlarini to'laroq qondirib borish;
- to'la bandlikka erishish, ya'ni mehnat qilishga layoqatli bo'lgan va ishlashni xohlaganlarni to'liq va samarali ish bilan ta'minlash;
- narx-navoning nisbiy barqarorligiga erishish va uni inflyatsiya ta'siridan xoli qilish;
- iqtisodiyotning bir maromda o'sib borishini yetarli darajada investitsiya bilan ta'minlash va muomaladagi pul massasiga bog'lab borish;
- eksport va importni muvofiqlashtirish asosida tashqi savdo balansining faolligiga erishish.

Bu maqsadlar faqatgina ularga intilish bo'lib, bunga erishish muqarrar ekanligini bildirmaydi. Chunki mutloq muvozanatga erishish mumkin emas, u buzilib va qaytadan tiklanib turishi orqali iqtisodiy o'sish notekis boradi.

2. Iqtisodiy muvozanatning mohiyati va ta'minlash shart-sharoitlari

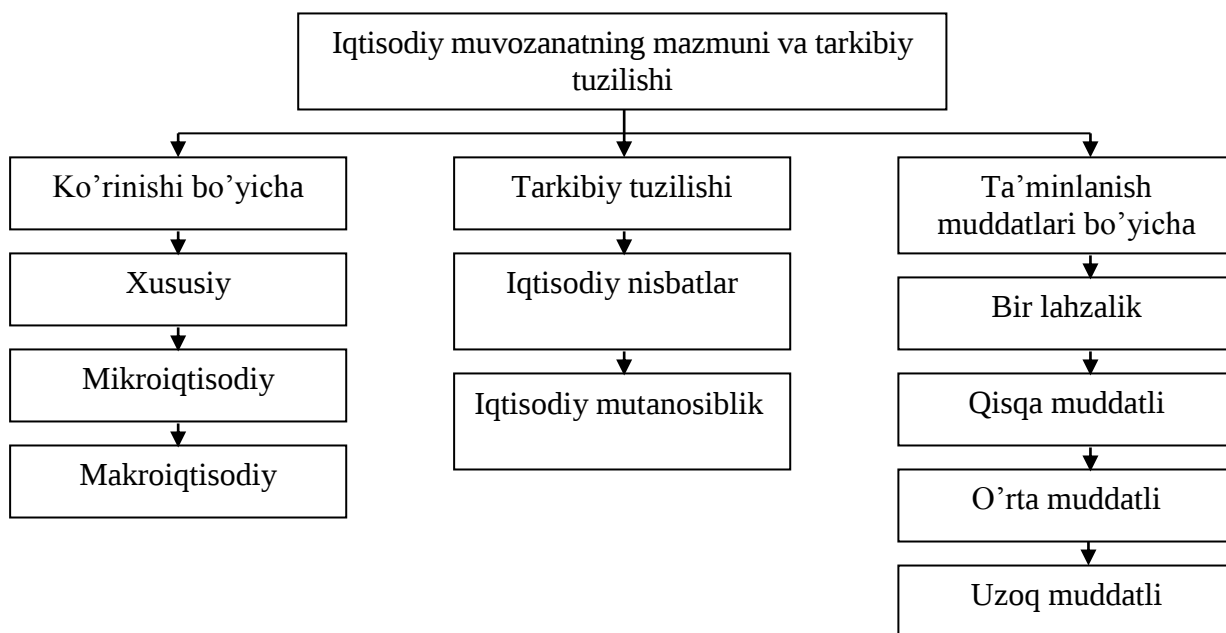
Iqtisodiyot barqaror rivojlanishi uchun uning turli tomonlari o'rtasida ma'lum muvozanat bo'lishini taqozo qiladi.

Iqtisodiy muvozanat deb iqtisodiy jarayonlar, hodisalarning ikki yoki bir necha tomonining bir-biriga teng kelgan holatiga aytiladi. Shuning uchun ham butun iqtisodiyotning muvozanati to'g'risida gap borganda eng avvalo yalpi talab va yalpi taklif o'rtasidagi tenglik e'tiborga olinadi.

Makroiqtisodiyotda iqtisodiy muvozanatning shakllanish jarayoni, uni ta'minlash ancha murakkab va ziddiyatli. Chunki u o'z ichiga xususiy va umumiy tavsifdagi bir qator muvozanatlar tizimini oladi.

Xususiy muvozanat — bu ikkita o'zaro bog'liq bo'lgan iqtisodiy ko'rsatkichlar yoki iqtisodiyot tomonlarining miqdoran teng kelishi. Xususiy muvozanat ishlab chiqarish va iste'mol, aholining sotib olish layoqati va tovar taklifi masalalari, byudjet daromadlari va xarajatlari, alohida tovarlarga talab va taklif o'rtasidagi muvozanat ko'rinishida namoyon bo'ladi. Bu muvozanatlar ichida Prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlab o'tganlaridek: «...ichki bozorda talab bilan taklif o'rtasida mutanosiblikka erishish, ya'ni chiqarilgan pul miqdori bilan unga sotib olinadigan mollar salmog'i o'rtasida to'g'ri nisbatni ta'minlash g'oyat katta rol o'ynaydi».¹

Umumiy muvozanat jamiyat barcha ehtiyojlari va milliy ishlab chiqarish hajmining o'zaro teng kelishini bildiradi. Umumiy iqtisodiy muvozanat bozor sharoitida, avvalo, yalpi talab va yalpi taklifning teng kelishida ko'rinadi. Bu nafaqat iste'mol ne'matlariga, balki ishlab chiqarish vositalariga, ishchi kuchiga hamda barcha iqtisodiy faoliyat natijalariga umumiy talab va taklifning muvofiq kelishidir.

1-chizma. Iqtisodiy muvozanatning mazmuni va tarkibiy tuzilishi.

Umumiy iqtisodiy muvozanat bir qator shart-sharoitlarni taqozo etadi.

Birinchidan, bu ijtimoiy maqsadlar va iqtisodiy imkoniyatlarning mos kelishidir.

Ikkinchidan, iqtisodiy muvozanat mamlakatdagi barcha iqtisodiy resurslardan samarali foydalanadigan xo'jalik mexanizmini taqozo qiladi.

¹ Karimov I.A. «O'zbekiston buyuk kelajak sari».T.: «O'zbekiston», 1999. 384-bet.

Uchinchidan, muvozanatli ishlab chiqarishning umumiy tarkibiy tuzilishi iste'molning tarkibiy tuzilishiga mos kelishi lozimligini bildiradi.

To'rtinchidan, iqtisodiyotda muvozanatning umumiy shart-sharoitlari bo'lib bozor muvozanati, ya'ni barcha asosiy bozorlar (tovarlar, resurslar, ishchi kuchi va hokazolar)da talab va taklif muvozanatga erishishi xizmat qiladi.

Makrodarajada umumiy iqtisodiy muvozanat – bu mamlakat butun iqtisodiyotning mutanosibligidir. Bu barcha sohalar, tarmoqlar, xo'jaliklarning me'yorida rivojlanishini ta'minlaydigan iqtisodiy faoliyatning barcha qatnashchilari hamda barcha bozordagi o'zaro bog'liq va bir-birini taqozo qiladigan muvozanatlar tizimini o'z ichiga oladi (1-chizma).²²

3. Iqtisodiy muvozanat darajasini aniqlash usullari

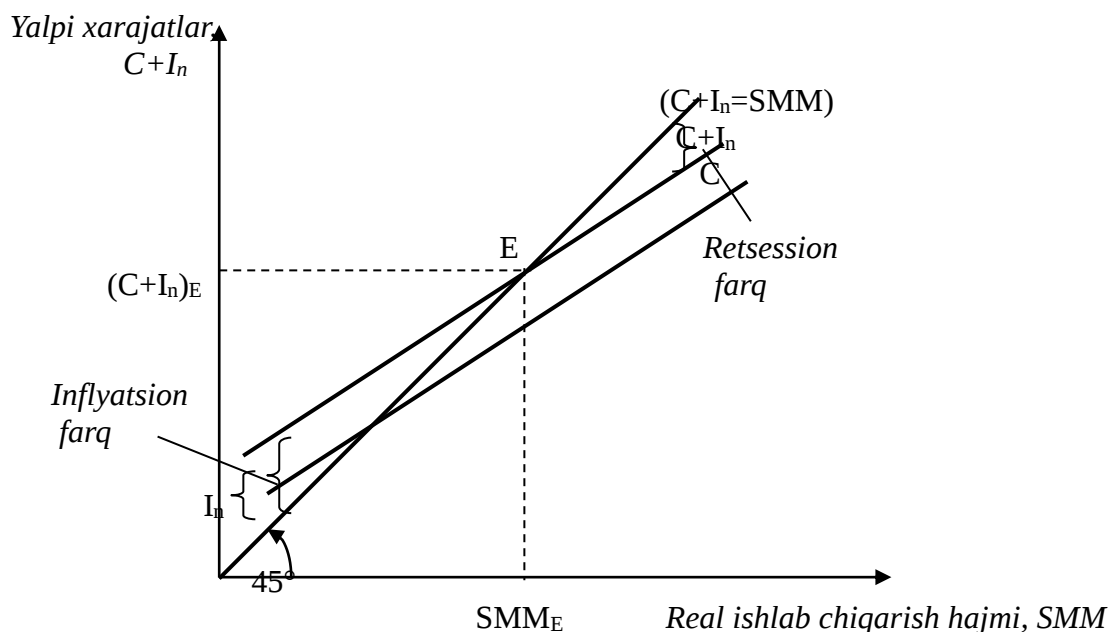
Iqtisodiy muvozanat darajasini aniqlashda asosan ikkita o'zaro bog'liq usuldan foydalaniladi: 1) yalpi sarflar va ishlab chiqarish hajmini taqqoslash usuli; 2) jamg'arma va investitsiyalarni taqqoslash usuli.

Yalpi sarflar va ishlab chiqarish hajmini taqqoslash uchun ishlab chiqarish umumiy hajmining miqdoriy ko'rsatkichi sifatida sof milliy mahsulot (SMM), iqtisodiyotda yalpi sarflar sifatida iste'mol hajmi va sof investitsiya sarflarining umumiy summasi ($C+I_n$) olinadi. Mazkur modelda yalpi investitsiyalar o'rniga sof investitsiyalar ko'rsatkichidan foydalanish ishlab chiqarish umumiy hajmini ifodalashda YaIM o'rniga SMMning qo'llanishi bilan izohlanadi. Iqtisodiy muvozanat darajasini tahlil qilish jarayonini soddalashtirish maqsadida yalpi sarflar tarkibidagi davlat (G) hamda chet el omili (X_n) e'tiborga olinmaydi.

Iqtisodiyotning muvozanatli darajasi bu ishlab chiqarishning shunday hajmiki, u ishlab chiqarish mazkur hajmini sotib olish uchun yetarli umumiy sarflarni ta'minlaydi. Boshqacha aytganda, sof milliy mahsulot muvozanatli darajasida ishlab chiqarilgan tovarlarning umumiy miqdori (SMM) xarid qilingan tovarlar umumiy miqdoriga ($C+I_n$) teng bo'ladi (2-chizma).

Chizmadan ko'rinadiki, yalpi sarflar hamda ishlab chiqarish hajmi o'rtasidagi tenglik ushbu ko'rsatkichlar joylashgan o'qlarning o'rtasidan 45° burchak ostida o'tuvchi to'g'ri chiziq orqali ifodalanadi. Haqiqatan ham bu to'g'ri chiziqning har qanday nuqtasidan chiqarilgan yotiq va tik yo'nalishdagi chiziqlar teng miqdorlarni ko'rsatadi. S chizig'i esa iste'mol sarflari miqdorini aks ettirib, daromad (ya'ni SMM) hajmi oshib borishi bilan uning darajasi ham o'sib boradi. Yalpi sarflar ($C+I_n$) chizig'ini hosil qilish uchun iste'mol sarflarining (C) turli hajmiga mos tushuvchi sof investitsiyalar (I_n) miqdori qo'shib boriladi. Bu o'rinda tadbirkorlar tomonidan amalga oshirish ko'zda tutilayotgan investitsiyalar hajmi daromad darajasiga bog'liq emas, deb qabul qilinadi. Shu sababli yalpi sarflar chizig'i iste'mol sarflari chizig'idan I_n miqdoriga teng uzoqlikda joylashadi.

²² Hamroev O.H. Iqtisodiy muvozanat va uni ta'minlash mexanizmlari. – T.: TDIU, 2004, 35-bet.

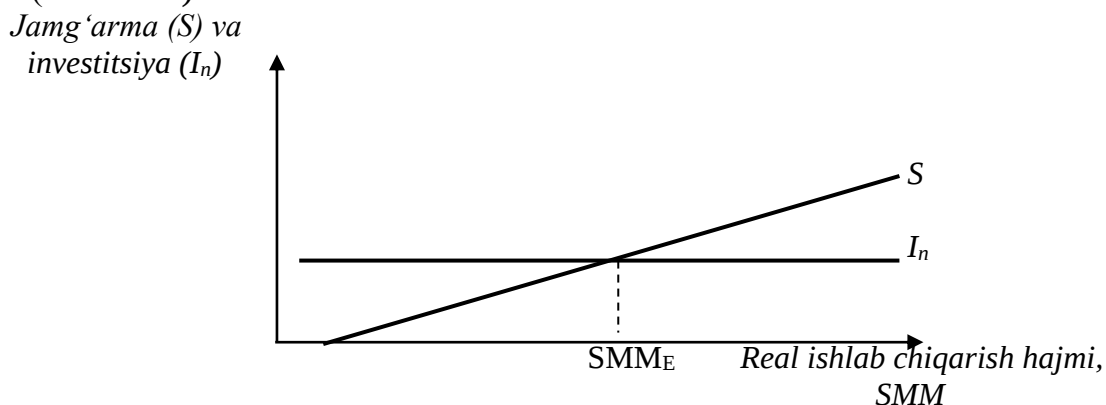

2-chizma. Iqtisodiy muvozanat darajasini aniqlashning yalpi sarflar va ishlab chiqarish hajmini taqqoslash usuli.

Chizmada iqtisodiy muvozanatga E nuqtada erishiladi, ya'ni aynan shu nuqtada ishlab chiqarilgan sof milliy mahsulot hajmi (SMM_E) iste'mol qilingan mahsulot hajmiga $(C + I_n)_E$ teng keladi.

To'la bandlik sharoitida yalpi sarflar SMM hajmi bilan mos kelmasligi mumkin. Bu mos kelmaslik chizmada retsession yoki inflyatsion farq ko'rinishida ifodalangan. **Yalpi sarflarning SMM hajmidan kam bo'lgan miqdori retsession farq, yalpi sarflarning SMM hajmidan ortiqcha bo'lgan miqdori inflyatsion farq deyiladi.**

Jamg'arma va investitsiyalarni taqqoslash usulining mohiyati shundaki, ishlab chiqarilgan mahsulotning har qanday hajmi shunga mos daromad hajmini beradi. Biroq aholi bu daromadning bir qismini iste'mol qilmasdan jamg'armaga qo'yishi mumkin. Jamg'arma "sarflar — daromadlar" oqimidan potentsial sarflarni olib qo'yish hisoblanadi. Bunda jamg'armaga qo'yilgan mablag' investitsiyalar bilan to'liq qoplanga, yalpi sarflar ishlab chiqarish hajmiga teng bo'ladi (3-chizma).

3-chizma. Iqtisodiy muvozanat darajasini aniqlashning jamg'arma va investitsiyalarni taqqoslash usuli.

Investitsion sarflarning ko'payishi ishlab chiqarish hajmi va daromad darajasining o'sishiga olib keladi. Bu o'zaro natija **multiplikator samarasi** bilan izohlanadi. Multiplikator tushunchasi «ko'paytiruvchi» degan ma'noni anglatadi. Multiplikator samarasining mohiyati investitsiya hajmining o'sishi jamiyat milliy daromadining unga nisbatan ko'proq o'sishiga olib kelishi orqali ifodalanadi.

Multiplikator samarasi — bu sof milliy mahsulot o'zgarishining investitsiya sarflaridagi o'zgarishga nisbati:

$$\text{Multiplikator samarasi} = \frac{\text{Real sof milliy mahsulot o'zgarishi}}{\text{Investitsiya sarflaridagi o'zgarish}}.$$

Yoki, **multiplikator koeffitsiyentini** quyidagicha ifodalash ham mumkin:

$$k = \frac{1}{1 - MPC} = \frac{1}{MPS}.$$

Bundan kelib chiqqan holda:

Real SMMdagi o'zgarish = multiplikator koeffitsienti × investitsiyalardagi o'zgarish.

Investitsion sarflardagi o'zgarishdan tashqari iste'mol, davlat xaridi yoki eksportdagi o'zgarishlar ham multiplikator samarasiga ta'sir ko'rsatadi.

Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, jamg'arma va investitsiya darajasi ham o'ziga xos chegaralarga ega bo'lib, bu borada klassik va keynscha qarashlar tafovutlanadi. Klassik nazariya qarashlariga ko'ra, jamg'arma investitsiya manbai bo'lib, jamg'armaga nisbatan moyillikning yuqori darajasi muqarrar ravishda iqtisodiyotning yuksalishiga olib keladi.

Keynscha nazariya esa klassik talqinga qarshi chiqib, iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarda bu jarayon o'zgacha kechishi ta'kidlanadi. Chunki, rivojlangan mamlakatlarda jamg'armaga bo'lgan intilish investitsiyalashga bo'lgan intilishdan jadalroq borib, u quyidagi sabablar bilan izohlanadi:

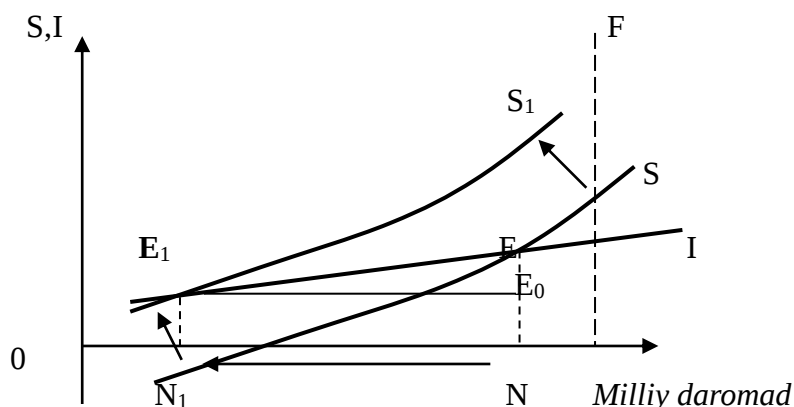
birinchidan, yuqori foyda keltiruvchi kapital qo'yilmalarning muqobil imkoniyatlari qisqarib boradi. Natijada kapital jamg'arishning o'sishi bilan uning amal qilishining keyingi qo'shilgan samaradorligi pasayib boradi;

ikkinchidan, rivojlangan mamlakatlarda daromadlarning o'sishi bilan jamg'armaning ulushi oshib boradi. Shunga ko'ra, jamg'arma hajmi investitsiya sarflari hajmidan oshib ketsa, jamg'arma egalari muvaffaqiyatsizlikka duchor bo'ladilar. Bu holatni iqtisodiy adabiyotlarda «tejamkorlik paradoksi» tushunchasi orqali izohlanadi.

Bu paradoksning mohiyati shundan iboratki, investitsiyalar nazariy jihatdan avtonom va hosilaviy investitsiyalarga ajratilib, avtonom investitsiyalar milliy daromad hajmi va uning o'zgarishiga bog'liq bo'lmasa, hosilaviy investitsiyalar milliy daromadning o'zgarishiga ham bog'liq bo'ladi. Aynan avtonom investitsiyalarga qo'shimcha ravishda o'sib boruvchi hosilaviy investitsiyalar

iqtisodiy o'sishni kuchaytirishi, uni jadallashtirishi natijasida **akselerator samarasi** ro'y beradi («akselerator» tushunchasi jadallashtiruvchi degan ma'noni anglatadi).

Hosilaviy investitsiyalarning iqtisodiy tabiatidagi o'ziga xoslik shundaki, u milliy daromadning o'sishiga qanchalik uzviy bog'liq bo'lsa, uning qisqarishiga ham shu darajada ta'sirchan bo'ladi. Ya'ni, iqtisodiyotdagi daromadlarning qisqarishi hosilaviy investitsiyalarning undan ham tezroq qisqarishiga olib keladi. Natijada iqtisodiyotda ishlab chiqarish resurslarining bandlilik darajasi pasayadi. Bunday sharoitda jamg'armaga bo'lgan moyillikning o'sishi o'z navbatida iste'molga bo'lgan moyillikning pasayishini anglatadi. Iste'mol sarflarining qisqarishi esa mavjud tovar va xizmatlarning sotilmay qolishiga, ya'ni ishlab chiqarish zahirasining ko'payishiga olib keladi. Oqibatda yangi kapital qo'yilmalar amalga oshirilmaydi, ishlab chiqarish qisqaradi, ishsizlikning o'sishi va daromadlarning pasayishi ro'y beradi. Aholi tomonidan jamg'armaning haddan ortiq ko'paytirib yuborilishi oqibatida kelib chiquvchi salbiy jarayonlar, ya'ni - «tejamkorlik paradoksi» shunday tarzda namoyon bo'ladi. Mazkur jarayonni quyidagi chizma orqali ham ko'rib chiqish mumkin (4-chizma):

4-chizma. «Tejamkorlik paradoksi».

Chizmaning yotiq o'qida milliy daromad, tik o'qida esa jamg'arma va investitsiyalar hajmi joylashtirilgan bo'lib, F chizig'i iqtisodiyotdagi to'la bandlik sharoitida milliy daromad hajmini ifodalaydi.

E'tibor berilsa, chizmadagi investitsiya sarflari chizig'i yotiq o'qqa parallel emas, balki o'sib boruvchi ko'rinishda namoyon bo'lmoqda. Bu esa, avtonom investitsiyalardan farqli o'laroq, hosilaviy investitsiyalarning milliy daromad hajmiga bog'liqligini ko'rsatadi.

Chizmadan ko'rinadiki, iqtisodiyotdagi jamg'arma hajmi S dan S₁ ga qadar o'smoqda. Natijada jamg'armaning investitsiya bilan muvozanat nuqtasi y_e dan y_{e1} ga ko'chdi. Biroq, bu o'sish y_e nuqtadagi milliy daromad hajmi ON ning y_{e1} nuqtadagi ON₁ hajmiga qadar qisqarishiga olib keldi. Tegishli ravishda investitsiya hajmi ham EN darajadan E₁N₁ darajaga qadar qisqardi. y_{e1}E₀E nuqtalarini tutashtirish natijasida hosil bo'luvchi uchburchak yuzasi jamg'arma

hajmining o'sishi natijasida investitsiya imkoniyatlarining qisqarishini, yeE_0 kesma esa investitsiyalarning qisqarishini ko'rsatadi. Aynan shu holat, ya'ni jamg'armalarning o'sishi natijasida investitsiyalarning qisqarishi «tejamkorlik paradoksi» mohiyatini namoyon etadi.

Iqtisodiy muvozanatlik darajasini aniqlashda yuqoridagi usullardan tashqari balans usulidan va xarajat va natijalarni taqqoslash usulidan ham foydalaniladi.

Balans usulida tarmoqlararo balans, moddiy, moliyaviy va ishchi kuchi balanslaridan foydalanilib iqtisodiyotdagi muvozanatlik darajasiga baho beriladi.

«Xarajat va natija»larni taqqoslash usulida ishlab chiqarishga qilingan iqtisodiy resurs xarajatlari miqdori bilan olingan mahsulot hajmini taqqoslash orqali muvozanat darajasi tahlil qilinadi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Iqtisodiy muvozanat - iqtisodiy jarayonlar, hodisalarning ikki yoki bir necha tomonining bir-biriga mos kelish holati.

Xususiy muvozanatlik - bu ikkita o'zaro bog'liq bo'lgan iqtisodiy ko'rsatkichlar yoki iqtisodiyot tomonlarining miqdoran teng kelishi.

Umumiy muvozanatlik - iqtisodiy jarayonlar, hodisalarning ikki yoki bir necha tomonining, eng avvalo yalpi talab va yalpi taklifning bir-biriga teng kelgan holati.

Retsession farq - yalpi sarflarning sof milliy mahsulot hajmidan kam bo'lgan miqdori.

Inflyatsion farq - yalpi sarflarning sof milliy mahsulot hajmidan ortiqcha bo'lgan miqdori.

Multiplikator samarasi - bu sof milliy mahsulotdagi o'zgarishning yalpi sarflardagi o'zgarishga nisbati.

Iqtisodiy mutanosiblik - iqtisodiyotning turli tomonlari va sohalari o'rtasida miqdor va sifat o'lchamlarning mos kelishlik darajasi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Iqtisodiy muvozanatlik, xususiy va umumiy muvozanatliklarga tavsif bering. Ularga misollar keltiring.

2. Quyidagi ikki usul, ya'ni: a) yalpi sarflar va ishlab chiqarish hajmini taqqoslash usuli; b) jamg'arma va investitsiyalarni taqqoslash usuli yordamida muvozanatli SMM grafikda qanday aniqlanishini tushuntiring.

3. Multiplikator samarasi nima? Investitsion sarflarning o'zgarishi va multiplikator miqdori o'rtasidagi bog'liqlik qanday? Agar jamg'armaga o'rtacha moyillik 0; 0,4; 0,6 ga teng bo'lsa, multiplikator qanday bo'ladi? Agar tadbirkor investitsiyalari darajasini 8 mln. so'mga ko'paytirsan, iste'molga o'rtacha moyillik esa 4/5 ga teng bo'lsa, SMM qanday o'zgaradi?

4. Akselerator samarasi nima va u iqtisodiy muvozanatga qanday ta'sir ko'rsatadi?

5. Avtonom va hosilaviy investitsiyalarning farqi nimada? Ularga ta'sir etuvchi omillar ham farqlanadimi?

6. Milliy iqtisodiyotning muvozanatlik darajasiga erishishda xususiy mutanosibliklarning roli qanday? Mutanosiblikning qanday turlarini bilasiz? Ularga qisqacha ta'rif bering.

7. Makroiqtisodiy barqarorlik nima? Unga erishish yo'llari qanday?

8. Respublikada iqtisodiyot tarkibiy tuzilishini qayta qurishlarni qaysi yo'llarda amalga oshirish ko'zda tutilgan?

13-BOB. IQTISODIY BEQARORLIK, UNING TURLARI VA BARTARAF ETISH YO‘LLARI

Ushbu bob iqtisodiy beqarorlik, uning turlari, jumladan, sikli tebranishlar, iqtisodiy inqirozlar, inflyatsiya va ishsizlik muammolari mazmunini yoritib berishga qaratilgan. Dastlab iqtisodiy sikllarga, ya'ni iqtisodiyot uchun xususiyatli bo'lgan ishlab chiqarish, bandlilik va narx darajasining davriy tebranishlariga umumiy tavsif beriladi. Keyin iqtisodiy sikl fazalari va davriy tebranishning sabablari qarab chiqiladi. Tahlil davomida tarkibiy va agrar inqirozlarga hamda ularning xususiyatlarini yoritib berishga alohida o'rin ajratiladi. Bob so'ngida inflyatsiya va ishsizlik muammolari va ularni bartaraf etish yo'llariga to'g'ri o'tiladi.

1. Iqtisodiy sikllarning mazmuni va asosiy turlari

Uzoq muddatli iqtisodiy o'sish bir tekis va uzluksiz bormaydi, u iqtisodiy beqarorlik davrlari bilan uzilib turadi. Iqtisodiy o'sish ketidan doimo tanazzul kelib turadi. **Vaqtı-vaqtı bilan obyektiv qonunlarning o'zgartirib bo'lmaydigan ta'siri ostida takror ishlab chiqarish harakatida uzilishlar paydo bo'lishi va ularning iqtisodiyot nomutanosibliklarining keskin shaklda namoyon bo'lishi holati iqtisodiyotning siklli rivojlanishi deb ataladi.**

Iqtisodiy sikl deganda, odatda iqtisodiyot rivojlanishining bir holatidan boshlanib, birin ketin bir necha fazalarni bosib o'tib, o'zining dastlabki holatiga qaytib kelgunga qadar o'tgan davr tushuniladi. Iqtisodiyotning rivojlanishidagi harakati bir sikl bilan to'xtab qolmaydi, balki u to'xtovsiz to'liqsimon harakat sifatida davom etadi. siklli harakat iqtisodiy o'zgarishning muhim omili, makroiqtisodiy muvozanat unsurlaridan biri bo'lib, milliy xo'jalik turli tarkibiy qismlarining amal qilishidagi notekislikni, uning rivojlanishidagi inqilobiy va tadrijiy bosqichlarning, iqtisodiy taraqqiyotning almashuvini aks ettiradi.

Iqtisodiy sikl maxsus fazalar orqali amalga oshadi. Har bir faza iqtisodiy rivojlanishdagi muayyan pallani ifodalab, o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Odatda iqtisodiy siklning **inqiroz, turg'unlik, jonlanish, yuksalish** fazalari ajratib ko'rsatiladi. Ana shu fazalarning har biri rivojlanishi jaryonida navbatdagi fazaga o'tish uchun sharoit yuzaga keladi.

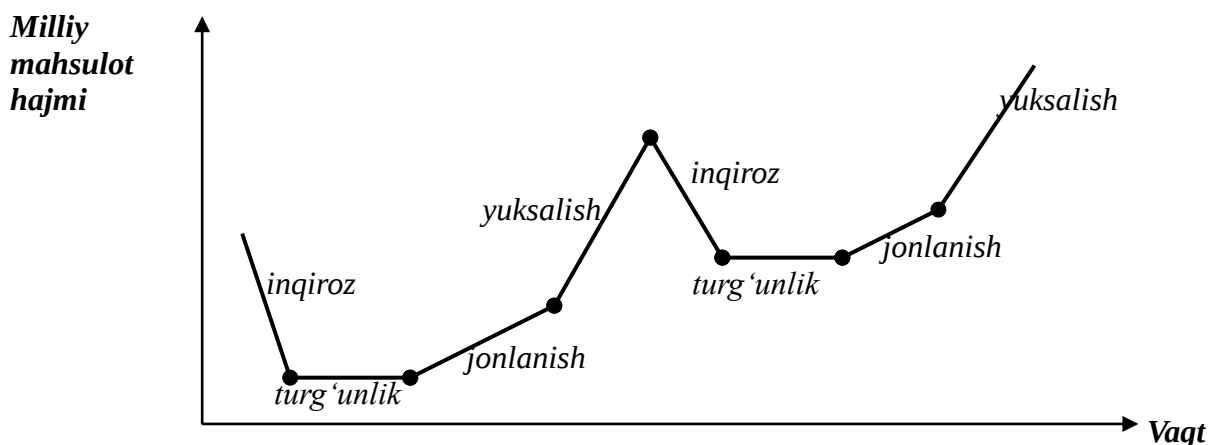
Iqtisodiy siklning dastlabki fazasi **inqirozdan** boshlanib, u ishlab chiqarishning pasayishida ifodalanadi.

Inqirozdan keyin **turg'unlik fazasi** boshlanib, u nisbatan uzoqroq davom etadi. Bu fazada ishlab chiqarish darajasining barqarorligi ta'minlansada, u inqiroz boshlanishidan oldingi darajaga nisbatan ancha past bo'ladi. Narxlarning pasayishi to'xtab, ssuda foizlari pasayadi, tovar zahiralar barqarorlashadi. Biroq

ishsizlikning yuqori darajasi saqlanib qoladi. Turg'unlik fazasi davomida iqtisodiy faollik jonlanishi uchun sharoitlar vujudga kelishi nihoyasiga yetadi.

Jonlanish fazasida ishsizlik darajasi bir oz qisqarib, ishlab chiqarish darajasi sekin-asta o'sib boradi. Narxlar ham asta ko'tarilib, ssuda foizi o'sa boshlaydi. Iqtisodiyotning bandlik darajasining ortishi va foyda hajmining tezlik bilan o'sishi jonlanish fazasining yuksalish bosqichiga o'sib o'tishiga imkoniyat yaratadi. Yangi sikl yuksalishning boshlang'ich nuqtasi hisoblanadi.

Yuksalish fazasida ishchi kuchiga bo'lgan talabning kengayishi ishsizlikning birmuncha kamayishiga hamda ish haqining o'sishiga olib keladiki, buning oqibatida iste'mol tovarlariga to'lovga qodir talab kengayadi. Pirovard talabning oshishi, o'z navbatida, iste'mol tovarlari ishlab chiqaruvchi tarmoqlarga, bozorni kengaytirishga jadal turtki beradi. Raqobat va foyda ketidan quvish oqibatida nomutanosibliklarning to'planib borishidan iborat zanjirli reaksiya tezlashadi. Bu bilan yangi inqiroz muqarrar bo'lib qoladi.

1-chizma. Iqtisodiy sikl fazalarining klassik jihatdan ifodalanishi.

Alohida iqtisodiy sikllar bir-biridan davomiyligi va intensivligi bo'yicha keskin farqlanadi. Shunga qaramay, ularning hammasi bir xil fazalarga ega bo'ladi. Biroq bu fazalar turli tadqiqotchilar tomonidan turlicha nomlanadi. Masalan, yuqorida ko'rib chiqilgan iqtisodiy siklning fazalari klassik tavsifga ega bo'lib, ularni quyidagi 5-chizma orqali ifodalash mumkin.

Hozirgi zamon iqtisodiy fanida iqtisodiy siklning 1380 dan ortiq turlari mavjudligi ta'kidlanadi.¹ Quyidagi 1-jadvalda ularning ko'pchilik iqtisodchilar tomonidan tan olingan eng asosiy turlari ifodalangan.

¹ Qarang: Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik. - Izd., ispr. i dop. / Pod obsh. red. akad. V.I.Vidyapina, A.I.Dobrinina, G.P.Juravlevoy, L.S.Tarasevicha. - M.: INFRA-M, 2005, 469-b.

Sikllarning asosiy turlari

Sikl turlari	Siklning davomiyligi	Asosiy xususiyatlari
Kitchin sikli	2–4 yil	Zahiralar miqdori → YaMM, inflyatsiya, bandlikning tebranishi, tijorat sikllari
Juglar sikli	7–12 yil	Investitsion sikl → YaMM, inflyatsiya va bandlikning tebranishi
Kuznets sikli	16-25 yil	Daromad → immigratsiya → uy-joy qurilishi → yalpi talab → daromad
Kondratev sikli	40-60 yil	Texnika taraqqiyoti, tarkibiy o'zgarishlar
Forrester sikli	200 yil	Energiya va materiallar
Toffler sikli	1000-2000 yil	Sivilizatsiyalarning rivojlanishi

Kitchin sikli zahiralar sikli deb ham nomlanadi. Bunda Jozef Kitchin (1926 y.) o'zining e'tiborini tovar zahiralarining harakat chog'idagi moliyaviy hisoblar va sotish narxlarini tahlil qilish asosida 2 yildan 4 yilgacha davr davomidagi qisqa to'lqinlarni tadqiq qilishga qaratadi. Ayniqsa u siklning davomiyligini jahondagi oltin zahiralarining tebranishlari bilan bog'lab, uni 3 yilu 4 oyga teng, deb hisoblaydi. Biroq qisqa muddatli sikllar sabablarining bunday izohi bugungi kunda ko'pchilik iqtisodchilarni qoniqtirmaydi.

Juglar sikli «biznes-sikl», «sanoat sikli», «o'rtacha sikl» va «katta sikl» kabi nomlar bilan ham ataladi. Oldingi davrlarda iqtisodiy fan 7-12 yillik sikllarni ajratib ko'rsatganligi tufayli, aynan shu sikl Frantsiya, Angliya va AQSHda foiz stavkalari va narxdagi tebranishlarni asosiy tahlil qilish asosida sanoat siklining tabiatini o'rganishga katta hissa qo'shgan Klement Juglar (1819-1905 yy.) nomi bilan ataladi.

Birinci sanoat sikli 1825 yili Angliyada metallurgiya va boshqa yetakchi tarmoqlarda mashinali ishlab chiqarish hukmron mavqeni egallagan davrda kuzatiladi. 1836 yildagi inqiroz dastlab Angliyada boshlanib, keyin AQSHga ham tarqaladi, 1847-1848 yillarda AQSH va qator yevropa davlatlarida boshlangan inqiroz, tub mohiyatiga ko'ra birinchi jahon sanoat inqirozi bo'lgan.

Agar XIX asrda sanoat sikli 10-12 yilni tashkil qilgan bo'lsa, XX asrda uning davomiyligi 7-9 yil va undan ham kam davrgacha qisqargan.

AQSH va yevropaning rivojlangan davlatlari XX asrda 12 ta sanoat siklini boshdan kechirgan bo'lib, ulardan yettitasi ikkinchi jahon urushidan keyin ro'y bergan.

Kuznets sikli ko'p hollarda «qurilish sikli» deb ham nomlanib, 20 yilgacha bo'lgan iqtisodiy tebranishlar bilan aniqlanadi. Saymon Kuznets o'zining «Milliy daromad» (1946 y.) nomli kitobida, milliy daromad, iste'molchilik sarflari, ishlab chiqarish maqsadidagi uskunalar, hamda bino va inshootlarga yalpi investitsiyalar ko'rsatkichlarida 20 yillik o'zaro bog'liq tebranishlar

mavjud bo'lishini aniqlaydi. 1955 yilda amerikalik iqtisodchining xizmatlarini tan olish ramzi sifatida sanoat siklini Kuznets sikli deb nomlashga qaror qilinadi.

Kondratev sikli «uzoq to'liqlar» sikli deb ham ataladi. sikllilikning bu nazariyasini ishlab chiqishga rus olimi N.D.Kondratev katta hissa qo'shadi. Uning tadqiqoti Angliya, Frantsiya va AQSHning 100-150 yil davomidagi rivojlanishini qamrab oladi. Bunda u iqtisodiy o'sishning ko'p omilli tahlilini o'tkazib, ya'ni tovar narxlari kapital uchun foiz, nominal ish haqi, tashqi savdo aylanmasi kabi makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning o'rtacha darajasini umumlashtirish natijasida bir qator katta sikllarni ajratib ko'rsatadi.

I-sikl: 1787-1814 yillar - ko'taruvchi to'liq; 1814-1851 yillar - pasaytiruvchi to'liq.

II-sikl: 1844-1851 yillar - ko'taruvchi to'liq; 1870-1896 yillar - pasaytiruvchi to'liq.

III-sikl: 1896-1920 yillar - ko'taruvchi to'liq.

Kondratev siklining davomiyligi o'rtacha 40-60 yilni tashkil qiladi va uning asosiy xususiyati texnika taraqqiyoti hamda tarkibiy o'zgarishlarni o'zida aks ettirishi hisoblanadi.

Kondratev birinchi katta siklning yuksalish fazasini Angliyadagi sanoat revolyutsiyasi, ikkinchisini - temir yo'l transportining rivojlanishi, uchinchisini – elektr energiyasi, telefon va radioning kashf etilishi, to'rtinchisini - avtomobil sanoatining rivojlanishi bilan bog'laydi. Hozirgi zamon tadqiqotchilari beshinchi siklni elektronika, gen injenerligi va mikroprotsessorlar rivojlanishi taqozo qilishini ko'rsatadi.

Iqtisodiy sikl barcha tomonlari bilan namoyon bo'lib, amalda iqtisodiyotning hamma sohalariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Iqtisodiyot tarkibiy qismlarning o'zaro bog'liqligi sababli uning hech bir sohasiga inflyatsiya to'liqini yoki turg'unlikning nohush oqibatlaridan chetda qolmaydi. Ammo shuni e'tiborga olish zarurki, iqtisodiy sikl alohida shaxslar turmush darajasi va korxonalar iqtisodiy faolligiga turli darajada ta'sir ko'rsatadi.

2. Inqirozlarning mazmuni, turlari va bartaraf etish chora-tadbirlari

Siklli rivojlanishning dastlabki va asosiy fazasi inqiroz hisoblanadi. Inqiroz bir siklni nihoyasiga yetkazib, yana muqarar ravishda inqiroz bilan tugaydigan yangisining boshlanishiga asos soladi; inqiroz vaziyatida asosiy kapitalning ortiqcha jamg'arilishi uning hamma funksional shakllarida namoyon bo'ladi.

Inqiroz fazasida ishlab chiqarish va bandlilik qisqaradi, ammo narxlar pasayish tamoyiliga berilmaydi. Bu fazaning quyi nuqtasida ishlab chiqarish va bandlilik o'zining eng past darajasiga tushib ketishi orqali tavsiflanadi. Shunga ko'ra, **iqtisodiy inqiroz deb ishlab chiqarish hajmining keskin tushib ketishiga aytiladi.**

Inqirozning sababi shundan iboratki, jamiyatda ishlab chiqarilgan tovarlar massasi to'lovga qobil talabga mos kelmay (undan oshib ketadi yoki kam

bo'ladi) qoladi. Natijada ishlab chiqarishning bir qismi to'xtab qoladi, tovarlar ishlab chiqarish kamayadi, ishlab chiqarishning o'sish davri uning tushkunligi bilan almashinadi. Iqtisodiyotning o'sishi inflyatsiya, ya'ni narx darajasining asossiz ravishda keskin ko'tarilishi sababli orqaga ketadi. Shunday davrlar ham bo'ladi, bunda iqtisodiy o'sish bandlilik va ishlab chiqarishning past darajasiga o'rin beradi, ayrim hollarda narx darajasining ko'tarilishi bilan birga ishsizlik ham keskin o'sadi. Qisqacha aytganda, iqtisodiy o'sishning uzoq muddatli tamoyillari ham ishsizlik, ham inflyatsiya oqibatida uzilib qoladi va murakkablashadi. Inqirozlarning asosiy sababi – takror ishlab chiqarishdagi beqarorlik va nomutanosibliklardir. Bu avvalo ishlab chiqarish va uning natijalarini o'zlashtirish o'rtasidagi nomutanosiblik bo'lib, u turli ishlab chiqarish usullari va iqtisodiy tizimning har xil nusxalarida turli shakllarida namoyon bo'ladi.

Ishlab chiqarish bilan iste'mol, talab va taklif o'rtasidagi vaqti-vaqti bilan yuzaga kelib turadigan nomutanosibliklar ham iqtisodiy inqirozlarning yuzaga chiqish imkoniyatini saqlaydi.

Rivojlangan tovar xo'jaligi paydo bo'lgunga qadar ishlab chiqarishning keskin qisqarishi odatda tabiiy ofatlar (qurg'oqchilik, toshqinlar va h.k.) yoki urushlar va ular keltiradigan vayronagarchiliklar bilan bog'liq bo'lgan. Yirik mashinali ishlab chiqarishga o'tilgan davrdan keyingi vaqti-vaqti bilan iqtisodiyotni larzaga solib turuvchi iqtisodiy inqirozlar ijtimoiy takror ishlab chiqarishga siklik tavsifni kasb etadi. Inqirozlar turli-tuman tarzda ro'y bersada, ularni umumiy, o'xshash tomonlarini nazarda tutib, guruhlariga ajratish mumkin.

1. Xo'jalik tizimida muvozanatning buzilishi **miqyosiga ko'ra** inqirozlarni umumiy hamda ayrim sohalarida yuz beradigan inqirozlarga bo'lish mumkin. Umumiy inqirozlar butun milliy xo'jalikni qamrab olsa, ikkinchisi qisman, ya'ni ayrim sohalar yoki tarmoqlardagi tanglik sifatida ro'y beradi.

Ayrim sohalaridagi inqirozlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

Pul-kredit sohasidagi inqiroz – mamlakat pul-kredit tizimining tang ahvolga tushishi bo'lib, bunda tijorat va bank krediti keskin qisqaradi, qimmatli qog'ozlar kursi, bank foizi tushib ketishi natijasida banklar sinib, yalpi holda bankrotlikka uchraydilar.

Valyuta inqirozi - bu milliy valyuta obro'sining tushib ketishi, bankda valyuta zahirasi tugab, milliy valyuta kursining keskin pasayishi holati.

Birja inqirozi – birjada qimmatli qog'ozlar kursining tezda tushib ketishi, ularni emissiya qilishning qisqarishi, fond birjalari faoliyatidagi chuqur tushkunlik, tanglik holati.

Atrof-muhitni, eng avvalo inson sog'lig'ini yo'qotish, umrini qisqartirishga olib keladigan darajadagi vaziyatni vujudga kelishida ifodalanuvchi inqiroz ekologik inqiroz deyiladi. U sanoatning shiddatli tarzda o'sishiga yo'l qo'ymaydi.

Tarmoqlar inqirozi – milliy xo‘jalikning biron-bir tarmog‘ini qamrab, ishlab chiqarishning tarkibiy o‘zgarishi yoki normal xo‘jalik aloqalarining buzilishi tufayli yuz beruvchi inqiroz.

Ishlab chiqarishning ayrim sohalari bilan tarmoqlar rivojlanishi o‘rtasidagi chuqur nomutanosibliklar oqibatida kelib chiquvchi inqirozlar tarkibiy inqirozlar deyiladi.

Tarkibiy inqirozlar bilan iqtisodiy tebranishlar va shu jumladan iqtisodiy faollikning mavsumiy tebranishlari ham mavjud bo‘ladi. Masalan, bayramlar arafasidagi xarid qilish, iste‘molchilik tovarlarining faollik sur‘atida, asosan chakana savdoda sezilarli har yillik tebranishlarga olib keladi. Qishloq xo‘jaligi, avtomobil sanoati, qurilish ham qandaydir darajada mavsumiy tebranishlarga duchor bo‘ladi.

Iqtisodiy faollik iqtisodiyotdagi uzoq muddatli tamoyillarga, ya‘ni uzoq muddatli davr, masalan, 25, 50 yoki 100 yil davomida iqtisodiy faollikni ortishi yoki pasayishiga bog‘liq. Bu yerda shuni ta‘kidlash lozimki, ayrim mamlakatlarda (masalan AQSH) uzoq muddatli tamoyil sezilarli iqtisodiy o‘shish bilan tavsiflansa, boshqalari uchun iqtisodiy o‘shishning sekinlashuvi xos.

Iqtisodiy faollikning tebranishini tushuntiruvchi ko‘plab qarashlar mavjud bo‘lishiga qaramasdan ko‘pchilik iqtisodchilar, ishlab chiqarish va bandlik darajasini bevosita aniqlovchi omil umumiy yoki yalpi sarflar darajasi hisoblanadi, deb tasdiqlaydi.

Qishloq xo‘jaligidagi iqtisodiy inqirozlar agrar inqirozlar deb ataladi. Agrar inqirozlar quyidagi shakllarda namoyon bo‘ladi: 1) qishloq xo‘jalik mahsulotlarining nisbiy ortiqcha ishlab chiqarilishi, uning sotilmay qolgan juda katta zahiralarining to‘planishi; 2) narxlarning pasayishi, daromadlar va foydalarning kamayishi; 3) fermerlarning ommaviy ravishda xonavayron bo‘lishi, ularning qarzlarning ortishi; 4) qishloq aholisi o‘rtasida ishsizlarning ko‘payishi.

Qishloq xo‘jaligida takror ishlab chiqarish o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lganligi sababli, agrar inqirozlar o‘ziga xos tavsif kasb etadi. Agrar inqirozlar sanoat sikllariga qaraganda odatda ancha uzoqroqqa cho‘zilib boradi. Birinchi agrar inqiroz XIX asrning 70-yillarida boshlanib, har xil shakllarda 90-yillar o‘rtasigacha davom etgan edi.

Birinchi jahon urushidan keyin, aholining xarid qobiliyati juda pasayib ketgan sharoitda, 1920 yil bahorida keskin agrar inqiroz boshlanib ketdi va ikkinchi jahon urushining boshlanishga qadar davom etdi. Uchinchi agrar inqiroz 1948 yildan boshlanib, 80-yillargacha davom etdi.

Agrar inqirozlarning cho‘zilib ketishining asosiy sabablari quyidagilar: a) yerga xususiy mulk monopoliyasi sharoitida, u qishloq xo‘jalik ishlab chiqarishining rivojlanishida sanoatga nisbatan orqada qolishni taqozo etadi; b) yer rentasining mavjud bo‘lishi va uning uzluksiz sur‘atda o‘shib borishi. yer rentasining, avvalo absolyut rentaning ko‘payishi qishloq xo‘jalik mahsulotlarini qimmatlashtirib yuboradi, buning natijasida uni sotish qiyinlashadi; v) ko‘plab

mayda dehqon xo'jaliklarining mavjud bo'lishi. Mayda ishlab chiqaruvchilar xo'jalikni asosan o'zi va oilasi uchun zarur tirikchilik vositalarini topish maqsadida yuritadi. Inqiroz sharoitida ham ular ishlab chiqarishni qisqartira olmaydilar. Tirikchiliklarini o'tkazish va ijara haqini to'lash uchun ishlab chiqarishni ilgari miqiyoslarda olib boraveradi. Bu hol qishloq xo'jalik mahsulotlarini ortiqcha ishlab chiqarishni yana ham ko'paytirib yuboradi.

2. Iqtisodiyotda muvozanatning buzilishini **muntazam yoki aksincha tarzda yuz berishiga ko'ra** davriy, oraliq, nomuntazam inqirozlarga ajratish mumkin.

Davriy inqirozlar ma'lum vaqt mobaynida takrorlanib turadi.

Oraliq inqirozlar to'liq sikl buyicha yuz bermaydi. siklning biron-bir fazasida to'xtatiladi. Ular nisbatan uncha chuqur bo'lmay, qisqa muddat davom etadi.

Nomuntazam inqirozlar biron-bir alohida sabablarga ko'ra yuz beradi. Masalan, tabiiy ofat, sel, to'fon, qurg'oqchilik tufayli iqtisodiyotda tang ahvolga tushish mumkin.

3. **Takror ishlab chiqarish nisbatlarining buzilishi tavsifiga ko'ra** inqirozlar ikkiga: ortiqcha ishlab chiqarish va taqchil ishlab chiqarish inqirozlariga bo'linadi. **Tovarlarni ortiqcha ishlab chiqarish inqirozi turli naf keltiradigan ne'matlarni ko'p ishlab chiqarish, lekin ularni to'la sota olmaslikda namoyon bo'ladi.**

Taqchil ishlab chiqarish inqirozi davrida muvozanat buzilib, yetishmovchilik natijasida tang ahvol kelib chiqadi. Shunday qilib, iqtisodiyotning tang ahvolga tushishiga faqat ortiqcha ishlab chiqarish emas, balki taqchil ishlab chiqarish ham sabab bo'ladi.

3. Inflyatsiya va uning turlari

Pul taklifi ko'p jihatdan inflyatsiya jarayonlariga ham ta'sir ko'rsatadi. «Inflyatsiya» atamasi (lotincha inflation – shishmoq, kengaymoq) ilk bora SHimoliy Amerikada 1861-1865 yillardagi fuqarolar urushi davrida qo'llanilib, muomalada qog'oz pullarning haddan ortiq ko'payib ketishini ifodalagan edi. Iqtisodiy adabiyotlarda esa bu atama XX asrda, birinchi jahon urushidan keyin keng tarqaldi.

Inflyatsiya deb pul muomalasi qonunlari buzilishi bilan bog'liq holda qog'oz pullarning qadrsizlanishiga aytiladi.

Bu yerda qog'oz pul miqdorining nisbatan ortib ketib, uning qadrsizlanishiga pulning ortiqcha emissiya qilinishi, pul emissiyasi o'zgarmasdan, uning aylanish tezligining oshishi, muomaladagi pul miqdori o'zgarmasa ham tovar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish hajmining kamayib ketishi, tovarlar va xizmatlar ijtimoiy qiymatining va, binobarin, narxining pasayishi va nihoyat, pul qiymatining pasayishi kabi omillar ta'sir qiladi.

Qog'oz pullar inflyatsiyaga uchraganda uch xil narsaga nisbatan qadrsizlanadi:

1) oltinga nisbatan – bu oltinning qog'oz pullarda bozor narxining oshishida o'z ifodasini topadi;

2) tovarlarga nisbatan – bu tovarlar narxining oshishida o'z ifodasini topadi;

3) bardoshli chet el valyutalariga nisbatan – bu chet el valyutalariga nisbatan milliy pul kursining tushib ketishida o'z ifodasini topadi.

Inflyatsiya narx indeksi yordamida bazis davrga nisbatan o'lchanadi. **Narxlar indeksi** esa joriy davrdagi iste'mol narxlarini bazis davrdagi iste'mol narxlariga nisbati orqali aniqlanadi:

$$NI = \frac{\dot{O}N_j}{\dot{O}N_b} \times 100\%,$$

bu yerda:

NI – narxlar indeksi;

TN_j – joriy davrdagi iste'mol tovarlari narxi;

TN_b - bazis davrdagi iste'mol tovarlari narxi.

Narxlar o'zgarishini hisobga olish qamroviga ko'ra narxlar indeksining quyidagi turlarini hisoblash mumkin:

- iste'mol narxlar indeksi;

- ulgurji narxlar indeksi;

- narxlar indeksi – YaIM deflyatori;

- eksport va import narxlar indeksi.

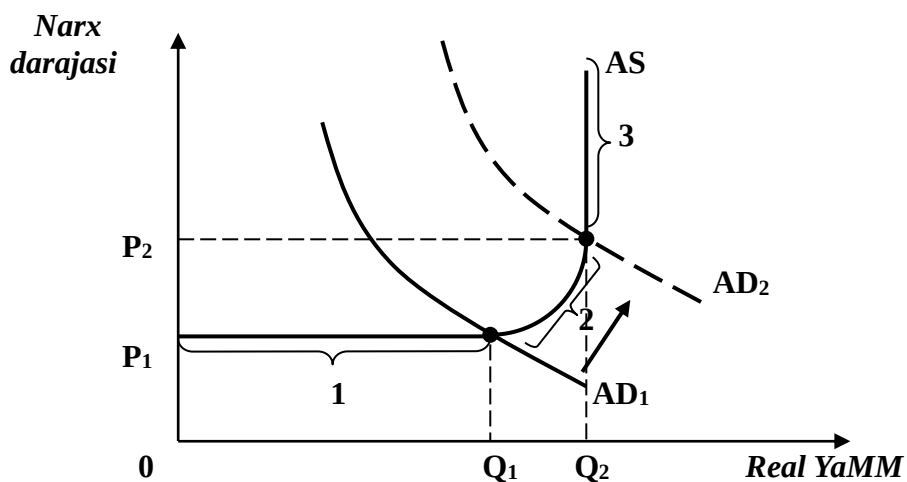
Narxlar indeksidan foydalangan holda **inflyatsiya sur'atini (IS)** quyidagi formula orqali aniqlash mumkin:

$$IS = \frac{\dot{O}N_j - \dot{O}N_b}{\dot{O}N_b} \times 100\%.$$

Kelib chiqish sabablari va o'sish sur'atlariga qarab, inflyatsiyaning bir qancha turlarini farqlash mumkin.

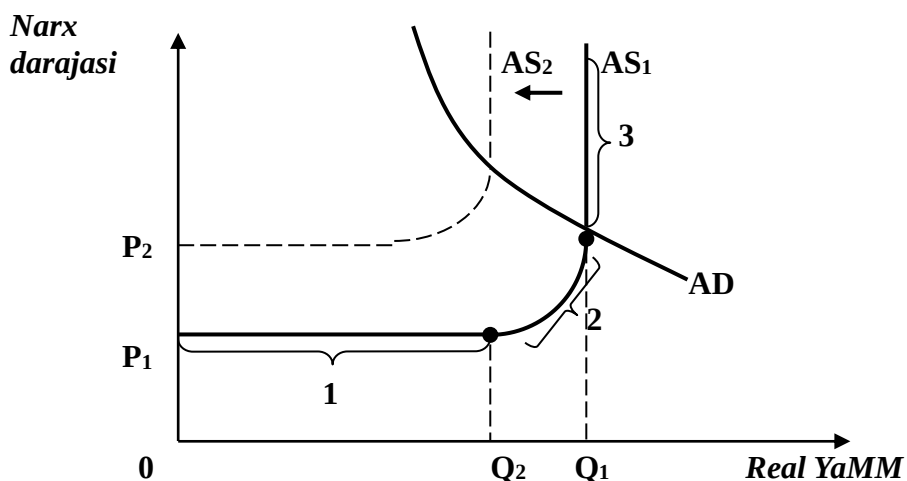
1. Talab inflyatsiyasi. Narx darajasining an'anaviy o'zgarishi jami talab ortiqchaligi bilan tushuntiriladi. Iqtisodiyotning ishlab chiqarish sohasi mahsulotning real hajmini ko'paytirib, ortiqcha talabni qondira olmaydi. Chunki barcha mavjud resurslar to'liq foydalanilgan bo'ladi. Shu sababli bu ortiqcha talab narxning oshishiga olib keladi va talab inflyatsiyasini keltirib chiqaradi. Talab inflyatsiyasini quyidagi chizma orqali ham izohlash mumkin (2-chizma).

Chizmadan ko'rinadiki, iqtisodiyotdagi pul hajmining ko'payishi qisqa muddat ichida yalpi talabni AD₁ dan AD₂ ga siljishiga olib keladi. Agar bu vaqtda iqtisodiyotning holati yalpi taklif egri chizig'ining oraliq (2) yoki tik (klassik) (3) kesmasiga mos kelsa, bu narx darajasining o'sishiga, ya'ni talab inflyatsiyasining ro'y berishiga olib keladi.

2-chizma. Talab inflyatsiyasi.

2. Taklif inflyatsiyasi. Inflyatsiya ishlab chiqarish xarajatlari va bozordagi taklifning o'zgarishi natijasida ham kelib chiqishi mumkin. Ishlab chiqarish xarajatlarning o'sishi keltirib chiqadigan inflyatsiya mahsulot birligiga qilinadigan xarajatlarning ko'payishi hisobiga narxlarning oshishini bildiradi. Bu holatni ham chizma orqali ko'rib chiqamiz (3-chizma).

3-chizma. Taklif inflyatsiyasi.

Chizmadan ko'rinadiki, xarajatlarning o'sishi natijasida yalpi taklif egri chizig'ining AS_1 dan AS_2 ga qisqarishi mahsulot birligiga to'g'ri keluvchi xarajat miqdorini oshirib, narxlarning P_1 dan P_2 darajaga qadar ko'tarilishiga, real ishlab chiqarish hajmining esa Q_1 dan Q_2 ga qadar qisqarishiga olib keladi.

Shuningdek, inflyatsiyaning quyidagi sabablarini ham ko'rsatish mumkin:

- monopolistik faoliyatlarning paydo bo'lishi va amal qilishi;
- noto'g'ri soliq siyosati yuritish;
- jahon bozorlaridagi narxlarning o'sishi;
- harbiy sohadagi xarajatlarning o'sishi va hokazo.

Inflyatsiyaning o'rmalab boruvchi, jadal va giperinflyatsiya kabi turlari ham mavjud. **O'rmalab boruvchi inflyatsiya** holatida narxlar yiliga 10

foizgacha, **jadal inflyatsiyada** 20 dan 200 foizgacha, **giperinflyatsiyada** 200 foizdan yuqori darajada o'sishi kuzatiladi.

Bashorat qilish mumkinligiga qarab kutilayotgan va kutilmagan inflyatsiya farqlanadi. **Kutilayotgan inflyatsiya** va uning oqibatlarini oldindan bashorat qilish mumkin, **kutilmagan inflyatsiyani** oldindan aytib bo'lmaydi. Birinchi holda inflyatsiyaning kutilayotgan salbiy oqibatlariga tayyorlanib, uni sezilarli darajada yumshatish mumkin. Ikkinchi holda narxlarning kutilmagan o'sishi natijasida mamlakat iqtisodiy axvolining sezilarli yomonlashuvi ro'y berishi mumkin.

4. Ishsizlik va uning turlari. Ishsizlik darajasini aniqlash

Mehnatga layoqatli bo'lib, ishlashni xohlagan, lekin ish bilan ta'minlanmaganlar ishsizlar deyiladi. Namoyon bo'lish xususiyati va vujudga kelish sabablariga ko'ra ishsizlik friksion, tarkibiy, siklik, institutsional, texnologik, regional, yashirin va turg'un ishsizlik turlariga bo'linadi.

Kishilar turli sabablar (yangi yashash joylariga ko'chib o'tish, ishining mazmuni va tavsifi yoqmay qolishi, nisbatan yuqoriroq ish haqi olishga intilish va boshqalar)ga ko'ra o'z ishlarini almashtirib turadilar. Biroq, bir ishdan bo'shab, boshqa biriga joylashgunga qadar orada ma'lum vaqt o'tadi (ba'zi adabiyotlarda bu muddat 1 oydan 3 oygacha davom etishi ko'rsatiladi). Aynan shu vaqt oralig'idagi, ya'ni **bir ishdan bo'shab yangi ishga joylashgunga qadar bo'lgan davrdagi ishsizlik friksion (oralig') ishsizlik deyiladi.**

FTT, yangi texnologiyalarning ishlab chiqarishga qo'llanishi natijasida ba'zi bir tarmoq va soha mahsulotlariga bo'lgan talab qisqarib, zamonaviy mahsulot turlariga talab o'sadi. Natijada ba'zi bir kasb yoki mutaxassislik turlaridagi ishchilarga talabning qisqarishi yoki umuman yo'qolishi ularning o'z kasb va mutaxassisliklarini o'zgartirish yoki shunday kasblarga talab saqlanib qolgan joylarga ko'chib o'tishga majbur qilib qo'yadi. **Yangi kasb va mutaxassislikni o'zlashtirib yoki boshqa joyga ko'chib o'tib, yangi ishga joylashgunga qadar bo'lgan ishsizlik tarkibiy ishsizlik deb ataladi.** Tarkibiy ishsizlik friksion ishsizlikka qaraganda uzoqroq davom etadi hamda ko'proq ma'lum xarajatlarni taqozo etadi. Uning uzoq muddat (odatda 6 oydan ko'proq) davom etishi yangi kasb turini o'zlashtirish yoki malaka oshirish bilan, ma'lum xarajat talab qilishi esa, eski kasb turi bilan shug'ullanish istagi saqlanib qolgan holda, yashash joylarini o'zgartirish bilan bog'liq bo'ladi.

Friksion va tarkibiy ishsizlik, iqtisodiyotdagi rivojlanish har qanday holatidan qat'iy nazar, ma'lum darajada barcha mamlakatlarda mavjud bo'ladi. Shunga ko'ra, **friksion va tarkibiy ishsizlik birgalikda ishsizlikning tabiiy darajasini tashkil qiladi.**

Siklik ishsizlik – iqtisodiy siklning inqiroz fazasi bilan bog'liq bo'lib, u ishlab chiqarishning pasayishi va yalpi talabning qisqarishi natijasida vujudga keladi. Bunda o'z tovar va xizmatlariga nisbatan talabning qisqarishiga

duch kelgan tadbirkorlar ishlab chiqarish hajmini kamaytirish maqsadida ishchilarni ishdan bo'shata boshlaydilar. siklik ishsizlik haqiqiy darajadagi ishsizlikning tabiiy darajadan farqlanishini ko'rsatadi. Ishsizlikning bu turi majburiy ishsizlik hisoblanadi va siklning yuksalish fazasida mavjud bo'lmaydi.

Institutsional ishsizlik ishchi kuchi bozori infratuzilmasi, ya'ni ishchi kuchini ish bilan ta'minlashga xizmat ko'rsatuvchi muassasalarning yetarli darajada rivojlanmaganligi yoki samarali faoliyat ko'rsatmasligi natijasida paydo bo'ladi. Uni ham tabiiy ishsizlik tarkibiga kiritish mumkin.

Texnologik ishsizlik ishlab chiqarish jarayoniga texnologik usullarning kirib kelishi bilan bog'liq bo'ladi. Ularning ichida asosiylari ishlab chiqarishni mexanizatsiyalash, avtomatlashtirish, robotlashtirish va informatsion texnologiyani qo'llash hisoblanadi.

Hududiy ishsizlik muayyan hududdagi tarixiy, demografik, madaniy, milliy va ijtimoiy-ruhiy xususiyatdagi bir qator kompleks omillar ta'siri ostida ishchi kuchi talabi va taklifi o'rtasidagi nomutanosiblik natijasi hisoblanadi.

Yashirin ishsizlik uchun ish kuni yoki ish haftasi davomida to'liq band bo'lmaslik xos. Iqtisodiyot rivojlanishi darajasining pasayishi korxonalaridagi ishlab chiqarish hajmining qisqarishiga olib keladi. Biroq, korxona egalari o'z ishchilarini birdaniga ishdan bo'shata olmaydilar. Buning natijasida ishchilarning ma'lum qismi rasman ish bilan band bo'lsalarda, amalda to'liq holda ishlamaydilar. Buning natijasida mehnat unumdorligi pasayib, korxona moliyaviy natijalariga ta'sir ko'rsatadi. Yashirin ishsizlik mamlakatda vujudga kelishi mumkin bo'lgan ijtimoiy keskinlikka yo'l qo'ymaslikka intilish natijasida ham paydo bo'ladi.

Turg'un ishsizlik mehnatga layoqatli aholining ish joyini yo'qotgan, ishsizlik bo'yicha nafaqa olish huquqidan mahrum bo'lgan va faol mehnat faoliyatiga hech qanday qiziqishi bo'lmagan qismini qamrab oladi.

«To'liq bandlilik» tushunchasi iqtisodiyotda ishsizlikning mutlaq mavjud bo'lmasligini bildirmaydi. Iqtisodchilar friksion va tarkibiy ishsizlikning bo'lishini tabiiy deb hisoblaydi, shu sababli «to'liq bandlilik» ishchi kuchining 100% dan kam qismini tashkil qiluvchi miqdor sifatida aniqlanadi. Aniqroq aytganda, to'liq bandlilik sharoitida ishsizlik darajasi friksion va tarkibiy ishsizlar soniga teng bo'ladi. siklik ishsizlik nolga teng bo'lganda to'liq bandlilik sharoitidagi ishsizlik darajasiga erishiladi. **«To'liq bandlilik» sharoitidagi ishsizlik darajasi ishsizlikning tabiiy darajasi deb ham ataladi.** Ishsizlikning tabiiy darajasi bilan bog'liq bo'lgan milliy ishlab chiqarishning real hajmi, iqtisodiyotning ishlab chiqarish salohiyatini ko'rsatadi.

Ish bilan to'liq bandlilik yoki ishsizlikning tabiiy darajasi ishchi kuchi bozori muvozanatiga erishganda, ya'ni ish izlovchilar soni bo'sh ishchi o'rinlari soniga teng kelganda vujudga keladi. Ishsizlikning tabiiy darajasi qandaydir darajada iqtisodiy jihatdan maqbul hisoblanadi. Chunki «friksion» ishsizlarga mos keluvchi ish o'rinlarini topish, «tarkibiy ishsizlarga» ham yangi kasbni

o'zlashtirish yoki yangi yashash joyida ish topish uchun ma'lum vaqt kerak bo'ladi.

«Ishsizlikning tabiiy darajasi» tushunchasi ma'lum bir aniqliklar kiritishni talab qiladi.

Birinchidan, bu tushuncha iqtisodiyot har doim ishsizlikni tabiiy darajasida amal qilishi va shu orqali o'zining ishlab chiqarish imkoniyatini ro'yobga chiqarishini bildirmaydi. Chunki, ko'pincha ishsizlik darajasi tabiiy darajadan ortiq, ayrim hollarda, masalan, ish vaqtidan ortiqcha ishlash va o'rindoshlik ishlarida band bo'lish natijasida tabiiy darajadan past ham bo'lishi mumkin.

Ikkinchidan, ishsizlikning tabiiy darajasi o'z-o'zicha doimiy miqdor hisoblanishi shart emas, u tarkibiy o'zgarishlar (qonunlar va jamiyat urf-odatlaridagi o'zgarishlar) oqibatida o'zgarib turishi mumkin. Masalan, AQSHda ishsizlikning tabiiy darajasi dastlab XX asr 60-yillarining o'rtalarida 4,5% deb belgilangan bo'lsa, 70-yillarning boshiga kelib 5,5%, 80-yillarning boshida esa 6% gacha o'sdi.

Ishsizlik darajasi ishsizlar sonining ishchi kuchi tarkibidagi foizi sifatida hisoblanadi.

$$\text{Ishsizlik darajasi} = \frac{\text{Ishsizlar soni}}{\text{Ishchi kuchi soni}} \times 100\%.$$

Ishsizlik darajasini baholash bilan birga uning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini ham hisobga olish zarur bo'ladi. Chunki ishsizlikning o'zi haddan tashqari yuqori darajasi bilan katta iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlarni keltirib chiqaradi.

Ishsizlikning iqtisodiy oqibatlari ishlab chiqarilmagan mahsulot bilan taqqoslanib baholanadi. Iqtisodiyot ishlashni xohlagan va ishlay oladigan barcha uchun yetarli miqdorda ish joylarini yaratish holatiga ega bo'lmasa mahsulot ishlab chiqarish potentsial imkoniyatining bir qismi yo'qotiladi.

Iqtisodiy adabiyotlarda bu yo'qotish yalpi ichki mahsulot (YaIM) hajmining orqada qolishi sifatida aniqlanadi hamda u haqiqiy YaIMning potentsial YaIMdan kam bo'lgan hajmi sifatida ko'rinadi. Ishsizlik darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, YaIM hajmining orqada qolishi shunchalik katta bo'ladi.

Makroiqtisodiyot sohasidagi taniqli tadqiqotchi A.Ouken ishsizlik darajasi va YaIM hajmining orqada qolishi o'rtasidagi nisbatini matematik ifodalab beradi. **Bu nisbat iqtisodchilar orasida Ouken qonuni sifatida tanilgan bo'lib, agar ishsizlikning haqiqiy darajasi uning tabiiy darajasidan bir foizga ortiq bo'lsa, YaIM hajmining orqada qolishi 2,5% ni tashkil qilishini ko'rsatadi.**

Ayrim hollarda milliy mahsulotning haqiqiy hajmi potentsial hajmidan ortib ketishi ham mumkin. Bunday hol ishsizlik darajasi tabiiy darajadan ham past bo'lgan davrlarda ro'y beradi. Ishlab chiqarishga ishchilarning qo'shimcha smenalarini jalb qilish, kapital uskunalaridan o'rnatilgan normativdan yuqori

darajada foydalanish, ish vaqtdan ortiqcha ishlash va o'rindosh ishlarda band bo'lish kabilar buning asosiy sabablaridir.

Asosiy tayanch tushunchalar

Iqtisodiy inqiroz – ishlab chiqarish hajmining keskin tushib ketishi.

Iqtisodiy sikl – ishlab chiqarishning bir iqtisodiy inqirozdan ikkinchisi boshlangunga qadar takrorlanib turadigan to'liqsimon harakati.

Turg'unlik (depressiya) – ishlab chiqarishning bir joyda deysinib turishini anglatuvchi hamda iqtisodiy faollik jonlanishi uchun shart–sharoitlarning vujudga kelishiga imkon yaratiluvchi iqtisodiy sikl fazasi.

Jonlanish – iqtisodiy siklning ishlab chiqarishning barqaror kengayib borishiga o'tishini tavsiflovchi fazasi.

Yuksalish – iqtisodiy siklning iqtisodiyotda to'liq bandlikka erishilishi, ishlab chiqarishning inqirozdan oldingi darajadan ham ortib ketishi va to'lovga layoqatli talabning kengayib borishini tavsiflovchi fazasi.

Tarkibiy inqirozlar – iqtisodiyotning ayrim tarmoqlari va sohalari rivojlanishi o'rtasidagi chuqur nomutanosibliklarni ifodalovchi iqtisodiy holat.

Agrar inqirozlar – qishloq xo'jaligida ro'y beradigan iqtisodiy inqirozlar bo'lib, siklli tavsifga ega bo'lmaydi va sanoat sikllariga qaraganda ancha uzoq davr davom etadi.

Inflyatsiya – qog'oz pul birligining qadrsizlanishi.

Ishsizlik – mehnatga layoqatli bo'lib, ishlashni xohlagan, lekin ish bilan ta'minlanmagan ishchi kuchi.

Friktsion ishsizlik – malakasiga mos ish qidirayotgan va ish o'rinlar bo'shashini kutayotganlar.

Tarkibiy ishsizlik – ishlab chiqarish va yalpi talab tarkibidagi o'zgarishlar natijasida vujudga keladigan ishsizlik.

Siklik ishsizlik – iqtisodiy siklning inqiroz fazasi bilan bog'liq ravishda vujudga keladigan ishsizlik.

Ishsizlik darajasi – ishsizlarning ishchi kuchi tarkibidagi foizli nisbati.

Ouken qonuni – ishsizlik darajasi va YaIM hajmining orqada qolishi o'rtasidagi nisbatning matematik ifodasi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Makroiqtisodiy barqarorlik nima? Unga erishish yo'llari qanday? Iqtisodiy inqirozlar mohiyati nimada ifodalanadi?

2. Iqtisodiy siklning ta'rifini bering va uning har bir fazasining o'ziga xos belgilarini ko'rsating.

3. Tarkibiy inqirozlarni tushuntiring. siklli tebranishlar vujudga kelishining sabablarini ko'rsating.

4. Agrar inqirozlarning xususiyatlarini bayon qiling.

5. Iqtisodiy sikl asosiy turlariga tavsif bering va muhim belgilarini ko'rsating.
6. Iqtisodiy siklning oqibatlarini baholang.
7. Inflyatsiyaning mazmunini va turlarini tushuntiring.
8. Talab va taklif inflyatsiyalarining grafikdagi ko'rinishlarini tasvirlang va izohlang.
9. Ishsizlikning asosiy turlariga tavsif bering.
10. Ishsizlik darajasi qanday hisoblanadi?
11. Ishsizlikning tabiiy darajasi nimani anglatadi va u qanday tartibda aniqlanadi?
12. Oukun qonunining mohiyati nimada namoyon bo'ladi?
13. Ishsizlikning ijtimoiy va iqtisodiy oqibatlarini tushuntirib bering.

14-BOB. MOLIYA TIZIMI VA DAVLATNING MOLIYAVIY SIYOSATI

Yalpi milliy mahsulotni yaratish, taqsimlash va undan foydalanish jarayonida pul mustaqil harakat qilib, turli xo‘jalik yurituvchi bo‘g‘inlar, uy xo‘jaliklari va davlatning pul mablag‘lari fondini tashkil etadi. Pul fondlari hosil bo‘lish manbalari va amal qilish tavsifi, maqsadlari va foydalanish usullariga qarab moliya va kredit shakllari tusini oladi. Bobda moliya tizimi, uning asosiy bo‘g‘ini bo‘lgan davlat byudjeti va byudjet mablag‘larining shakllanishida soliqlarning roli bayon etiladi.

1. Moliyaning mohiyati va vazifalari. Moliya tizimi

Moliya – pul mablag‘laridan foydalanish va uning harakatini tartibga solish bilan bog‘liq bo‘lgan munosabatlar tizimi bo‘lib, uning vositasida turli darajada pul mablag‘lari fondlari vujudga keltiriladi va ular takror ishlab chiqarish ehtiyojlari va boshqa ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish maqsadida taqsimlanadi.

Moliya iqtisodiyot doirasida o‘zaro bog‘liq bo‘lgan bir qator **vazifalarni** bajaradi.

1. Moliya iqtisodiy jarayon va tadbirlarni **moliyaviy ta‘minlash, ularga xizmat ko‘rsatish vazifasini** bajaradi.

2. Moliyaning **taqsimlovchi vazifasi** moddiy ishlab chiqarish sohalarida yaratilgan yalpi milliy mahsulotni, ayniqsa, uning milliy daromadni tashkil qiluvchi qismini davlat va mulkchilikning turli shakllariga asoslangan korxonalar, iqtisodiyot tarmoqlari, moddiy ishlab chiqarish sohalari, mamlakat hududlari o‘rtasida taqsimlash va qayta taqsimlashda namoyon bo‘ladi.

3. Moliyaning **rag‘batlantiruvchilik vazifasi**, birinchidan, yaratilgan mahsulot qiymatini taqsimlash jarayoni orqali, ikkinchidan, pul fondlarini tashkil qilish va sarflash mexanizmi orqali amalga oshiriladi.

4. Moliyadan ishlab chiqarish, taqsimlash va iste‘mol ustidan **nazorat qilish vositasi** sifatida foydalaniladi. Moliyaviy nazorat korxona (firma)larning moliya intizomiga rioya qilish uchun moddiy javobgar bo‘lish tizimi, turli soliqlar undirib olish va mablag‘ bilan ta‘minlash tizimi orqali amalga oshiriladi.

Moliya tizimi o‘z ichiga turli darajadagi byudjetlarni, ijtimoiy, mulk va shaxsiy sug‘urta fondlarini, davlatning valyuta zahiralarini, korxona va firmalar, tijorat va notijorat tuzilmalarining pul fondlarini, boshqa maxsus pul fondlarini oladi.

Eng avvalo, korxonalar (tarmoqlar) va umumdavlat moliyasini bir-biridan farqlash lozim.

Korxona va tarmoqlar moliyasi ulardagi takror ishlab chiqarish jarayonida hamda alohida fondlar yaratish yo‘li bilan xodimlarning ijtimoiy ehtiyojlariga xizmat qiladi.

Umumdavlat moliyasi davlat byudjetini, ijtimoiy sug'urta fondini hamda davlat mol-mulkiy va shaxsiy sug'urtasi fondini o'z ichiga oladi. Davlat pul mablag'larining asosiy markazlashgan fondi bo'lmish davlat byudjeti moliya tizimining asosiy bo'g'ini bo'lib xizmat qiladi. **Davlat byudjeti – bu davlat xarajatlari va ularni moliyaviy qoplash manbalarining yillik rejasidir.** Davlat daromadlari va xarajatlarining asosiy qismi davlat byudjeti orqali o'tadi. Uning asosiy vazifasi moliyaviy vositalar yordamida iqtisodiyotni samarali rivojlantirish va umumdavlat miqyosidagi ijtimoiy vazifalarni hal qilish uchun sharoit yaratishdir.

Davlat byudjetining ikki tomoni bo'lib, bir tomonida byudjetga kelib tushadigan daromadlar tarkibi va ularning manbalari, ikkinchi tomonida esa asosiy xarajatlarning tarkibi va miqdori o'z ifodasini topadi.

Davlat mol-mulk va shaxsiy sug'urtasi umumdavlat moliyasining keyingi bo'g'ini hisoblanib, mulkchilikning barcha shakllaridagi korxonalar va fuqarolarga joriy qilinadi. U majburiy va ixtiyoriy bo'lishi mumkin. Bu maqsadlar uchun fondlar korxona va aholining to'lovlari hisobiga shakllanadi. Fond mablag'lari mol-mulkiy sug'urtasiga va shaxsiy sug'urtaga pul to'lashni ko'zda tutadi.

Shaxsiy sug'urta aholining pul jamg'armalarini tashkil qilishning shakllaridan biri bo'lib ham xizmat qiladi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tib borish bilan jamiyat moliya tizimida turli xil sug'urta (ijtimoiy sug'urta, tibbiy sug'urta) fondlari va byudjetdan tashqari moliya fondlari (pensiya fondi, aholini ish bilan ta'minlash fondi, tabiatni muhofaza qilish fondi, tarixiy yodgorliklarni saqlash fondi, tadbirkorlarga ko'mak berish fondi va boshqalar)ning ahamiyati ortib boradi.

Davlat byudjetining daromadlari va xarajatlari muvozanatda bo'lishini taqozo qiladi. **Lekin ko'pchilik hollarda davlat byudjeti xarajatlarining daromadlardan ortiqchaligi kuzatiladi, buning oqibatida byudjet taqchilligi ro'y beradi.** Bu holning sabablari ko'p bo'lib, ularning ichida, davlatning jamiyat hayotining barcha sohalaridagi rolining uzluksiz o'sib borishi, uning iqtisodiy va ijtimoiy vazifalarining kengayishi alohida o'rin tutadi. Byudjet taqchilligining o'sishi yoki kamayishi mutlaq miqdorda va uning yalpi ichki mahsulot (YaIM)ga nisbatida aniq namoyon bo'ladi.

O'rnatilgan xalqaro standartlarga ko'ra byudjet taqchilligi YaIMning 5% darajasidan oshmasligi lozim. Byudjet taqchilligi asosan davlat qimmatli qog'ozlarini sotish, nobyudjet fondlari (sug'urta fondi, ishsizlik bo'yicha sug'urtalash fondi, pensiya fondi)dan qarz olish ko'rinishidagi davlatning ichki va tashqi qarzlarini hisobiga qoplanadi.

Byudjet taqchilligini moliyalashtirish (qoplash)ning muhim ko'rinishlaridan biri davlat krediti hisoblanadi. **Davlat krediti deganda, davlat qarz oluvchi yoki kreditor sifatida maydonga tushadigan barcha moliyaviy-iqtisodiy munosabatlar yig'indisi tushuniladi.**

Moliyaviy resurslarni davlat tomonidan qarzga olishning asosiy shakli – bu davlat qarz majburiyatlari (zayomlari)ni chiqarish hisoblanadi. Ularni joylashtirish jarayonida davlat aholi, banklar, savdo va sanoat kompaniyalarining vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini jalb qiladi.

Davlat o'z majburiyatlarini nafaqat xususiy sektorda joylashtirishi, balki ularni Markaziy bankda hisobga olishi ham mumkin. Bunda bank muomalaga pulning tovar hajmining ko'payishi bilan bog'liq bo'lmagan qo'shimcha miqdorini chiqaradi. Davlat qarzlarining to'xtovsiz ko'payib borishi, milliy daromadni foiz to'lovlari shaklida, tobora ko'proq qayta taqsimlanishga olib keladi.

Katta byudjet taqchilligi va davlat majburiyatlari bo'yicha foiz to'lovlari o'sish sharoitida, davlat qarzlarini to'lash vaqtini imkon darajada cho'zishga harakat qiladi. Buning uchun turli xil usullardan foydalanish mumkin. Jumladan davlat o'zining qisqa muddatli majburiyatlarini, o'rta va uzoq muddatli zayomlarga almashtiradi. U o'zining qisqa muddatli majburiyatlarini, ancha yuqori foiz bo'yicha yangi, uzoq muddatli zayomlar chiqarish hisobiga ham sotib olish mumkin. Bunday turdagi tadbirlar qisqa davrli samara berishi va vaqtincha davlatning moliyaviy ahvolini yengillashtirishi mumkin, chunki u odatda kelgusida foiz stavkasining oshishi va qarzlar umumiy miqdorining o'sishi bilan bog'liq.

Xo'jalik hayoti baynalminallashuv jarayonlarining tez o'sishi, xalqaro kreditning jadal rivojlanishi natijasida davlat o'ziga zarur bo'lgan moliyaviy resurslarni jalb qilish uchun bo'sh pul mablag'larining milliy chegaradan tashqaridagi manbalaridan faol foydalanadi. Buning natijasida tashqi qarz vujudga keladi.

2. Soliq tizimi va uning vazifalari

Davlat byudjeti daromadlar qismining asosiy manbai bo'lib soliqlar hisoblanadi.

Soliq iqtisodiy kategoriya sifatida, sof daromadning bir qismini byudjetga jalb qilish shakli bo'lib, moliyaviy munosabatlarning tarkibiy qismini tashkil qiladi. **Soliq - bu davlatning o'z vazifalarini amalga oshirishi uchun zarur bo'lgan moliyaviy mablag'larni shakllantirish maqsadida jismoniy va huquqiy shaxslardan byudjetga majburiy to'lovlarni undirish shakli.**

Soliq yordamida milliy daromadning tegishli qismi taqsimlanadi va qayta taqsimlanadi.

Davlat tomonidan olinadigan soliqlar hamda ularning tashkil qilinish shakli va usullari birgalikda soliq tizimini tashkil qiladi.

Milliy iqtisodiyotda soliqlar quyidagi uchta muhim vazifani bajaradi:

- davlat xarajatlarini moliyalashtirish (fiskal vazifasi);
- ijtimoiy tanglikni yumshatish (ijtimoiy vazifasi);
- iqtisodiyotni tartibga solish (tartibga solish vazifasi).

Davlat sarflari soliq tushumlari hisobiga amalga oshsada, davlat sarflari miqyosining o'sishi o'z navbatida soliqlarning o'sishini taqozo qiladi va uning darajasini belgilab beradi.

Hozirgi davrda umumiy tendentsiya bo'lgan davlat sarflarining va shunga mos ravishda soliq hajmining o'sib borishini quyidagi omillar taqozo qiladi.

1. Aholi sonining o'sishi.
2. Ijtimoiy soha xizmatlari sifatiga talabning ortishi va urbanizatsiya.
3. Atrof-muhitning ifloslanishi.
4. Daromadlar tengsizligini qisqartirish dasturlarini amalga oshirish.
5. Milliy mudofaa, davlat xavfsizligini ta'minlash xarajatlari hajmining o'sishi.

Korxonalar faoliyatini soliq yordamida tartibga solish quyidagi umumiy tamoyillari asosida amalga oshiriladi:

- barcha daromadlardan, ularning manbalariga bog'liq bo'lmagan holda soliq undirishning majburiyligi;
- soliq undirishda barcha uchun yagona umumdavlat siyosati;
- samarali ishlovchi korxonalarda hamda xo'jalik yuritishning ilg'or shakllari uchun soliq me'yorlarining rag'batlantiruvchi rolini ta'minlash;
- soliq to'lovi bo'yicha barcha subyektlar majburiyati ustidan moliyaviy nazorat.

3. Soliq stavkasini belgilash tamoyillari

Soliq stavkasini belgilash bir qator tamoyillarga asoslanadi.

1. Nafilik tamoyili – turli shaxslardan, ularning soliqlar hisobiga moliyalashtiriladigan dasturlardan foydalanishi darajasiga qarab turlicha soliq undirilishi kerakligini bildiradi.

Soliq summasining (R) soliq olinadigan summaga (D) nisbatining foizdagi ifodasi soliq stavkasi (R`) deyiladi:

$$R' = \frac{R}{D} \times 100\%.$$

2. To'lovga layoqatlilik tamoyili – soliq miqdori soliq to'lovchining boyligi va daromadlari darajasiga mos kelishi zarur. Boshqacha aytganda, soliq solish daromadlarning adolatli taqsimlanishini taqozo qilishi zarur.

3. Adolatlilik tamoyili – daromadlari va hukumat dasturlaridan foydalanish darajasi bo'yicha teng bo'lgan kishilar teng miqdorda soliq to'lashi zarur.

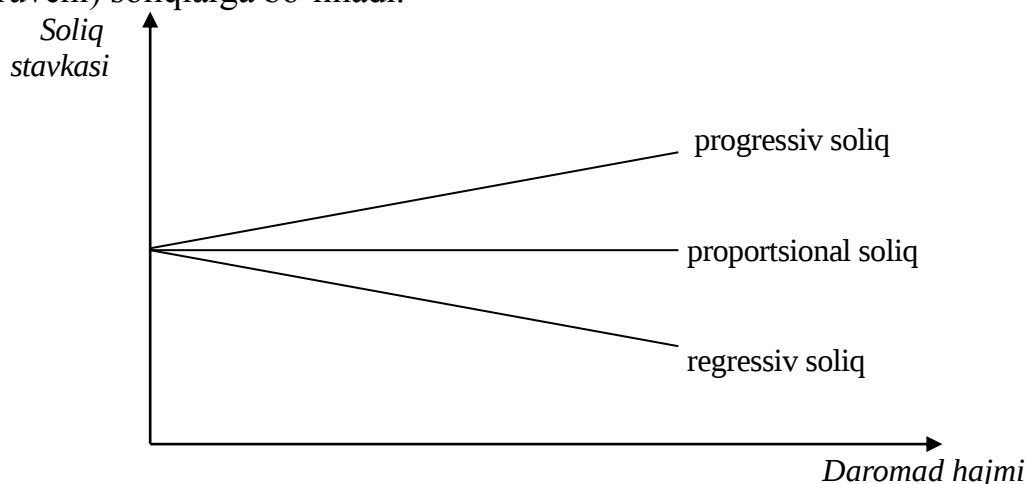
Soliq bo'yicha imtiyozlar qonunchilik bitimlarida belgilangan tartib va sharoitlar asosida o'rnatiladi. Amaliyotda soliq imtiyozlarining quyidagi turlari keng tarqalgan:

- obyektlarning soliq olinmaydigan eng kam darajasini belgilash;
- soliq to'lashdan alohida shaxs yoki ma'lum guruhlarni (masalan, urush fahriylarini) ozod qilish;

- soliq darajasi (stavkasi)ni pasaytirish;
- soliq olinadigan summadan chegirish;
- soliqli kredit (soliq olishni kechiktirish yoki soliq summasini ma'lum miqdorga kamaytirish).

Soliqlarni turkumlashga turli xil mezonlar asosida yondashiladi.

Soliq stavkasi va daromadlar o'rtasidagi nisbatga asoslanib, soliqlar odatda progressiv (o'sib boruvchi), proportsional (mutanosib) va regressiv (kamayib boruvchi) soliqlarga bo'linadi.

2-chizma. Progressiv, proportsional va regressiv soliqlarning grafik ko'rinishi.

1. Daromad hajmi o'sib borishi bilan o'rtacha stavkasi o'sib boruvchi soliqlar progressiv soliqlar deyiladi.

2. Daromad hajmi o'sib borishi bilan o'rtacha stavkasi pasayib boruvchi soliqlar regressiv soliqlar deyiladi.

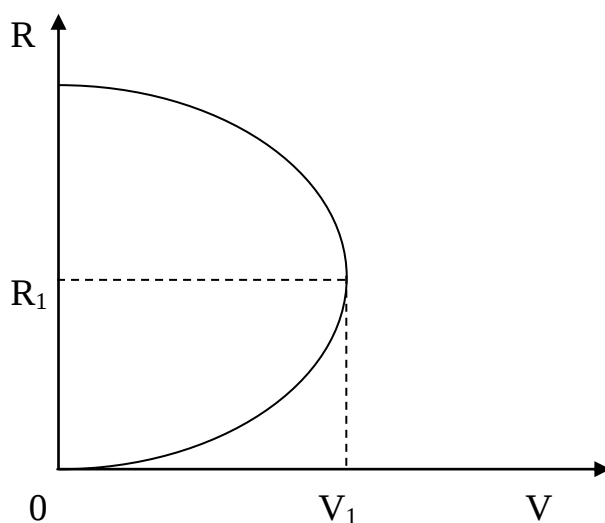
3. Daromad hajmi o'sib borishi bilan o'rtacha stavkasi o'zgarishsiz qoluvchi soliqlar proportsional soliqlar deyiladi.

Soliqlar amal qilish doirasi (markaziy va mahalliy soliqlar), mahsulot tannarxiga qo'shilish usuli (to'g'ri va egri soliqlar) va iqtisodiy mazmuniga qarab ham turkumlanadi.

Soliqlarni pasaytirish iqtisodiy yuksalish va davlat daromadlarining o'sishiga olib kelishini birinchi bo'lib amerikalik iqtisodchi A.Laffer asosladi. A.Lafferning mulohazalariga ko'ra, korporatsiyalar daromadiga soliqlar stavkasini haddan tashqari oshirish ularning kapital qo'yilmalariga bo'lgan rag'batini susaytiradi, fan-texnika taraqqiyotini to'xtatadi, iqtisodiy o'sishni sekinlashtiradi va bular oxiri oqibatda, davlat byudjeti tushumlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Davlat byudjetining daromadlari va soliq stavkasi o'sishi o'rtasidagi bog'liqlikning grafikda tasvirlanishi "**Laffer egri chizig'i**" nomini oldi (3-chizma). Grafik tik o'qida soliq stavkasi (R), yotiq o'qida - davlat byudjetiga tushumlar (V) aks etgan. Soliq stavkasining optimal miqdori (R_1) davlat byudjetiga eng yuqori tushum (V_1) ni ta'minlaydi. Soliqlar yanada oshirilganda

ishlashga va tadbirkorlikka qiziqish susayadi, 100 foizli soliq olishda davlat daromadi nolga teng bo'ladi, chunki hech kim tekinga ishlashni xohlamaydi. Boshqacha aytganda, uzoq muddatli istiqbolda haddan tashqari yuqori o'rnatilgan soliqlarni pasaytirish jamg'armalar, investitsiyalar, bandlikning ortishi orqali soliq undiriladigan yalpi daromad hajmining o'sishini ta'minlaydi. Natijada soliq tushumlari summasi ko'payadi, davlat daromadlari hajmi o'sadi, taqchillik kamayadi va inflyatsiyaning susayishi ro'y beradi. Lekin o'z-o'zidan tushunarliki, Laffer samarasi faqat erkin bozor mexanizmi me'yorida amal qilgan holdagina namoyon bo'ladi.

3-chizma. Laffer egri chizig'i.

Shuningdek, mamlakatning turli mintaqalarida soliq yukining bir xil darajada bo'lishi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada YUNESKO xalqaro tashkiloti tomonidan tavsiya etilgan taqqoslama usullardan foydalaniladi. **Soliq yuki darajasini miqdoran aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi soliqlar miqdorini to'lovga layoqatlilik ko'rsatkichiga nisbati yoki soliq to'langandan keyingi daromad miqdorini to'lovga layoqatlilik ko'rsatkichiga nisbati sifatida ifodalash mumkin:**

$$K_{\text{solliq yuki}} = \sum N_x / P \text{ yoki}$$

$$K_{\text{solliq yuki}} = DN / PN ,$$

bu yerda: N_x – aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi soliqlarning o'rtacha miqdori; DN – aholining soliqlar to'langandan keyingi daromadi; PN – aholining to'lovga layoqatliligi.

Soliq yuki darajasini soliqlarning yalpi ichki mahsulotdagi salmog'i bo'yicha ham aniqlash mumkin:

$$K_{\text{solliq yuki}} = \sum N / \sum YaIM ,$$

bu yerda: N – soliqlar miqdori;

$YaIM$ – yalpi ichki mahsulot hajmi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Moliya – pul mablag‘larining harakati, ya’ni ularning shakllanishi, taqsimlanishi va foydalanilishi bilan bog‘liq ravishda vujudga keladigan munosabatlar.

Moliya tizimi – moliyaviy munosabatlar va turli darajada ularga xizmat qiluvchi moliyaviy muassasalardir.

Davlat byudjeti – davlat xarajatlari va ularni moliyaviy ta’minlash manbalarining tartiblashtirilgan rejasi.

Soliqlar – jamiyatda vujudga keltirilgan sof daromadning bir qismini byudjetga jalb qilish shakli.

Soliq stavkasi – soliq summasining soliq olinadigan summaga nisbatining foizdagi ifodasi.

Laffer egri chizig‘i – davlat byudjeti daromadlari va soliq stavkasi o‘rtasidagi bog‘liqlikning tasvirlanishi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Moliyaning iqtisodiy mazmunini tushuntiring va uning iqtisodiy vazifalarini bayon qiling.

2. Jamiyat va davlat moliya tizimlari asosiy bo‘g‘inlarining tavsifini bering. Moliya tizimida davlat byudjetining o‘rni qanday?

3. Davlat byudjeti milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlashda qanday rol o‘ynaydi? Bunda qanday usullardan foydalaniladi?

4. Byudjet taqchilligi nima? Ijobiy va salbiy byudjet taqchilligini tushuntiring.

5. Soliqlarning iqtisodiy mohiyatini tushuntiring va uning turlarini, asosiy vazifalarini ko‘rsating.

15-BOB. BOZOR IQTISODIYOTINING RIVOJLANISHIDA PUL-KREDIT TIZIMI VA BANKLARNING ROLI

Iqtisodiyotda pulning roli oʻta ahamiyatli boʻlib, mamlakat taraqqiyoti pul-kredit tizimining barqarorligiga bogʻliq boʻladi. Shunga koʻra, ushbu bobda pulning nazariy kontseptsionalari, jumladan, pul muomalasi qonunlari, pul-kredit siyosati, uning zamonaviy tendentsiyalari, Oʻzbekiston pul-kredit siyosatining asosiy yoʻnalishlari va dastaklari koʻrib chiqiladi.

Shuningdek, bozor iqtisodiyotida kredit va bank tizimining roli, Markaziy bank va tijorat banklarining vazifalari, hozirgi bosqichda Oʻzbekiston Respublikasi bank tizimini takomillashtirish yoʻllariga eʼtibor qaratiladi.

1. Pul muomalasi qonunlari

Pulning oʻz vazifalarini bajarish jarayonidagi toʻxtovsiz harakati pul muomalasi deyiladi.

Jahonda tarixan shakllangan hamda har bir mamlakat tomonidan qonuniy ravishda mustahkamlab qoʻyilgan pul muomalasining turli tizimlari amal qiladi. Mamlakat **pul tizimining** muhim tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

- 1) milliy pul birligi (soʻm, dollar, iyena, funt sterling, marka va h.k.);
- 2) naqd pul muomalasida qonuniy toʻlov vositasi sifatida amal qiluvchi qogʻoz, tanga va kredit pullar tizimi;
- 3) pul emissiyasi, yaʼni belgilangan qonuniy tartibda pulni muomalaga chiqarish tizimi;
- 4) pul muomalasini tartibga soluvchi davlat idoralari.

Pul muomalasi naqd va kredit pullar yordamida amalga oshiriladi. Naqd pul muomalasiga bank biletlari va metall tangalar (pul belgilari) xizmat qiladi. Naqd pulsiz hisoblar cheklar, kredit kartochkalari, veksellar, akkreditivlar, toʻlov talabnomalari kabilar yordamida amalga oshiriladi. Ularning hammasi **pul agregati** deb yuritiladi. Muomalada mavjud boʻlgan pul massasi ularni (naqd va kredit pullarni) qoʻshish yoʻli bilan aniqlanadi.

Pul muomalasi oʻziga xos qonunlarga asoslangan holda amalga oshiriladi. Uning qonunlaridan eng muhimi muomala uchun zarur boʻlgan pul miqdorini aniqlash va shunga muvofiq muomalaga pul chiqarishdir.

Muomalani taʼminlash uchun zarur boʻlgan pul miqdori quyidagi omillarga bogʻliq:

1. Muayyan davr davomida sotilishi va sotib olinishi lozim boʻlgan tovarlar summasiga.
2. Pul birligining aylanish tezligiga.
3. Kreditning rivojlanishiga, puldan toʻlov vositasi vazifasidan foydalanishga ham bogʻliq.

Koʻpincha tovarlar qarzga (kreditga) sotiladi va ularning haqi kelishuvga muvofiq keyingi davrlarda toʻlanadi. Demak, muomala uchun zarur boʻlgan pul

miqdori kredit miqdoriga muvofiq kamroq bo'ladi. Ikkinchi tomondan, bu davrda ilgari kreditga sotilgan tovarlar haqini to'lash vaqti boshlanadi. Bu pul miqdoriga ehtiyojni ko'paytiradi. Undan tashqari hozirgi vaqtda ko'pgina oldi-sotdi jarayonlari naqd pulsiz, bir-biriga bank orqali pul o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladi. Biz ularni o'zaro hisob-kitoblar deb ataymiz.

Mazkur holatlarni hisobga olganda, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$P_m = \frac{T_b - \tilde{O}_k + \tilde{O}_t - O'}{A_t},$$

bu yerda:

P_m - muayyan davrda muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori;

T_b - sotilishi lozim bo'lgan tovarlar summasi (tovarlar miqdori x narxi);

X_k - kreditga sotilgan tovarlar summasi;

X_t - to'lash muddati kelgan tovarlar va xizmatlar hamda boshqa to'lovlar summasi;

O'_{x-k} - naqd pulsiz o'zaro hisob-kitoblar;

A_t - pulning aylanish tezligi.

Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori pul muomalasi qonunini miqdoran ifodalaydi. Chunki muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdoriga nisbatan muomalaga kam pul chiqarilsa, ko'pgina xo'jaliklarda pul yetishmasligi, normal holatda xo'jalik yuritib bo'lmay qolish holati yuz beradi. Yoki, aksincha, muomalada bo'lgan pul miqdori sotilayotgan tovarlar va xizmatlar summasiga nisbatan oshib ketishi va buning natijasida tovarlar bilan ta'minlanmagan pulning paydo bo'lishi pulning qadrsizlanishi, ya'ni inflyatsiyani bildiradi.

Pul miqdoriga ta'sir etuvchi omillarni hisobga olib, pul muomalasi qonuniga quyidagicha ta'rif berish mumkin: **boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda, muayyan davrda muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori sotishga chiqariladigan tovarlar narxi summasiga to'g'ri mutanosib, pulning aylanish tezligiga teskari mutanosibdir.**

Ta'kidlash lozimki, pulning hamma tizimlari uchun pul muomalasi qonuni umumiy bo'lib, shu bilan birga oltin va qog'oz pul muomalasi qonunlarining o'ziga xos xususiyatlari va bir-biridan farqlari mavjud.

Masalan, **1) oltin pul muomalada bo'lganda:**

a) ortiqcha oltin pul xazinaga jalb qilinadi va har xil bezaklar uchun foydalanishga chiqariladi;

b) tovarlar hajmi ko'payib, muomala uchun qo'shimcha pul zarur bo'lganda xazinadagi oltin pullar muomalaga kiritiladi. Shu yo'l bilan muomala uchun zarur bo'lgan oltin pul miqdori o'z-o'zidan tartiblanadi.

2) Muomala uchun zarur bo'lgan oltin pul miqdori tovarlar qiymatining miqdoriga teskari mutanosiblikda, oltinning o'z qiymatiga nisbatan esa to'g'ri mutanosiblikda o'zgaradi:

a) oltin pul qiymati va tovarlar hajmi o'zgarmagan taqdirda tovarlar qiymati qancha past bo'lsa, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori ham shuncha kam bo'ladi. Agar tovarlar qiymati o'zgarmasa, pulning miqdori tovarlar hajmining ortishiga qarab unga mutanosib ravishda ko'payadi;

b) agar tovarlar hajmi va qiymati o'zgarmaydi, deb faraz qilsak, muomaladagi oltin pul miqdori oltinning o'z qiymatiga qarab o'zgaradi, ya'ni uning qiymati oshsa, pul miqdori kamayadi, qiymati pasaysa, pul miqdori ko'payadi.

Qog'oz pul muomalasi qonunlari oltin pul muomalasidan farq qilib, uni quyidagicha ifodalash mumkin:

- qog'oz pul qancha miqdorda chiqarilmasin, unda belgilangan qiymat miqdori muomala uchun zarur bo'lgan oltin pul miqdorining qiymatiga teng bo'ladi;

- qog'oz pulning har birligida belgilangan qiymat miqdori muomala uchun zarur bo'lgan oltin pul qiymatining muomalaga chiqarilgan qog'oz pul miqdori nisbatiga mos keladi.

Milliy iqtisodiyotda davlatning, tijorat banklari va boshqa moliyaviy muassasalarning majburiyatlari pul sifatida foydalanadi. Pul operatsiyalarining asosiy ko'pchilik qismi naqd pulsiz, cheklar va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlar yordamida amalga oshiriladi. Shu sababli muomalada bo'lgan pul miqdorini hisoblash uchun $M_1 \dots M_n$ pul agregatlari yoki tarkibiy qismi tushunchasidan foydalaniladi. **Barcha pul agregatlari yig'indisi yalpi pul massasi yoki yalpi pul taklifini tashkil qiladi.**

Bizning respublikamizda umumiy pul miqdori quyidagi (tarkib)lar asosida hisoblanadi:

M0 – muomaladagi naqd (qog'oz va metall) pullar.

M1 = M0 + aholining joriy hisob varaqalaridagi pul qoldiqlari, korxonalarning hisob varaqalaridagi pul mablag'lari, banklardagi talab qilib olish mumkin bo'lgan pul omonatlari.

M2 = M1 + tijorat banklaridagi muddatli omonatlar va jamg'arma hisob varaqalaridagi pullar, ixtisoslashtirilgan moliyaviy muassasalardagi depozitlar va boshqa aktivlar. Mazkur agregat tarkibiga kiruvchi pul mablag'larini bevosita bir shaxsdan boshqa biriga o'tkazish hamda ayirboshlash bitimlarida foydalanish mumkin emas. Ular asosan jamg'arish vositasi vazifasini bajaradilar.

M3 = M2 + bank sertifikatlari + aniq maqsadli zayom obligatsiyalari + davlat zayom obligatsiyalari + xazina majburiyatlari.

Bundan ko'rinadiki, pul massasining har bir alohida agregati o'zining likvidligi darajasiga ko'ra farqlanadi. **Likvidlik – bu turli aktivlarning o'z qiymatini yo'qotmasdan (ya'ni eng kam xarajatlar asosida) tezlik bilan naqd pulga aylana olish qobiliyatidir.** Pullar (metall tanga va qog'oz pullar) eng yuqori likvidlikka ega bo'ladi. Mijoz o'zi istagan vaqtida olishi mumkin bo'lgan bank hisob varaqalaridagi pul omonatlari ham likvidli hisoblanadi. Pul

massasi tarkibiga to'lov vositasi vazifasini bajarish layoqati pastroq bo'lgan aktivlar qo'shib borishi bilan, ularning likvidlik darajasi ham pasayib boradi.

Naqd pullar rivojlangan bozor iqtisodiyoti mamlakatlarida umumiy pul massasining 9-10 foizini, bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mustaqil hamdo'stlik davlatlarida 35–40 foizni tashkil qiladi.

Pul bozori – bu mamlakatdagi pul miqdori hamda foiz stavkasining turli darajalarida pul mablag'lariga bo'lgan talab va pul taklifining o'zaro nisbatini ifodalovchi mexanizm.

Pul taklifi asosan Markaziy bank tomonidan tartibga solinsada, u iqtisodiyotdagi barcha taklifni qamrab ololmaydi. Chunki, bu jarayonga uy xo'jaligi hatti-harakati hamda tijorat banklarining siyosati ham ta'sir ko'rsatadi.

Tijorat banklari o'z ixtiyorlarida bo'lgan aktivlari hisobiga yangi pullarni hosil qilishlari, ya'ni ularni bank krediti sifatida mijozlariga berishlari mumkin. To'g'ri, ularning bu faoliyatlari Markaziy bank tomonidan o'rnatiluvchi majburiy zahira me'yorlari orqali cheklanadi. Ya'ni, tijorat banki o'zining joriy xarajatlarini qoplashi hamda mijozlar tomonidan kreditlar qaytarilmasligi xavfining oldini olish maqsadida ma'lum miqdordagi pul mablag'larini zahira sifatida saqlashi lozim. Aktivlarning qolgan qismi esa muomalaga chiqarilib, u ma'lum muddatdan so'ng yana bankka qaytishi hamda, majburiy zahira me'yorida ortiqcha qismi yana muomalaga chiqarilishi mumkin. To'xtovsiz ravishda takrorlanuvchi bu jarayon pul taklifi multiplikatori yoki bank multiplikatori deyiladi.

Pul taklifi multiplikatori – bu bankdagi pul depozitlari qo'shimcha ravishda o'sgan hajmining majburiy zahiralar qo'shimcha hajmiga nisbati bo'lib, pul mablag'larining bir birlikka ko'payishi iqtisodiyotdagi pul taklifining qanchaga o'sishini ko'rsatadi:

$$m = \frac{M_s}{R} \quad \text{ёku} \quad m = \frac{1}{r},$$

bu yerda:

m – pul taklifi multiplikatori koeffitsiyenti;

M_s - bankdagi pul depozitlarining qo'shimcha ravishda o'sgan hajmi;

R - majburiy zahiralar qo'shimcha hajmi;

r – majburiy zahiraning foizdagi me'yori.

2. Kreditning mohiyati, manbalari va vazifalari

Kredit bo'sh turgan pul mablag'larini ssuda fondi shaklida to'plash va ularni pulga muhtoj bo'lib turgan huquqiy va jismoniy shaxslarga ishlab chiqarish va boshqa ehtiyojlari uchun ma'lum muddatga, foiz to'lovlari bilan qaytarish shartida qarzga berish munosabatlarini ifodalaydi.

Pul shaklidagi kapital ssuda **kapitali** deyilsa, uning harakati **kreditning mazmunini** tashkil qiladi.

Kredit munosabatlari ikki subyekt o'rtasida, ya'ni pul egasi (qarz beruvchi) va qarz oluvchi o'rtasida yuzaga keladi.

Turli xil korxonalar (firmalar), tashkilotlar, davlat va uning muassasalari hamda aholining keng qatlami kredit munosabatlarining subyektlari hisoblanadi. Sanab o'tilgan subyektlarning aynan har biri bir vaqtning o'zida ham qarz oluvchi va ham qarz beruvchi o'rnida chiqishi mumkin.

Kredit munosabatlarining obyekti jamiyatda vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'laridir.

Takror ishlab chiqarish jarayonida tovarlar, iqtisodiy resurslar va pul mablag'larining doiraviy aylanishi **kredit munosabatlarining** mavjud bo'lishini taqozo qiladi. Shu bilan birga doiraviy aylanish jarayonida muqarrar suratda vaqtincha bo'sh turadigan pul mablag'lari va boshqa pul resurslari kredit mablag'larining manbaini tashkil qiladi.

Kredit resurslarining **asosiy manbalari** quyidagilardan iborat:

- 1) korxonalarning amortizatsiya ajratmalari;
- 2) mahsulot sotishdan olingan pul tushumlari;
- 3) korxonalarning ishlab chiqarish, fan va texnikani rivojlantirish fondlari, moddiy rag'batlantirish fondlari;
- 4) korxonalar foydasi. Ular davlat byudjeti va kredit tizimi bilan hisob-kitob qilinguncha, shuningdek uning tegishli qismi korxona ehtiyojlari uchun foydalanguncha bankdagi hisoblarida saqlanadi;
- 5) bankdagi byudjet muassasalari, kasaba uyushmalari va boshqa ijtimoiy tashkilotlarning joriy pul resurslari;
- 6) aholining bo'sh pul mablag'lari.

Takror ishlab chiqarish jarayonida vaqtincha bo'sh pul resurslari hosil bo'lishi bilan bir vaqtda, iqtisodiyotning ayrim bo'g'inlari va sohalarida qo'shimcha pul mablag'lariga ehtiyoj paydo bo'ladi.

Avvalo kredit **qayta taqsimlash vazifasini** bajaradi. Uning yordamida korxonalar, davlat va aholining bo'sh pul mablag'lari ssuda fondi shaklida to'planib, keyin bu mablag'lar kredit mexanizmi orqali iqtisodiyot tarmoqlari ehtiyojlarini hisobga olib qayta taqsimlanadi. Shu orqali kredit ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Ikkinchidan, kredit pulga tenglashtirilgan to'lov vositalarini (veksel, chek, sertifikat va h.k.) yuzaga chiqarib, ularni **xo'jalik amaliyotiga joriy etish vazifasini** bajaradi.

Uchinchidan, kredit naqd pullar o'rniga kredit pullarni rivojlantirish va pul muomalasini jadallashtirish bilan **muomala xarajatlarini tejash vazifasini** bajaradi.

To'rtinchidan, kredit ssuda fondining harakati (qarz berish va qarzni undirish) orqali **iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish vazifasini** bajaradi.

Beshinchidan, kredit o'z muassasalari orqali iqtisodiy subyektlar faoliyati ustidan **nazorat qilish vazifasini** bajaradi.

Nihoyat, kreditning o'ziga xos vazifasi **iqtisodiyotni tartibga solish** hisoblanadi. Bunda kredit uchun foiz stavkalarini tabaqalashtirish, davlat tomonidan kafolatlar va imtiyozlar berish kabi usullardan foydalaniladi. Kredit bir qator turlarda amalga oshiriladi.

Tarixiy taraqqiyot davomida kreditning ikki – pul va tovar shakllaridan foydalanib kelingan. Hozirgi vaqtda mamlakat ichki aylanmasida pul kreditidan kengroq foydalanib, u bank, tijorat, davlat, iste'mol va xalqaro kredit shakllarini oladi.

Bank krediti – kreditning asosiy va yetakchi shakli sifatida chiqadi. U pul egalari – banklar va maxsus kredit muassasalari tomonidan qarz oluvchilarga (tadbirkorlar, davlat, uy xo'jaligi sektori) pul ssudalari shaklida beriladi.

Xo'jaliklararo kredit bir korxona (muassasa) tomonidan ikkinchisiga beriladi va ularning kapital qurilish, qishloq xo'jalik sohasidagi munosabatlariga, shuningdek, ichki xo'jalik hisobi bo'g'inlari bilan munosabatlariga xizmat qiladi.

Tijorat krediti – bu korxonalar, birlashmalar va boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarning bir-biriga beradigan kreditlaridir. Tijorat krediti, avvalo, to'lovni kechiktirish yo'li bilan tovar shaklida beriladi.

Iste'mol krediti – xususiy shaxslarga, hammadan avvalo, uzoq muddat foydalanadigan iste'mol tovarlari (mebel, avtomobil, televizor va boshqalar) sotib olish uchun ma'lum muddatga beriladi. U chakana savdo magazinlari orqali tovarlarning haqini kechiktirib to'lash bilan sotish shaklida yoki iste'mol maqsadlarida bank ssudalari berish shaklida amalga oshiriladi. Iste'mol kreditidan foydalanganlik uchun ancha yuqori foiz undiriladi.

Ipoteka krediti – ko'chmas mulklar (er, bino) hisobiga uzoq muddatli ssudalar shaklida beriladi. Bunday ssudalar berish vositasi, banklar va korxonalar tomonidan chiqariladigan ipoteka obligatsiyalari hisoblanadi.

Davlat krediti – kredit munosabatlarining o'ziga xos shakli bo'lib, bunda davlat pul mablag'lari qarzidori, aholi va xususiy biznes esa kreditorlari bo'lib chiqadi. Davlat krediti mablag'lari manbai bo'lib, davlat qarz obligatsiyalari xizmat qiladi. Davlat kreditning bunday shaklida, avvalo, davlat byudjeti kamomadini qoplash uchun foydalanadi.

Xalqaro kredit – ssuda kapitalining xalqaro iqtisodiy munosabatlar sohasidagi harakatini namoyish qiladi. Xalqaro kredit tovar yoki pul (valyuta) shaklida beriladi. Kreditor va qarz oluvchilar banklar, xususiy firmalar, davlat, xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar hisoblanadi.

So'nggi vaqtlarda kreditlashning lizing, faktoring, farfeyting, trast kabi shakllari keng rivojlanib bormoqda.

Lizing – bu kreditning pulsiz shakli bo'lib, odatda ishlab chiqarish vositalari va boshqa moddiy boyliklarni keyinchalik foydalanuvchilar tomonidan muntazam ravishda haq to'lab borib, sotib olish sharti bilan uzoq muddatli ijaraga berishdan iborat.

Faktoring – bu boshqa iqtisodiy subyektlarning qarzдорlik buyicha majburiyatlarini sotib olish yoki qayta sotish munosabatlarini anglatadi.

Farfeyting – bu uzoq muddatli faktoring munosabatlari bo‘lib, qarzдорlik bo‘yicha huquqlarni sotib olgan bank ularni odatda 1-5 yil vaqt o‘tgandan so‘ng undirishi mumkin bo‘ladi.

Trast – bu mijozlarning kapitallarini boshqarish bo‘yicha operatsiyalarni bildiradi.

Kredit berish bir qator **tamoyillarga** asoslanadi.

Bular quyidagilar: ssuda berishning maqsadli tavsifi, kreditning rasmiylashtirilgan muddatda qaytarilishi, ssudaning moddiy ta‘minlanganligi va to‘lovligi.

Qarzga (ssudaga) berilgan pul hisobiga olinadigan daromad foiz yoki foizli daromad deyiladi. Shu daromad (foiz)ning qarzga berilgan pul summasiga nisbatining foizda ifodalanish foiz stavkasi yoki foiz normasini tashkil qiladi:

$$r' = \frac{r}{K_{ssuda}} \cdot 100,$$

bu yerda:

r' – foiz normasi;

r – foiz summasi;

K_{ssuda} – qarzga berilgan pul (kapital) summasi.

3. Bank tizimi. Markaziy va tijorat banklar hamda ularning vazifalari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul muomalasini ta‘minlashda banklar muhim rol o‘ynaydi. **Banklar pul mablag‘larini to‘plash, joylashtirish va ularning harakatini tartibga solish bilan shug‘ullanuvchi iqtisodiy muassasadir.**

Banklar faoliyatining asosiy tomonlaridan biri kredit munosabatlariga xizmat qilish bo‘lib, ular kredit muassasalarining asosini tashkil qiladi.

Banklar tizimi odatda ikki bosqichli bo‘lib, o‘z ichiga **markaziy (emission) bank** va **tijorat (depozitli) banklarning** tarmoq otgan shaxobchalarini oladi.

Davlat banki mamlakat pul-kredit tizimini markazlashgan tartibda boshqaradi va davlatning yagona kredit siyosatini amalga oshiradi.

Davlat banki **Markaziy bank** hisoblanadi. Buning mazmuni shundan iboratki, birinchidan, ko‘pchilik mamlakatlarda davlat banki yagona markaziy bankdan iborat bo‘lib, u o‘tkazadigan siyosat tartiblari yuqori davlat organlari tomonidan o‘rnatiladi.

Ikkinchidan, Markaziy bank tijorat banklari va jamg‘arma muassasalaridan mablag‘larni qabul qilib, ularga kredit beradi. Xususan, shu sababga ko‘ra markaziy bank “banklar banki” deyiladi.

Uchinchidan, Markaziy bank faqat foyda olishga intilib faoliyat qilmaydi, davlatning butun iqtisodiyot holatini yaxshilash siyosatini amalga oshiradi va ijtimoiy siyosatini amalga oshirishga ko‘maklashadi.

Markaziy bank ko‘plab xilma-xil **vazifalarni** bajaradi.

- 1) boshqa bank muassasalarining majburiy zahiralarini saqlash;
- 2) cheklarni qayd (inkassatsiya) qilish mexanizmini ta‘minlash va banklararo hisob-kitoblarni amalga oshirish, ularga kreditlar berish;
- 3) davlatning monetar siyosatini amalga oshirish;
- 4) barcha banklar faoliyatini uyg‘unlashtirish va ular ustidan nazoratni amalga oshirish;
- 5) xalqaro valyuta bozorlarida milliy valyutalarni ayirboshlash;
- 6) pul taklifi ustidan nazorat qilish, milliy valyutani muomalaga chiqarish.

Banklar o‘z tasarrufidagi resurslardan foydalanish samaradorligi uchun moddiy jihatdan mas‘ul hisoblanadi va shu sababli kredit-pul operatsiyalari ko‘proq ularning iqtisodiy foydaliligiga va samaradorligiga qarab beriladi.

Tijorat banklari o‘zlarining xo‘jalik mavqeiga ko‘ra aktsionerlik tipidagi muassasalar hisoblanadi. Huquqiy mavqeiga ko‘ra, faoliyatning biron bir turiga xizmat ko‘rsatuvchi, ixtisoslashgan yoki milliy bank bo‘lishi mumkin.

Tijorat banklar sanoat, savdo va boshqa xil korxonalarni omonat tarzida jalb etilgan pul mablag‘lari hisobidan kreditlaydi, korxonalar o‘rtasida hisob-kitobni amalga oshiradi, shuningdek vositachilik va valyuta operatsiyalari bilan shug‘ullanadi.

Ixtisoslashgan tijorat banklar – iqtisodiyotning turli sohalarida tijorat tamoyillarida kredit-pul operatsiyalarining muayyan turlarini amalga oshiradi.

Xalq banki - mamlakatda omonat ishlarini tashkil etishni, naqd pulsiz hisob-kitob qilishni va aholi uchun kassa vazifasini amalga oshirishni, aholiga shaxsiy ehtiyojlarga kredit berishni va shu kabi operatsiyalarni ta‘minlaydi.

Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki eksport-import operatsiyalarini bevosita amalga oshiruvchi korxona va muassasalarga kredit beradi, qo‘shma korxonalarga kredit berishda qatnashadi, yig‘ma valyuta rejasining ijrosini, valyuta resurslaridan tejab foydalanishini nazorat qiladi, shuningdek tashqi iqtisodiy operatsiyalarga oid hisob-kitoblarni tashkil qiladi va amalga oshirishni ta‘minlaydi.

Tijorat banklari tizimida tor ixtisoslashishi bo‘yicha investitsion va ipoteka banklarni ajratib ko‘rsatish lozim.

Investitsion banklar – maxsus kredit muassasalari bo‘lib, obligatsiya hamda qarz majburiyatlari boshqa turlarini chiqarish yo‘li bilan uzoq muddatli ssuda kapitalini jalb qiladi va ularni mijozlar (asosan davlat va tadbirkorlar) ga taqdim qiladi.

Investitsion kompaniyalar o‘zlarining qimmatli qog‘ozlarini chiqarish yo‘li bilan huquqiy investorlar pul resurslarini to‘playdi va ularni korxona (milliy va chet el)lar aktsiya va obligatsiyalariga joylashtiradi. Bunday

kompaniyalar to'liq investorlar manfaatini ifodalaydi va ularning asosiy maqsadi qo'yilgan kapital hisobiga foyda olish hisoblanadi.

Ipoteka banklar – bu ko'chmas mulk (er va inshoot) hisobiga uzoq muddatli ssuda berishga ixtisoslashgan kredit muassasalar. Ipoteka bankning resurslari o'zlarining ipoteka obligatsiyalari hisobiga shakllanadi. Olingan ssudadan uy-joy va boshqa inshootlar qurish, korxonalarning ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish uchun foydalaniladi.

Barcha tijorat banklari zahira (rezerv)larining hajmi va tarkibi bo'yicha Markaziy bank tomonidan o'rnatiladigan ma'lum talablarga javob berishi zarur.

Asosiy tayanch tushunchalar

Pul muomalasi – tovarlar aylanishiga hamda notovar xarakteridagi to'lovlar va hisoblarga xizmat qiluvchi naqd pullar va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlarning harakati.

Pul tizimi – tarixan tarkib topgan va milliy qonunchilik bilan mustahkamlangan, mamlakatda pul muomalasini tashkil qilish shakli.

Kredit – bo'sh turgan pul mablag'larini ssuda fondi shaklida to'plash va ularni takror ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun qarzga berish.

Foiz normasi (stavkasi) – foiz yoki foizli daromadning qarzga berilgan pul summasiga nisbatining foizda ifodalanishi.

Bank krediti – pul egalari (banklar va maxsus kredit muassasalari) tomonidan qarz oluvchilarga (tadbirkorlar, davlat, uy xo'jaligi sektori) beriluvchi pul ssudalari.

Lizing – kreditning pulsiz shakli bo'lib, odatda ishlab chiqarish vositalari va boshqa moddiy boyliklarni keyinchalik foydalanuvchilar tomonidan muntazam ravishda haq to'lab borib, sotib olish sharti bilan uzoq muddatli ijaraga berishdan iborat.

Faktoring – boshqa iqtisodiy subyektlarning qarzдорlik buyicha majburiyatlarini sotib olish yoki qayta sotish munosabatlari.

Farfeyting – uzoq muddatli faktoring munosabatlari bo'lib, qarzдорlik bo'yicha huquqlarni sotib olgan bank ularni odatda 1-5 yil vaqt o'tgandan so'ng undirishi mumkin bo'ladi.

Trast – mijozlarning kapitallarini boshqarish bo'yicha operatsiyalari.

Banklar – kredit munosabatlariga xizmat qilib, kredit tizimining negizini tashkil qiluvchi maxsus muassasalar.

Bank operatsiyalari – mablag'larni jalb qilish va ularni joylashtirish bo'yicha amalga oshiriladigan operatsiyalar.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Pulning qanday nazariyalari mavjud? Ularning asosida qaysi kontseptual qarashlar yotadi?

2. Pul muomlasi qonunlari nima? Pul muomalasining qanday qonunlari mavjud?

3. Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori qanday omillarga bog'liq?

4. Pul agregatlari nima va uning tarkibiga nimalar kiradi?

5. Kreditning asosiy turlarini sanab ko'rsating va ularning tavsifini bering.

6. Kredit qanday vazifalarni bajaradi?

7. Kreditning qanday tamoyillari mavjud?

8. Bank nima? Bank tizimi o'z ichiga qanday tarkibiy qismlarni oladi?

9. Markaziy va tijorat banklarining vazifalarini ko'rsating.

10. Mamlakatimizda bank tizimini yanada takomillashtirish borasida qanday chora-tadbirlar qo'llanilmoqda?

16-BOB. IQTISODIYOTNING DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLINISHI

Barcha iqtisodiy tizimlarda davlat va bozor tizimi o'ziga xos ahamiyat kasb etib, har biri mustaqil amal qiladi. Shu bilan birga turli iqtisodiy tizimlar bir-biridan iqtisodiyotni boshqarish va tartibga solishda davlat va bozor rolining nisbati bo'yicha keskin farqlanadi. Masalan, bir iqtisodiy tizim ko'proq davlat tomonidan boshqarishga tayansa, boshqasi bozor mexanizmi orqali tartiblashga ustunlik beradi. Mustaqil taraqqiyot davrida «mamlakatimizning uzoq va davomli manfaatlari taqozo etgan holatlarda va keskin vaziyatlardan chiqish, ular tug'diradigan muammolarni hal etish zarur bo'lganda iqtisodiyotda davlat tomonidan boshqaruv usullari qo'llandi va bunday yondashuv oxir-oqibatda o'zini to'la oqladi»²³.

Dastlab davlatning milliy iqtisodiyotdagi roli qarab chiqilib, keyin uning iqtisodiy vazifalari tavsifi beriladi. Bob davlatning iqtisodiyotga ta'sir qilish usullarini yoritib berish bilan yakunlanadi.

1. Davlatning milliy iqtisodiyotini tartibga solishdagi roli haqidagi nazariya va qarashlar

Iqtisodiyot nazariyasi tarixida davlatning iqtisodiyotdagi roli masalasi ilmiy asosda dastlab A.Smit tomonidan ko'rib chiqilgan. Uning «Xalqlar boyligining tabiati va sabablarini tadqiq qilish haqida» (1776 yil) degan kitobida bozor usullari orqali iqtisodiyotning o'zini o'zi tartibga solishning zarurligi ta'kidlab o'tilgan. A.Smitning fikricha, xususiy tovar ishlab chiqaruvchilar bozori davlat nazoratidan to'liq ozod bo'lishi zarur. Ana shundagina iste'molchilar talabiga mos ravishda ishlab chiqarishni tashkil qilish imkoni mavjud bo'ladi. Bunda bozor vositasida tartibga solish, har qanday chetdan aralashuvsiz ishlab chiqaruvchilarni butun jamiyat manfaatlari uchun harakat qilishga majbur qiladi.

A.Smit davlatning iqtisodiy jarayonlarga har qanday aralashuvi oxir oqibatda faqat vaziyatni yomonlashtiradi deb hisoblaydi. Biroq, uning mazkur nazariyasi 1929-1933 yillarda bozor iqtisodiyotiga asoslangan deyarli barcha mamlakatlarni qamrab olgan iqtisodiy inqiroz davrida tanqidga uchradi. Iqtisodiy tanazzul va ommaviy ishsizlik davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvini kuchaytirishni taqozo qildi.

Davlatni iqtisodiyotdagi rolini oshirish masalasi J.M.Keynsning «Ish bilan bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi» (1936 yil) nomli kitobida o'z aksini topdi. Bu kitobda muallif davlat fiskal va kreditli tartibga solish vositalaridan foydalanib, jamiyatning yalpi talabini rag'batlantirishni va aholining ish bilan bandligini ta'minlashi zarurligini isbotlaydi.

²³ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 8-b.

Urushdan keyingi davrda Keyns nazariyasidagi ko'rsatmalar u yoki bu darajada bozor iqtisodiyoti amalda ustun bo'lgan barcha mamlakatlarda foydalanildi. Shu bilan birga davlatning iqtisodiyotdagi rolini yanada ko'proq oshib borishi ro'y berdi. Hozirgi davrda davlat tomonidan tartibga solishning muhim maqsadi sifatida nafaqat siklga qarshi tartibga solish va ish bilan bandlikni ta'minlash, balki iqtisodiy o'sishning yuqori darajasini va yaxlit takror ishlab chiqarish jarayonini optimallashtirishni rag'batlantirish tan olinadi.

Ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan tizimdan bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida davlatning milliy iqtisodiyotga aralashuvi quyidagi holatlar orqali izohlanadi.

Birinchidan, davlat o'ziga milliy iqtisodiyotda bozor vositasida o'zini-o'zi tartibga solish orqali bajarish mumkin bo'lmagan yoki samarali ravishda amalga oshirib bo'lmaydigan vazifalarni oladi.

Ikkinchidan, bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish va iste'molning xususiy tavsifi bir qator ijobiy va salbiy oqibatlarni tug'diradi. Davlat yakka tadbirkor yoki iste'molchidan farqli, jamiyat manfaatini ifodalab, qo'shimcha ijobiy samarani rag'batlantirishga va aksincha salbiy samara bilan bog'liq faoliyatni tartibga solishi va cheklashga harakat qilishi zarur.

Uchinchidan, davlatning iqtisodiy jarayonlariga aralashuvi shu sababli ro'y beradiki, individual iste'molchilar hamma vaqt u yoki bu tovarni iste'mol qilishning oqibatlarini obyektiv baholay olmaydi. Shu nuqtai nazardan, davlat foydali iste'molni kengaytirish va aksincha sog'liqqa salbiy ta'sir ko'rsatuvchi tovarlar iste'molini cheklash vazifasini o'z zimmasiga oladi.

To'rtinchidan, davlat o'z zimmasiga bozorning tabiatidan kelib chiqadigan ayrim holatlarni qisman yengillashtirish vazifasini oladi.

Beshinchidan, hozirgi sharoitda barqaror, izchil iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish vazifasi ham davlatning zimmasiga tushadi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning ma'lum chegaralari ham mavjud bo'lib, ular davlatning ishlab chiqarish samaradorligiga ta'siridan kelib chiqadi. Iqtisodiyotga davlatning har qanday aralashuvi ma'lum xarajatlarni taqozo etadi. Ularga eng avvalo tartibga solishni tashkil etish va amalga oshirish bo'yicha xarajatlarni kiritish mumkin. Shuningdek, tartibga solishning u yoki bu shakli bozor muvozanati, ishlab chiqarish hajmi, resurslarning qayta taqsimlanishiga ko'rsatishi mumkin bo'lgan ta'sirni ham hisobga olish lozim. Bunda tartibga solishni amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan sarf-xarajatlarning miqdori davlatning iqtisodiyotni tartibga solishi natijasida olinadigan samaradan kam bo'lishi lozim. Ularning nisbati davlatning iqtisodiyotga aralashuvi chegaralarini belgilab beradi.

XX asrning 80-yillarida rivojlangan mamlakatlarda yangi konservativ kontseptsiyalar asosida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishni cheklash jarayonlari boshlandi. Bunda tartibga solishning an'anaviy shakllaridan voz kechildi, davlat mulkini xususiylashtirish yo'li bilan davlat sektori ulushi qisqartirildi, xo'jalik qarorlarini qabul qilishda nomarkazlashuv jarayonlari

kuchaytirildi, iqtisodiyotdagi bozor mexanizmlarining ahamiyati oshirildi. Jumladan, AQSHda bu tadbirlar «Amerikaning yangi rivojlanish yo‘li: iqtisodiy jihatdan yangilanish dasturi» nomli yo‘nalish asosida amalga oshirilib, unda daromad solig‘i stavkalarining pasaytirilishi, iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirish maqsadida yirik korporatsiyalar investitsiyalari uchun soliq imtiyozlarini qo‘llash, federal hukumat xarajatlarini cheklash, xususiy biznes faoliyatining davlat tomonidan tartibga solinishini kamaytirish, inflyatsiyaga qarshi pul-kredit siyosatini o‘tkazish ko‘zda tutilgan edi.

Biroq, olib borilgan tadbirlar kutilgan natijani bermadi. Masalan, AQSHda YaMMdagi davlat sarflari ulushi 1980 yilda 22,6% bo‘lsa, 1987 yilga kelib 27%ga qadar o‘sdı. Davlat qarzlari kamayish o‘rniga o‘sib ketdi, inflyatsiyaning pasayishi moliya tizimining izdan chiqishdan saqlab qola olmadi. Aksincha, inflyatsiyaning cheklanganligi uchun o‘sish sur‘atlarining pasayishi, ishsizlikning o‘sishi, real ish haqining pasayishi kabi holatlar yuzaga keldi. Bunday jarayonlar Angliya, Yaponiya, Avstriya, Italiya va boshqa mamlakatlarda ham ro‘y berdi.²⁴

90-yillardan boshlab iqtisodiyotni tartibga solishda keynscha tendentsiyalar yangidan kuchaya boshladi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning yangi tipi davlat va xususiy sektor o‘rtasidagi munosabatlarni ro‘yobga chiqarish, davlat tomonidan tartibga solishning moslashuvchanligini oshirish, to‘g‘ridan-to‘g‘ri aralashuv shakllari va byurokratik nazoratning kamayishi bilan tavsiflanadi.

2. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish, uning maqsadi va vazifalari

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish obyektiv ravishda shartlanadi. Ko‘plab iqtisodchilar iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solinishining zarurligini faqat bozorning kamchiliklari, uning ko‘plab iqtisodiy muammolarni hal eta olmaslik holati bilan izohlaydilar. Bu ma‘lum ma‘noda to‘g‘ri bo‘lsada, biroq, iqtisodiyotga davlat ta‘sirining obyektiv zarurligini eng avvalo ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi bilan belgilanadi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning obyektiv asosi bo‘lib ham milliy iqtisodiyot darajasida, ham xalqaro miqyosda ijtimoiy mehnat taqsimotining rivojlanishi negizida ishlab chiqarishning umumlashuvi jarayoni xizmat qiladi.

Bu jarayon quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

- chuqurlashib borayotgan ijtimoiy mehnat taqsimoti asosida ishlab chiqarishning ixtisoslashgan tarmoqlarining o‘zaro aloqasi va o‘zaro bog‘liqligi yanada kuchayadi;

²⁴ Osnovi ekonomicheskoy teorii. Politekonomiya: Uchebnik / Pod red. D.D.Moskvina. – M.: yeditorial URSS, 2003, 392-393-b.

- ishlab chiqarishning kooperatsiyalashuvi va markazlashuvi natijasida alohida xo‘jalik birliklarining mayda bo‘laklarga ajralib ketish holatlari barham topadi;

- ishlab chiqarishning yirik korxonalarda to‘planuvi jarayoni o‘sadi;

- turli iqtisodiy mintaqalar o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalar va faoliyat almashuvi jadallashadi.

Ishlab chiqarishning umumlashuvi darajasining oshishi bilan o‘zaro muvofiqlashtirilgan holda xo‘jalik yuritish, takror ishlab chiqarish nisbatlarini ongli ravishda tartibga solish, yirik ishlab chiqarish majmualari, yaxlit iqtisodiyotni markazlashtirilgan holda boshqarishga obyektiv ehtiyoj paydo bo‘ladi. Shunga ko‘ra, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish ishlab chiqarish munosabatlarining har qanday tizimida ishlab chiqarish umumlashuvining ma‘lum darajasida obyektiv zaruriyatga aylanadi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish deganda davlatning jamiyat a‘zolarining ehtiyojlarini qondirish darajasini oshirish uchun cheklangan ishlab chiqarish resurslaridan yanada samarali foydalanishni ta‘minlovchi, umumiy iqtisodiy muvozanatga erishishga yo‘naltirilgan, ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish bo‘yicha faoliyati tushuniladi.

Bozor xo‘jaligi sharoitida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish qonunchilik, ijro etish va nazorat qilish xususiyatidagi tadbirlar tizimidan iborat bo‘ladi.

Hozirgi sharoitda iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish takror ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bir qator vazifalarni hal qilishga qaratiladi. Bular jumlasiga iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirish, bandlikni tartibga solish, tarmoq va mintaqaviy tuzilmalardagi ijobiy siljishlarni qo‘llab-quvvatlash, eksportni himoya qilish kabilarni kiritish mumkin.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish mexanizmi to‘g‘risida to‘laroq tasavvurga ega bo‘lishi uchun uning maqsadi, vazifalari va tartibga solish usullari hamda vosita yoki dastaklarini to‘laroq tavsiflash lozim.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning asosiy maqsadi iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni ta‘minlash, mavjud tuzumni mamlakat ichida va xalqaro maydonda mustahkamlash va uni o‘zgarib turuvchi sharoitga moslashtirish hisoblanadi.

Bu asosiy maqsaddan bir qator aniq maqsadlar kelib chiqadi. Ular jumlasiga iqtisodiy siklni barqarorlashtirish; milliy xo‘jaliklarning tarmoq va mintaqaviy tuzilishini takomillashtirish, atrof-muhit holatini yaxshilash kabilarni kiritish mumkin. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning maqsadi uning quyidagi vazifalarida aniq namoyon bo‘ladi:

1) bozor tizimining samarali amal qilishiga imkon tug‘diruvchi huquqiy asos va ijtimoiy muhitni ta‘minlash;

2) raqobatni himoya qilish;

3) daromad va boylikni qayta taqsimlash;

4) resurslarni qayta taqsimlash;

5) iqtisodiyotni barqarorlashtirish, ya'ni iqtisodiy tebranishlar vujudga keltiradigan inflyatsiya va bandlilik darajasi ustidan nazorat qilish hamda iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish.

Davlat bozor iqtisodiyotining samarali amal qilishining shart-sharoiti hisoblangan **huquqiy asosni ta'minlash vazifalarini** o'z zimmasiga oladi. Bozor iqtisodiyoti uchun zarur bo'lgan huquqiy asosni ta'minlash quyidagi tadbirlarning amalga oshirilishini taqozo qiladi: xususiy korxonalarning huquqiy mavqeini mustahkamlash; xususiy mulkchilik huquqini ta'minlash va shartnomalarga amal qilishni kafolatlash; korxonalar, resurslarni yetkazib beruvchilar va iste'molchilar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi qonuniy bitimlarni ishlab chiqish va boshqalar.

Davlat tomonidan **ijtimoiy muhitni ta'minlash** o'z ichiga ichki tartibni saqlash, mahsulot sifati va og'irligini o'lchash standartlarini belgilash, tovar va xizmatlar ayirboshlashni yengillashtirish uchun milliy pul tizimini muomalaga kiritish kabilarni oladi.

Bozor tizimi pul daromadlarini va milliy mahsulotni jamiyat a'zolari o'rtasida taqsimlashda birmuncha tengsizliklarni keltirib chiqaradi. Shu sababli davlat o'z zimmasiga **daromadlar tengsizligini kamaytirish vazifasini** oladi. Bu vazifa bir qator tadbir va dasturlarda o'z ifodasini topadi.

Birinchidan, transfert to'lovlari muhtojlarni, nogironlarni va birovning qaramog'ida bo'lganlarni nafaqalar bilan, ishsizlarni ishsizlik nafaqalari bilan ta'minlaydi. Ijtimoiy ta'minot dasturlari orqali pensionerlar va qariyalarga moliyaviy yordam ko'rsatiladi.

Ikkinchidan, davlat bozorni tartibga solish yo'li bilan, ya'ni talab va taklif ta'sirida o'rnatiladigan narxlarni o'zgartirish yo'li bilan ham daromadlarning taqsimlanishiga ta'sir ko'rsatadi.

Davlat bir qator yo'llar bilan resurslarning nomutanosib taqsimlanishi keltirib chiqaradigan oqibatlarini yumshatishga ham harakat qiladi.

Birinchidan, iste'molchilarning aniq tovar va xizmatlarni xarid qilish qobiliyatini oshirish yo'li bilan ularning talabi kengaytiriladi.

Ikkinchidan, davlat taklifni oshirish maqsadida ishlab chiqarishni subsidiyalashi mumkin. Subsidiyalar ishlab chiqaruvchilarning zararlarini qisqartiradi va mahsulotlar ishlab chiqarishda resurslarning yetishmasligi muamosini bartaraf qiladi.

Uchinchidan, davlat ayrim tovarlar va ijtimoiy ne'matlarning ishlab chiqaruvchisi sifatida chiqadi. Bunday tarmoqlar davlat mulkchiligiga asoslanadi va davlat tomonidan bevosita boshqariladi yoki ularni moliyalashtirishni davlat o'z zimmasiga oladi.

Iqtisodiyotni barqarorlashtirish, ya'ni iqtisodiyotning barcha sohalarini resurslar bilan ta'minlash, to'liq bandlik va narxlarning barqaror darajasiga erishishda yordam berish hamda iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish davlatning eng muhim vazifasi hisoblanadi.

Iqtisodiyotda to'liq bandlikni ta'minlash uchun umumiy sarflar, ya'ni xususiy va davlat sarflarining hajmi yetarli bo'lmasa, davlat bir tomondan ijtimoiy ne'matlar va xizmatlarga o'z xarajatlarini ko'paytiradi, boshqa tomondan xususiy sektorning sarflarini rag'batlantirish maqsadida soliqlarni qisqartiradi.

3. Davlatning iqtisodiyotga ta'sir qilish usullari va vositalari

Davlat milliy iqtisodiyotni tartibga solishda bir qator usullardan foydalanadi. Bu usullarni umumlashtirib quyidagicha guruhlash mumkin:

- bevosita ta'sir qilish usullari;
- bilvosita ta'sir qilish usullari;
- tashqi iqtisodiy usullar.

Markazdan boshqarish tartibi ustun bo'lgan mamlakatlarda davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvida bevosita ta'sir qilish usullari ustun bo'lsa, bozor iqtisodiyoti esa birinchi navbatda iqtisodiy jarayonlarni bilvosita tartibga solish bilan bog'langan. Shu bilan birga barcha mamlakatlarda iqtisodiyotning **davlat sektori** mavjud. Davlat sektorini boshqarish mulkchilikning davlat shakliga asoslanib, u asosan quyidagi uchta yo'l orqali shakllanadi:

- 1) ishlab chiqarish vositalari egalariga pul yoki qimmatli qog'ozlar bilan tovon to'lash orqali mulkni milliyalashtirish;
- 2) davlat byudjeti mablag'lari hisobiga yangi korxonalar, ba'zi hollarda yaxlit tarmoqlarni barpo etish;
- 3) davlat tomonidan xususiy korporatsiyalarning aktsiyalarini sotib olish va aralash davlat-xususiy korxonalarini tashkil etish.

Davlat iqtisodiyotni bevosita tartibga solishda ma'muriy vositalardan foydalanadi. Ma'muriy vositalar davlat hokimiyati kuchiga tayanadi va taqiqlash, ruxsat berish va majbur qilish xususiyatidagi tadbirlarni o'z ichiga oladi. Ayniqsa ishlab chiqarish tanazzulga uchragan davrda iqtisodiyotga bilvosita ta'sir qilish tadbirlari kam samarali bo'lib, ma'muriy vositalardan foydalanishga ustunlik beriladi. Bu usullardan quyidagilarni alohida ko'rsatish mumkin:

a) iqtisodiyotning ayrim bo'g'inlari – transport, aloqa, atom va elektr energetikasi, kommunal xizmat va boshqa sohalarni bevosita boshqarish. Bunda davlat mulk sohibi va tadbirkor sifatida o'ziga qarashli korxona va tashkilotlar iqtisodiy hayotida faol qatnashadi;

b) narxlar va ish haqini «muzlatib» qo'yish siyosati. Bu iqtisodiyotga aralashishning antiinflyatsion tadbirlari hisoblanib, inflyatsiyani yumshatishga qaratiladi;

d) ish bilan bandlik xizmati faoliyati (mehnat birjalari)ni tashkil qilish. Davlat bu faoliyatni tashkil qilish bilan ishsizlikni qisqartirish choralarini ko'radi. Ularni zarur kasblarga qayta tayyorlaydi, ish bilan ta'minlanmaganlarga nafaqa beradi, muhtojlarga yordam ko'rsatadi;

e) iqtisodiy sohani tartibga solishni ko'zda tutuvchi qonunlarni ishlab chiqish va qabul qilish (monopoliyaga qarshi qonunchilik, tadbirkorlik to'g'risidagi, bank sohalari, qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyatini tartibga solishni ko'zda tutuvchi qonunlar).

Shu orqali bozor munosabatlarining rivojlanishi qonun yo'li bilan kafolatlanadi, turli mulk shakllarining daxlsizligi ta'minlanadi, monopoliyalarga yo'l berilmaydi va erkin raqobatga sharoit yaratiladi.

Iqtisodiyotni bilvosita tartibga solishda iqtisodiy dastak va vositalarga ustunlik beriladi. U davlatning pul-kredit va byudjet siyosatida o'z ifodasini topadi.

Pul-kredit siyosatining asosiy vositalari quyidagilardan iborat bo'ladi:

- hisob stavkasini tartibga solish;
- moliya-kredit muassasalalarining Markaziy bankdagi zahiralarini minimal hajmini o'rnatish va o'zgartirish;
- davlat muassasalarining qimmatli qog'ozlar bozoridagi operatsiyalari (davlat majburiyatlarini chiqarish, ularni sotish va to'lash).

Davlat bu dastaklar yordamida moliya bozorida talab va taklif nisbatini kutilgan yo'nalishda o'zgartirishga harakat qiladi. Jumladan, ssudaga beriladigan pul miqdorini o'zgartirish uchun foiz stavkasi vositasidan foydalanadi. Davlat kreditga bo'lgan talab va taklifni Markaziy bank orqali quyidagi yo'llar bilan o'zgartiradi:

- davlat Markaziy bank ehtiyojlari orqali banklar mablag'larining qarzga beriladigan va zahirada turadigan qismlari ulushini o'zgartiradi;
- Markaziy bank boshqa banklarga past foiz stavkasida qarz berib, ularning kreditlash ishida faol qatnashib, iqtisodiy o'sishiga ta'sir qilishini ta'minlaydi;
- davlat Markaziy bank orqali xazina majburiyatlarini tarqatadi, o'z obligatsiyalarini sotadi yoki qimmatli qog'ozlarini sotib oladi. Natijada taklif etilgan pul miqdori o'zgarib, bu foizga ta'sir etadi. **Davlatning pulga bo'lgan talab va taklifini o'zgartirish borasidagi siyosati monetar siyosat deb yuritiladi.**

Davlatning byudjet siyosati uning daromadlar va harajatlar qismini o'zgartirishga qaratiladi. Davlat xarajatlarini qoplash uchun moliyaviy mablag'larni jalb qilishning eng asosiy dastagi soliqlar hisoblanadi. Ulardan xo'jalik subyektlari faoliyatiga va ijtimoiy barqarorlikka ta'sir ko'rsatishda xam keng foydalaniladi.

Soliqlar yordamida davlat tomonidan tartibga solish tanlangan soliq tizimiga, soliq stavkasi darajasiga hamda soliq turlari va soliq to'lashda berilgan imtiyozlarga bog'liq bo'ladi.

Davlat iqtisodiyotni tartibga solish vositasi sifatida **byudjet xarajatlaridan** ham foydalanadi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishda asosiy kapitalga hisoblanadigan **jadallashgan amortizatsiya** ajratmalari alohida rol o'ynaydi. U hozirgi sharoitda jamg'arish va iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlarni

rag'batlantirishning asosiy vositasi hamda iqtisodiy sikli va bandlikka ta'sir ko'rsatuvchi muhim dastak hisoblanadi.

Iqtisodiyotni tartibga solishda davlat kapital qo'yilmalari muhim rol o'ynaydi. Jumladan, bozor kon'yunkturasi yomonlashgan, turg'unlik yoki inqiroz sharoitida xususiy kapital qo'yilmalar qisqaradi, davlat investitsiyalari esa odatda o'sadi. Shu orqali davlat ishlab chiqarishda tanazzul va ishsizlikning o'sishiga qarshi turishga harakat qiladi.

Shuningdek, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish bir qator shakllarini ham ajratib ko'rsatish mumkin:

- davlat iqtisodiy dasturlarining ishlab chiqilishi;
- ilmiy tadqiqotlar va ilmiy-tadqiqot konstruktorlik ishlanmalari, ixtirolarni davlat tomonidan rag'batlantirish hamda iqtisodiyotdagi ijobiy tarkibiy siljishlarni ta'minlash;

- investitsiya jarayoni va iqtisodiy o'sishni davlat tomonidan tartibga solish;
- ishchi kuchi bozorga davlat tomonidan ta'sir ko'rsatish;
- qishloq xo'jaligini davlat tomonidan tartibga solish va boshqalar.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning oliy shakli **davlat iqtisodiy dasturlari** hisoblanadi. Uning vazifasi tartibga solishning barcha usuli va vositalaridan kompleks foydalanishdan iborat.

Iqtisodiy dasturlar o'rta muddatli, favquloddagi va maqsadli bo'lishi mumkin. O'rta muddatli umumiqtisodiy dasturlar odatda besh yilga tuziladi. Favquloddagi dasturlar tig'iz vaziyatlarda, masalan, inqiroz, ommaviy ishsizlik va kuchli inflyatsiya sharoitlarida ishlab chiqilib, qisqa muddatli xususiyatga ega bo'ladi. Bunday maqsadli dasturlarning obyekti tarmoqlar, mintaqalar, ijtimoiy sohalar va ilmiy tadqiqotlarning har xil yo'nalishlari bo'lishi mumkin.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish **tashqi iqtisodiy usullar** yordamida ham amalga oshiriladi. Bunda maxsus vosita va dastaklar orqali mamlakatning tashqi dunyo bilan amalga oshiriladigan xo'jalik aloqalariga bevosita ta'sir ko'rsatiladi.

Tovarlar, xizmatlar, kapital va fan-texnika yutuqlari eksportini rag'batlantirish tadbirlari, eksportni kreditlash, chet ellardan investitsiyalar va eksport kreditlarini kafolatlash, tashqi iqtisodiy aloqalarga cheklashlar kiritish yoki bekor qilish, tashqi savdoda boj to'lovlarini o'zgartirish, mamlakat iqtisodiyotiga chet el kapitalini jalb qilish yoki cheklash bo'yicha tadbirlar, mamlakatga chetdan ishchi kuchini jalb qilish, xalqaro iqtisodiy tashkilotlarda va davlatlararo uyushmalarda qatnashish mamlakatlarning tashqi iqtisodiy aloqalarini tartibga solishning asosiy vositalaridir.

Shunday qilib, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning qarab chiqilgan barcha ichki va tashqi iqtisodiy usullari (vosita va dastaklari) birgalikda milliy iqtisodiyotdagi takror ishlab chiqarish jarayoniga va mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalariga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish - qonunchilik, ijro va nazorat qilish xususiyatidagi tadbirlar tizimini ishlab chiqish va amalga oshirish.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning maqsadi - iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, iqtisodiy tizimni mustahkamlash va uni o'zgarib turuvchi sharoitga moslashtirishga qaratiladi.

Davlatning iqtisodiy vazifalari - iqtisodiy tizimning amal qilishiga shart-sharoit yaratish va iqtisodiyotni tartibga solish hamda iqtisodiy o'sishni ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlardan iborat bo'ladi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning usullari - tartibga solishning ma'muriy va iqtisodiy vositalari birligi.

Bevosita usullar - iqtisodiyotni tartibga solishning ta'qiqlash, ruxsat berish va majbur qilish xarakteridagi ma'muriy vositalari.

Bilvosita usullar - iqtisodiyotni tartibga solishning iqtisodiy vosita va dastaklari.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Davlatning iqtisodiyotdagi roliga turlicha qarashlarini baholang?
2. Davlat asosiy iqtisodiy vazifalarini sanab chiqing va ularning qisqacha tavsifini bering?
3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning zarurligini nima taqozo qiladi?
4. Tartibga solish o'z oldiga qanday maqsad va vazifalarni qo'yadi?
5. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning bevosita va bilvosita usullariga tavsif bering.
6. Tartibga solishning ma'muriy va iqtisodiy vositalarini sanab ko'rsating.
7. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishda davlat sektori qanday rol o'ynaydi?
8. Davlat iqtisodiy dasturlari qanday amalga oshiriladi?

17-BOB. HOZIRGI ZAMON BOZOR IQTISODIYOTIDA IJTIMOIIY HIMOYA TIZIMI

Bob aholi daromadlarining iqtisodiy mazmuni, turlarini bayon qilish hamda uning darajasini belgilab beruvchi asosiy omillarni qisqacha tavsiflash bilan boshlanadi. Keyin bozor iqtisodiyoti sharoitida daromadlar tengsizligining asosiy sabablari ko‘rib chiqiladi. Daromadlar tengsizligi borasida bildirilgan fikrlar tahlil qilinib, tengsizlik va samaradorlik o‘rtasidagi nisbat ko‘rsatib beriladi. Bob kambag‘allik muammosi, aholi daromadlarining yetarli darajasini ta‘minlash bo‘yicha davlat dasturlarini qarab chiqish bilan yakunlanadi.

1. Aholi daromadlari va uning tarkibi. Aholi turmush darajasi va uning ko‘rsatkichlari

«Daromad» iqtisodiy faoliyat natijalarini ifodalovchi ko‘rsatkich bo‘lib, u serqirra va murakkab mazmunga ega hisoblanadi. Chunki, daromad bir vaqtning o‘zida biron-bir faoliyat natijasida olingan tushumni, pul mablag‘larini, natural ko‘rinishda olingan mahsulotlarni, iqtisodiy resurslar keltiruvchi nafni va boshqa tushunchalarni ifodalashi mumkin. Shuningdek, daromad umumiy tushuncha bo‘lib, uning tarkibida aholi daromadlari muhim o‘rin tutadi.

Aholi daromadlari ma’lum vaqt oralig‘ida (masalan, bir yilda) ular tomonidan olingan pul va natural shakldagi tushumlar miqdorini anglatadi.

Aholi **pul daromadlari** ish haqi, tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan daromad, nafaqa, pensiya, stipendiya shaklidagi barcha pul tushumlarini, mulkdan foiz, dividend, renta shaklda olinadigan daromadlarni, qimmatli qog‘ozlar, ko‘chmas mulk, qishloq xo‘jalik mahsulotlari, hunarmandchilik buyumlarini sotishdan va har xil xizmatlar ko‘rsatishidan kelib tushadigan daromadlarni o‘z ichiga oladi.

Natural daromad mehnat haqi hisobiga olinadigan va uy xo‘jaliklarining o‘z iste’mollari uchun ishlab chiqargan mahsulotlaridan iborat bo‘ladi.

Aholi daromadlari darajasiga baho berish uchun nominal, ixtiyorida bo‘lgan va real daromad tushunchalaridan foydalaniladi.

Nominal daromad – aholi tomonidan ma’lum vaqt oralig‘ida olingan daromadlarining pul ko‘rinishidagi miqdori hisoblanadi.

Ixtiyorida bo‘lgan daromad – shaxsiy iste’mol va jamg‘arma maqsadlarida foydalanish mumkin bo‘lgan daromad. Bu daromad nominal daromaddan soliqlar va majburiy to‘lov summasiga kam bo‘ladi.

Real daromad – narx darajasi o‘zgarishini hisobga olib, aholining ixtiyorida bo‘lgan daromadga sotib olish mumkin bo‘lgan tovar va xizmatlar miqdorini ko‘rsatadi, ya’ni daromadning xarid quvvatini bildiradi.

Aholining nominal pul daromadlari turli manbalar hisobiga shakllanib, ulardan asosiylari quyidagilar hisoblanadi:

- a) ishlab chiqarish omillari hisobiga olinadigan daromad;
- b) davlat yordam dasturlari bo'yicha to'lov va imtiyozlar shaklidagi pul tushumlari;
- d) moliya-kredit tizimi orqali olinadigan pul daromadlari.

Aholining yollanib ishlovchi qismi oladigan daromadlarining asosiy ulushini **ish haqi** tashkil qiladi. Daromadning bu turi istiqbolda ham pul daromadlari umumiy hajmining shakllanishida o'zining yetakchi rolini saqlab qoladi.

Aholi pul daromadlari darajasi davlat yordam dasturlari bo'yicha to'lovlar sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bu manbalar hisobiga pensiya ta'minoti amalga oshiriladi va turli xil nafaqalar to'lanadi.

Aholining moliya-kredit tizimi orqali olinadigan pul daromadlari quyidagilardan iborat: davlat sug'urtasi bo'yicha to'lovlar; shaxsiy uy qurilishiga va matlubot jamiyati a'zolariga bank ssudalari; jamg'arma bankiga qo'yilmalar bo'yicha foizlar; aktsiya, obligatsiya bahosining ko'payishidan olinadigan daromad va zayom bo'yicha to'lovlar; lotereya bo'yicha yutuqlar; tovarlarni kreditga sotib olish natijasida tashkil topadigan, vaqtincha bo'sh mablag'lar; har xil turdagi kompensatsiya to'lovlar va h.k.

O'zbekistonda aholi pul daromadlari va xarajatlari tarkibining tahlili shuni ko'rsatadiki, daromadlarning ahamiyatli qismi mol-mulk, tadbirkorlik faoliyati va qishloq xo'jalik mahsulotlarini sotishdan olinmoqda (2008 yilda jami pul daromadlarining 49,9 foizni tashkil etgan) (1-jadval). Jami daromadlarning 33,3 foizi mehnatga haq to'lash va korxonalardan olingan boshqa daromadlar hissasiga, 16,8 foiz ijtimoiy transfertlar hissasiga to'g'ri kelgan.

1-jadval

O'zbekistonda aholi pul daromadlari va xarajatlari balansi tarkibi

Ko'rsatkichlar	2004		2005		2006		2007		2008	
	mlrd. so'm	foiz	mlrd. so'm	foiz	mlrd. so'm	foiz	mlrd. so'm	foiz	mlrd. so'm	foiz
Jami daromadlar	7634,4	100,0	9728,6	100,0	12954,9	100,0	16872,7	100,0	22626,3	100,0
shu jumladan:										
-mehnatga haq to'lash va korxonalardan olingan boshqa daromadlar	2057,0	26,9	2860,2	29,4	3857,1	29,7	5417,5	32,1	7534,6	33,3
-mol-mulk, tadbirkorlik, qishloq xo'jalik mahsulotlarini sotishdan olingan daromadlar	4593,7	60,2	5448,0	56,0	7135,8	55,1	8786,9	52,1	11290,5	49,9
-ijtimoiy	983,7	12,9	1420,4	14,6	1962,0	15,2	2668,3	15,8	3801,2	16,8

transfertlar										
Jami xarajatlar va jamg'armalar	7561,1	100,0	9533,0	100,0	12680,7	100,0	16572,8	100,0	22240,7	100,0
shu jumladan:										
-iste'mol sarflari	5871,8	77,7	6911,4	72,5	9538,9	73,6	12409,8	73,5	16613,8	74,7
-majburiy to'lov va badallar	598,7	7,9	667,3	7,0	895,8	6,9	1123,1	6,7	1445,6	6,5
-jamg'armalar-ning o'sishi	1090,6	14,4	1954,3	20,5	2246,0	17,4	3039,9	18,0	3803,2	17,1

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

2008 yilda aholining iste'mol sarflari 2007 yilga nisbatan 36,1 foizga o'sib, 16613,8 mlrd. so'mni tashkil etdi. Iste'mol sarflarining pul daromadlari umumiy hajmidagi ulushi 74,7 foizni tashkil qildi.

Aholi turmush darajasi tushunchasini ularning hayot kechirishi uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlar bilan ta'minlanishi hamda kishilar ehtiyojining bu ne'matlar bilan qondirilishi darajasi sifatida aniqlash mumkin.

Aholi turmush darajasining BMT tomonidan tavsiya etilgan ko'rsatkichlari tizimi o'z ichiga quyidagi guruhlarini oladi:

1. Tug'ilish va o'lish darajasi hamda boshqa demografik ko'rsatkichlar.
2. Hayot kechirishning sanitar-gigiyena jihatidan sharoitlari.
3. Oziq-ovqat tovarlarini iste'mol qilish.
4. Turar joy sharoitlari.
5. Ma'lumot va madaniyat.
6. Mehnat qilish va bandlik sharoitlari.
7. Aholining daromadlari va xarajatlari.
8. Hayot kechirish qiymati va iste'mol narxlari.
9. Transport vositalari.
10. Dam olishni tashkil etish.
11. Ijtimoiy ta'minot.
12. Inson erkinligi.

Bu asosiy ko'rsatkichlardan tashqari yana ba'zi bir axborotga oid ko'rsatkichlar ham ajratib ko'rsatiladi: aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi YaIM, aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi milliy daromad, aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi iste'mol hajmi va boshqalar.

Kishilar hayot faoliyati uchun zarur ne'matlar to'plami mehnat sharoiti, ta'lim, sog'liqni saqlash, oziq-ovqat va uy-joy sifati kabi xilma-xil ehtiyojlarni o'z ichiga oladi. Kishilar ehtiyojlarini qondirish darajasi jamiyat a'zolarining alohida olgan va oilaviy daromadlari darajasiga bog'liq. Turmush darajasini mamlakat darajasida (butun aholi uchun) va tabaqalashgan mikrodarajada (aholining alohida guruhi uchun) qarab chiqish mumkin. Birinchi yondashuv turli mamlakatlarda aholining turmush darajasini aholi jon boshiga to'g'ri

keladigan yalpi ichki mahsulot ko'rsatkichi bo'yicha aniqlab, qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi.

Aholi guruhlari bo'yicha daromadlar taqsimlanishi dinamikasini taqqoslash iste'molchi byudjeti asosida amalga oshiriladi. Iste'molchi byudjetlarining bir qator turlari mavjud bo'ladi: o'rtacha oila byudjeti, yuqori darajada ta'minlangan byudjet, minimal darajada moddiy ta'minlanganlar byudjeti, nafaqaxo'rlar va aholi boshqa ijtimoiy guruhlari byudjeti shular jumlasidandir.

Farovonlikning eng quyi chegarasini oila daromadining shunday chegarasi bilan belgilash mumkinki, daromadning bundan past darajasida ishchi kuchini takror hosil qilishni ta'minlab bo'lmaydi. Bu daraja moddiy ta'minlanganlik minimumi yoki kun kechirish darajasi (qashshoqlikning boshlanishi) sifatida chiqadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida o'rtacha daromad «o'rtacha sinf» deb ataladigan tabaqalar daromatlari bo'yicha aniqlanadi. Bunday guruh iste'mol savati to'plamiga uy, avtomashina, dala hovli, zamonaviy uy jihozlari, sayr qilish va bolalarini o'qitish imkoniyati, qimmatli qog'ozlar va zebu ziynat buyumlari kiradi.

Bozor iqtisodiyoti aholining yuqori ta'minlangan yoki «boy» qatlamining mavjud bo'lishini taqozo qilib, ularga aholining yuqori sifatli tovar va xizmatlar xarid qilishga layoqatli bo'lgan juda oz miqdori kiradi.

Turmush darajasi kishilarning turmush tarzi bilan uzviy bog'liq. **Turmush tarzi – bu kishilar (jamiyat, ijtimoiy qatlam, shaxs)ning milliy va jahon hamjamiyatidagi hayot faoliyati turi hamda usullarini aks ettiruvchi ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya.** Turmush tarzi inson hayot faoliyatining turli jihatlarini qamrab oladi, ya'ni:

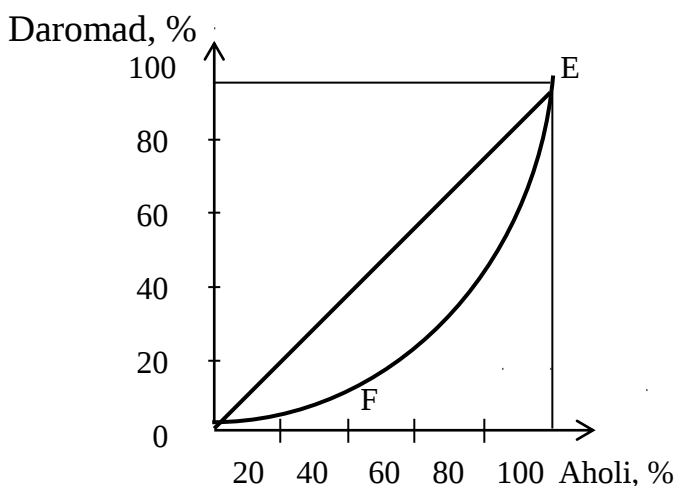
- mehnat, uni tashkil etishning ijtimoiy shakllari;
- turmush va bo'sh vaqtdan foydalanish shakllari;
- siyosiy va ijtimoiy hayotda ishtirok etish;
- moddiy va ma'naviy ehtiyojlarni qondirish shakllari;
- kishilarning kundalik hayotdagi xulq-atvori me'yorlari va qoidalari.

2. Daromadlar tengsizligi va uning darajasini aniqlash

Dunyodagi barcha mamlakatlar aholi jon boshiga to'g'ri keladigan o'rtacha daromadlar darajasi bilan bir-biridan keskin farqlanadi. Bu turli mamlakatlar aholisining daromatlari darajasi o'rtasida tengsizlik mavjudligini bildiradi. Shu bilan birga alohida olingan mamlakatlar aholisining turli qatlam va guruhlari o'rtacha daromatlari darajasida ham farq mavjud bo'ladi. Mamlakatning iqtisodiy rivojlanishi darajasi ham daromadlaridagi farqlarni bartaraf qilmaydi.

Daromadlar tengsizligi darajasini miqdoriy aniqlash uchun jahon amaliyotida **Lorents egri chizig'idan** foydalaniladi (1-chizma). Chizmaning yotiq chizig'ida aholi guruhlarning foizdagi ulushi, tik chizig'ida esa bu guruhlar tomonidan olinadigan daromadning foizdagi ulushi joylashtirilgan.

Nazariy jihatdan daromadlarning **mutlaq teng taqsimlanishi imkoniyati** (burchakni teng ikkiga bo'luvchi) OE chiziqda ifodalangan bo'lib, u oilalarning har qanday tegishli foizi daromadlarning mos keluvchi foizini olishini ko'rsatadi. Ya'ni aholining 20% barcha daromadlarning 20%ni, aholining 40% daromadlarning 40%ni, aholining 60% daromadlarning 60%ni olishini bildiradi va h.k. Demak, OE chizig'i daromadlarning taqsimlanishidagi mutlaq tenglikni ifodalaydi.

1-chizma. Lorents egri chizig'i.

Shuningdek, nazariy jihatdan **mutlaq tengsizlikni** ham ajratib ko'rsatish mumkin. Bunda aholining ma'lum guruhlari (20%, 40 yoki 60% va h.k.) hech qanday daromadga ega bo'lmay, faqat bir foizi barcha 100% daromadga ega bo'ladi. Chizmadagi OFE sinig chizig'i mutloq tengsizlikni ifodalaydi.

Real hayotda mutlaq tenglik va mutlaq tengsizlik holatlari mavjud bo'lmaydi. Balki aholining ma'lum guruhlari o'rtasida daromadlarning taqsimlanishi notekis ravishda boradi. Bunday taqsimlanishini Lorents egri chizig'i deb nomlanuvchi OE egri chizig'i orqali kuzatish mumkin. Aholi guruhlari ulushi va daromad ulushini birlashtiruvchi egri chiziqdan ko'rinadiki, aholining dastlabki 20%ga daromadlarning juda oz (taxminan 3-4%gacha) qismi to'g'ri keladi. Keyingi guruhlarga to'g'ri keluvchi daromad ulushi ortib boradi. Daromadning eng katta qismi (deyarli 60%) aholining so'nggi 20%ga to'g'ri keladi. Bu guruh chegarasi ichida ham daromadlar notekis taqsimlangan, ya'ni dastlabki 10% taxminan 20% daromadga ega bo'lsa, keyingi 10%ga daromadning deyarli 40% to'g'ri keladi va h.k.

Mutloq tenglikni ifodalovchi chiziq va Lorents egri chizig'i o'rtasidagi tafovut daromadlar tengsizligi darajasini aks ettiradi. Bu farq qanchalik katta bo'lsa, ya'ni Lorents egri chizig'i OE chizig'idan qanchalik uzoqda joylashsa, daromadlar tengsizligi darajasi ham shunchalik katta bo'ladi. Agar daromadlarning haqiqiy taqsimlanishi mutloq teng bo'lsa, bunda Lorents egri chizig'i va bissektrisa o'qi bir-biriga mos kelib, farq yo'qoladi.

Daromadlar tabaqalanishini aniqlashning ko'proq qo'llaniladigan ko'rsatkichlaridan **bir ditsel koeffitsiyenti** hisoblanadi. Bu ko'rsatkich 10% eng yuqori ta'minlangan aholi o'rtacha daromadlari va 10% eng kam ta'minlanganlar o'rtacha daromadi o'rtasidagi nisbatni ifodalaydi. Masalan, AQSH va Buyuk Britaniyada bu nisbat 13:1ga, SHvetsiyada esa 5,5:1ga teng.

Yalpi daromadning aholi guruhlari o'rtasida taqsimlanishini tavsiflash uchun **aholi daromadlari tengsizligi indeksi (Djini koeffitsiyenti)** ko'rsatkichi qo'llaniladi. Djini koeffitsiyenti chizmadagi Lorents egri chizig'i bilan mutlaq tenglik chizig'i o'rtasidagi yuzaning OFE uchburchak yuzasiga nisbati orqali aniqlanadi. Bu ko'rsatkich qanchalik katta bo'lsa, (ya'ni 1,0 ga yaqinlashsa) tengsizlik shuncha kuchli bo'ladi. Jamiyat a'zolari daromadlari tenglashib borganda bu ko'rsatkich 0 (nol)ga intiladi. Masalan, keyingi yarim asr davomida Djini indeksi Buyuk Britaniyada 0,39 dan 0,35 ga qadar, AQSHda esa 0,38 dan 0,34 ga qadar pasaygan.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida daromadlar tengsizligini keltirib chiqaruvchi umumiy omillar mavjud. Bularning asosiylari quyidagilar:

- kishilarning umumiy (jismoniy, aqliy va estetik) layoqatidagi farqlar;
- ta'lim darajasi va malakaviy tayyorgarlik darajasidagi farqlar;
- tadbirkorlik mahorati va tahlikaga tayyorgarlik darajasidagi farqlar;
- ishlab chiqaruvchilarning bozorda narxlarni o'rnatishga layoqatliligi (bozordagi hukmronlik darajasidan kelib chiqib) darajasidagi farqlar.

Bunday sharoitda davlatning daromadlarni qayta taqsimlash vazifasi daromadlar tengsizligidagi farqlarni kamaytirish va jamiyat barcha a'zolari uchun ancha qulay moddiy hayot sharoitini ta'minlashga qaratiladi.

3. Davlatning ijtimoiy siyosati

Davlatning ijtimoiy siyosati tegishli markazlashgan daromadlarni tabaqalashgan soliq solish yo'li bilan shakllantirish va uni byudjet orqali aholi turli guruhlari o'rtasida qayta taqsimlashdan iborat. Davlat daromadlarni qayta taqsimlashda ijtimoiy to'lovlar bilan birga bozor narxlarini o'zgartirish va ish haqining eng kam darajasini belgilash usullaridan foydalanadi.

Ijtimoiy to'lovlar – kam ta'minlanganlarga pul yoki natural yordam ko'rsatishga qaratilgan tadbirlari tizimi bo'lib, bu ularning iqtisodiy faoliyatda qatnashishi bilan bog'liq bo'lmaydi. Ijtimoiy to'lovlarning maqsadi jamiyatdagi munosabatlarni insonparvarlashtirish hamda ichki talabni ushlab turish hisoblanadi.

Aholi real daromadlari darajasiga inflyatsiya sezilarli ta'sir ko'rsatishi sababli daromadlarni davlat tomonidan tartibga solishning muhim vazifasi iste'mol tovarlariga narxning o'sishini hisobga olish va daromadlarni indeksatsiyalash, ya'ni nominal daromadlarni narxlar o'sishiga bog'liqlikda oshirib borish hisoblanadi.

Shaxsiy daromadni himoya qilishda ijtimoiy siyosatning muhim yo‘nalishi aholining kambag‘al qatlamini qo‘llab-quvvatlash hisoblanadi.

Amaliy hayotda qashshoqlikning o‘zi hayot kechirish minimumi yordamida aniqlanadi. Bu ijtimoiy va fiziologik (jismoniy) minimumda ifodalanadi. **Ijtimoiy minimum jismoniy ehtiyojlarni qondirishning minimal me‘yori bilan birga ijtimoiy talablarning minimal xarajatlarini ham o‘z ichiga oladi. Fiziologik minimum esa faqat asosiy jismoniy ehtiyojlarni qondirishni ko‘zda tutadi.**

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda aholining ijtimoiy yordamiga muhtoj qismini aniqlashda turli xil mezonlar asos qilib olinadi. Ular jumlasiga daromad darajasi, shaxsiy mol-mulki miqdori, oilaviy ahvoli va shu kabilar kiritiladi.

Ijtimoiy siyosat – bu davlatning daromadlar taqsimotidagi tengsizlikni yumshatishga va bozor iqtisodiyoti qatnashchilari o‘rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf qilishga yo‘naltirilgan siyosatdir.

Aholini ijtimoiy himoyalash chora-tadbirlari tizimidagi eng asosiy yo‘nalish – bu narxlar erkinlashtirilishi va pulning qadrsizlanish darajasi ortib borishi munosabati bilan daromadlarning eng kam va o‘rtacha darajasini muntazam oshirib borish hisoblanadi.

Aholini ijtimoiy himoyalashning ikkinchi yo‘nalishi – ichki iste‘mol bozorini himoya qilish, hamda oziq-ovqat mahsulotlari va nooziq-ovqat mollari asosiy turlari iste‘molini muayyan darajada saqlab turish bo‘ldi. Bunga erishishda muhimi mahsulotlar eksportini bojxona tizimi orqali nazorat qilish va ularga yuqori boj to‘lovlari joriy etish, kundalik zarur tovarlarni me‘yorlangan tarzda sotishni tashkil qilish kabi tadbirlar katta ahamiyatga ega bo‘ldi.

Ijtimoiy siyosatni amalga oshirishning uchinchi yo‘nalishi – aholining kam ta‘minlangan tabaqalarini ijtimoiy himoyalash va qo‘llab-quvvatlash borasida kuchli chora-tadbirlar o‘tkazilganligi bo‘ldi. Bu yo‘nalishda aholining ijtimoiy jihatdan nochor qatlamlari – pensionerlar, nogironlar, ko‘p bolali va kam daromadli oilalar, ishsizlar, o‘quvchi yoshlar hamda qayd etilgan miqdorda daromad oluvchi kishilar turli xil yo‘llar bilan himoya qilib borildi.

Yalpi ijtimoiy himoyalash tizimidan ishonchli ijtimoiy kafolatlar va aholini ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimiga izchillik bilan o‘tish – ijtimoiy siyosatni amalga oshirishga, ijtimoiy himoya vositasini kuchaytirishda **sifat jihatdan yangi bosqich boshlashini bildiradi.**

Shunday qilib, islohotlar davrida davlat aholining muhtoj tabaqalarini qo‘llab-quvvatlash bilan birga, o‘z mehnat faoliyati orqali oilasining farovonligini ta‘minlashga intiluvchi kishilar uchun teng sharoit va qulay imkoniyat yaratishga harakat qiladi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Aholi daromadlari – aholining ma'lum vaqt davomida pul va natural shaklda olgan daromadlari miqdori.

Nominal daromad – aholi tomonidan pul shaklida olingan daromadlari summasi.

Ixtiyorida bo'lgan daromad – barcha soliqlar to'langandan keyin qolgan daromad, ya'ni shaxsiy iste'mol va jamg'arma maqsadlarida foydalanish mumkin bo'lgan daromad.

Real daromad – narx darajasi o'zgarishini hisobga olib aholi ixtiyoridagi daromadning zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlarni sotib olishga yetadigan quvvatidir. Qisqa qilib aytganda aholi daromadining xarid quvvatidir.

Lorents egri chizig'i – daromadlar tengsizligi darajasini miqdoriy aniqlashni xarakterlaydi.

Ijtimoiy to'lovlar – kam ta'minlanganlarga pul yoki natural shaklda yordam ko'rsatishga qaratilgan turli xil to'lovlar.

Ijtimoiy siyosat – bu davlatning daromadlar taqsimotidagi tengsizlikni iqtisodiyot qatnashchilari o'rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf qilishga yo'naltirilgan siyosat.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Davlatning aholi daromadlarini shakllantirish siyosati deganda nimani tushunasiz?

2. Ijtimoiy adolatni ta'minlashda aholi daromadlarini shakllantirish siyosatining roli qanday?

3. Aholi daromadlari tushunchasini va uning darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni sanab ko'rsating.

4. Turmush darajasi va uning tushunchasiga izoh bering.

5. Turmush darajasini qanday ko'rsatkichlar xarakterlab beradi?

6. Daromadlar tengsizligining asosiy sabablarini sanab ko'rsating va ularga tushuntirish bering.

7. O'zbekistonda davlat yordam dasturlari tizimini isloh qilish va uni hozirgi davrdagi asosiy yo'nalishlariga o'z fikringizni bildiring.

18-BOB. ISHLAB CHIQARISHNING BAYNALMINALLASHUVI. O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTINING JAHON XO‘JALIGIGA INTEGRATSIYALASHUVI MUAMMOLARI

Hozirgi zamon jahon xo‘jaligi rivojining muhim tamoyili milliy xo‘jaliklarning baynalminallashuvi, shu asosda jahon xo‘jaligi va avvalo jahon bozorining shakllanishi va rivojlanishidan iborat. Bu insoniyat taraqqiyoti uchun ijobiy bo‘lgan jarayonga yetmish yildan ortiq davr davomida dunyoning ikki qarama-qarshi ijtimoiy-siyosiy tizimiga bo‘linganligi qarshi ta’sir ko‘rsatib keldi. Hozir yangi davr boshlandi, dunyoning iqtisodiy rivojlanishi va shunga mos ravishda O‘zbekiston bilan jahon hamjamiyati mamlakatlari o‘rtasidagi aloqalarning butunlay yangi imkoniyatlari vujudga keldi.

O‘zbekiston va jahon hamjamiyati mamlakatlari o‘rtasidagi har tomonlama aloqalarning kengayishi va chuqurlashuvi har ikki tomon uchun iqtisodiy va siyosiy jihatdan foydali hisoblanadi. Shu bilan birga, har bir mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishi, uning milliy xo‘jaligi ko‘p darajada nafaqat bu mamlakatning ichki imkoniyatlari bilan, balki uning xalqaro ijtimoiy mehnat taqsimotida qatnashish darajasi va miqyosi, butun insoniyat resurslari bilan aniqlanadi.

Bu holatlar jahon xo‘jaligi aloqalari va milliy xo‘jaliklarning iqtisodiy rivojlanish muammolarini alohida tahlil qilishni taqozo qiladi. Shunga ko‘ra ushbu bobda jahon xo‘jaligining tarkib topishi, bunda ishlab chiqarishning baynalminallashuvi va globallashuv jarayonlarining o‘rni, xalqaro iqtisodiy munosabatlarning shakllari, jahon infratuzilmasining rivojlanishi, jahon xo‘jaligi aloqalarini xalqaro tartibga solish masalalari bayon etiladi.

1. Iqtisodiy rivojlanishning umumjahon tomonlari va ishlab chiqarishning baynalminallashuvi

Hozirgi davrda jahon iqtisodiy rivojlanishining eng muhim o‘ziga xos xususiyatlaridan biri – turli mamlakatlar va xo‘jalik mintaqalari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikning o‘sib borishi hisoblanadi.

Jahon xo‘jaligi uzoq davrlar mobaynida shakllanib va rivojlanib keldi. Ye.F.Borisov jahon xo‘jaligi shakllanishining to‘rtta bosqichini ajratib ko‘rsatadi:

Birinchi bosqich ishlab chiqarishning sanoatlashuvidan oldingi davrda vujudga kelib, dastlab o‘sha davrdagi kishilar jamoalari yoki qabilalari o‘rtasida paydo bo‘lgan savdo ayirboshlashuvi keyinchalik tovar ishlab chiqarishning rivojlanishi bilan turli mamlakatlar o‘rtasidagi doimiy tovar almashuvi – **xalqaro savdoning** paydo bo‘lishi va rivojlanishiga olib keldi.

Ikkinchi bosqich ishlab chiqarishning sanoatlashuv davriga to‘g‘ri kelib, yirik mashinalashgan ishlab chiqarishning vujudga kelishi va tadbirkorlarning ko‘proq foyda olishga intilishi tashqi savdoni deyarli barcha milliy

xo‘jaliklarning tarkibiy qismiga aylantirib qo‘yishi natijasida XVIII-XIX asrlarda rivojlangan **jahon bozori** paydo bo‘ldi.

Uchinchi bosqich XIX-XX asrlarga to‘g‘ri kelib, bu davrda **jahon xo‘jaligi tizimi** shakllandi.

To‘rtinchi bosqich XX asrning 60-yillaridan boshlab, ya‘ni ko‘plab mustamlaka mamlakatlarning siyosiy qaramlikdan ozod bo‘lishi natijasida zamonaviy jahon iqtisodiyotida ijobiy o‘zgarishlarning yangi tendentsiyalarini paydo bo‘lishi bilan bog‘liq. Bu tendentsiyalar quyidagilardan iborat:

- iqtisodiy manfaatdorlik asosidagi xalqaro hamkorlik;
- ishlab chiqarishning baynalminallashuvi;
- jahon miqyosidagi bozor makonlarining kengayishi;
- jahon xo‘jaligi aloqalari majmuining rivojlanishi.²⁵

“Jahon xo‘jaligi”, “butunjahon xo‘jaligi”, “jahon iqtisodiyoti” tushunchalari bir xil ma‘noni anglatib, ba‘zi manbalarda ularning keng va tor ma‘nolari farqlanadi.²⁶ Keng ma‘nosiga ko‘ra, jahon xo‘jaligi – bu jahondagi barcha milliy iqtisodiyotlarning yig‘indisidir. Tor ma‘nosiga ko‘ra – bu milliy iqtisodiyotlarning faqat tashqi dunyo bilan o‘zaro aloqada bo‘lgan qismlari majmuidir. Biroq, bu ikkala ma‘no o‘rtasidagi tafovut borgan sari sezilmay qolmoqda, chunki barcha mamlakatlarda tashqi dunyo bilan bevosita yoki bilvosita aloqaga kirishmagan tarmoq yoki sohalar tobora kamayib bormoqda.

Demak, **jahon xo‘jaligi – bu xalqaro mehnat taqsimoti, savdo-ishlab chiqarish, moliyaviy va ilmiy-texnikaviy aloqalar orqali birlashgan turli mamlakatlar xo‘jaliklari tizimidir.**

Jahon xo‘jaligi subyektlari bo‘lib quyidagilar hisoblanadi:

- o‘z ichiga xalq xo‘jaligi majmuini oluvchi davlat;
- transmilliy korporatsiyalar;
- xalqaro tashkilot va institutlar;
- milliy iqtisodiyot chegarasidan chiqqan, xo‘jalik barcha sohalarini tarkibidagi firmalar.

Jahon xo‘jaligi milliy xo‘jalikdan yagona jahon bozorining mavjudligi bilan farqlanadi. Jahon bozorining amal qilishiga rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiy siyosati ahamiyatli ta‘sir ko‘rsatadi. Jahon bozorining o‘ziga xos xususiyati bo‘lib jahon narxlari va xalqaro raqobat tizimining amal qilishi hisoblanadi. Aynan xalqaro raqobatning mavjudligi turli darajadagi milliy qiymatlarni yagona baynalminal qiymatga keltiradi. Jahon narxi jahon bozoriga ne‘matlarning asosiy hajmini yetkazib beruvchi mamlakatlardagi shart-sharoitlar orqali aniqlanadi. Mamlakatlar o‘rtasida sotish bozorlarini egallash uchun keskin raqobat kurashi olib boriladi.

²⁵ Qaralsin: Borisov Ye.F. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. – 2-e izd., pererab. i dop. – M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2005, s.497-499.

²⁶ Qaralsin: Ekonomika: Uchebnik, 3-e izd., pererab. i dop. / Pod red. d-ra ekon. nauk, prof. A.S.Bulatova. – M.: Ekonomist, 2005, s.691.

Jahon xo‘jaligida har bir o‘zgarishlar (jahon bozoridagi narxlar harakati va alohida mamlakatning eksport imkoniyatidan tortib dunyo iqtisodiyotidagi tarkibiy siljishlar va xalqaro monopoliyalar faoliyatigacha) dunyodagi barcha mamlakatlar manfaatini o‘ziga tortadi. Mamlakatning savdo, ishlab chiqarish, valyuta-moliya sohalaridagi jahon tamoyillariga bog‘liqlik obyektiv reallik hisoblanadi. Hozirgi davrda har qanday mamlakatni uning iqtisodiyoti qanday rivojlangan bo‘lishidan qat’iy nazar, jahon xo‘jaligi aloqalariga jalb qilmasdan to‘laqonli iqtisodiy rivojlanishini ta’minlash mumkin emas.

SHu sababli Prezidentimiz I.Karimov «Mamlakatning jahon xo‘jalik aloqalarida, xalqaro mehnat taqsimotida keng miqyosda ishtirok etishi ochiq turdagi iqtisodiyotni barpo etishning asosidir»¹, deb ta’kidlaydi.

Dunyo bir-biridan maqsadlari, amal qilish mexanizmi bilan farqlanuvchi turli xil ijtimoiy-iqtisodiy tuzumlar, xalqaro guruhlariga bo‘lingan. Jahon hamjamiyati mamlakatlarini turkumlash har xil mezonlar asosida amalga oshiriladi.

Turli mamlakatlarning **iqtisodiy rivojlanish ko‘rsatkichlarining** turli-tumanligi ular taraqqiyot darajasini qandaydir bitta nuqtai-nazardan baholash imkonini bermaydi. Shunga ko‘ra, mazkur maqsadda bir necha asosiy ko‘rsatkich va mezonlardan foydalaniladi:

- mutloq va nisbiy YaIM;
- milliy daromad va uning aholi jon boshiga to‘g‘ri keluvchi miqdori;
- milliy iqtisodiyotning tarmoq tuzilmasi;
- mamlakat eksporti va importi tarkibiy tuzilmasi;
- aholining turmush darajasi, sifati va boshqalar.

Mamlakatning jahon xo‘jaligidagi o‘rnini aniqlashda bir necha yondoshuvlar mavjud. Ulardan eng oddiylari –mamlakatlarni **aholi jon boshiga to‘g‘ri keluvchi daromad darajasi** bo‘yicha guruhlariga ajratish hisoblanadi. Bunday yondoshuv BMT, Xalqaro valyuta fondi (XVF), Jahon tiklanish va taraqqiyot banki (JTTB) tomonidan qo‘llaniladi. Masalan, JTTB daromad darajasiga ko‘ra mamlakatlarning uchta guruhini farqlaydi. 1995 yili aholi jon boshiga to‘g‘ri keluvchi milliy daromadlarning quyidagi chegaraviy miqdorlari belgilangan edi:

- daromadlarning past darajasi – 765 dollargacha (49ta mamlakat);
- daromadlarning o‘rtacha darajasi – 766 dollardan 9385 dollargacha (58ta mamlakat);
- daromadlarning yuqori darajasi – 9386 dollar va undan yuqori (26ta mamlakat).

Jahon hamjamiyati mamlakatlarini turkumlashga umumiy asosda yondashib **xo‘jalik tizimlarining xususiyatlariga** mos ravishda davlatlarning uchta guruhini ajratib ko‘rsatish mumkin: rivojlangan, bozor iqtisodiyotiga asoslangan holda rivojlanayotgan va bozor iqtisodiyoti mavjud bo‘lmagan mamlakatlar. **Rivojlanganlik darajasi** bo‘yicha ham o‘z navbatida uchta guruh farqlanadi:

¹ Karimov I.A. «O‘zbekiston buyuk kelajak sari» T.: «O‘zbekiston», 1998. 267-bet.

past, o'rtacha va yuqori rivojlangan mamlakatlar. Shimoli-sharqiy Osiyo va Lotin Amerikasidagi yangi industrial mamlakatlar (YaIM), yuqori daromadli neft eksport qiluvchi mamlakatlar (Saudiya Arabistoni, Quvayt va boshqalar), eng kam rivojlangan mamlakatlar (EKRM), shu jumladan eng kambag'al mamlakatlar (CHad, Bangladesh, Efiopiya), har xil mintaqaviy ittifoqlar va baynalminal guruhlariga ajratiladi.

Bu barcha turli-tumanlik bir butun yaxlitlikka o'zaro iqtisodiy bog'liqlikning har xil jihatlari orqali tortiladi. Hozirgi xo'jalik aloqalarining chuqurlashib borayotganligi baynalminallashuvining kuchayishi hamda fan-texnika revolyutsiyasining keng qamrovli tavsifi, aloqa va kommunikatsiya vositalarining butunlay yangi roli sharoitida milliy iqtisodiyot o'z-o'zini ta'minlash orqali samarali amal qilishi mumkin emas.

Jahon xo'jalik aloqalarining tez o'sishi shunday davrlarga to'g'ri keladiki, bu davrda ishlab chiqarish omillarining harakati tezlashadi, kapital milliy chegaradan o'sib chiqadi, ishchi kuchi migratsiyasi kuchayadi, xalqaro mehnat taqsimotining shakllanish jarayoni tezlashadi. Bu shundan guvohlik beradiki, xo'jalik aloqalarining baynalminallashuvini ko'p jihatdan ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish mantiqi taqozo qiladi, ya'ni u milliy chegaradan o'sib chiqadi va obyektiv ravishda ishlab chiqarishning baynalminallashuvini zarur qilib qo'yadi.

Ishlab chiqarish yoki iqtisodiy hayotning baynalminallashuvi – bu mamlakatlarning jahon miqyosida iqtisodiy aloqalarining kuchayishi hamda iqtisodiy munosabatlarning tobora kengroq jabhalarini qamrab olish jarayoni hisoblanadi.

Barcha iqtisodiy jarayonlarning baynalminallashuvi natijasida jahon xo'jaligining quyidagi tarkibi vujudga keldi:

- 1) tovar va xizmatlar jahon bozori;
- 2) kapitallar jahon bozori;
- 3) ishchi kuchi jahon bozori;
- 4) xalqaro valyuta tizimi;
- 5) xalqaro kredit-moliya tizimi.

Bundan tashqari, baynalminallashuv axborotlar, ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalari, madaniyat sohalarida ham rivojlanmoqda. Yagona ilmiy-axborot makoni shakllanmoqda.

Xalqaro savdo milliy davlatlarning paydo bo'lishi bilan ular orasidagi iqtisodiy va siyosiy aloqalarning ifodasi sifatida qadimdan amal qilib kelgan bo'lsada, bu hali jahon bozori mavjudligini anglatmas edi. Jahon bozori faqat yirik mashinalashgan sanoatning paydo bo'lishi bilan dastlab bir qator mamlakatlar o'rtasida vujudga kelib, XX asrning boshlarida jahonning barcha mamlakatlarini qamrab oldi.

Alohida mamlakatlar milliy bozori hamda jahon bozori farqlanadi. Jahon bozori bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega. Agar milliy bozorda tovarlar harakati iqtisodiy omillar (ishlab chiqarish aloqalari, transport, xom ashyo, mehnat resurslari va h.k.) bilan bog'liq bo'lsa, tovarlarning jahon bozoriga bu

omillardan tashqari alohida davlatlarning tashqi iqtisodiy siyosati ahamiyatli ta'sir ko'rsatadi.

Milliy xo'jaliklar va ular o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar negizida shakllangan jahon xo'jaligi asosida xalqaro mehnat taqsimoti yotadi.

Xalqaro mehnat taqsimoti (XMT) alohida mamlakatlarning tovar va xizmatlarning ma'lum turlarini ishlab chiqarish bo'yicha ixtisoslashuvini ifodalaydi. Alohida mamlakatlarning bunday ixtisoslashuvi mahsulotlari ustun darajada eksportga yo'naltirilgan xalqaro ixtisoslashgan tarmoqlarning shakllanishiga olib keladi.

Dastlabki vaqtlarda xalqaro mehnat taqsimotining rivojlanishi asosan tabiiy sharoitlardagi tafovutlarga asoslangan edi. Binobarin, faqat sanoat to'ntarishidan keyin, ya'ni ishlab chiqaruvchi kuchlar baynalminal xususiyat kasb etib, milliy xo'jaliklar doirasidan tashqariga o'sib chiqa boshlagach, ularning negizidan barqaror mehnat taqsimoti va jahon bozori tarkib topadi. Hozirgi vaqtda xalqaro mehnat taqsimoti turli ijtimoiy tizimlarni o'z ichida oluvchi umumjahon xo'jaligi doirasida rivojlanmoqda.

Xalqaro mehnat taqsimoti va ayirboshlashda qatnashayotgan mamlakatlar bir xil sharoitda emas. Bu hol ularning turli geografik ahvoli, tabiiy resurslarining tarkibi va miqdori, rivojlanish ko'lam, darajasi va iqtisodiyotining tuzilishi, ichki bozorning hajmi bilan belgilanadi.

Ana shu farqlar sababli ayrim mamlakatlarda bir xil tovarlarni ishlab chiqarishdagi xarajatlar darajasi ham turlicha bo'ladi. Shuning uchun har bir mamlakat o'zi nisbatan qulayroq, kamroq xarajat bilan ishlab chiqaradigan tovarlarni boshqa mamlakatlarga sotishga va aksincha, jahon bozoridan o'zidan ishlab chiqarish uchun xarajat ko'proq bo'ladigan yoki tabiiy yoxud boshqa sharoitlarga ko'ra umuman ishlab chiqarib bo'lmaydigan tovarlarni sotib olishga intiladi.

Tovarlar mamlakatlar o'rtasida jahon narxlari asosida ayirboshlanadi. Ular baynalminal qiymatga asoslanadi. Buning ma'nosi shuki, ijtimoiy zaruriy baynalminal mehnat sarflari jahon bozorida e'tirof qilinadi.

Umuman olganda, jahon narxlarining tashkil topishi odatda, sof holda amalga oshmaydi. Baynalminal qiymatning hosil bo'lishiga to'sqinlik qiluvchi maxsus omillar jahon narxlariga ta'sir qiladi. Tashqi savdo va valyuta cheklashlari, valyutalar qiymatining o'zgarib turishi, xalqaro monopoliyalar siyosati, birjadagi chayqovchiliklar va hokazolar shular jumlasidandir. Shu sababli ayrim mamlakatlarning jahon bozoridagi raqobatlashuv qobiliyatidagi farqlar, pirovard natijada mehnat unumdorligining milliy darajadagi farqlarini aks ettiradi.

Rivojlangan mamlakatlarda keyingi o'n yilliklarda yangi texnologik asoslarga o'tish jahon xo'jalik aloqalarining tez o'sishi bilan birga bordi. Takror ishlab chiqarish jarayonlarining baynalminallashuvi o'zining har ikkala shaklida: **integratsion** (milliy xo'jaliklarning yaqinlashuvi, o'zaro moslashuvi orqali) va **transmilliy** (xalqaro ishlab chiqarish majmuasining tuzilishi orqali)

shakllarida kuchayadi. Jumladan, butun dunyoda mintaqaviy davlatlararo iqtisodiy integratsiyaning qaror topish tamoyili kuzatiladi. Xususan, rivojlangan yevropa integratsion hamjamiyati (EI) doirasida tovarlar, xizmatlar va ishchi kuchining erkin harakati amalga oshiriladi. Shimoliy Amerika umumiy iqtisodiy hamkorligi AQSH, Kanada va Meksika iqtisodiyotining integratsiyasini ko'zda tutadi. Davlatlararo integratsiyaning kuchayishi janubiy-sharqiy Osiyo, O'rta Osiyo, arab dunyosi, Afrika va Markaziy Amerika mamlakatlari uchun ham xususiyatli bo'lmoqda.

2. Jahon xo'jaligining globallashuvi yo'nalishlari va ziddiyatlari

Iqtisodiy hayotning baynalminallashuvi bilan bir qatorda globallashuvi jarayoni ham muhim o'rin tutadi. Bu har ikkala tushuncha o'zaro bog'liq bo'lib, ular jahon xo'jaligi subyektlarining umumiy maqsadlarga erishish yo'lidagi hatti-harakatlarining birlashuvi jarayonini aks ettiradi.

Shuningdek, bu tushunchalar bir-biridan farqlanadi. Birinchidan, ular bir xilda bo'lmagan xo'jalik birlashmalari miqyoslarini ifodalaydilar. Baynalminallashuv – bu jahon xo'jaligining bir necha subyektlari o'rtasidagi o'zaro aloqalarni o'rnatilishi va rivojlanishining dastlabki bosqichidir. **Globallashuv** (lotincha globus – yer kurrasi) jahon xo'jaligining butun makonini qamrab oluvchi iqtisodiy munosabatlar yagona tarmog'ining tashkil topishi va rivojlanishini anglatadi.

Bugungi kunda globallashuv jarayoni ahamiyatining tobora oshib borishi iqtisodiy adabiyotlarda uning rivojlanish yo'nalishlari va ziddiyatlari kabi masalalarning ham ko'rib chiqilishini taqozo etmoqda.²⁷

Globallashuv uzoq vaqt davomida tarkib topuvchi hamda butun borliqni qamrab oluvchi bashariyat miqyosidagi iqtisodiy tizimni namoyon etadi. Hozirda u jahon xo'jaligining umumjahon tavsifiga ega hamda yaxlit holda butun insoniyatga taalluqli bo'lgan ma'lum bir unsurlarini o'z ichiga olishi mumkin. Shunga ko'ra, hozirgi vaqtda jahon xo'jaligining globallashuv yo'lidagi rivojlanishining dastlabki qadamlari, yo'nalishlari amalga oshmoqda.

Globallashuvning yo'nalishlari makroiqtisodiyotga nisbatan sifat jihatidan yangi bo'lgan iqtisodiy munosabatlar turining tarkib topishiga olib keladi. Globallashuv jarayonining quyidagi yo'nalishlarini ajratib ko'rsatish mumkin.

Birinchi yo'nalish – **mulkchilik munosabatlarining globallashuvi**. Hozirda mulkiy o'zlashtirishning mamlakatlar hududidan chetga chiquvchi, ko'plab davlatlarning ishtiroki asosida ro'y beruvchi ko'rinishlari amal qilmoqda. Bularga transmilliy korporatsiyalar (TMK), shuningdek TMKning xalqaro birlashmalarini misol keltirish mumkin.

²⁷ Qaralsin: Borisov Ye.F. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. – 2-e izd., pererab. i dop. – M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2005, s.514-524.

Evropa ittifoqi tajribasi shuni ko'rsatadiki, mintaqaviy integratsiyalashuv milliy tuzilmalardan yuqori turuvchi organlarni tarkib toptirishi mumkin. Bu organlar yelga a'zo davlatlarning mulkchilik munosabatlarini ham ma'lum darajada tartibga soladi.

Ikkinchi yo'nalish – **kooperatsiya va mehnat taqsimotining nisbatan yuqori darajasiga o'tish.** Yuqori darajada rivojlangan mamlakatlar hozirgi zamon murakkab mehnat kooperatsiyasiga xos bo'lgan xo'jalik o'zaro aloqalarining juda katta tarmog'iga kirishib ketganlar. Eng mukammal texnika vositalarini yaratishda turli mamlakatlardan yetkazib beriluvchi ko'plab butlovchi qismlardan foydalaniladi. Masalan, AQSH "Boing" samolyotini ishlab chiqarishda butlovchi qism va detallarni mingga yaqin xorijiy firmalardan oladi.

Uchinchi yo'nalish – **xo'jalikni tashkil etishning butunlay yangi shakllarining paydo bo'lishi va rivojlanishi.** Jahonda xo'jalik aloqalarini tashkil etish shakllarining tubdan o'zgarishi ko'p jihatdan axborot tarqatishning globallasuvi bilan bog'liq. Jumladan, yangi asrimizning dastlabki davri uchun quyidagi jarayonlar xos bo'ladi: a) butun jahonni to'liq kompyuterlashtirishni taqozo etuvchi global axborot tizimlari (Internet singari) yanada rivojlanadi; b) sun'iy yo'ldoshlar imkoniyatlaridan foydalanishning yangi tizimi uyali telefon aloqasidan yo'ldoshlar orqali ta'minlanuvchi global aloqaga o'tish imkonini beradi; v) insoniyat ochiq axborotlashgan jamiyat tomon intiladi; g) Internet orqali savdo tizimi keng rivojlanadi.

To'rtinchi yo'nalish – **xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning tartibga soluvchi roli rivojlanadi.** Jahon xo'jaligi subyektlarining o'zaro aloqasi hamda o'zaro bog'liqligining kengayishi va kuchayishi global muammolarni hal etishda tobora ko'proq davlatlarning ishtirok etishini taqozo etadi. Bu muammolarning murakkablashuvi ularning o'z vaqtida va tezkorlik bilan hal etilishida hukumatlararo va nohukumat (ishlab chiqaruvchilar, kompaniyalar va firmalar, ilmiy jamiyatlar va boshqa tashkilotlarning birlashmalari) xalqaro iqtisodiy tashkilotlarining faoliyatini zaruriyatga aylantiradi.

Shuningdek, jahon xo'jaligi globalashuvi jarayonlarining **ziddiyatli tomonlari** ham mavjud. Bu ziddiyatlarning asosiylari quyidagilardan iborat:

1) turli mamlakatlardagi iqtisodiy rivojlanishning bir tekisda bormasligi.

Iqtisodiy o'sishning jadallashuvida ilmiy-texnika inqilobi (ITI) hal qiluvchi rol o'ynaydi. XX asrning ikkinchi yarmiga kelib yangi texnika va texnologiyalarga "sakrab" o'tilishi o'ziga xos "tutash zanjir" hosil qildi. Global miqyosdagi axborotlashtirish natijasida turli mamlakatlarning texnologik jihatdan baravarlashuvi tendentsiyasi kuchaydi. Axborot, aloqa va transport vositalari rivojlanishidagi texnikaviy to'ntarish yer sharining barcha mintaqalarida ITI yutuqlarini tezlik bilan o'zlashtirish imkonini berdi. Natijada, bir mamlakatda yaratilgan yangi texnika va texnologiyalar, sun'iy to'siqlarni bartaraf etgan holda, jahon bo'yicha tezlik bilan tarqalmoqda.

Biroq, XX asrning oxiriga kelib, jahon xo‘jaligidagi iqtisodiy o‘shish sur‘atlarida jiddiy tafovutlar sezilmoqda. Birinchidan, rivojlanayotgan mamlakatlarda ishlab chiqarishning ko‘payishi tezligi juda o‘shib ketdi. Aholi jon boshiga YaIM o‘shish tendentsiyasiga ega bo‘lgan rivojlanayotgan mamlakatlar soni ko‘paydi. Ikkinchidan, iqtisodiy rivojlanish sur‘atlaridagi tafovutlar natijasida g‘arb mamlakatlari iqtisodiy qudratining sekin-asta, biroq muntazam ravishdagi nisbatan pasayishi tendentsiyasi kuzatilmoqda.

Ba‘zi mamlakatlar o‘zlarining iqtisodiy o‘shish sur‘atlarini sezilarli darajada oshirgan holda zamonaviy sanoatlashgan ishlab chiqarishning eng yuqori darajasiga erishga harakat qilmoqdalar. Masalan, 1970-1980 yillarda yangi industrial mamlakatlarning “dastlabki avlodi” – Koreya Respublikasi, Tayvan, Singapur va Gonkong ancha tez sur‘atlarda rivojlandi. 1990 yillarning oxiriga kelib yangi industrial mamlakatlarning “ikkinchi avlodi” – Indoneziya, Filippin, Malayziya, Tayland jadal sur‘atda taraqqiy etdi. Ular rivojlangan mamlakatlar bilan nafaqat an‘anaviy ishlab chiqarish sohalari, balki murakkab texnika mahsulotlari, jumladan ishlab chiqarish vositalari bozori bo‘yicha raqobatlasha boshladilar.

Biroq, hali jahon xo‘jaligi tarkibida ishlab chiqarishning sanoatlashuvi darajasiga yetmagan, taraqqiyotda ilgarilab ketgan mamlakatlarga yetib olish uchun zarur resurslarga ega bo‘lmagan ko‘plab mamlakatlar ham mavjud.

2) boy va qashshoq mamlakatlar o‘rtasidagi farqning kuchayishi.

Jahon miqyosida yaratilgan mahsulot va daromadlarning turli mamlakatlar o‘rtasidagi taqsimoti o‘ta darajada notekis bormoqda. XX asrda yer shari aholisining eng boy chorak qismi YaIMning o‘rtacha jon boshiga 6 baravar o‘shishga erishgan bo‘lsa, eng kambag‘al chorak qismi esa bu ko‘rsatkichning 3 baravar o‘shishga erishgan xolos.

BMTning oziq-ovqat va qishloq xo‘jaligi tashkiloti ma‘lumotlariga ko‘ra, hozirgi davrda jahonda ochlikka mahkum kishilar soni 500 mln.ga yetadi, ularning deyarli yarmi ochlik va to‘yib ovqatmaslik hamda buning oqibatida kelib chiquvchi turli kasalliklar natijasida o‘limga mahkumdirlar. 1 mlrd.dan ortiq kishilar yetarli darajada ovqatlanmaslik muammosiga duch kelmoqdalar. Shuningdek, “yashirin ochlik” – sifatli va to‘liq ovqatlanmaslik ham keng tarqalgan.

Shunga qaramay, fan va texnikaning zamonaviy darajasi oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishni ahamiyatli darajada ko‘paytirish imkonini berib, u nafaqat hozir, balki kelgusida yashashi mumkin bo‘lgan barcha aholining oziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyojlarini qondira oladi.

3) ekologik halokat tahdidlarining kuchayib borishi.

Insoniyat taraqqiyotining butun tarixi davomida xo‘jalik faoliyatining tabiatga ta‘siri u qadar ahamiyatli bo‘lmay, tabiat o‘zining ekologik muvozanatini qayta tiklashga qodir bo‘lib kelgan. Biroq, hozirga kelib, atrof-muhitga ko‘rsatilayotgan ta‘sir shunchalik kuchayib ketdiki, natijada tabiat o‘zini-o‘zi qayta tiklash qobiliyatini yo‘qotib bormoqda. Hisob-kitoblarga ko‘ra,

keyingi 200 yil ichida yer yuzidagi 900 mingga yaqin turdagi o'simlik va hayvonlar qirilib ketgan.

Foydali qazilmalarning ba'zi bir qayta tiklanmas zahiralari tugab bormoqda, o'rmon materiallari resurslari va xom ashyoning boshqa turlari qayta tiklanib ulgurmayapti. yer yuzidagi iqlimning o'zgarishi, azon qatlamining siyraklashuvi, boshqa halokatli jarayonlarning kuchayishi sivilizatsiyaga jiddiy tahdid solmoqda.

Ishlab chiqarishning tabiiy muhitga salbiy ta'sirining oldini olish uchun tozalash qurilmalari va boshqa ekologik himoya vositalarini barpo etish uchun yirik kapital qo'yilmalar talab etiladi. Global ekologik muammolarni hal etish uchun butun dunyo mamlakatlari va xalqlarining kuchlarini birlashtirish lozim bo'ladi.

4) turli mamlakatlarda aholi sonining o'zgarishining farqlanishi.

Yana bir global ziddiyat sifatida XX asrning ikkinchi yarmida boshlangan demografik "portlashlar", ya'ni yer shari aholisi sonining jadal o'sishi ko'rsatiladi. Ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlar aholisining tez o'sishi bir qator jiddiy ijtimoiy-iqtisodiy ziddiyatlarni keltirib chiqaradi. Ba'zi bir mamlakatlardagi aholi sonining ko'payishi natijasida ratsional xo'jalik yuritishga to'sqinlik qiluvchi aholining nisbiy ortiqchaligi belgilari ko'zga tashlanadi. Ishlab chiqarish hajmining ko'payishiga qaramay aholi jon boshiga iste'mol, ayniqsa rivojlangan mamlakatlardagi iste'mol darajasi bilan taqqoslaganda, kishilarning haqiqiy ehtiyojlariga qaraganda past darajada qolmoqda.

Bu kabi holatlardan ba'zi bir demograf-olimlar asossiz ravishda, keskin xulosalar chiqarib, aholi nufusi jarayonlari ustidan davlat miqyosidagi nazoratlarning o'rnatilishi, jumladan oilani rejalashtirish dasturlarini ishlab chiqish kabi da'volarini kuchaytirmoqdalar. Bunday asossiz dasturlardan ko'ra, ular bu mamlakatlarda YAngi texnika va texnologiya asosida ishlab chiqarishni jadal rivojlantirish dasturini taklif qilsalar yaxshiroq bo'lar edi. Aholi nufusi borasidagi barcha fikr-mulohazalar ham real asosga ega bo'lmay, biz ularning ba'zi birlarini XX-bobda tanqidiy jihatdan ko'rib chiqqan edik.

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, hozirda jahon miqyosida yuz berayotgan globallashuv jarayonlari o'zining ijobiy yo'nalishlari va ziddiyatlariga ega bo'lib, bu jihatlarning nisbatini tartibga solishda dunyoning barcha mamlakatlarining faol ishtiroki va birlashuvi talab etiladi.

3. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning shakllari. Jahon infratuzilmasining rivojlanishi

Jahon xo'jaligi murakkab tizim hisoblanadi. Turli milliy iqtisodiyotlar (yoki ular tashqi iqtisodiy qismlari) ning barcha majmui tovarlar, xizmatlar va ishlab chiqarish omillarining harakati bilan mustahkamlangan bo'ladi. Shu asosda mamlakatlar o'rtasida xalqaro iqtisodiy munosabatlar vujudga keladi. **Xalqaro**

iqtisodiy munosabatlar (ba’zida ularni tashqi iqtisodiy aloqalar, jahon xo’jaligi aloqalari deb ham yuritiladi) – bu jahonning turli mamlakatlari o’rtasidagi xo’jalik aloqalari majmuidir.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar quyidagi shakllarda namoyon bo’ladi:

- tovar va xizmatlarning xalqaro savdosi;
- kapital va chet el investitsiyalarining harakati;
- ishchi kuchi migratsiyasi;
- ishlab chiqarishning davlatlararo kooperatsiyasi;
- fan va texnika sohasidagi ayirboshlash;
- valyuta-kredit munosabatlari.

Tovar va xizmatlarning xalqaro savdosi eng avvalo milliy xo’jaliklarning xalqaro mehnat taqsimotidagi ishtirokiga bog’liq. Xalqaro mehnat taqsimoti rivojlanishi natijasida jahon bozori tarkib topadi. Jahon bozoriga tovar va xizmatlarning xalqaro harakati sifatida qarash mumkin. Jahon bozori o’zining rivojlanishida bir qator bosqichlardan o’tadiki, ulardan har biri milliy xo’jalikning xalqaro iqtisodiy munosabatlarga jalb qilinishining ma’lum darajasi bilan tavsiflanadi. Tovar va xizmatlarning xalqaro savdosi va jahon bozorining asosiy belgi va xususiyatlarini XXVII-bobda batafsil ko’rib chiqamiz.

Kapitalning xalqaro harakati - bu kapitalning chet elda joylashtirilishi va harakat qilishi. U chet elga quyidagi shakllarda chiqariladi:

- xususiy yoki davlat kapitali shaklida. Kapitalning xalqaro tashkilotlar yo’li bilan harakati ko’pincha mustaqil shakl sifatida ajratiladi;

- pul va tovar shaklida. Jumladan, kapital chiqarish mashina va uskunalar, patentlar, nou-xau hamda tovar kreditlari shaklida bo’lishi mumkin;

- qisqa va uzoq muddatli kreditlar shaklida;

- ssuda va tadbirkorlik kapitali shaklida. Ssuda shaklidagi kapital quyilmalar bo’yicha foiz, tadbirkorlik shaklidagi kapital esa foyda keltiradi. Tadbirkorlik kapitali to’g’ridan-to’g’ri va portfelli investitsiyalardan iborat bo’ladi. To’g’ridan-to’g’ri investitsiyalar shu kapital hisobiga qurilgan obyekt (korxona)lar ustidan nazorat qilish huquqini beradi, portfelli investitsiyalar esa bunday huquqni bermaydi. U odatda aktsiya paketlari hamda obligatsiya va boshqa qimmatli qog’ozlar shaklida beriladi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning ancha murakkab jihatlaridan biri **ishchi kuchining xalqaro migratsiyasi** hisoblanib, u o’z ifodasini ishchi kuchi resurslarining ancha qulay sharoitda ish bilan ta’minlash maqsadida bir mamlakatdan boshqasiga ko’chib o’tishida topadi.

Xalqaro migratsiya jarayonini iqtisodiy omillar bilan birga siyosiy, etnik, madaniy, oilaviy va boshqa tavsifdagi omillar ham taqozo qiladi.

Xalqaro migratsiya ikkita asosiy tarkibiy qismni o’z ichiga oladi: emigratsiya va immigratsiya. **Emigratsiya** – mamlakatlardan doimiy yashash joyiga chiqib ketishni, **immigratsiya** – mamlakatga doimiy yashash uchun kirib kelishni bildiradi. Xalqaro migratsiya shuningdek **repatriatsiya** – ya’ni

fuqarolarni ilgari chiqib ketgan mamlakatlariga qaytarilishi jarayonini ham o'z ichiga oladi.

Xalqaro migrantlar beshta asosiy toifaga ajratiladi:

- 1) immigrantlar va noimmigrantlar;
- 2) shartnoma bo'yicha ishlashga kelgan migrantlar;
- 3) nolegal, yashirin immigrantlar;
- 4) boshpana so'rovchi shaxslar;
- 5) qochoqlar.

Fan-texnika yutuqlari bilan xalqaro ayirboshlash bir qator shakllarda amalga oshiriladi. U ilmiy-texnikaviy axborotlar, mutaxassislar, fan sohasi xodimlari bilan ayirboshlashni, tadqiqot va yangiliklarni litsenziya asosida berishni, ilmiy-tadqiqot ishlari o'tkazishni, umumiy fan-texnika va texnologiyani ishlab chiqarish bo'yicha qo'shma tadbirkorlikni o'z ichiga oladi.

Ilmiy-texnikaviy hamkorlikning muhim shakllaridan biri **xalqaro injiniring** hisoblanadi. Xalqaro injiniring bir davlat tomonidan boshqasiga sanoat va boshqa obyektlarni loyihalashtirish va qurish jarayoniga kerakli hisob-kitob loyihalarini berish hamda injenerlik-qurilish xizmati ko'rsatishdan iborat bo'ladi.

Jahon infratuzilmasi. Tovarlar, ishchi kuchi, moliyaviy vositalarning milliy chegaralar orqali to'xtovsiz o'sib boruvchi harakati butun jahon infratuzilmasining rivojlanishi va takomillashuvini tezlashtiradi. Muhim transport tizimi (dengiz, daryo, havo, temir yo'l transporti) bilan bir qatorda jahon iqtisodiyotining rivojlanishida axborot kommunikatsiyalar tarmog'i tobora ko'proq ahamiyat kasb etib boradi. Munosib umumjahon infratuzilmasi bo'lmasa, hozirgi ishlab chiqaruvchi kuchlarning baynalminallashuvini rivojlantirib bo'lmaydi. Bunday infratuzilmaning ayrim tarkibiy qismlari jahon savdosi vujudga kelayotgan, jahon bozori tashkil topayotgan vaqtda paydo bo'lgan.

Hozirgi davrda birjalar, moliya markazlari, yirik sanoat va savdo birlashmalari misli ko'rilmagan tezlik bilan operativ ma'lumotlar olishga va ularni ishlab chiqishga imkon beruvchi eng yangi texnik vositalar bilan jihozlangan. Rivojlangan mamalakatlarda keng tarmoqli axborot majmuasi tashkil topmoqda, uning ta'siri amalda iqtisodiyotning barcha tarmoqlari va sohalariga yoyilmoqda.

Hozirgi sharoitda ilmiy va tijorat axborotlar ayniqsa qimmatlidir. Shu sababli turli xalqaro darajalarda maxsus «ma'lumotlar banklari» tashkil topmoqda, bular ilmiy va ishlab chiqarish maqsadlari uchun zarur axborotni qidirib topishni ancha yengillashtiradi. Jahon infratuzilmasi turli ziddiyatlarni bartaraf qilish orqali rivojlanadi.

Xalqaro ayirboshlash tovarlarda moddiylashgan shakllardan nomoddiy aloqalarga tobora ko'proq o'rin bo'shatadi, ya'ni fan-texnika yutuqlari, ishlab chiqarish va boshqarish tajribasi, xizmatning boshqa turlari bilan ayirboshlash

o'sib boradi. Hisob-kitoblarga ko'ra hozirgi kunda xizmatlar jahon yalpi ichki mahsulotining 46 foizini tashkil qiladi.

4. Jahon xo'jaligi aloqalarini xalqaro tartibga solish

Butun jahon xo'jalik hayotining baynalminallashuvi davlatlararo xo'jalik aloqalarni tartibga solishning mexanizmini yaratish zarurligiga olib keldi. Hozirgi davrda qandaydir tartibga soluvchi tuzilma amal qilmaydigan xalqaro iqtisodiy munosabatlar sohasini topish qiyin. Jumladan, moliya, valyuta va kredit sohalarida Xalqaro valyuta fondi (XVF), Xalqaro ta'mirlash va rivojlanish banki (XTRB), jahon savdosi sohasida - Tariflar va savdo bo'yicha bosh kelishuv (TSBK)ni ko'rsatish mumkin.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarni tartibga solish milliy-tashkiliy shakllardan boshlanadi. Xo'jalik hayotining baynalminallashuv jarayoni dastlab milliy davlatlar faoliyatini xalqaro uyg'unlashtirishga, keyin esa davlatlararo va xalqaro tashkilotlar tuzilishiga olib keldi.

Huquqiy ma'noda tartibga solish xalqaro tartiblarni o'rnatishga, ya'ni me'yoriy chegaralar va qoidalarni aniqlovchi kelishuvlarni ishlab chiqarishni yoki xalqaro aloqalarning qandaydir sohasini hal qilishda tomonlar zimmasiga majburiyatlarga amal qilishni yuklaydi. Umumqabul qilingan andozalar va qoidalarni o'z ichiga oluvchi xalqaro tartiblar o'z navbatida milliy tartibga solishga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Birinci xalqaro tashkilotlar XX asrning 20-yillarida tuzilgan bo'lsada (Millatlar ligasi - 1919 yil, Xalqaro hisob-kitoblar banki - 1929 yil), xalqaro darajada jahon xo'jalik aloqalarini ko'p tomonlama tartibga soluvchi tuzilmalar ikkinchi jahon urushidan keyin shakllana boshladi.

1945 yil maxsus xalqaro uyg'unlashtiruvchi muassasalar – Xalqaro valyuta fondi (XVF) va Xalqaro ta'mirlash va rivojlantirish banki (XTRB) tashkil topdi. Hozirgi davrda ham ularning ikkalasi muhim xalqaro tashkilot hisoblanib, jahon savdosi, xalqaro kredit va valyuta munosabatlari sohalarini davlatlararo tartibga solishning tartib-qoidalarini aniqlab beradi. Urushdan keyingi davrda tuzilgan Tariflar va savdo bo'yicha bosh kelishuv (TSBK), yevropa iqtisodiy hamkorligi tashkiloti (EIXT), NATOning iqtisodiy masalalarni uyg'unlashtiruvchi komiteti (IMUK) xalqaro iqtisodiy munosabatlarni erkinlashtirish davriga to'g'ri keldi.

Jahon savdosini erkinlashtirish ko'p tomonlama shartnoma asosida harakat qiluvchi, xalqaro savdo tartib qoidalarini qayd qiluvchi xalqaro tashkilot TSBK doirasidagi faoliyat bilan bog'liq. Hozirgi davrda TSBK jahon savdo aylanmasining 4/5 qismidan ko'prog'ini tartibga soladi. TSBK milliy va mintaqaviy darajada vaqti-vaqti bilan kuchayib boruvchi proteksionizmga qarshi turadi, milliy manfaatlarni o'zaro kelishtirishga yordam beradi. Uning faoliyati savdoda kamsitmaslik, savdoda tarifli va tarifsiz cheklashlarni aniqlashda teng asosda maslahatlashish kabi tamoyillarga asoslanadi. TSBK

faoliyatining asosiy shakli qatnashuvchi tomonlarining ko‘p tomonlama savdo muzokaralarini o‘tkazish hisoblanadi.

Ammo jahon savdosi raqobat kurashi asosida boradi, shu sababli o‘zaro maqbul qarorlarni qidirib topishga va savdoni xalqaro darajada tartibga solishga ko‘plab qiyinchiliklar bilan erishiladi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning yana bir ahamiyatga molik sohasi – bu valyuta-moliya sohasidir. Xalqaro moliyaviy munosabatlarni uyg‘unlashtirish XVF, XTRB, **Iqtisodiy xamkorlik va rivojlanish tashkiloti (IHRT)**, **Xalqaro rivojlanish uyushmasi (XRU)**, **Xalqaro moliyaviy korporatsiya (XMK)** va shu kabilar doirasida amalga oshiriladi. «Katta sakkizlik» nomini olgan jahondagi yetakchi mamlakatlar (AQSH, Yaponiya, Germaniya, Frantsiya, Italiya, Buyuk Britaniya, Kanada, Rossiya) ning har yillik kengashi bu sohada muhim rol o‘ynaydi. Bu mamlakatlarning yalpi ichki mahsuloti 2007 yilda jahondagi barcha mamlakatlar YAIMning 45,3 foizini tashkil etgan (1-jadval).

1-jadval

«Katta sakkizlik» tarkibiga kiruvchi mamlakatlarning ko‘rsatkichlari (2007 yil)

	Aholi soni		YaIM	
	Mln. kishi	Jamiga nisbatan foizda	mlrd. doll.	Jamiga nisbatan foizda
Jahon bo‘yicha	6345,1	100,0	66228,7	100
AQSH	302,5	4,53	13543,3	20,4
YAponiya	127,7	1,91	4346,0	6,6
Germaniya	82,4	1,23	2714,5	4,1
Buyuk Britaniya	60,2	0,9	2270,9	3,4
Frantsiya	64,1	1,01	2117,0	3,2
Rossiya	142,5	2,14	2076,0	3,1
Italiya	59,1	0,89	1888,5	2,9
Kanada	32,9	0,49	1217,1	1,8
«Katta sakkizlik» mamlakatlari birgalikda	871,4	13,1	30006	45,3

Manba: <http://ru.wikipedia.org>.

Valyuta–moliyaviy sohani xalqaro uyg‘unlashtirishning kuchayishi ko‘p jihatdan XVFning faoliyati bilan bog‘liq. U o‘zining nizomiga muvofiq valyuta kurslari va a‘zo mamlakatlar to‘lov balanslarini tartibga soladi, ko‘p tomonlama to‘lov tizimlari va rivojlanayotgan mamlakatlar tashqi qarzlarini nazorat qiladi, a‘zo mamlakatlarga ularning valyuta-moliya muammolarini hal qilish uchun kredit beradi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda tarkibiy qayta qurishlarni moliyalashtirish bilan XTRB faol shug‘ullanadi. XTRB va u bilan birga jahon banki tarkibiga kiruvchi Xalqaro rivojlanish uyushmasi (XRU), Xalqaro moliyaviy korporatsiya (XMK) har xil investitsion obyektlarni o‘rta va uzoq muddatli kreditlash bilan

shugʻullanadi, loyihalarning moliyaviy-iqtisodiy asoslarini tayyorlaydi, rivojlanayotgan mamlakatlardagi tarkibiy qayta oʻzgartirishga yordam beradi.

Davlatlararo tashkilotlar ichida barcha sanoat jihatdan rivojlangan mamlakatlarni birlashtiruvchi IHRT muhim rol oʻynaydi. Uning doirasida ichki iqtisodiy tadbirlarning boshqa mamlakatlar milliy iqtisodiyoti samaradorligiga taʼsirini, ularning toʻlov balansi holatini oʻrganish amalga oshiriladi, milliy iqtisodiyotning jahon xoʻjaligi tamoyillariga tez moslashishini taʼminlash maqsadida makroiqtisodiy tartibga solish boʻyicha tavsiyanomalar beriladi. IHRT jahon xoʻjaligi doirasida koʻp omilli funktsional aloqalarni oʻrganishni amalga oshiradi, valyuta va byudjet siyosati, narxlar, savdo va boshqa sohalar boʻyicha ilmiy asoslangan iqtisodiy prognozlar tavsiya etadi.

Sharqiy yevropa mintaqasida tarkibiy qayta qurishga moliyaviy taʼsir koʻrsatish va yordam tashkil qilish maqsadida 1991 yil yevropa tiklanish va taraqqiyot banki (ETTB) tuzildi.

Shuni taʼkidlash lozimki, jahon iqtisodiy munosabatlarini xaqaro tartibga solish tizimida doimiy oʻzgarishlar roʻy berib turadi.

80-yillarda iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy sabablar taqozo qilgan dunyo siyosiy vaziyatdagi oʻzgarishlar, jahon xoʻjalik aloqalari tizimini koʻp tomonlama tartibga solish shakllari evolyutsiyasiga olib keldi. Bular ichida sobiq sotsialistik mamlakatlarda vaziyatning oʻzgarishi, tashqi faoliyatida mustaqil subyektlarni tashkil qiluvchi davlatlar sonining keskin koʻpayishi hamda dunyo mamlakatlari ichida roʻy beradigan oʻzgarishlar muhim oʻrin tutadi.

80-yillarning oʻrtalarida dunyoda AQSH, Gʻarbiy yevropa va YAponiyadan iborat ancha qudratli raqobatlashuv markaz vujudga keldiki, bu ham jahon iqtisodiy munosabatlarini tartibga solishga oʻz taʼsirini koʻrsatadi.

Jahon xoʻjalik aloqalarini tartibga solishga xalqaro tashkilotlar aʼzolar tarkibidagi oʻzgarishlarning ham taʼsiri boʻldi. XVF, XTRB, TSBKga Osiyo, Afrika, Lotin Amerikasidagi ozod boʻlgan mamlakatlar va keyin qator sobiq sotsialistik mamlakatlar faol kira bordiki, bu ham jahon xoʻjaligi aloqalarini tartibga solishda maʼlum oʻzgarishlarga olib keladi.

Evropa Ittifoqi (EI) doirasida yagona bozorni bunyod etishga harakat tufayli yagona umumevropa fuqaroligi, iqtisodiy, valyuta va siyosiy ittifoq taʼsis etiladi. Bu Ittifoqning SHartnomada belgilangan vazifalarini bajarish uchun bir qator yevropa muassasalari tuzildi.

Evropa Ittifoqining ijroiya organi yevropa hamjamiyati Komissiyasi (EHK)dir. Uning aʼzolarini milliy hukumatlar tayinlaydi, lekin ular oʻz faoliyatlarida mutlaqo mustaqildir.

Ittifoqning qarorlar qabul qilish organi Vazirlar Kengashi hisoblanadi. Uning tarkibida ichki ishlar, moliya, taʼminot, qishloq xoʻjaligi kabi Vazirlar Kengashi mavjud boʻladi.

Evropa hamjamiyati Komissiyasi faoliyatini nazorat qilish, hamjamiyat byudjeti va qonunlarini maʼqullash hamda ularga oʻzgartirish kiritish huquqi yevropalament zimmasiga yuklatiladi.

Evropa Ittifoqida 1999 yildan boshlab yagona pul-kredit siyosati o'tkazila boshlandi. Shu munosabat bilan yagona valyuta – EKYU, 2004 yildan boshlab yevro joriy etildi va yangi muassasa – yevropa Markaziy banki tuzilib, u milliy banklar bilan birga yevropa banklar tizimining asosini tashkil qildi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Jahon xo'jaligi – xalqaro mehnat taqsimoti, savdo-ishlab chiqarish, moliyaviy va ilmiy-texnikaviy aloqalar orqali birlashgan turli mamlakatlar xo'jaliklari tizimi.

Ishlab chiqarish yoki iqtisodiy hayotning baynalminallashuvi – mamlakatlarning jahon miqyosida iqtisodiy aloqalarining kuchayishi hamda iqtisodiy munosabatlarning tobora kengroq jabhalarini qamrab olishi jarayoni.

Xalqaro mehnat taqsimoti – alohida mamlakatlarning tovar va xizmatlarning ayrim turlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashuvi.

Globallashuv – jahon xo'jaligining butun makonini qamrab oluvchi iqtisodiy munosabatlar yagona tarmog'ining tashkil topishi va rivojlanishi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar – jahonning turli mamlakatlari o'rtasidagi xo'jalik aloqalari majmui.

Kapitalning xalqaro harakati – kapitalning chet elda joylashtirilishi va harakat qilishi.

Ishchi kuchining xalqaro migratsiyasi – ishchi kuchi resurslarining ancha qulay sharoitda ish bilan ta'minlanish maqsadida bir mamlakatdan boshqasiga ko'chib o'tishi.

Emigratsiya – ishchi kuchining mamlakatdan doimiy yashash joyiga chiqib ketishi.

Immigratsiya – ishchi kuchining mamlakatga doimiy yashash uchun kirib kelishi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Hozirgi davrda jahon iqtisodiy rivojining eng muhim o'ziga xos xususiyati nimadan iborat? Jahon xo'jaligining milliy iqtisodiyotga ta'siri qanday?

2. Jahon hamjamiyati mamlakatlarini turkumlash qanday mezonlarga asoslanadi? Ularni turkumlash bo'yicha hozirgi davrdagi yondoshuvlarga asoslanib davlatlarning asosiy guruhlarini ajratib ko'rsating.

3. Iqtisodiy hayotning baynalminallashuvi jarayonining mohiyati nimadan iborat?

4. Globallashuv jarayoni nima va uning qanday yo'nalishlari mavjud? Globallashuv jarayonining ziddiyatli jihatlarini gapirib bering.

5. Xalqaro mehnat taqsimoti qanday tamoyillarga asoslanadi? Unda tabiiy sharoitdagi tafovutlar qanday rol o'ynaydi?

6. Jahon narxlari qanday qiymatga asoslanadi? Jahon narxlariga ta'sir ko'rsatuvchi omillar tavsifini bering.

7. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar nima uchun turli shakllarga ega bo'ladi? Ularning asosiy shakllarini sanab ko'rsating.

8. Ishchi kuchining xalqaro migratsiyasi to'g'risida tushuncha bering. Xalqaro migrantlar qanday toifalarga ajratiladi?

9. Jahon infratuzilmasi tarkibiy qismlarining tavsifini bering va ularning har birining ahamiyatini ko'rsating.

10. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarni tartibga solishni nima zarur qilib qo'yadi? Hozirda xalqaro iqtisodiy munosabatlarni tartibga soluvchi qanday xalqaro tuzilmalarni bilasiz?

19-BOB. XALQARO SAVDO NAZARIYASI VA SAVDO SIYOSATI

Bu bob milliy iqtisodiyotning dunyo mamlakatlari bilan bog'langan murakkab iqtisodiy munosabatlari tizimida xalqaro savdo munosabatlarining tutgan o'rnini tahlil qilish bilan boshlanadi. So'ngra xalqaro savdoning rivojlanishi, omillari va tuzilishi qarab chiqiladi.

1. Xalqaro mehnat taqsimoti va xalqaro savdo to'g'risidagi turlicha nazariyalar

Milliy xo'jaliklarning xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida ishtirok etishi, ularning shakllari va samaradorlik darajasi kabi muammolarning uzoq davr mobaynida turli olimlar tomonidan tadqiq etilishi bu boradagi turlicha nazariyalarning shakllanishiga olib keldi. Bu nazariyalar orasida eng avvalo mamlakatlarning xalqaro mehnat taqsimoti va ixtisoslashuvda ishtirok etishi zarurligini nazariy jihatdan asoslab beruvchi mutlaq va qiyosiy (nisbiy) ustunlik nazariyalari muhim ahamiyat kasb etadi.

Mutlaq ustunlik nazariyasi. Iqtisodiy rivojlanishning milliy andozasidan jahon andozasiga o'tish, xalqaro iqtisodiy integratsiyaning rivojlanishi, mamlakatlarning xalqaro iqtisodiy munosabatlarda qatnashishi milliy iqtisodiy manfaatlarga qanday darajada javob beradi, degan savolni qo'yadi. Bu savolga javob topishga iqtisodiyot fani ilgari qiziqib kelgan. Jumladan, A.Smit xalqaro mehnat taqsimoti masalasini tahlil qilib, qanday tovarlarni eksport qilish va qaysilarini import qilish qulayligi to'g'risidagi o'z qarashlarini bayon qilish asosida «mutlaq ustunlik» nazariyasini ilgari surgan. Mazkur nazariyaga ko'ra, A.Smit har bir mamlakatning qandaydir mahsulot turini ishlab chiqarishga ixtisoslashuvda bozorning ahamiyatli rol o'ynashini ta'kidlash bilan birga, ular quyidagi ikki ko'rinishdagi ustunlikka ega, deb hisoblaydi: 1) tabiiy, ya'ni iqlim sharoitining qulayligi, ba'zi bir tabiiy resurslarning mavjudligi va shu kabi holatlar bilan shartlangan ustunlik; 2) erishilgan, ya'ni mamlakatdagi ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasi, ishlab chiqarish texnologiyasi bilan shartlangan ustunlik. Bu ustunliklardan foydalangan holda ishlab chiqarilgan mahsulot o'z sifati jihatidan yuqori va tannarxi jihatidan past darajada bo'ladi. Shunga ko'ra, mahsulotlarning barcha turlari har bir mamlakat tomonidan ishlab chiqarilishi shart emas, balki ularning ba'zilarini ustunlikka ega bo'lgan mamlakatdan sotib olish samarali hisoblanadi. Uni sotib olish mehnat sarflari esa mazkur mamlakatning o'zi uchun ustun hisoblangan sohadagi mehnat orqali qoplanadi.

A.Smit nazariyasi bo'yicha har bir mamlakat o'zida boshqalarga qaraganda arzonga tushgan, ya'ni kam mehnat sarflangan tovarni eksport qilib, ularga nisbatan ko'p sarf talab qiladigan tovarlarni import qilish foydalidir.

Qiyosiy ustunlik nazariyasi. D.Rikardo o'zaro foydali savdo va xalqaro ixtisoslashuvning ancha umumiy tamoyillarini shakllantirib, A.Smitning

qarashlarini takomillashtirgan holda «qiyosiy ustunlik» nazariyasini ishlab chiqdi. U mazkur nazariya yordamida, xatto barcha mahsulotlarni ishlab chiqarishda ayrim mamlakatning mutlaq ustunligi mavjudligida ham o‘zaro foydali savdoning nafaqat mumkinligini, balki zarurligini isbotlab berdi. Bu mamlakat nisbatan past samarali mahsulotni ishlab chiqarishdan voz kechib, nisbatan yuqori samarali mahsulotni ishlab chiqarishga o‘tish orqali ishlab chiqarish hajmini oshirishi mumkin.

Mazkur nazariyaga ko‘ra, mahsulot umumiy hajmini mamlakatning xarajatlardagi ustunlik yuqori bo‘lgan mahsulotni ishlab chiqarishga ixtisoslashuvida paydo bo‘luvchi qo‘shimcha ustunliklari hisobiga oshirish mumkin. Rikardoning fikricha, mamlakat uchun ishlab chiqarish xarajatlari boshqa mamlakatlardagiga qaraganda past bo‘lgan, biroq mamlakatdagi nisbatan samarali tarmoq mahsulotlariga qaraganda xarajatlardagi tafovut kam bo‘lgan tarmoqlarni ham rivojlantirish foydali emas. U yoki bu mamlakat ko‘plab turli-tuman tovarlarni ishlab chiqarish imkoniga ega bo‘lishiga qaramay, u faqat mahsulotning ma‘lum turlarini ishlab chiqarish bo‘yicha qiyosiy ustunlikka ega bo‘ladi. Bu vaqtda boshqa mamlakatlar uchun qandaydir boshqa mahsulotlarni ishlab chiqarish nisbatan ustunlik kasb etadi. Har bir mamlakat o‘zi uchun ishlab chiqarish afzal bo‘lgan mahsulotni eksport qiladi hamda boshqa mamlakatlar ishlab chiqarishda afzallikka ega bo‘lgan mahsulotlarni import qiladi.

Mamlakatlar o‘rtasida xalqaro savdo munosabatlari o‘rnatilganda ayirboshlash qanday nisbatlar asosida ro‘y beradi, degan savol tug‘iladi. Rikardoning xalqaro ixtisoslashuv ustunliklari haqidagi xulosalari, bu muammoni chuqurroq tadqiq qilish uchun boshlang‘ich nuqta bo‘ladi. Jumladan, J.Mill ishlab chiqarish xarajatlarining turli nisbatlari o‘rtasida o‘rnatiladigan almashuv mutanosibligi tovarning har biriga jahon taklifi va talabi hajmiga bog‘liq ekanligini ko‘rsatadi.

Qiyosiy ustunlik nazariyasi quyidagi bir qator shartli farazlarga asoslanadi: 1) unda ikkita mamlakat va ikkita tovar o‘zaro taqqoslanadi; 2) ishlab chiqarish xarajatlari ish haqi ko‘rinishida olinadi; 3) mamlakatlar o‘rtasidagi ish haqi darajasidagi farqlar e‘tiborga olinmaydi; 4) transport xarajatlari e‘tiborga olinmaydi; 5) erkin savdo mavjud deb faraz qilinadi.

Xalqaro savdoda qiyosiy ustunlik tamoyillarining amal qilishini yaqqol tasavvur qilish uchun quyidagi shartli misolni ko‘rib chiqamiz (1-jadval).

1-jadval

Turli mamlakatlarda don va vino ishlab chiqarish xarajatlari

Mamlakat	50 kg don ishlab chiqarish xarajatlari, kishi-kun	100 l vino ishlab chiqarish xarajatlari, kishi-kun
Buyuk Britaniya	100	120
Portugaliya	90	80

Jadvaldan ko'rinadiki, agar mutlaq xarajatlar e'tiborga olinsa, ular har ikkala mahsulot bo'yicha ham Portugaliyada past bo'lib, uning Buyuk Britaniya bilan savdo aloqalarini o'rnatish uchun hech qanday ehtiyoj yo'q. Biroq, qiyosiy xarajatlar ushbu fikr-mulohazalarni o'zgartirib yuboradi. Buning uchun har ikkala mahsulot bo'yicha mamlakatlarning qiyosiy xarajatlarini hisoblab chiqamiz:

1. Don bo'yicha qiyosiy xarajatlar:

$$a) \text{ Buyuk Britaniyada } \frac{100}{50} : \frac{120}{100} = \frac{5}{3} = 1,6.$$

$$b) \text{ Portugaliyada } \frac{90}{50} : \frac{80}{100} = \frac{9}{4} = 2,25.$$

2. Vino bo'yicha qiyosiy xarajatlar:

$$a) \text{ Buyuk Britaniyada } \frac{120}{100} : \frac{100}{50} = \frac{3}{5} = 0,6.$$

$$b) \text{ Portugaliyada } \frac{80}{100} : \frac{90}{50} = \frac{4}{9} = 0,4.$$

Hisob-kitoblar shuni ko'rsatadiki, don bo'yicha qiyosiy xarajatlar koeffitsienti Portugaliyaga (2,25) nisbatan Buyuk Britaniyada (1,6) pastligi sababli, donni Buyuk Britaniya ishlab chiqarishi va eksport qilishi lozim. Vino bo'yicha qiyosiy xarajatlar koeffitsienti Buyuk Britaniyaga (0,6) nisbatan Portugaliyada (0,4) pastligi sababli, vinoni Portugaliyada ishlab chiqarishi va eksport qilish maqsadga muvofiqdir. Bunday tartibdagi xalqaro savdoda ishtirok etish har ikkala mamlakat uchun ham manfaatli hisoblanadi.

Iqtisodiy nazariyada xalqaro ixtisoslashuvning ustunliklarini asoslash Rikardoning klassik sxemasi bilan cheklanmagan. XX asrda xalqaro ixtisoslashuvning qonuniyatlarini ko'plab iqtisodchilar: jumladan, E.Xeksher, B.Olin, P.Samuelson, J.Keyns, V. Leontev, G.Xaberler va boshqalar tomonidan tadqiq qilindi. Jumladan, iqtisodiy adabiyotlarda **Xeksher-Olin-Samuelson modeli** deb yuritiluvchi model alohida ahamiyat kasb etadi. Bu model asoschilari E.Xeksher va B.Olin xalqaro tovar oqimlarining yo'nalish va tarkibiy tuzilishi qay tarzda belgilanishi to'g'risidagi zamonaviy tasavvurlarni ishlab chiqqan bo'lib, P.Samuelson esa bu fikrlari amaliyotda o'z tasdig'ini topuvchi matematik shartlarini ochib berdi. Mazkur model asosida ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasi yotadi. Ma'lumki, turli mamlakatlar ishlab chiqarish omillari – ishchi kuchi, yer va kapital bilan turli darajada ta'minlanganlar. Agar mamlakat faqat qandaydir bitta omil bilan yetarli darajada ta'minlangan bo'lsa, bu mamlakatda shunday omil sig'imi katta bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarish arzonga tushadi. Bu mamlakat uchun ularni ishlab chiqarish va eksport qilish nisbatan foydali hisoblanadi.

Xalqaro ixtisoslashuvning qonuniyatlarini yanada chuqurroq tushunish qiyosiy xarajatlar tahlili asosida ko'p omilli andoza tuzishga olib keldiki, unda tovarlar harakati bilan birga ishlab chiqarish omillarining davlatlararo erkin

harakati imkoniyatlari hisobga olindi. O'tkazilgan tadqiqotlarda nafaqat tarmoqlararo, balki tarmoqlar ichida va mintaqa o'rtasidagi ixtisoslashuvning qonuniyatlari, mamlakatning material, kapital, mehnat va fan sig'imli tovarlarga ixtisoslashuv sabablari ochib berildi. Ixtisoslashuvga fan va texnika taraqqiyoti hamda texnologik o'zgarishlar sur'ati va tavsifi ta'sirining xususiyatlari aniqlandi.

1954 yili amerikalik iqtisodchi V.Leontevning maqolasi e'lon qilinib, unda o'sha davrda kapital ortiqchaligiga ega bo'lgan mamlakat hisoblanuvchi AQSH eksporti va importida mehnat va kapital to'liq sarfining hisob-kitobi asosida Xeksher-Olin nazariyasini tekshirishga urinib ko'rilgan. Bunda AQSH kapital sig'imi yuqori bo'lgan tovarlarni eksport qilib, mehnat sig'imi yuqori bo'lgan tovarlarni esa import qilishi taxmin qilinar edi. Natija teskari bo'lib chiqib, **Leontev paradoksi** degan nom oldi. Ma'lum bo'ldiki, AQSHdagi kapitalning nisbiy ortiqchaligi Amerika tashqi savdosiga ta'sir ko'rsatmaydi. AQSH ko'proq mehnat sig'imi yuqori, kapital sig'imi esa past bo'lgan tovarlarni eksport qilar ekan. V.Leontev amerikadagi mehnatning yuqori unumdorligi amerikalik ishchilarning nisbatan yuqori malakasi bilan bog'liqligini ta'kidlab, bu yerdagi mehnatning xorijdagi mehnat bilan nisbati 1:3 ekvivalntlikda ekanligini ko'rsatdi. Bu esa ishchi kuchi malakasi modelining paydo bo'lishiga olib keldi.

Ishchi kuchi malakasi modeliga ko'ra, ishlab chiqarishda uchta emas, balki to'rtta: malakali ishchi kuchi, malakasiz ishchi kuchi, kapital va yer ishtirok etadi. Kasbiy mahoratga ega bo'lgan xodimlar va yuqori malakali ishchi kuchining nisbatan ko'pligi malakali mehnatning katta miqdorini taqozo etuvchi tovarlarning eksport qilinishiga olib keladi. Malakasiz ishchi kuchining ko'pligi esa ishlab chiqarishda yuqori malaka talab etilmaydigan tovarlarning eksportiga imkon yaratadi.

Hozirgi zamon iqtisodiy fani Xeksher-Olin nazariyasining faqat yutuqli jihatlarini emas, balki cheklangan tomonlarini ham ochib beradi. Jumladan, quyidagi jarayonlar bu nazariyaga muvofiq kelmaydi:

- yuqori rivojlangan mamlakatlarning sanoati va savdosidagi tarkibiy siljishlarning yaqinlashuvi;

- daromadlarning bir xilda yuqori darajasiga ega bo'lgan mamlakatlar o'rtasidagi savdoning ahamiyatli va muntazam o'sib boruvchi solishtirma salmog'i;

- jahon savdosida o'xshash sanoat tovarlarini bir-biriga yetkazib berishning yuqori va o'sib boruvchi solishtirma salmog'i.

Sanab o'tilgan holatlar iqtisodiy fan oldiga Xeksher-Olin nazariyasini kengaytirish yoki asosiy qoidalarini yangilash yo'llarini qidirish vazifasini qo'yadi. Bu, bir tomondan, nazariyaning kengayishiga, ishlab chiqarish omillarining yangicha talqin etilishiga, ikkinchi tomondan esa, uning to'liq inkor etilishiga hamda XMT samaradorligi muammosiga mutlaq yangi yondoshuvlarning paydo bo'lishiga olib keladi.

Xalqaro mehnat taqsimoti neoklassik nazariyalari o'rtasida amerikalik iqtisodchi **G.Xaberlarning muqobil xarajatlar modeli** yetakchi o'rin tutadi. U har bir mamlakat uchun barcha resurs va eng yaxshi texnologiyalardan foydalangan holda ikki turdagi tovarni qanday nisbatda ishlab chiqara olishi mumkinligini ko'rsatuvchi ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'idan foydalanishni taklif etadi. Bu qarashlarga ko'ra, har bir mamlakat boshqa mamlakatlarga taqqoslaganda yuqori texnologiyaga ega bo'lgan tarmoqlardagi mahsulotlarni eksport qiladi. Keyinchalik ilg'or texnologiya muqarrar ravishda dunyo bo'ylab tarqalib, texnologiyadagi farqlar yo'qoladi, eksport pasayib, jahon savdosi tarkibiy tuzilishida keyingi o'zgarishlarni keltirib chiqaradi.

R.Vernonning tovarning hayotiy sikli nazariyasida mamlakatning jahon savdosidagi muvaffaqiyati ichki bozorga bog'liqligi ta'kidlanadi. Vernon nazariyasiga ko'ra mahsulotlarning ba'zi bir turlari to'rt bosqichdan iborat sikldan o'tadi (joriy etish, o'sish, yetuklik, pasayish), ularni ishlab chiqarish esa xalqaro miqyosda siklning bosqichidan kelib chiqqan holda siljiydi. R.Vernon AQSHning yangi va istiqbolli tovarlarning ahamiyatli miqdorini ishlab chiqarishda yetakchilik qilishi sabablarini ochib berishga harakat qildi. U milliy bozorda xorijiy bozorga nisbatan ertaroq paydo bo'lgan tovarlarga talab AQSHning texnologik ustunligiga olib kelishini ta'kidladi. Amerika firmalari ishlab chiqarishning rivojlanishi bosqichida bu yangiliklarni eksport qiladi, ularga bo'lgan talabning o'sishi bilan esa xorijiy mamlakatlarda ishlab chiqarishni tashkil etadi. Yangi texnologiyaning tarqalishi bilan xorijiy korxonalar ham yangi tovarlarni ishlab chiqarishni o'zlashtirib, ularni AQSHga olib kela boshlaydilar. «Tovar sikli» tushunchasi milliy va tashqi bozorlarning o'zaro bog'liqligini izohlovchi nazariyaning asosiga aylandi. Xalqaro mehnat taqsimoti va jahon savdosi tarkibiy tuzilishining samaradorligi mustaqillik, o'zaro bog'liqlik va bog'liqlik kontseptsiyalarini tushuntirishga yordam beradi.

Yuqori iqtisodiy mustaqillik ba'zi bir tovar, xizmat va texnologiyalarni mavjud bo'lmasligini bildiradi, shunga ko'ra hozirda hech bir mamlakat to'liq mustaqillikka intilmaydi. Biroq, ko'plab mamlakatlar xalqaro mehnat taqsimoti tizimiga kirish hamda tashqi savdo tarkibini shakllantirishda talab va taklif ustidan xorijiy nazoratning o'rnatilishi xavfini past darajada bo'lishiga harakat qiladilar.

Xorijdagi o'zgarishlardan himoyalanganlikning o'sishini o'zaro ehtiyoj asosidagi savdo aloqalarini rivojlantirish orqali ta'minlash mumkin. Mamlakatlar (masalan, Frantsiya va Germaniya)ning savdo sheriklari sifatidagi o'zaro bog'liqligi holatida ulardan birining tovarlarni yetkazib berish yoki bozor hajmini qisqartirishi ehtimoldan uzoq, chunki boshqa tomon ham bunga darhol javob qaytaradi. O'ta yuqori darajadagi bog'liqlik mamlakatning boshqa mamlakatlarda ro'y beruvchi o'zgarishlarga bog'liqligini keltirib chiqaradi.

Xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi barcha nazariyalarning hayotiy layoqatliligini va ularni doimiy ravishda modifikatsiyalab, yangi

qirralarni qo'shib turish zarurligini tasdiqlaydi. Xalqaro aloqalarning jahon amaliyotida esa bu nazariyalardan keng foydalanilmoqda.

2. Xalqaro savdoning mazmuni va tarkibiy tuzilishi

Hozirgi jahon rivojining xususiyatli belgisi tashqi iqtisodiy aloqalarning, avvalo, tashqi savdoning tez o'sishi hisoblanadi. Tashqi savdo xalqaro hamkorlikning ishlab chiqarish, ilmiy-texnika va boshqa shakllari (kadrlarni tayyorlash, turizm va h.k.) bilan bir qatordagi xalqaro iqtisodiy munosabatlarning muhim shakli hisoblanadi. Barcha mamlakatlar tashqi savdosi majmui xalqaro savdoni tashkil etadi.

Xalqaro savdo – bu turli davlat-milliy xo'jaliklari o'rtasidagi tovar va xizmatlarning ayirboshlash jarayonidir. Xalqaro savdo qadimdan mavjud bo'lsada, faqat XIX asrga kelib, ya'ni deyarli barcha rivojlangan mamlakatlar xalqaro savdo aloqalarida ishtirok eta boshlashi bilan jahon bozori shakliga kirdi.

Xalqaro savdo tashqi savdo aylanmasi, eksport va import, savdo balansi kabi ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi.

Eksport – bu tovarlarni chet ellik mijozlarga sotish bo'lib, bunda mazkur mamlakatlarda ishlab chiqarilgan tovar mamlakatdan tashqariga chiqariladi. Eksportning iqtisodiy samaradorligi shu bilan aniqlanadiki, mazkur mamlakat ishlab chiqarishning milliy xarajatlari jahon xarajatlaridan past bo'lgan mahsulotlarni chetga chiqaradi. Bunda eksportda olinadigan yutuq hajmi mazkur tovar milliy va jahon narxlarining nisbatiga, mazkur tovarning xalqaro aylanmasida ishtirok etuvchi mamlakatlarning mehnat unumdorligiga bog'liq.

Xalqaro savdoda **tovarlarning eksport tarkibi** fan-texnika revolyutsiyasi va xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi ta'siri ostida o'zgaradi. Hozirgi davrda xalqaro savdoning eksport tarkibida qayta ishlovchi sanoat mahsulotlari yetakchi o'ringa ega bo'lib, uning hissasiga jahon tovar ayirboshlashining 3/4 qismi to'g'ri keladi. Oziq-ovqat, xom-ashyo va yoqilg'i ulushi faqat 1/4 qismini tashkil qiladi.

Xizmatlar eksporti tovarlar eksportidan farq qiladi. Chet ellik iste'molchilarga xizmat ko'rsatish, chet el valyutalarini olish bilan bog'liq bo'lib, u milliy chegarada amalga oshiriladi (masalan, chet el kompaniyasi vakillariga pochta, telegraf xizmati ko'rsatish, chet el fuqarolariga sayyohlik xizmati ko'rsatish va h.k.).

Kapital eksport qilish ham o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Kapital eksporti kredit berish yoki chet el korxonalari aktsiyalariga maqsadli qo'yilmalar kabi shakllarda amalga oshirilib, kapital chiqarilgan vaqtda eksport qiluvchi mamlakatdan mablag'lar oqimini taqozo qiladi va shu orqali tasarrufida bo'lgan resurslar hajmini qisqartiradi. Boshqa tomondan, kapital eksporti chet davlatlarning mazkur mamlakatdan bo'lgan qarzlarini ko'paytiradi. U jahon

bozoriga tovarlarning keyingi eksporti uchun qulay sharoit yaratadi va chet el valyutasida foiz yoki dividend shaklida barqaror daromad olish omili hisoblanadi.

Ko‘plab mamlakatlar, cheklangan resurs bazasiga va tor ichki bozorga ega bo‘lib, o‘zlarining ichki iste‘moli uchun zarur bo‘lgan barcha tovarlarni yetarli samaradorlik bilan ishlab chiqarish holatida bo‘lmaydi. Bunday mamlakatlar uchun import kerakli tovarlarni olishning asosiy yo‘li hisoblanadi.

Import eksportdan farq qilib chet ellik mijozlardan tovarlar (xizmatlar) sotib olib, ularni mamlakatga keltirishni bildiradi. Bunda mamlakat ichida ishlab chiqarish xarajatlari tashqaridan sotib olingan chog‘dagi xarajatlardan yuqori bo‘lgan mahsulotlar import qilinadi. Tashqi savdo samaradorligini hisoblashda mazkur mamlakat tomonidan import qilish hisobiga muayyan tovarlarga bo‘lgan o‘z ehtiyojining tezlik bilan qondirilishi hamda bunday tovarlarni mamlakat ichida ishlab chiqarilgan chog‘da sarflanishi lozim bo‘lgan resurslarning tejalishi natijasida olinuvchi iqtisodiy naf e‘tiborga olinadi.

Quyidagi jadvalda keyingi yillarda mamlakatimizdagi eksport va importning tovar tarkibi to‘g‘risidagi ma’lumotlar keltirilgan (1-jadval).

2-jadval.

O‘zbekistonda eksport va importning tovar tarkibi, foizda

Tovarlar guruhi	Eksport va importning umumiy hajmidagi ulushi, foizda			
	2005 yil	2006 yil	2007 yil	2008 yil
Eksport	100,0	100,0	100,0	100,0
Paxta tolasi	19,1	17,2	12,5	9,2
Oziq-ovqat	3,8	7,9	8,5	4,4
Kimyo mahsulotlari	5,3	5,6	6,8	5,6
Energetika mahsulotlari	11,5	13,1	20,2	25,2
Qora va rangli metallar	9,2	12,9	11,5	7,0
Mashina va uskunalar	8,4	10,1	10,4	7,5
Xizmatlar	12,2	12,1	10,7	10,4
Boshqalar	30,5	21,1	19,4	30,7
Import	100,0	100,0	100,0	100,0
Oziq-ovqat	7,0	7,7	7,9	8,1
Kimyo mahsulotlari	13,6	13,8	14,8	13,0
Energetika mahsulotlari	2,5	4,2	3,3	2,1
Qora va rangli metallar	10,3	6,7	8,3	6,8
Mashina va uskunalar	43,3	47,0	46,6	53,3
Xizmatlar	10,4	8,4	7,4	5,7
Boshqalar	12,9	12,2	11,7	11,0

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari.

Mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalardagi ishtirokini ifodalovchi bir qator ko‘rsatkichlar ham mavjud. Masalan, tarmoq ishlab chiqarishining xalqaro ixtisoslashuvi darajasi ko‘rsatkichlari sifatida **taqqoslama eksport ixtisoslashuvi koeffitsiyenti (TEIK)** hamda **tarmoq ishlab chiqarishidagi eksport bo‘yicha kvotadan** foydalanish mumkin. TEIK quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$K_o = E_i / E_m,$$

bu yerda:

E_o – mamlakat eksportida tovar (tarmoq tovarlari yig‘indisi)ning solishtirma salmog‘i;

E_m – jahon eksportidagi shu turdagi tovarlarning solishtirma salmog‘i.

Agar nisbat birdan katta bo‘lsa, bu tarmoq yoki tovarni xalqaro jihatdan ixtisoslashgan tarmoq yoki tovarlarga kiritish mumkin va aksincha.

Eksport bo‘yicha kvota milliy sanoatning tashqi bozor uchun ochiqlik darajasini ifodalaydi:

$$K_e = E / YaIM ,$$

bu yerda: E – eksport qiymati.

Eksport buyicha kvotaning ko‘payishi ham mamlakatning xalqaro mehnat taqsimotidagi ishtirokining, ham mahsulot raqobatbardoshligining o‘tib borishidan darak beradi.

Mamlakatdagi aholi jon boshiga to‘g‘ri keluvchi eksport hajmi uning iqtisodiyotining «ochiqligi» darajasini ifodalaydi. **Eksport salohiyati (eksport imkoniyatlari) – bu mazkur mamlakat tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotning o‘z iqtisodiyoti manfaatlariga putur yetkazmagan holda jahon bozorida sotishi mumkin bo‘lgan qismi.**

Tovarlar eksporti va importi summasi tashqi savdo aylanmasi yoki tashqi tovar aylanmasini tashkil etadi. **Qandaydir mamlakat ishlab chiqaruvchi mamlakatdan tovarni o‘z iste‘moli uchun emas, balki uchinchi mamlakatga qayta sotish uchun olgan taqdirda reeksport ro‘y beradi.** Reeksport bilan reimport uzviy bog‘liq. **Reimport iste‘molchi mamlakatdan reeksport tovarni sotib olishni bildiradi.**

O‘zbekistonda tashqi savdo aylanmasi va uning tarkibi quyidagi ma’lumotlar bilan tavsiflanadi (3-jadval).

3-jadval.

O‘zbekistonda tashqi savdo aylanmasi va uning tarkibi, foiz hisobida.¹

Ko‘rsatkichlar	Yillar							
	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Tashqi savdo aylanmasi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Eksport	52,5	52,4	55,7	56,0	56,9	59,2	63,2	60,7
Import	47,5	47,6	44,3	44,0	43,1	40,8	36,8	39,3
Eksport – jami	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
shu jumladan:								
Tovarlar	86,3	84,1	85,6	88,2	87,8	87,9	89,3	89,6
Xizmatlar	13,7	15,9	14,4	11,8	12,2	12,1	10,7	10,4
Import – jami:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
shu jumladan:								
Tovarlar	91,5	89,4	89,8	88,9	89,6	90,9	92,6	89,0
Xizmatlar	8,5	10,6	10,2	11,1	10,4	9,1	7,4	11,0

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari.

¹ O‘zR Davlat Statistika qo‘mitasi ma’lumotlari.

«Tashqi bozorda kon'yunkturaning yomonlashuviga qaramasdan, 2008 yilda tashqi savdo aylanmasi 21,4 foizga oshdi, ayni vaqtda tovarlar va xizmatlar eksporti 28,7 foizga ortdi. Natijada tashqi savdo balansida ijobiy saldo hajmi sezilarli darajada o'sdi. Bu esa ishonchli to'lov balansi va iqtisodiyotimiz barqarorligining muhim ko'rsatkichi bo'lib xizmat qilmoqda»²⁸.

Eng muhimi, eksport hajmining ana shunday o'sishi biz uchun an'anaviy resurslar bo'lmish paxta tolasi, qimmatbaho metallar va turli xomashyo yetkazib berish hisobiga emas, balki asosan avtomobillar, neft-kimyo va metall mahsulotlari, mineral o'g'itlar, ip-kalava va gazlama, trikotaj buyumlar, sim-kabel mahsulotlari, qurilish materiallari va boshqa shu kabi ko'plab eksport tovarlari hajmi va turlarini ko'paytirish evaziga ta'minlanmoqda.

Natijada «tashqi savdo tarkibida chuqur ijobiy o'zgarishlar ro'y bermoqda. Keyingi yillar mobaynida eksport tarkibida raqobatdosh tayyor mahsulot salmog'ining barqaror o'sish tendentsiyasi va xom ashyo yetkazib beruvchi tarmoqlar mahsulotlari ulushining kamayib borayotgani yaqqol ko'zga tashlanmoqda. 2008 yilda umumiy eksport hajmida xom ashyo bo'lmagan tovarlarning ulushi 71 foizdan ziyodni tashkil etdi. Ayni vaqtda O'zbekiston uchun an'anaviy eksport xom ashyosi bo'lgan paxta tolasining bu boradagi ulushi 2003 yildagi 20 foizdan 2008 yilda 12 foizga tushdi»²⁹.

«Bizning keyingi yillarda eksport sohasida qo'lga kiritgan yutuqlarimiz, avvalo, mamlakatimiz iqtisodiyotini tubdan tarkibiy o'zgartirish va diversifikatsiya qilish, qisqa muddatda biz uchun mutlaqo yangi, lokomotiv rolini bajaradigan tarmoqlarni barpo etish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash dasturlarini amalga oshirish, zamonaviy bozor infratuzilmasini shakllantirish borasida o'z vaqtida boshlangan, chuqur o'ylangan va uzoq istiqbolga mo'ljallangan ishlarimizning natijasidir»³⁰.

Eksport va importning harakatida ham multiplikatsiya samarasi mavjud bo'lib, bu omilni hisobga olish o'ta muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada taniqli iqtisodchi olimlardan J.Keyns, R.Kan, F.Maxlup, P.Samuelson va boshqalar tashqi savdo multiplikatori to'g'risidagi nazariy asoslarni yaratishda katta hissa qo'shdilar.

Eksport multiplikatori ham investitsiyalar multiplikatori singari iste'mol sohasidagi ichki jarayonlar bilan bog'liq bo'lib, iste'mol yoki jamg'armaga so'nggi qo'shilgan moyillik ko'rsatkichlari orqali aniqlanadi:

$$M_x = \frac{1}{MRS} = \frac{1}{1 - MRC},$$

bu yerda:

M_x – eksport multiplikatori koeffitsiyenti;

²⁸ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 16-b.

²⁹ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 16-17-b.

³⁰ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 18-b.

MRS – jamg‘armaga so‘nggi qo‘shilgan moyillik;

MRC – iste‘molga so‘nggi qo‘shilgan moyillik.

Eksport hajmining oshishini yalpi milliy ishlab chiqarish hajmiga ta’sirini quyidagi formula orqali aniqlash mumkin:

$$YaIM = \dot{I}_r \Delta \tilde{O},$$

bu yerda:

M_r – multiplikator;

ΔX – eksport hajmining o‘sishi.

Biroq, xalqaro savdo faqat eksportdan iborat bo‘lmay, balki o‘z ichiga importni ham oladi. Agar eksportdan olingan daromadning bir qismi importga sarflansa, u holda mamlakatning ichki xarid qobiliyati pasayadi. Import jamg‘arma singari boy berilgan imkoniyat sifatida amal qiladi, shuning uchun u matematik ifodalarda manfiy ishora bilan qo‘llaniladi. Importni jamg‘arish funktsiyasiga o‘xshagan holda tahlil qilish mumkin. Buning uchun importga so‘nggi qo‘shilgan moyillik tushunchasini kiritib olamiz. Bu moyillik import hajmi o‘zgarishining daromad o‘zgarishiga nisbati orqali ifodalanishi mumkin. Natijada **import multiplikatori** formulasi quyidagi ko‘rinishga ega bo‘ladi:

$$M_p = \frac{1}{(MRS + MRM) \Delta X},$$

bu yerda:

MRM – importga so‘nggi qo‘shilgan moyillik.

Importni hisobga olgan holda eksport hajmi o‘zgarishining yalpi milliy ishlab chiqarish hajmiga ta’sirini quyidagicha ifodalash mumkin:

$$\Delta YaIM = \frac{1}{(MRS + MRM) \Delta X}.$$

Tashqi savdo multiplikatori cheksiz harakatda bo‘lmaydi. Import tovarlarni iste‘mol qilishga so‘nggi qo‘shilgan moyillikning qiymati birdan kam bo‘lganligi sababli navbatdagi qo‘shimcha o‘sishlar miqdori muntazam qisqarib, multiplikatsiya jarayoni sekin-asta so‘nib boradi.

3. Xalqaro savdoning xususiyatlari

Xalqaro savdo bir qator o‘ziga xos xususiyatlarga ega:

1. Iqtisodiy resurslarning harakatchanligi mamlakatlar o‘rtasida, mamlakat ichidagiga qaraganda ancha past bo‘ladi. Masalan, ishchilar mamlakat ichida viloyatdan viloyatga, hududdan hududga erkin o‘tishi mumkin. Mamlakatlar o‘rtasidagi til va madaniy to‘siqlardan tashqari yana immigratsion qonunlar ishchi kuchining mamlakatlar o‘rtasidagi migratsiyasiga qattiq cheklashlar qo‘yadi. Soliq qonunchiligidagi, davlat tomonidan tartibga solishning boshqa tadbirlaridagi farqlar va boshqa qator muassasaviy to‘siqlar real kapitalning milliy chegara orqali migratsiyasini cheklaydi.

2. Har bir mamlakat har xil valyutadan foydalanadi. Bu mamlakatlar o'rtasida xalqaro savdoni amalga oshirishda muayyan qiyinchiliklar tug'diradi.

3. Xalqaro savdo siyosiy aralashuv va nazoratga mahkum bo'lib, bu ichki savdoga nisbatan qo'llaniladigan tadbirlardan tavsifi va darajasi bo'yicha sezilarli farqlanadi.

Xalqaro savdoning tarkibiy tuzilishi ishlab chiqarish asosiy omillarining turli mamlakatlar o'rtasida joylashuvi hamda jahon ishlab chiqarishi tuzilmasiga bog'liq. Agar bundan bir asr muqaddam xalqaro savdoda ustun ravishda xom ashyo, materiallar, oziq-ovqat va yengil sanoat mahsulotlari ayirboshlangan bo'lsa, bugungi kunga kelib sanoat tovarlari, ayniqsa mashina va asbob-uskunalarining salmog'i sezilarli darajada o'sdi. Intellektual tovarlar va xizmatlarning ulushi ham keskin ravishda oshib, umumiy savdo aylanmasining 10%ga qadar yetdi. Shuningdek, xalqaro savdoni tashkil etish shakllari ham takomillashib bormoqda. An'anaviy ko'rinishdagi tovar birjalari, auksionlar, savdo-sanoat yarmarkalari, savdo ko'rgazmalari bilan bir qatorda ikki tomonlama bitimlarning quyidagi shakllari ham keng qo'llanmoqda:

1) barter – tovarlarni to'g'ridan-to'g'ri, pul ishtirokisiz bir-biriga ayirboshlash. Barterda pul ishtirok etmasada, tovarlarning qiymatini bir-biriga taqqoslash uchun pulning qiymat o'lchovi vazifasi orqali baholab olinadi;

2) eksport qiluvchilar tomonidan yetkazib berilgan tovarlar qiymatining bir qismiga import tovarlarni xarid qilish;

3) texnikaning yangi modellarini sotishda eskirgan modellarni sotib olish;

4) import qilingan asbob-uskunalar qism va detallarini importga sotuvchi mamlakat tomonidan butlab berish;

5) kompensatsion bitimlari. Mazkur bitimlar shartiga ko'ra, texnologik asbob-uskunalar yetkazib beruvchi tomonlarning biri taqdim etgan kredit (moliyaviy, tovar ko'rinishidagi) bo'yicha to'lovlar ana shu asbob-uskunalarda tayyorlangan tayyor mahsulotlarni yetkazib berish orqali amalga oshiriladi;

6) bir mamlakatda undirilgan xom ashyoni boshqa bir mamlakat ishlab chiqarish quvvatlari yordamida qayta ishlashda ushbu qayta ishlash va tashib berish xizmatlarini qo'shimcha xom ashyo yetkazib berish orqali to'lash;

7) kliring operatsiyalari, ya'ni o'zaro talab va majburiyatlarni hisobga olish orqali naqd pulsiz hisoblashuv.

Ikki tomonlama savdo tamoyilida amalga oshiriluvchi xalqaro operatsiyalar barcha hajmida barter bitimlari 4%, ikki tomonlama xarid – 55%, kompensatsion bitimlar – 9%, kliring operatsiyalari 8%ni tashkil etadi.

Xalqaro savdoda ishtirok etish har bir mamlakat uchun milliy ishlab chiqaruvchilarni tashqi raqobatdan himoya qilish vazifasini dolzarb qilib qo'yadi. Bu vazifa mamlakatlarning savdo siyosati orqali amalga oshadi. Jahon amaliyotida bu siyosatning **proteksionizm (tashqi ta'sirdan himoyalash)** va **fritrederlik (savdoga to'liq erkinlik berish)** kabi shakllari keng tarqalgan.

Proteksionizmning klassik va zamonaviy ko'rinishlari farqlanadi. **Klassik yoki qattiq proteksionizm** siyosatining nazariy asosini merkantilizm tashkil etib, uning asosiy belgilari quyidagilardan iborat:

- tovarlar importini cheklash;
- eksportni har tomonlama qo'llab-quvvatlash;
- chetdan keluvchi tovarlarga yuqori boj to'lovlari o'rnatish orqali milliy ishlab chiqarishni himoyalash;
- tovarlarning ma'lum turlari bilan savdo qilishga davlat monopoliyasining o'rnatilishi va h.k.

Zamonaviy proteksionizmning ham asosiy maqsadi ichki bozorda milliy ishlab chiqaruvchilar uchun nisbatan qulay sharoitlar yaratish hamda ularni xorijiy ishlab chiqaruvchilar raqobatidan himoyalash hisoblanadi, biroq uning usul va vositalari o'zining moslashuvchanligi bilan klassik proteksionizmdan farq qiladi.

Qiyosiy xarajatlar nazariyasiga ko'ra erkin savdo tufayli, jahon xo'jaligi resurslarni samarali joylashtirishga va moddiy farovonlikning yuqori darajasiga erishishi mumkin. Proteksionizm, ya'ni erkin savdo yo'lidagi to'siqlar xalqaro ixtisoslashuvdan olinadigan nafni kamaytiradi yoki yo'qqa chiqaradi.

Erkin savdo yo'lida juda ko'p to'siqlar mavjud bo'ladi. Ularning asosiylari quyidagilar:

1) boj to'lovlari. Boj to'lovlari import tovarlarga aktsiz soliqlari hisoblanadi, u daromad olish maqsadida yoki himoya uchun kiritilishi mumkin;

2) import kvotalari. Import kvotalari yordamida ma'lum bir vaqt oralig'ida import qilinishi mumkin bo'lgan tovarlarning maksimal hajmi o'rnatiladi;

3) tarifsiz to'siqlar. Tarifsiz to'siqlar deyilganda litsenziyalash tizimi, mahsulot sifatiga standartlar qo'yish yoki oddiy ma'muriy taqiqlashlar tushuniladi;

4) eksportni ixtiyoriy cheklash. Eksportni ixtiyoriy cheklash savdo to'siqlarining nisbatan yangi shakli hisoblanadi. Bu holda chet el firmalari o'zlarining ma'lum mamlakatga eksportini ixtiyoriy ravishda cheklaydi.

Mamlakatlar xalqaro savdo yordamida o'zlarining davlatlararo ixtisoslashuvini rivojlantirishi, o'zlarining resurslari unumdorligini oshirish va shu orqali ishlab chiqarishning umumiy hajmini ko'paytirishi mumkin. Alohida davlatlar, eng yuqori nisbiy samaradorlik bilan ishlab chiqarish mumkin bo'lgan tovarlarga ixtisoslashishi va ularning o'zlari samarali ishlab chiqarish holatida bo'lmagan tovarlarga ayirboshlash hisobiga yutish mumkin.

Shu o'rinda mamlakatlar nima uchun savdo-sotiq qiladi, degan savol tug'iladi. Birinchidan, iqtisodiy resurslar dunyo mamlakatlari o'rtasida juda notekis taqsimlanadi: mamlakatlar o'zlarining iqtisodiy resurslar bilan ta'minlanishi keskin farqlanadi. Ikkinchidan, har xil tovarlarni samarali ishlab chiqarish har xil texnologiya yoki resurslar uyg'unlashuvini talab qiladi. Bu ikki holatning xalqaro savdoga ta'sirini oson tushuntirish mumkin. Masalan, YAPoniya ko'p va yaxshi tayyorlangan ishchi kuchiga ega, malakali mehnat

ortiqcha bo'lganligi sababli arzon turadi. Shu sababli, YAponiya tayyorlash uchun ko'p miqdorda malakali mehnat talab qilinadigan turli-tuman mehnat sig'imli tovarlarni samarali ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Avstraliya esa aksincha, juda keng maydonlariga ega bo'lgan holda yetarli bo'lmagan miqdorda inson resurslari va kapitalga ega.

Qisqacha aytganda, himoya qilinadigan tarmoqlar savdo to'siqlarini kiritishdan oladigan foyda, butun iqtisodiyot uchun ancha katta yo'qotish hisoblanadi.

Erkin savdo (fritrederlik) siyosati proteksionizm siyosatining aksi bo'lib, tashqi savdoni erkinlashtirishga qaratilgan. Bu siyosat xalqaro savdo hajmlarini o'sishiga olib keluvchi turli tarif va kvotalarni qisqartirish, milliy iqtisodiyotning ochiqqligini yanada kuchaytirishga xizmat qiladi.

Xalqaro savdoni tartibga solish xalqaro va milliy darajalarda amalga oshadi.

Milliy darajadagi tartibga solish eksport va importni tartiblash orqali namoyon bo'ladi. Eksportni tartiblash tashkiliy va kredit-moliyaviy usullar yordamida uni rag'batlantirishga yo'naltirilgan. **Eksportni rag'batlantirishning tashkiliy usullariga** quyidagilarni kiritish mumkin:

- eksport qiluvchilarga axborot va maslahat berish xizmatlarini ko'rsati uchun maxsus bo'linmalarni tashkil etish;
- savdo bitimlarini tuzishda davlat idoralarining ishtirok etishi;
- tashqi savdo uchun malakali kadrlarni tayyorlashga ko'maklashuv;
- xorijiy mamlakatlarda ko'rgazmalar tashkil etishda yordam ko'rsatish;
- milliy kompaniyalarni diplomatik jihatdan qo'llab-quvvatlash va h.k.

Eksportni rag'batlantirishning kredit-moliyaviy usullari quyidagilardan iborat:

- eksportga tovarlar yetkazib berishni subsidiyalash;
- eksport qiluvchilar uchun davlat kreditlarini berish va xususiy kreditlar berilishini rag'batlantirish;
- xorijda amalga oshiriluvchi savdo bitimlarini davlat tomonidan sug'urtalash;
- eksportdan olinuvchi foydadan soliq to'lashdan ozod etish va h.k.

Importni tartibga solish asosan uni tarifli va tarifsiz vositalar orqali cheklashdan iborat. Asosiy tarifli to'siq sifatida bojxona bojlarini keltirish mumkin.

Asosiy tayanch tushunchalar

Eksport – tovarlarni chet ellik mijozlarga sotish bo'lib, bunda mazkur mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlar mamlakatdan tashqariga chiqariladi.

Import – chet ellik mijozlardan tovarlar (xizmatlar) sotib olib, ularni mamlakatga kiritish.

Reeksport – qandaydir mamlakat ishlab chiqaruvchi mamlakatdan tovarlarni o‘z iste‘moli uchun emas, balki uchinchi mamlakatga qayta sotish uchun sotib olishi.

Reimport – iste‘molchi mamlakatdan reeksport tovarlarni sotib olish.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Ichki va tashqi savdoning o‘xshashliklari nimadan iborat?
2. Ichki va tashqi savdoning qanday farqi mavjud?
3. Xalqaro savdo qanday ko‘rsatkichlar bilan tavsiflanadi?
4. Nima uchun xalqaro savdoda sun‘iy to‘siqlar mavjud bo‘ladi?
5. Xalqaro savdodagi sun‘iy to‘siqlarni tavsiflang.
6. Proteksionistik siyosatning ijobiy va salbiy tomonlari qanday? Ularni taqqoslang.
7. Xalqaro savdoda iqtisodiy integratsiyaning ahamiyati qanday?
8. Xalqaro savdoda iqtisodiy integratsiyada O‘zbekistonning ishtirok etishi imkoniyatlarini aniqlang.

20-BOB. XALQARO VALYUTA TIZIMI VA VALYUTA KURSI

Ushbu bobda xalqaro munosabatlarning moliyaviy yoki valyutaga oid tomonlari bayon etiladi. Bunda dastlab valyuta munosabatlari va hozirgi zamon valyuta tizimi asoslari ko'rib chiqiladi. So'ngra mamlakatning to'lov balansi, uning tarkibi va taqchilligi muammolari o'rganiladi. Bobning yakunida xalqaro vayuta-kredit munosabatlari, valyuta tizimi, valyuta kursi va valyuta siyosati, ularga ta'sir ko'rsatuvchi omillar bayon etiladi.

1. Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari va valyuta tizimlari

Pulning jahon xo'jaligida amal qilishi va turli xalqaro iqtisodiy aloqalarga (tashqi savdo, ishchi kuchi va kapital migratsiyasi, daromadlar, qarzlar va subsidiyalar oqimi, ilmiy-texnikaviy mahsulotlarni ayirboshlash, turizm va h.k.) xizmat qilishi bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlar xalqaro valyuta-kredit munosabatlari deb ataladi. Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari pulning xalqaro to'lov munosabatida amal qilish jarayonida vujudga keladi. **Valyuta – bu mamlakatlar pul birligi (masalan, so'm, dollar, funt sterling va h.k.).** Har bir milliy bozor o'zining milliy valyuta tizimiga ega bo'ladi. Bunda milliy va xalqaro valyuta tizimini farqlash zarur. **Milliy valyuta tizimi** – valyuta munosabatlarining milliy qonunchilik bilan belgilanadigan, mazkur mamlakatda tashkil qilinish shaklini ifodalaydi. Uning tarkibiga quyidagi unsurlar kiradi:

- milliy pul birligi;
- valyuta kursi tartibi;
- valyutaning muomalada bo'lish shart-sharoitlari;
- valyuta bozori va oltin bozori tizimi;
- mamlakatning xalqaro hisoblashuv tartibi;
- mamlakat oltin-valyuta zahirasi tarkibi va uni boshqaruv tizimi;
- mamlakat valyuta munosabatlarini tartibga soluvchi milliy muassasalar mavqei.

Xalqaro valyuta tizimi – xalqaro valyuta munosabatlarining davlatlararo bitimlarda huquqiy jihatdan mustahkamlangan shakli.

Xalqaro valyuta tizimining tarkibiy unsurlari qo'yidagilar hisoblanadi:

- asosiy xalqaro to'lov vositalari (milliy valyutalar, oltin, xalqaro valyuta birliklari – SDR, yevro);

- valyuta kurslarini belgilash va ushlab turish mexanizmi;
- xalqaro to'lovlarini balanslashtirish tartibi;
- valyutaning muomala qilish shart-sharoiti;
- xalqaro valyuta bozori va oltin bozori tartibi;
- valyuta munosabatlarini tartibga soluvchi davlatlararo muassasalar tizimi.

Bundan ko‘rinadiki, milliy va xalqaro valyuta tizimi unsurlari deyarli bir xil bo‘lib, ular faqat tashkil etilishi, amal qilishi va tartibga solinishi miqyoslari jihatidan farqlanadi.

Jahon valyuta tizimi o‘zining rivojlanishida uchta bosqichdan o‘tdi va ularning har biriga xalqaro valyuta munosabatlarini tashkil qilishning o‘z tiplari mos keladi. **Birinchi bosqich** 1879-1934 yillarni o‘z ichiga olib, bunda **oltin standart** sifatidagi pul tizimi ustunlikka ega bo‘lgan. **Ikkinchi bosqich** 1944-1971 yillarni o‘z ichiga olib, bunda **oltin-devizli** (Breton-Vudsk tizimi deb nomlanuvchi) tizim ustunlikka ega bo‘lgan. Bu ikki tizim qayd qilinadigan valyuta kurslariga asoslangan. Hozirgi davrda (**uchinchi bosqich**) amal qiluvchi jahon valyuta tizimi 1971 yilda tashkil topgan bo‘lib, bu tizim **boshqariladigan, suzib yuruvchi valyuta tizimi** nomini oldi. Chunki davlat ko‘pincha o‘z valyutalarining xalqaro qiymatini o‘zgartirish uchun valyuta bozorining faoliyat qilishiga aralashadi.

Oltin standart tizim qayd qilingan valyuta kursining mavjud bo‘lishini ko‘zda tutadi. Banklar o‘zlari chiqargan banknotlarni oltinga almashtirgan. Xalqaro to‘lovlarni muvofiqlashtirish vositasi bo‘lib, oltinni erkin chiqarish va kiritish xizmat qilgan. Mamlakat uchta shartni bajarsa oltin standart qabul qilingan, deb hisoblangan, ya’ni: a) o‘z pul birligining ma’lum oltin mazmuni o‘rnatadi; b) o‘zining oltin zahirasi va pulning ichki taklif o‘rtasidagi qattiq nisbatni ushlab turadi; v) oltinning erkin eksport va importiga to‘sqinlik qilmaydi. Oltin standart pul birligining oltin mazmuni nisbatiga asoslanadi. Oltin standart sharoitida, turli mamlakatlar pul birligining nisbati ularning rasmiy oltin mazmuni bo‘yicha o‘rnatiladi.

Oltin standart barbod bo‘lgandan keyin, valyuta sohasini tartibga solishning o‘zaro maqbul yo‘lini topishga harakat qilindi. Yangi jahon valyuta tizimi asoslarini ishlab chiqish maqsadida, 1944 yil Bretton-Vudsdagi (AQSH) ittifoqchi davlatlarning xalqaro konferentsiyasi chaqirildi. Bu konferentsiyada o‘zaro bog‘liq valyuta kurslarini tartibga solish tizimini yaratish haqidagi kelishuvga erishildi va bu ko‘pincha Bretton-Vudsk tizimi deb ataladi. Mazkur tizim oldingi oltin standartdan keskin farq qilmaydi. Uning asosida oltin-valyuta standart (AQSH dollari) yotadi va bu yerda rezervlar sifatida oltin va dollar chiqadi.

Dollarning oltinga almashinishi rasman to‘xtatildan keyin, valyutaning qayd qilingan kursi suzib yuruvchi kursiga o‘rin bo‘shatadi. Xalqaro valyuta tizimidagi bu o‘zgarish 1976 yil Kingston (Yamayka) dagi kelishuvga binoan huquqiy jihatdan mustahkamlanadi. Qog‘oz pul tizimiga o‘tish bilan, qog‘oz pullar oltinga almashtirilmaydi. Beqaror kurslar sharoitida valyuta kursi ham har qanday boshqa baho kabi talab va taklifning bozor kuchlari bilan belgilanadi.

Har qanday valyuta tizimining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri valyuta kursi hisoblanadi. **Valyuta kursi bir mamlakat valyutasining boshqa mamlakat valyutasidagi ifodalanishini ko‘rsatadi.**

Valyuta kurslariga bevosita ta’sir ko‘rsatuvchi omillar ichidan quyidagilarni ajratib kursatish mumkin:

- milliy daromad va ishlab chiqarish xarajatlari darajasi;
- milliy iste'molchilarning real xarid qilish layoqati va mamlakatdagi inflyatsiya darajasi;
- valyutalarga talab va taklifga ta'sir ko'rsatuvchi to'lov balansi holati;
- mamlakatdagi foiz stavkasi darajasi;
- valyutaga jahon bozoridagi ishonch va h. k.

Nazariy jihatdan valyuta kurslarining tebranishini tushuntirish, **xarid qilish layoqatining paritet** (turli mamlakatlar pul birliklari qiymatining bir-biriga nisbati) **nazariyasi** yordamida beriladi. Bu nazariyaga ko'ra, kurslar nisbatlarini aniqlash uchun ikki mamlakat iste'molchilik tovarlari «savati» narxlarini taqqoslash talab qilinadi. Masalan, agar O'zbekistonda bunday «savat», aytaylik 90 ming so'm, AQSHda esa 100 dollar tursa, 90 mingni yuzga bo'lib, 1 dollarning narxini hosil qilamiz, bu 900 so'mga teng. Agar boshqa sharoitlar o'zgarmagani holda mamlakatimizdagi tovarlarning narxi oshsa, dollarning so'mga nisbatan almashuv kursi ham oshadi. Bunday bog'liqlikni quyidagi formula orqali ifodalash mumkin:

$$P = r \times P_i \quad \text{ëku} \quad r = P / P_i,$$

bu yerda: P – mamlakatimizdagi narxlar darajasi;

P_i – xorijiy mamlakatdagi narxlar darajasi;

r – valyuta kursi yoki xorijiy valyutaning milliy valyutadagi narxi.

Quyidagi jadvalda keyingi yillar davomida so'mning AQSH dollariga nisbatan ayirboshlash kursi to'g'risida ma'lumotlar berilgan.

1-jadval.

**So'mning AQSH dollariga nisbatan ayirboshlash kursi
(o'rtacha ko'rsatkichlar)³¹**

Davr	Markaziy bank ayirboshlash kursi (so'm/\$)	O'tgan davrga nisbatan o'zgarishi (%)	Naqd xorijiy valyuta kursi (so'm/\$)	Avvalgi davrga nisbatan o'zgarishi (%)
2000	236,6	89,9	450,1	183,5
2001	422,9	78,8	829,0	84,2
2002	770,8	82,3	1093,8	31,9
2003	979,39	26,0	995,1	-9,0
2004	1058	8,0	1062,5	6,8

Manba: O'zR Markaziy banki ma'lumotlari.

O'zbekiston Markaziy banki mavsumiy tebranishlarni kamaytirish va oltin-valyuta zahiralarini ko'paytirishni hisobga olgan holda o'zgaruvchan valyuta kursi rejimini qo'llab kelmoqda. 2004 yil mobaynida valyuta siyosatining asosiy e'tibori ayirboshlash kursining barqarorligini ta'minlashga va konvertatsiya qilingan so'mning joriy to'lovlarni amalga oshirish bo'yicha majburiyatlarini

³¹ SISIM. O'zbekiston iqtisodiyoti. Tahliliy sharh 2004 yil. № 8 mart 2005 yil 25 bet.

bajarishga qaratildi. 2004 yil natijalariga ko'ra milliy valyutaning real ayirboshlash kursining pasayishi kuzatildi. AQSH dollariga nisbatan 9,6%, yevroga nisbatan – 4,8%ga, Rossiya rubliga nisbatan – 19,6%ga pasaydi. Bu milliy valyuta so'mning mamlakatning asosiy tashqi iqtisodiy xamkorlari valyutasiga nisbatan pasayishi mahalliy tovarlarning jahon bozorida narx raqobatbardoshligini ta'minlaydi.

Agar O'zbekistonda muomaladagi pul massasining ko'payishi oqibatida, tovarlar narxi ikki marta oshsa va barcha sharoitlar teng bo'lganda dollarning so'mga ayirboshlash kursi ikki marta oshadi.

2. To'lov balansi, uning tuzilishi va taqchilligi

To'lov balansi - mamlakat rezidentlari (uy xo'jaliklari, korxonalar va davlat) va chet elliklar o'rtasida ma'lum vaqt (odatda bir yil) oralig'ida amalga oshirilgan barcha iqtisodiy bitimlar natijasining tartiblashtirilgan yozuvi.

Iqtisodiy bitimlar – qiymatning har qanday ayirboshlanishi, ya'ni tovarlar, ko'rsatilgan xizmatlar yoki aktivlarga mulkchilik huquqining bir davlat rezidentlaridan boshqa davlat rezidentlariga o'tishi bo'yicha kelishuvlardan iborat. Har qanday bitim ikki tomoniga ega bo'ladi va shu sababli to'lov balansida ikki tomonlama yozuv tartibiga rioya qilinadi. Har bir bitim to'lov balansining debet va kredit qismlarida o'z ifodasini topadi.

Kredit – qiymatning mamlakatdan chiqib ketishi bo'lib, uning hisobiga mazkur mamlakat rezidentlari chet el valyutalarida qoplovchi to'lovlar ekvivalentini oladi. **Debet** – qiymatning mazkur mamlakatga kirib kelishi bo'lib, uning hisobiga rezidentlar chet el valyutalarning sarflaydi. **To'lov balansida** kreditlar umumiy summasi debetlarning umumiy summasiga teng bo'lishi zarur.

To'lov balansidagi barcha bitimlar o'z ichiga joriy va kapital bilan operatsiyalarni olishi sababli, u uchta tarkibiy qismdan iborat bo'ladi (3-jadval):

- 1) joriy operatsiyalar hisobi;
- 2) kapital harakati hisobi;
- 3) rasmiy zahiralarining o'zgarishi.

Mamlakatning **tashqi savdo balansi (to'lov balansi)** mazkur davlatning chet ellik sheriklari bilan xalqaro iqtisodiy munosabatlarning holatini ifodalab, uning kredit-pul, valyuta, byudjet-soliq, tashqi savdo siyosatini amalga oshirish va davlat qarzlarini tartibga solishi uchun indikator bo'lib xizmat qiladi.

Joriy operatsiyalar hisobi o'z ichiga tovar va xizmatlar eksporti («+» belgisi bilan), import («-» belgisi bilan), investitsiyalardan sof daromad va sof transfertlarni oladi. Tovarlarni eksporti va importi o'rtasidagi farq **savdo balansini** tashkil qiladi.

Tovar eksporti kredit sifatida chiqib, milliy bankda chet el valyutalari zahiralarini vujudga keltiradi. Import esa («debet» grafasida «-» belgisi bilan) mamlakatdagi chet el valyutalari zahirasi qisqartiradi.

2-jadval.

To'lov balansining tuzilishi.

I. Joriy operatsiyalar hisobi	
1. Tovar eksporti	2. Tovar importi
Tashqi savdo balans qoldig'i	
3. Xizmatlar eksporti (chet el turizmidan daromadlar va h.k. - kreditli xizmatlar)	4. Xizmatlar importi (turizm uchun chet elga to'lovlar va h.k. - kreditli xizmatlar)
5. Investitsiyalardan sof daromadlar (kreditli xizmatlardan sof daromadlar)	
6. Sof transfertlar	
Joriy operatsiyalar bo'yicha balans qoldig'i	
II. Kapital harakati hisobi	
7. Kapital kirishi	8. Kapital oqib chiqishi
Kapital harakati balans qoldig'i	
Joriy operatsiyalar va kapital xarakati balans qoldig'i	
III. Rasmiy zahiralarning o'zgarishi	

Investitsiyalardan sof daromadlar (chet eldan sof omilli daromadlar) kreditli xizmatlardan olinadigan sof daromad hisoblanib, u chet ellarga qo'yilgan milliy pul kapitali hisobiga keladi. Agar chet elga qo'yilgan milliy kapital mazkur mamlakatga qo'yilgan chet el kapitaliga qaraganda ko'proq miqdorda foiz va dividend keltirsa, bunda investitsiyalardan olinadigan sof daromad ijobiy, aks holda esa salbiy bo'ladi.

Sof transfertlar xususiy va davlat mablag'larning boshqa mamlakatlarga o'tkazilgan summasini bildiradi (pensiya, sovg'a, chet elga pul o'tkazishlar yoki chet mamlakatlarga insonparvarlik yordamlari). Bunday to'lovlar mamlakatda mavjud chet el valyutalari zahirasini kamaytiradi.

Makroiqtisodiy modelda joriy operatsiyalar hisobi qoldig'i quyidagicha ifodalanadi:

$$\begin{array}{ccccccc}
 X & - & M & = & X_n & = & Y & - & (S+I+G) \\
 \text{eksport} & & \text{import} & & \text{sof eksport} & & \text{YaIM} & & \text{absorbtsiya}
 \end{array}$$

Absorbtsiya - yalpi ichki mahsulotning mazkur mamlakatdagi uy xo'jaliklari, korxonalar va davlatga realizatsiya qilinadigan qismi.

Importga to'lovlar eksportdan olingan daromaddan ortiqcha bo'lsa, bu mamlakatning joriy operatsiyalar bo'yicha balans taqchilligini bildiradi. Bu taqchillik chet el qarzlar yordamida, yoki aktivlarning bir qismini chet elliklarga sotish yo'li bilan moliyalashtiriladi va bu kapital harakati hisobida aks etadi.

Eksportdan olinadigan daromad importga sarflardan ortiq bo'lsa joriy operatsiyalar hisobi ijobiy qoldiqqa ega bo'ladi.

Kapital harakati hisobida aktivlar bilan amalga oshiriladigan barcha xalqaro bitimlar o'z ifodasini topadi. Bular chet elliklarga aktsiyalar, obligatsiyalar,

ko'chmas mulk va h.k. sotishdan olinadigan daromadlar hamda chet eldan aktivlar sotib olish natijasida vujudga keladigan sarf xarajatlar.

$$\begin{array}{ccccc} \text{Kapital harakati} & = & \text{Aktivlar sotishdan} & - & \text{CHetdan aktivlar sotib} \\ \text{balansi} & & \text{tushumlar} & & \text{olishga sarflar} \end{array}$$

Chet el aktivlarini sotish chet el valyutalari zahiralarini ko'paytiradi, ularni sotib olish esa kamaytiradi. Kapital harakati hisobi ham taqchillikka va ijobiy qoldiqqa ega bo'ladi.

To'lov balansining taqchilligi Markaziy bank (MB) rasmiy zahiralarini qisqartirish hisobiga moliyalashtirilishi mumkin. Rasmiy zahiralarining asosiylari quyidagilar:

- chet el valyutalari;
- oltin;
- mamlakatning XVFdagi kredit ulushi;
- qarz olishning maxsus huquqi (SDR) va h.k.

Balans taqchilligi rasmiy zahiralar hisobiga moliyalashtirilganda, ichki bozorda chet el valyutalari taklifi ortadi, milliy valyutalar taklifi esa nisbatan kamayadi va uning ayirboshlash kursi nisbatan o'sib milliy iqtisodiyotga inqirozli ta'sir ko'rsatadi.

Aksincha, to'lov balansining aktiv qoldig'i Markaziy bank rasmiy valyuta ehtiyojlarining o'sishi bilan birga borganda ichki bozorda chet el valyutalari taklifini kamaytiradi, milliy valyuta taklifi esa nisbatan ortadi va uning ayirboshlash kursi pasayib, iqtisodiyotga rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatadi.

Markaziy bank tomonidan chet el valyutalarining bunday sotilishi va sotib olinishi **rasmiy zahiralar bo'yicha operatsiyalar** deyiladi. Bu operatsiyalar Markaziy bankning ochiq bozordagi operatsiyalari bilan bir xil emas. Rasmiy zahiralar bilan operatsiyalar natijasida joriy hisobdagi qoldiq summasi, kapital harakati hisobi va zahiralar miqdorining o'zgarishi nolni tashkil qilishi zarur.

Mamlakat uzoq davr davomida joriy operatsiyalar bo'yicha taqchillikni bartaraf qilishni kechiktirishi va o'zining rasmiy valyuta zahiralarini to'liq sarflashi natijasida to'lov balansi inqirozi kelib chiqadi. Mamlakatda tashqi qarzlarni to'lash holatida bo'lmaganligi sababli, chet eldan kreditlash imkoniyati mavjud bo'lmaydi.

Iqtisodiyot subyektlarining davlat va Markaziy bank siyosatiga ishonchsizligi to'lov balansi inqirozini chuqurlashtiruvchi omil hisoblanadi. Milliy valyuta qadrsizlanishining kutilishi chet el valyutalariga chayqovchilikka qaratilgan talabni rag'batlantiradi. Bu Markaziy bankning milliy valyuta qadrsizlanishining oldini olishga qaratilgan harakatini ancha qiyinlashtiradi, chunki uning rasmiy valyuta zahiralarini bir vaqtda to'lov balansining taqchilligini moliyalashtirish va chet el valyutalariga o'sib boruvchi chayqovchilik talabini qondirish uchun yetarli bo'lmay qoladi. Bunday holda valyutalarning «xufyona bozori» vujudga kelib, rivojlana boshlaydi.

Respublikamizda davlat byudjeti taqchilligi ijobiy tavsifga egaligi, tashqi savdo aylanmasida ijobiy saldogga erishilganligi (2004 yil 1037,0 mln. AQSH dollari miqdorida) va oltin-valyuta zahiralарimizning yildan-yilga ko'payib borayotganligi «...mamlakatimiz to'lov balansining barqarorligini ta'minlashda mustahkam asos bo'lib xizmat qiladi va tashqi iqtisodiy sherik sifatidagi O'zbekistonga bo'lgan ishonchni orttiradi»¹.

3. Valyuta-moliya sohasidagi davlatlararo tashkilotlar faoliyatining rivojlanishi

Xalqaro valyuta munosabatlari o'ta beqaror, noaniq va tez o'zgaruvchi jarayon bo'lib, uni har bir mamlakat hukumatlari bilan bir qatorda valyuta-moliya sohasidagi davlatlararo tashkilotlar ham tartibga solishga harakat qiladilar. Bunday tashkilotlar qatoriga Xalqaro valyuta fondi (XVF), Xalqaro taraqqiyot va tiklanish banki (XTTB), Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti (IHRT), Xalqaro rivojlanish assotsiatsiyasi (XRA) kabilarni kiritish mumkin.

Xalqaro valyuta fondi (XVF) o'ziga a'zo mamlakatlarning valyuta kursi va to'lov balanslarini tartibga soladi, ularning valyuta-moliyaviy muammolarini hal etish maqsadida kreditlar ajratadi, rivojlanayotgan mamlakatlarning ko'p tomonlama to'lovlari tizimini va tashqi qarzlarni nazorat qiladi.

Qat'iy valyuta kurslari amal qilgan davrda XVFning asosiy faoliyati valyuta nisbatlarini ushlab turish, valyuta kurslariga asossiz ravishda ta'sir ko'rsatishning oldini olishga qaratilgan edi. Suzib yuruvchi, erkin valyuta kurslariga o'tilishi bilan bu faoliyat yo'nalishi o'zgarib, 1978 yili XVFning Nizomi qayta ko'rib chiqildi. Unga ko'ra, valyutani davlatlararo tartiblashning asosi sifatida XVF nazorat funksiyalarini kuchaytirish, balanslashtirilmagan xalqaro hisoblashuvlar hamda asossiz kurs nisbatlariga ta'sir o'tkazish dastaklarini kengaytirish ko'zda tutildi.

XVF mamlakatlarning to'lov balanslarini va tashqi qarzlarni tartibga solish maqsadida kreditlar ajratadi. Bunda qarz oluvchi mamlakat o'zining iqtisodiy siyosatida XVFning tavsiyasiga binoan o'zgartirishlar kiritishi talab etiladi. 1 yildan 3 yilgacha bo'lgan muddatdagi moliyaviy-iqtisodiy barqarorlashtirish dasturi ko'rinishidagi bunday o'zgarishlar fond bilan kelishilgan holda amalga oshiriladi va bunga mamlakatning to'lovga layoqatligi to'g'risidagi o'ziga xos xalqaro guvohnoma sifatida qaraladi.

1970 yildan boshlab XVF xalqaro to'lov va zahira vositalari – **qarz olishning maxsus huquqlari (SDR)**ni chiqara boshladi. SDR naqd pul ko'rinishida bo'lmay, faqat XVF maxsus hisobvaraqlarida kredit yozuvlari ko'rinishida amal qiladi va fondga a'zo mamlakatlarning Markaziy banklari o'rtasidagi hisoblashuvlarda foydalaniladi.

¹ Karimov I.A. Vatan ravnaqi uchun har birimiz mas'ulmiz. «Xalq so'zi».2000 yil 17 fevral. № 37.

Evropa valyuta tizimi 1979 yilda yevropa iqtisodiy hamjamiyatiga kiruvchi davlatlar tomonidan valyuta kurslarini barqarorlashtirish maqsadida tashkil etilib, bu davlatlar o'rtasidagi to'lov jarayonlarida amal qiluvchi **yevropa valyuta birligi EKYU** muomalaga kiritildi.

Iqtisodiy va valyuta ittifoqi (IVI) yevropa valyuta tizimi amal qilishi natijasida tashkil etilib, u quyidagilarni taqozo etadi:

- moliya bozorlarining to'liq integratsiyalashuvi;
- kapitallar harakatining to'liq erkinlashuvi;
- barcha valyutalarning to'liq konvertatsiyasini ta'minlash va pirovardida milliy valyutalarni yagona valyuta bilan almashtirish.

Xalqaro tiklanish va taraqqiyot bankining (XTTB) ham faoliyati xalqaro valyuta-moliyaviy munosabatlarni tartibga solishga yo'naltirilgan bo'lib, u o'zining ikkita filiali – Xalqaro moliyaviy korporatsiya (XMK) hamda Xalqaro rivojlanish assotsiatsiyasi (XRA) bilan birgalikda Jahon banki tarkibiga kiradi.

XVFning a'zosi bo'lgan mamlakatlar XTTBning a'zosi bo'la oladi. XTTB tomonidan taqdim etiladigan qarzlarning asosiy qismi qarz oluvchi mamlakatlarning iqtisodiyotini tarkibiy qayta qurish imkonini beruvchi loyiha va dasturlarni amalga oshirishga yo'naltirilgan uzoq muddatli kreditlar hisoblanadi.

Xalqaro moliyaviy korporatsiya (XMK)ning faoliyati ustun ravishda rivojlanayotgan mamlakatlarning xususiy sektorini moliyalashtirishga yo'naltiriladi.

Xalqaro rivojlanish assotsiatsiyasi (XRA)ning asosiy faoliyati esa ko'proq qoloq mamlakatlarga imtiyozli yoki foizsiz kreditlar ajratishga qaratilgan.

Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti (IHRT) tarkibiga barcha sanoat jihatidan rivojlangan mamlakatlar kiradi. IHRT unga a'zo mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishidagi tendentsiyalarni, iqtisodiyot sohasidagi ichki hatti-harakatlarning boshqa mamlakatlar to'lov balansiga ta'sirini aniqlashga qaratilgan. IHRT tomonidan ishlab chiqilgan bashorat ko'rsatkichlari asosida, jahon xo'jaligi rivojlanish tendentsiyalarini hisobga olgan holda, milliy iqtisodiyotlarning o'zaro moslashuviga imkon yaratuvchi makroiqtisodiy siyosatni olib borish bo'yicha tavsiyalar beriladi.

Xalqaro hisoblashuvlar banki (XHB) SHveytsariyaning Bazel shahrida joylashgan bo'lib, u xalqaro moliyaviy tashkilot hisoblanmasada, bank faoliyatini xalqaro tartibga solishda yetakchi rol o'ynaydi. XHB yevropaning deyarli barcha mamlakatlarini, Kanada, Avstraliya, Yaponiya hamda AQSH tijorat banklari guruhini o'z tarkibida birlashtiradi. 70 dan ortiq Markaziy banklar o'zlarining oltin-valyuta zahiralarini XHB hisobvaraqlarida saqlaydilar.

Evropa tiklanish va taraqqiyot banki (ETTB) SHarqiy yevropa hamda sobiq Ittifoq mamlakatlariga valyuta-moliya sohasida ko'maklashishni muvofiqlashtirish maqsadida 1990 yilda tashkil etildi. Uning asosiy faoliyati

Markaziy va SHarqiy yevropa, MDH mamlakatlarini isloh qilish jarayonlari bilan bog'liq turli ko'rinishdagi dastur va loyihalarni moliyalashtirishga, bu mamlakatlarning jahon xo'jaligiga moslashuvini jadallashtirishga ko'maklashishga yo'naltirilgandir.

Bugungi kunda sanab o'tilgan bu kabi davlatlararo tashkilotlarning xalqaro valyuta-moliya sohasidagi munosabatlarni tartibga solish va yanada takomillashtirishga qaratilgan faoliyatining ahamiyati tobora oshib bormoqda. Shu bilan bir qatorda mazkur tuzilmalarning rivojlanayotgan mamlakatlarga moliyaviy yordam ko'rsatish tartibini takomillashtirish, bunda ko'mak berilayotgan mamlakatlarning milliy manfaatlariga putur yetkazmaslik, faoliyat yo'nalishi sifatida ko'proq iqtisodiy maqsadlarning ilgari surilishi kabi jihatlariga e'tibor kuchaytirish zarur bo'ladi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Xalqaro valyuta tizimi – xalqaro valyuta munosabatlarining davlatlararo bitimlarda huquqiy jihatdan mustahkamlangan shakli.

Valyuta kursi – bir mamlakat valyutasining boshqa mamlakat valyutasida ifodalangan bahosi.

To'lov balansi – mamlakat rezidentlari (uy xo'jaliklari, korxonalar va davlat) va chet elliklar o'rtasida ma'lum vaqt oralig'ida (odatda bir yilda) amalga oshirilgan barcha iqtisodiy bitimlar natijasining tartiblashtirilgan yozuvi.

Iqtisodiy bitimlar – qiymatning har qanday ayirboshlanishi, ya'ni tovarlar ko'rsatilgan xizmatlar yoki aktivlarga mulkchilik huquqining bir davlat rezidentlaridan boshqa davlat rezidentlariga o'tishi bo'yicha kelishuvlar.

Absorbtsiya - yalpi ichki mahsulotning mazkur mamlakatdagi uy xo'jaliklari, korxonalar va davlatga realizatsiya qilinadigan qismi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Xalqaro valyuta tizimi nima?
2. Har bir xalqaro valyuta tizimi qanday ustunlik va kamchiliklarga ega?
3. Davlat valyuta kurslarini barqarorlashtirish uchun qanday usullardan foydalanadi?
4. Chet el valyutalariga talab va taklifga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?
5. To'lov balansi nima va u qanday tarkibiy qismlardan iborat?
6. Markaziy bank rasmiy zahiralar nima va o'z ichiga qanday unsurlarni oladi?
7. Valyuta-moliya sohasidagi qaysi davlatlararo tashkilotlarni bilasiz? Ularning har birining faoliyati mazmunini gapirib bering.
8. O'zbekistonning Xalqaro valyuta fondi bilan o'zaro aloqalariga baho bering.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Qonunlari:

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. - T.: «O'zbekiston», 2008.
2. Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida. - T.: «Adolat», 2004.
3. O'zbekiston Respublikasi yer kodeksi.– T.: «Adolat», 2004.
4. Qishloq xo'jaligi kooperativlari (shirkatlari) to'g'risida. – T.: «Adolat», 2004.
5. Fermer xo'jaligi to'g'risida.– T.: «Adolat», 2004.
6. Dehqon xo'jaligi to'g'risida.– T.: «Adolat», 2004.
7. Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida. - T.: «Adolat», 2003.
8. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida. - T.: «Adolat», 2003.
9. Aktsiyadorlik jamiyatlari va aktsiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida. - T.: «Adolat», 2003.
10. Qimmatli qog'ozlar bozorining amal qilishi to'g'risida. - T.: «Adolat», 2003.
11. Erkin iqtisodiy hududlar to'g'risida. - T.: «Adolat», 2003.
12. Kasaba uyushmalari, ularning huquq va kafolatlari to'g'risida. - T.: «Adolat», 2002.
13. Mehnat muhofazasi to'g'risida.- T.: «Adolat», 2002.
14. Birja va birja faoliyati to'g'risida. - T.: «Adolat», 2001.
15. Raqobat va tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash to'g'risida. - T.: «Adolat», 2001.
16. O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi. - T.: «Adolat», 2001.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qaror va Farmonlari:

17. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Uy-joy fondini foydalanishga tayyor holda rekonstruktsiya va ta'mirdan o'tkazish uchun pudrat ishlari ko'lamini kengaytirishni rag'batlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida. 2009 yil 29 yanvar, PQ-1051-son.
18. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Mamlakatimizda nooziq-ovqat iste'mol tovarlari ishlab chiqarishni kengaytirishni rag'batlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida. 2009 yil 28 yanvar, PQ-1050-son.
19. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. «Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili» Davlat dasturini kuchga kiritish to'g'risida. 2009 yil 26 yanvar, PQ-1046-son.
20. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Oziq-ovqat tovarlari ishlab chiqarishni kengaytirish va ichki bozorni to'ldirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida. 2009 yil 26 yanvar, PQ-1047-son.

21. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Ishlab chiqarish va ijtimoiy infrastrukturani yanada rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida. 2009 yil 20 yanvar, PQ-1041-son.

22. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. Iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo'llab-quvvatlash, ularni barqaror ishlashini ta'minlash va eksport salohiyatini oshirish chora-tadbirlari dasturi to'g'risida. 2008 yil 28 noyabr, PF-4058-son.

23. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoyishi. Iqtisodiy nochor korxonalarni tijorat banklariga sotish to'g'risidagi tartibni tasdiqlash to'g'risida. 2008 yil 19 noyabr, F-4010-son.

24. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. Iqtisodiyot real sektori korxonalarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida. 2008 yil 18 noyabr, PF-4053-son.

25. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. «Ijtimoiy himoya yili» Davlat dasturi to'g'risida. 2007 yil 24 yanvar.

26. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. Yirik sanoat korxonalari bilan kasanachilikni rivojlantirish asosidagi ishlab chiqarish va xizmatlar o'rtasida kooperatsiyani kengaytirishni rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida. 2006 yil 5 yanvar.

27. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Shaxsiy yordamchi, dehqon va fermer xo'jaliklarida chorva mollarini ko'paytirishni rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida. 2006 yil 23 mart.

28. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. 2006-2010 yillarda O'zbekiston Respublikasida servis va xizmat ko'rsatish sohalarini rivojlanishini jadallashtirish chora-tadbirlari to'g'risida. 2006 yil 17 aprel.

29. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. O'zbekiston Respublikasi Davlat mulki qo'mitasi faoliyatini takomillashtirishga doir chora-tadbirlar to'g'risida. 2006 yil 26 aprel.

30. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. To'g'ridan-to'g'ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etishni rag'batlantirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida. 2005 yil 11 aprel.

31. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. O'zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat qo'mitasini tashkil etish to'g'risida. 2005 yil 30 aprel.

32. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. Mikrofirmalar va kichik korxonalarni rivojlantirishni rag'batlantirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida. 2005 yil 20 iyun.

3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari:

33. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi majlisining qarori. 2006 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari hamda 2007 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlari to'g'risida // Xalq so'zi, 2007 yil 15 fevral.

34. Tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish uchun ro'yxatdan o'tkazish tartibotlari tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida. 2003 yil 20 avgust.

35. Tadbirkorlik sub'ektlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish va hisobga qo'yish tizimini takomillashtirish to'g'risida. 2001 yil 22 avgust, 347-son.

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlari.

36. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari / I.A.Karimov. – T: O'zbekiston, 2009. – 56 b.

37. “Buyuk mamlakatning qutlug' shodiyonasi” Prezident Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining 18 yilligi bag'ishlangan tantanali marosimdagi tabrik so'zi. “Xalq so'zi”, 2009 yil 1 sentabr.

38. “Tarixi boy buguni go'zal, kelajagi buyuk shahar” Prezident Islom Karimovning Toshkent shahrining 2200 yilligining bag'ishlangan tantanali majlisidagi nutqi. “Xalq so'zi”, 2009 yil 2 sentabr.

39. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish – davr talabi. Prezident Islom Karimovning 2008 yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2009 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2009 yil 14 fevral.

40. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T.: «Ma'naviyat», 2008. – 176 b.

41. Inson manfaatlari ustuvorligini ta'minlash – barcha islohot va o'zgarishlarimizning bosh maqsadidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2007 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2008 yil 9 fevral.

42. Asosiy maqsadimiz – yurtimizda erkin va obod, farovon hayot barpo etish yo'lini qat'iyat bilan davom ettirishdir. Prezident I. Karimovning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganligining 15 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2007 yil 8 dekabr.

43. O'zbekistonning 16 yillik mustaqil taraqqiyot yo'li. Prezident Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, Vazirlar Mahkamasi va Prezident Devonining O'zbekiston mustaqilligining 16 yilligiga bag'ishlangan qo'shma majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2007 yil 31 avgust.

44. Yangilanish va barqaror taraqqiyot yo'lidan yanada izchil harakat qilish, xalqimiz uchun farovon turmush sharoiti yaratish – asosiy vazifamizdir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2006 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2007 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2007 yil 13 fevral.

45. Karimov I.A. Inson, uning huquqlari va erkinliklari hamda manfaatlari – eng oliy qadriyat. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 13 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi. «Xalq so'zi», 2005 yil 8 dekabr.

46. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. T.: “O'zbekiston”, 2005.

47. Karimov I. A. Eskicha qarashlar va yondashuvlar bilan yangicha hayot qurib bo'lmaydi. - T.: “O'zbekiston”, 2005.

48. Karimov I.A. Imperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb hisoblashar edi. T.: “O'zbekiston”, 2005.

49. Karimov I.A. Mavjud imkoniyat va resurslardan oqilona foydalanish – taraqqiyot omili. - T.: “O'zbekiston”, 2004.

50. Karimov I.A. Iqtisodiyotni erkinlashtirish, resurslardan tejamkorlik bilan foydalanish – bosh yo'limiz. T.: “O'zbekiston”, 2002.

51. Karimov I.A. Iqtisodiyotni erkinlashtirish va islohotlarni chuqurlashtirish – eng muhim vazifamiz. T.: “O'zbekiston”, 2000.

52. Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot - pirovard maqsadimiz. T.: “O'zbekiston”, 2000.

5. Darsliklar.

53. Razzoqov A. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. Oliy ta'lim muassasalarining talabalari uchun darslik / A.A.Razzoqov, Sh.H.Tashmatov, N.T.O'rmonov. – T.: Iqtisod-moliya, 2007. – 320 b.

54. O'lmasov A., Vahobov A. Iqtisodiyot nazariyasi: Darslik. – T.: «SHarq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati, 2006. – 480 b.

55. Shodmonov Sh.Sh., G'afurov U.V. Iqtisodiyot nazariyasi (darslik). – T., «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2005. – 784 b.

56. Simkina L.G. Ekonomicheskaya teoriya. 2-e izd. – SPb.: Piter, 2008. – 384 s.

57. Stankovskaya I.K., Strelets I.A. Ekonomicheskaya teoriya: uchebnik / I.A.Strelets. – 3-e izd., ispr. – M.: Eksmo, 2008. – 448 s.

58. Ekonomicheskaya teoriya / Pod red. A.I.Dobrinina, L.S.Tarasevicha, 3-e izd. – SPb.: Izd. SPbGUEF; Piter, 2008. – 544 s.

59. Kamaev V.D. Ekonomicheskaya teoriya: Kratkiy kurs: uchebnik / V.D.Kamaev, M.Z.Ilchikov, T.A.Borisovskaya. – 2-e izd., ster. – M.: KNORUS, 2007. – 384 s.

60. Kurs ekonomicheskoy teorii: uchebnik / Pod obsh. red. prof. Chepurina M.N., prof. Kiselevoy ye.A. – 6-ispravlennoe, dopolnennoe i pererabotannoe izdanie. – Kirov: «ASA», 2007. – 848 s.

61. Sajina M.A. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. dlya vuzov / M.A.Sajina, G.G.Chibrikov. – 2-e izd., pererab. i dop. – M.: Norma, 2007. – 672 s.

62. Borisov ye.F. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. – 2-e izd., pererab. i dop. - M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2005. – 544 s.

63. Ioxin V.YA. Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik. – M.: Ekonomist', 2005. – 861 s.

64. Kulikov L.M. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. – M.: TK Vebli, Izd-vo Prospekt, 2005. – 432 s.

65. Ekonomika. Uchebnik, 8-e izd., prererab. i dopolnennoe. - /Pod red. A.S. Bulatova. M.: Ekonomist, 2005. – 896 s.

66. Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik. – Izd. ispr. i dop. /Pod obsh. red. akad. V.I.Vidyapina, A.I.Dobrinina, G.P.Juravlevoy, L.S.Tarasevicha. – M.: INFRA-M, 2005. – 672 s.

67. Ekonomicheskaya teoriya. Uchebnik / Pod red. A.G.Gryaznovoy, T.V.Chechelovoy. – M.: Ekzamen, 2004. – 592 s.

6. O'quv qo'llanmalar.

68. Shodmonov SH.SH., G'afurov U.V. Iqtisodiyot nazariyasi. Ma'ruzalar matni. – T.: «Fan va texnologiya» nashr, 2008. – 314 b.

69. Bekmurodov A.SH., G'afurov U.V. O'zbekiston – iqtisodiyotni modernizatsiyalash hamda islohotlarni chuqurlashtirishning yangi va yuksak bosqichi yo'lida: O'quv qo'llanma. – T.: «Iqtisodiyot» nashr, 2008. – 128 b.

70. Bekmurodov A.SH., G'afurov U.V. O'zbekistonda iqtisodiyotni liberallashtirish va modernizatsiyalash: natijalar va ustuvor yo'nalishlar: O'quv qo'llanma. – T.: TDIU, 2007. – 102 b.

71. Ziyaev T.M. Ishchi kuchi va bandlik nazariyalari. – T.: TDIU, 2007.

72. Ziyaev T.M. Tarmoq va korxona iqtisodiyoti. – T.: TDIU, 2007.

73. Shodmonov Sh.Sh., Yusupov R.A. Zamonaviy bozor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti. – T.: TDIU, 2007.

74. Shodmonov Sh.Sh., YUsupov R.A. Zamonaviy bozor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti. – T.: TDIU, 2007.

75. Shodmonov Sh., Alimov R., Jo'raev T. Iqtisodiyot nazariyasi. – T.: «Moliya», 2002. – 416 b.

76. Borisov ye.F. Ekonomicheskaya teoriya: voprosi – otveti: Ucheb. posobie. – 2-e izd., pererab. i dop. M.: Yuridicheskaya firma «KONTRAKT»: INFRA-M, 2008. – 192 s.

77. Nosova S.S. Ekonomicheskaya teoriya. Elementarniy kurs: uchebnoe posobie / S.S.Nosova. – M.: KNORUS, 2008. – 520 s.

78. Nosova S.S. Ekonomicheskaya teoriya. Distantсионное обучение: uchebnoe posobie / S.S.Nosova. – M.: KNORUS, 2008. – 256 s.

79. Ekonomicheskaya teoriya: uchebnoe posobie / V.M.Sokolinskiy, V.E.Korolkov [i dr.] ; pod red. A.G.Gryaznovoy i V.M.Sokolinskogo. – 4-e izd., ster. – M.: KNORUS, 2008. – 464 s.

80. V poiskax novoy teorii s problemnimi situatsiyami: Ucheb. posob. / Pod red. Gryaznovoy A.G. i dr. - M.: KNO RUS, 2004. – 368 s.

7. Ilmiy monografiyalar, maqolalar.

81. Xodiev B.Yu., SHodmonov SH.SH., G'afurov U.V. Iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya qilish va yangilashning ilmiy va nazariy asoslari. Ilmiy-ommabop risola. – T.: TDIU, 2008. – 57 b.

82. SHodmonov Sh., G'afurov U. Bozor iqtisodiyoti asoslari. Ilmiy-ommabop nashr. – T.: tdiu, 2007. – 75 b.

83. Bekmurodov A.Sh. va boshqalar. O'zbekiston iqtisodiyotni liberallashtirish yillarida. 1-5-qismlar. T.: TDIU, 2005. – 310 b.

84. Shodmonov Sh.Sh., Baubekova G.D. Pedagogicheskoe masterstvo i innovatsii v prepodavanii ekonomicheskoy teorii. - T.: YAngi asr avlodi. 2004.

85. Hamroev O.H. Iqtisodiy muvozanat va uni ta'minlash mexanizmlari. – T.: TDIU, 2004.

86. Shadibaev T. i dr. Osobennosti antimonopolnoy politiki v Uzbekistane: obshie printsipi i pravovaya baza. – Ekonomicheskoe obozrenie, №2, 2004.

87. Shodmonov Sh.Sh., Baubekova G.D., Xalikova G.T. Innovatsionnie metodi obucheniya v ekonomicheskom obrazovanii. – T.: «Fan», 2003.

88. Shodmonov Sh. Bozor iqtisodiyotiga o'tishda pulning yangi mazmuni va roli. Bozor, pul va kredit. Maxsus nashr, 2001.

89. Milliy istiqlool g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. T.: «Yangi asr avlodi», 2001.

8. Ilmiy-amaliy anjumanlar ma'ruzalari to'plamlari.

90. Iqtisodiyotning tarkibiy qismlari o'rtasidagi mutanosiblik va muvozanatni ta'minlashning nazariy asoslari. Respublika ilmiy-amaliy anjumani ma'ruzalari tezislari. – T.: TDIU, 2008 yil 6 iyun.

91. Iqtisodiy resurslardan samarali foydalanish mamlakat eksport salohiyati va raqobatbardoshligini oshirishning muhim omilidir. Respublika ilmiy-amaliy anjumani ma'ruzalari tezislari. – T.: TDIU, 2006 yil 28 dekabr.

92. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash va isloh etish – barqaror o'sishni ta'minlashning bosh yo'li. Respublika ilmiy-amaliy anjumani ma'ruzalari tezislari. – T.: TDIU, 2005 yil 16 aprel.

9. Gazeta va jurnallar.

93. «Xalq so'zi» gazetasi.

94. «Mening mulkim» gazetasi.

95. «Bozor, pul va kredit» jurnali.

96. «Iqtisodiyot va ta'lim» jurnali.

97. «O'zbekiston iqtisodiy axborotnomasi» jurnali.

98. «O'zbekistonda ijtimoiy fanlar» jurnali.

99. Jurnal «Ekonomicheskoe obozrenie».

100. Jurnal «Rossiyskiy ekonomicheskii jurnal».

101. Jurnal «Voprosi ekonomiki».

10. Statistik ma'lumotlar to'plamlari.

102. O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasi. O'zbekiston Respublikasining 2008 yil statistik axborotnomasi, T., 2009.

103. O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasi. O'zbekiston Respublikasining 2007 yil statistik axborotnomasi, T., 2008.

104. O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasi. O'zbekiston Respublikasining 2006 yil statistik axborotnomasi, T., 2007.

11. Internet saytlari.

105. www.stat.uz – O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining rasmiy sayti.

106. www.uza.uz – O'zbekiston Respublikasi Milliy Axborot Agentligi rasmiy sayti.

107. www.ceep.uz – O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi huzuridagi Samarali iqtisodiy siyosat markazi rasmiy sayti.

108. www.internetindicators.com – Iqtisodiy indikatorlar Internet veb-sayti.

109. www.uzreport.com – SAIPRO konsalting kompaniyasiga tegishli, O'zbekiston va butun dunyodagi biznes tizim va iste'molchilarga axborot yetkazib berishga mo'ljallangan integratsiyalashgan internet loyiha.

110. www.uzsecurities.com – O'zbekiston Respublikasining Qimmatli qog'ozlar bozori haqida axborot beruvchi rasmiy sayti.

111. www.uzexport.com - O'zbekiston Respublikasining mamlakat eksport salohiyati haqida axborot beruvchi rasmiy sayti.

**SH.SH.SHODMONOV, U.V.G‘AFUROV,
B.D.HAJIEV**

IQTISODIYOT NAZARIYASI-2

Muharrir:	Alyoxina Z.
Musahhih:	Oripov I.
Texnik muharrir:	Bekchanov R.A.
Kompyuterda sahifalovchi:	Musayev Sh.

Bosishga ruhsat etildi: 12.11. 2009 yil. Qog‘oz bichimi 84x108 1/32.
“Times New Roman” garniturası. Ofset usulida bosildi. Adadi 500
Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti bosmaxonasida chop etildi.
100003.Toshkent, O‘zbekisto shoh ko‘chasi,49-uy.

bek

bek